ideea europeană

emmanuel todd

Inventarea Europei





AMBASSADE DE FRANCE
EN ROUMANIE

Fundația concept



editura amarcord

Această ediție este parte a programului *Ideea europeană*
finanțat de Fundația CONCEPT,
Center for Publishing Development –
Open Society Institute din Budapesta,
Ministerul Francez al Afacerilor Externe și
Ambasada Franței în România.

Titlul original : Emmanuel Todd, *L'invention de l'Europe*, Éditions du Seuil, mai 1990, martie 1996

EMMANUEL TODD

INVENTAREA EUROPEI

Traducere de :
Beatrice Stanciu



Liberté • Egalité • Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
AMBASSADE DE FRANCE EN ROUMANIE

Fundaţia concept



EDITURA AMARCORD

Timişoara, 2002

Coperta : Reproducere după **Anton Van Dyck**, *Portret de familie*, 1621 (Detaliu)

Consilier editorial : **Ion Nicolae Anghel**

Christinei

Prefață la ediția prezentă

Cartea de față n-a fost scrisă „pro" sau „contra" Europei. Scopul său este verificarea unei ipoteze privind legătura existentă între diversitatea structurilor familiale regionale și anumite fenomene rezultate din deosebirile de factură religioasă, culturală, economică și ideologică specifice perioadei 1500–1900. Testasem deja ipoteza aceasta, la scară mondială, dar într-o manieră mai sumară, în două lucrări, *La Troisième Planète : structures familiales et systèmes idéologiques* (1983) și *L'Enfance du monde : structures familiales et développement* (1984).

Cercetările necesare redactării acestei cărți au fost efectuate între anii 1985 și 1990, pe vremea cînd unificarea europeană nu forma obiectul unei dezbateri majore. Pe scurt, înainte de Maastricht. Pe atunci, eram „un bun european", favorabil *a priori* oricărei mișcări ce ar fi condus la mai multă unitate, chiar dacă, în cuvîntul înainte din 1990, lăsasem să se întrevadă o oarecare neliniște în privința caracterului preponderent economic cît și abstract al proiectului european. De atunci, anumite clase conducătoare și-au afirmat voința de a grăbi unificarea statală a continentului prin stabilirea unei monede unice. După multe ezitări, în primăvara lui 1992 am votat Nu la referendumul din septembrie, fără o stare sufletească deosebită și avînd convingerea că fac singura alegere rațională. Opoziția mea față de tratatul de la Maastricht provine chiar din cunoașterea de către mine a antropologiei și a istoriei continentului. O sensibilitate reală față de diversitatea moravurilor și a

valorilor europene nu putea duce decît la o singură concluzie : regularizarea monetară centralizată a unor societăți atît de diferite, precum Franța și Germania, trebuie să conducă, pentru început, la anomalii masive în funcționarea uneia sau a celeilalte societăți, iar, mai apoi, în a amîndurora. În ideologia unificării există o dorință de a trece peste realitățile umane și sociale care amintește, în mod ciudat dar incontestabil, de marxism–leninism. Și acesta îmbina un proiect de transformare economică cu un dispreț suveran față de diversitățile culturale și naționale. Starea de azi a fostei Uniuni Sovietice și a fostei Iugoslavii ne arată că unificarea statală făcută de sus duce mai sigur la ură etnică decît la pace veșnică.

Din fericire, la ora actuală, constrîngerile economice care apasă asupra unor societăți europene, și îndeosebi asupra Franței, aproape de zece ani lipsită de o reglementare monetară internă, din cauza politicii numite a „francului forte“, n-au dus încă la apariția unor sentimente explicite de neîncredere față de partenerii noștri europeni. Frontul național rămîne perceput în principal ca un fenomen legat de imigrație și nu de construirea Europei. Avîntul luat de extrema dreaptă în mediul muncitoresc, între 1988 și 1995, e deosebit de spectaculos în perimetrul cuprins între nordul și estul Franței. E vorba despre regiuni unde politica de convergență monetară mai curînd a distrus decît a transformat industria, fapt ce a condus mai mult la o exterminare decît la o reconversie a muncii prea puțin calificate. Analiza structurilor familiale individualiste din nord–estul Bazinului parizian ar fi permis să se înțeleagă și să se prevadă că alinierea populațiilor muncitorești locale la nivelurile de calificare germane, care derivă destul de mult din regulile familiei „sursă“ autoritară și inegalitară, nu putea fi imaginată în spațiul unei generații (vezi cap. 4 și 5, consacrate fundamentelor antropologice ale progresului cultural și industrial).

Trebuie să fim conștienți de faptul că exprimarea disperării sociale printr-o ideologie de extremă dreapta, ce se prevalează de o concepție prin care se afirmă regresul națiunii, este și un produs al unificării economice a Europei. Legitim și necesar în anii 1945–1980, proiectul european nu mai duce azi la înțelegere. Dimpotrivă, s-ar putea ca în anii care vin să se ajungă la o nouă creștere a sentimentelor ostile *care nu mai existau în 1980*. Deconstrucția națiunilor de către clasele lor conducătoare creează naționalismul în societățile zguduite de o transformare economică brutală și unde identitatea națională cea mai tradițională și mai pașnică devenea un ultim refugiu. De altfel, ar fi absurd să ne imaginăm că Germania, mult mai stabilă din punct de vedere economic

decît Franța, dar mult mai frămîntată cultural, s-ar putea sustrage acestui proces de destabilizare a mentalităților prin unificarea monetară. Dispariția mărcii, punct de fixare identitară pe întreaga perioadă postbelică, ar putea, logic, să determine dezvoltarea unui puternic sentiment de insecuritate în Germania.

Sper deci ca această carte, scrisă în afara oricărui context polemic și în care n-am modificat un rînd, să le permită europeiștilor fără idei preconcepute să reflecteze cu calm la amploarea problemelor puse și să sondeze consistența antropologică și istorică a națiunilor pentru care se pune problema fuzionării. Sper mai ales că unii dintre ei, avînd ca și mine bune sentimente europene, vor ajunge și la concluzia că tratatul de la Maastricht este o operă de amatori, necunoscători ai istoriei și ai vieții societăților.

Lucrarea aceasta rămîne totalmente rezultatul unei cercetări cu caracter științific, atemporal și apolitic, despre raporturile dintre o variabilă antropologică – familia – și unele variabile istorice – religia, progresul cultural și economic sau ideologiile. Dacă modelul științific e valabil, s-ar putea ca în viitor să se aibă în vedere două funcții posibile aplicabile la lucrare.

Fie moneda unică nu se realizează și *Inventarea Europei* va apărea ca o contribuție la înțelegerea anumitor imposibilități istorice.

Fie moneda unică se realizează, iar această carte va permite să se înțeleagă, peste douăzeci de ani, de ce o unificare statală, impusă în absența unei conștiințe colective, a produs mai curînd o junglă decît o societate.

Emmanuel Todd
Noiembrie 1995

Cuvînt înainte

Europa despre care e vorba aici nu e continentul curat, liniştit, raţional, al economiştilor sau al tehnocraţilor, lume prosperă şi amnezică, a cărei istorie se înscrie în întregime între tratatele de la Roma din 1957 şi marea piaţă din 1993.

O privire retrospectivă asupra ultimilor treizeci şi cinci de ani e prea scurtă pentru a înţelege o civilizaţie apărută în urma cuceririi romane, a invaziilor germanice şi a creştinării popoarelor.

Istoria Europei e lungă, strălucitoare şi sîngeroasă, moaşă deopotrivă a modernităţii şi a morţii. Ultimele sale cinci sute de ani cuprind reforma protestantă din secolul XVI, Revoluţia franceză din secolul XVIII şi ascensiunea socialismelor şi a naţionalismelor în secolul XX, trei episoade decisive ale istoriei progresului uman, al căror cost se ridică la milioane de morţi. Europa dintre anii 1517–1945 ar putea fi descrisă, la alegere, drept continentul savant sau drept continentul nebun, fiecare etapă a modernizării sale amestecînd creaţia cu distrugerea.

Pasiunile europene, religioase ori ideologice, sînt înscrise în spaţiu. Cutare naţiune, cutare regiune aderă la Reformă sau la Revoluţie, la social–democraţie sau la anarhism, la liberalism, la comunism, la fascism sau nazism şi se arată gata să-şi înfrunte vecinii în numele unor valori în aceeaşi măsură absolute şi nedemonstrabile. Franţa crede majoritar în libertate şi egalitate, Germania îi opune visuri de autoritate şi inegalitate, Anglia e interesată doar de libertate. Cîteva regiuni, ca Italia

centrală, combină ataşamentul pentru egalitate cu gustul pentru autoritate. Diversitatea valorilor europene explică pe larg prodigiosul dinamism al unui continent care nu poate, în nici o etapă a istoriei sale, să se închidă într-un sistem mental unic şi definitiv. Cînd istoria se opreşte în Italia, e reluată în Germania ; cînd se epuizează în Germania, renaşte în Anglia sau în Franţa... Conflictele de valori dintre zonele geografice explică şi extraordinara brutalitate a înfruntărilor din ultimele cinci secole.

Civilizaţia europeană actuală este produsul unei sinteze lente şi anevoioase. Nici una dintre naţiunile europene, mare sau mică, nu poate fi considerată inspiratoarea întregii modernităţi. Să luăm, de exemplu, în considerare cele trei elemente esenţiale ale progresului care sînt alfabetizarea, industrializarea şi contracepţia. Populaţii alfabetizate în bloc, încă de la mijlocul secolului XVIII, găsim în Germania. Revoluţia industrială demarează însă în Anglia, către mijlocul secolului XVIII, iar răspîndirea controlului naşterilor începe în Franţa, între 1750 şi 1800. Starea actuală a continentului – cultivat, industrial şi adept al contracepţiei – este rezultatul unei colaborări între popoare.

Modelul democratic european, generalizat după al doilea război mondial şi victorios din 1989 în Est, la două secole de la inaugurarea erei ideologice de către Revoluţia franceză, este, ca şi bogăţia materială a continentului, un produs de sinteză ce îmbină elemente franceze, engleze şi germane. Respectarea drepturilor individuale este o invenţie engleză, votul universal e o contribuţie franceză, iar securitatea socială este în mod categoric de origine germană. Nici una din aceste trei naţiuni nu se poate pretinde creatoarea idealului politic ce pare a fi chemat să domine Europa celui de-al treilea mileniu, sistem esenţialmente compozit, combinînd parlamentarismul, suveranitatea populară şi integrarea birocratică.

Naţiuni mici, prezente şi viitoare

Pe de altă parte, ar fi nedrept şi absurd ca istoria Europei să fie redusă la aceea a naţiunilor sale cu cel mai mare număr de locuitori – Franţa, Anglia, Germania, Italia ori Spania. Dezvoltările religioase, economice şi ideologice scandinave, olandeze, belgiene, elveţiene, austriece, irlandeze şi portugheze îşi au propriile logici, a căror examinare prezintă azi un tot mai mare interes. Marile naţiuni tradiţionale ale Europei sînt într-adevăr pe cale să devină mici, la scară mondială, avînd

mult de învățat pe viitor de la țări de multă vreme obișnuite cu o anumită modestie diplomatică și militară. În starea actuală a echilibrelor demografice naționale și mondiale, chiar o Germanie reunificată n-ar mai putea fi un gigant istoric. Cifra anuală a nașterilor din fiecare țară ne oferă o imagine simplificată a populațiilor viitoare. Pe lîngă adevărații giganți, popoarele Europei occidentale par, mai mult ca oricînd, a face parte din categoria pană. În 1987 (ultimul an disponibil), în Franța se nasc 770 000 de indivizi, în Regatul Unit 775 000, iar în Germania, *de ambele părți* ale unei cortine de fier ce mai exista încă la acea dată, 870 000. În Statele Unite se nasc 3 830 000, iar în Rusia – care mai avea Ucraina, dar pierduse toate coloniile baltice, caucaziene și musulmane – 3 400 000. Dispariția presiunii comuniste face loc unei presiuni specific rusești care obligă Europa, la fel de sigur ca stalinismul, la unitate.

Or, Europa politică nu va putea fi realizată decît dacă Franța, Anglia și Germania încetează să se mai considere diferite, prin specificul lor, de Țările de Jos, de Suedia sau de Elveția. Așadar, spațiul geografic studiat în această carte cuprinde toate națiunile occidentale ale continentului, de la Finlanda la Portugalia, indiferent că ele sînt „mari“ sau mici, că fac sau nu parte din Comunitatea Economică Europeană. Definiția mea implicită a comunității istorice europene nu este economică, ci religioasă. Ceea ce trebuie să înțelegem e ansamblul lumii structurate, încă din secolul XVI, prin polaritatea catolicism/protestantism, în dezvoltarea sa culturală, industrială și ideologică. Grecia, pe care tradițiile sale religioase ortodoxe o așază în afara sferei catolico–protestante, nu este inclusă, în pofida apartenenței sale la CEE.

Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și cele trei națiuni baltice n-au putut fi integrate în acest studiu, cu toată apartenența lor la sfera religioasă occidentală. Lipsa unor date electorale solide pentru anii 1950–1989 nu permite, în cazul lor, nici o analiză comparativă. Polonia (catolică), Cehoslovacia (formal catolică, dar dominată de tradiții husite apropiate de protestantism) și Ungaria (catolică, dar cuprinzînd puternice minorități calviniste) figurează pe hărțile mele ca spații albe, pe care viața politică liberă din următorii ani le va completa. Curînd va fi posibilă o evaluare a rezistenței tradițiilor religioase și ideologice poloneze, cehe și maghiare la tentativa stalinistă de distrugere a fondurilor antroplogice naționale.

Teritoriul Republicii Democrate Germane este o a patra porțiune albă pe aceste hărți ale Europei dar, în realitate, el e studiat detaliat o dată cu restul cazului german ; abundența seriilor electorale

corespunzătoare anilor 1871–1933 compensează în suficientă măsură pierderea din anii 1933–1989.

Fundamentele antropologice ale diversității

Analiza structurilor familiale și distribuirea lor în spațiu ne permite să înțelegem, de la origine, diversitatea europeană. Societățile țărănești, devenite stabile între cucerirea romană și sfîrșitul marilor invazii, nu definesc un tip unic. În unele domină sisteme nucleare, în care se acordă o largă autonomie individului ; în altele, dimpotrivă, sisteme familiale complexe leagă individul de grup. Uneori sistemul antropologic consideră indivizii ca fiind echivalenți în interiorul grupului, alteori ca diferiți prin specificul lor.

Valorile fundamentale ca libertatea sau autoritatea, egalitatea sau inegalitatea, care stimulează, organizează și călăuzesc evoluția modernității, sînt înrădăcinate în acest teren familial originar, substrat primordial a cărui amprentă o regăsim în toate etapele ascensiunii europene. Diversitatea sistemelor familiale explică pluralitatea reacțiilor regionale față de Reforma protestantă și de Revoluția franceză, înmulțirea tipurilor de socialism și de naționalism în secolul XX, precum și aptitudinile inegale din zonele geografice în privința alfabetizării, a industrializării, a decreștinării sau a contracepției.

Să fi dispărut cu totul, în 1990, această diversitate antropologică? E puțin probabil. Studierea celor mai recente evoluții sociale – demografice, industriale, politice – , care formează ultima parte a acestei cărți, arată permanența anumitor determinări antropologice importante.

Trecerea la societatea postindustrială se face în ritmuri diferite în societățile bazate pe principii individualiste (familie nucleară), ca Franța sau Anglia, și în cele bazate pe principii antiindividualiste (familie sursă), ca Germania sau Elveția.

Pretutindeni, ideologiile socialiste sau naționaliste care segmentau continentul, precum și ultimele zone de religiozitate catolică, dispar într-o asemenea măsură, încît Europa anului 2000 ar putea fi definită, în ansamblul său, ca un spațiu de necredință, atît religioasă cît și ideologică. Credințele metafizice, însă, nu mor peste tot la fel : în unele țări, partidele tradiționale par a fi capabile să supraviețuiască refluxului ideologiilor. În altele, ele explodează și politica se restructurează în modul cel mai radical. Și aici, perechea antropologică individualism/antiindividualism permite a fi explicate multe divergențe.

Analiza atitudinilor europene față de imigrație, cu care se încheie volumul, ilustrează permanența unor clivaje existente între societățile cu bază antropologică egalitară și cele cu bază antropologică nonegalitară sau chiar în mod deschis inegalitară.

Europa este liniștită, unificată prin cîteva concepții politice sintetice, sudată prin bogăția sa, dar rămîne foarte diversă și fragmentată.

Fragmentarea persistentă explică în mare măsură dificultățile construcției europene, ezitările elitelor și scepticismul popoarelor. Nu pentru că ea există în sine, ci pentru că e negată. În definitiv, majoritatea națiunilor europene sînt ele însele foarte diverse pe plan antropologic, fără ca această diversitate să fi împiedicat construirea statelor. Sisteme familiale minoritare, dar substanțiale, pot fi identificate în Franța ca și în Marea Britanie, în Țările de Jos ca și în Spania, în Italia ca și în Norvegia. Fragmentarea antropologică a continentului nu e un obstacol pentru unitate decît pentru că e respinsă de conștiința politică : respingere ce nu permite o abordare deschisă a adevăratelor probleme. Stabilirea unei cetățenii comune implică o confruntare între concepțiile germană, britanică, franceză, italiană, olandeză ori spaniolă privind naționalitatea. Construirea unor puteri politice unice presupune o comparație onestă a diferitelor forme de viață socială existente pe continent.

Europa cetățenilor nu poate da naștere unei unități naturale care nu există. Pentru a se defini, ea trebuie să accepte și să depășească diferențele absolut reale, cu rădăcini în moravuri și în inconștientul popoarelor.

INTRODUCERE

Spaţiul şi timpul

Istoria oamenilor se dezvoltă în timp şi în spaţiu. Cu toate acestea, istoria savanţilor preferă spaţiului timpul. Ea situează evenimentele prin dată mai înainte de a le determina locul. De exemplu, Reforma protestantă e considerată un fenomen tipic pentru secolul XVI, mai înainte de a fi localizată în lumea germanică, în Scandinavia, în Ţările de Jos, în Scoţia sau în Franţa meridională. Istoria face din Revoluţia de la 1789 o manifestare a secolului XVIII, înainte de a identifica Bazinul parizian ca baza sa geografică fundamentală şi de a constata rezistenţa activă a unei părţi din Hexagon la eveniment. Tot istoria savanţilor plasează social–democraţia în secolul XX, înainte de a preciza că ea devine o forţă dominantă mai curînd în Suedia, Norvegia, Germania de Nord, Scoţia şi Ţara Galilor decît în altă parte. De asemenea, comunismul e reperat mai întîi printr-o coordonată temporală, secolul XX, şi doar mai apoi prin coordonate spaţiale, ca fiind tipic pentru Italia centrală, Finlanda, marginea de nord–vest a Masivului central, litoralul mediteranean al Franţei şi al Portugaliei meridionale, dacă ne mărginim la Europa occidentală. Numeroase exemple, luate din istoria religioasă, politică, economică ori socială ar putea ilustra preeminenţa absolută a timpului asupra spaţiului în descrierea istorică uzuală.

Aflat pe planul doi, spaţiul nu lipseşte din *descrierea* istorică, dar, în general, e total înlăturat din *explicaţie*, care nu se mulţumeşte să enumere fenomenele, ci se străduieşte să le pună în raport unele cu

altele, să stabilească unele corelații și, de ce nu, relații de cauzalitate. Coincidența fenomenelor în timp e frecvent reperată, analizată, explicată ; cu coincidența lor în spațiu se întîmplă foarte rar acest lucru. Apariția succesivă sau simultană, în aceleași locuri, a două fenomene distincte, te duce totuși cu gîndul la posibilitatea unei relații de un tip sau altul, manifestată printr-o coincidență spațială.

Lipsa de interes față de spațiu și preferința pentru timp manifestate de istorici nu provin, după toate aparențele, dintr-o opțiune conștientă, metodologică sau doctrinală. Neglijarea spațiului este în primul rînd o facilitate tehnică. Într-adevăr, timpul e o dimensiune lineară, care definește perfect o variabilă numerică simplă și anume data. Spațiul terestru nu e *o* dimensiune, ci *două* : reprezentarea sa necesită alcătuirea de hărți, obiecte incomode fiindcă sînt bidimensionale, mai greu de integrat în structura lineară a unei relatări. Pe scurt, cred că spațiul e neglijat deoarece percepția și reprezentarea sa sînt prin natura lor mai complicate decît cele ale timpului.

Stăpînirea spațiului de către istoric presupune confecționarea sistematică de hărți care să ofere o reprezentare exhaustivă a fenomenelor studiate, indiferent că e vorba de evenimente sau de structuri economice și sociale. Hărțile pun foarte repede în evidență unele coincidențe frapante între evenimente, între structuri, între evenimente și structuri.Ele arată existența formelor geografice stabile, traversînd secolele și în care se înscriu, cu o splendidă regularitate, cu o magnifică disciplină, evenimente, structuri, fenomene de toate categoriile – economice, religioase, ideologice. Spațiul însuși pare să devină un actor al istoriei, un determinant al destinului oamenilor.

Formele acestea geografice imuabile sînt efectul vizibil al acțiunii subterane, dar permanente, a forțelor stabile, puternic asociate cadrului geografic, încrustate în locuri, dar relativ indiferente față de timp. Cea mai importantă dintre aceste forțe este sistemul familial, determinant puternic, deși tăcut, a numeroase conduite umane.

Spațiul antroplogic european apare segmentat încă din Evul Mediu. Patru tipuri familiale, distincte prin conceperea raporturilor dintre părinți și copii și a relațiilor dintre frați, stabilesc o eterogenitate inițială a continentului. În fiecare regiune poate fi identificat un tip familial dominant, a cărui permanență de-a lungul secolelor lămurește multe comportamente locale – culturale, economice, religioase ori ideologice. Diversitatea familială din Europa permite găsirea unei explicații pentru constanta sa aptitudine pentru fragmentare, din secolele XVI–XX. E o lungă perioadă, în care a avut loc demararea și parvenirea la modernitate.

Însă, fiecare dintre rupturile decisive – Reformă protestantă, alfabetizare, revoluție industrială, decreștinare, dezvoltare a controlului nașterilor, avînt al ideologiilor socialiste și naționaliste – pare a prilejui o nouă diviziune, o segmentare suplimentară a spațiului european.

Unele țări, unele provincii adoptă nesilite Reforma, altele o resping cu o tulburătoare unanimitate și răspund cu o Contrareformă, a cărei metafizică, diametral opusă celei a lui Luther sau Calvin, definește un nou catolicism. Acest prim clivaj, de ordin religios, se perpetuează prin fenomenele de dezvoltare culturală și industrială. Lumea protestantă își ia avînt, sfera catolică stagnează. Cu toate acestea, din secolul al XVIII-lea, protestantismul pare a se diviza. Germania de Nord și Suedia ating foarte repede stadiul alfabetizării de masă, în timp ce Anglia, mai puțin avansată pe plan cultural, se angajează cu hotărîre în prima dintre revoluțiile industriale. Dar deja lumea protestantă nu se mai identifică cu modernitatea. Între anii 1730–1740, începe într-o mică parte a lumii catolice o altă ruptură decisivă, declinul credinței. În Franța de Nord, în Spania, Portugalia și Italia de Sud, populațiile renunță la cler și își trăiesc viața ca și cum Dumnezeu și Infernul n-ar exista. Țările protestante, adesea mai industrializate, întotdeauna mai alfabetizate, nu le vor urma exemplul decît din anii 1880–1890, iar restul lumii catolice, și mai tîrziu, în anii 1965–1970. Între 1730 și 1965, divizarea spațiului catolic în două teritorii, unul clerical și altul decreștinat, reînnoiește întreaga problematică a înfruntărilor religioase. În Franța, o țară parțial decreștinată și relativ alfabetizată (prin raportare la restul sferei catolice), controlul nașterilor începe să se răspîndească încă din anii 1770–1790. În domeniul sexual, protestantismul nu face loc modernității.

Declinul religiilor conduce aproape automat la dezvoltarea ideologiilor. Din 1789, vreme de două secole, Revoluția franceză și apoi naționalismele și socialismele zguduie Europa. Încă o dată, ideologiile divizează continentul. Unele regiuni din Franța și din Europa acceptă idealurile de libertate și de egalitate, altele le resping cu aceeași hotărîre. În secolul XX, naționalismul și socialismul par a fi în stare să invadeze toate țările, toate provinciile. Este evident că naționalismul ridică statele unele împotriva altora, în vreme ce socialismul, internaționalist, visează o clipă unificarea unui spațiu continental în mod tradițional divizat. Și atunci se împarte el însuși în patru componente ireductibile unele cu altele. Patru varietăți distincte de socialism – social-democrație, comunism, anarhism și laburism – se diferențiază foarte repede și-și împart Europa. Acestora le ripostează patru naționalisme, pe care cercetarea istorică nu le-a definit pînă în prezent cu aceeași precizie, dar ale căror

forme caracteristice pot fi uşor recunoscute de îndată ce mecanismul care le diferenţiază, adică pluralitatea tipurilor familiale, este identificat.

În toate epocile şi în majoritatea domeniilor, diversitatea structurilor familiale este într-adevăr agentul fundamental al procesului de segmentare geografică. Nici unui geniu al popoarelor sau al regiunilor nu i se poate atribui existenţa unor aptitudini specifice pentru protestantism, pentru alfabetizare, pentru industrializare, decreştinare sau contracepţie ori pentru producerea cutărei sau cutărei varietăţi de socialism sau de naţionalism. Aptitudinile şi rezistenţele sînt determinate de cele patru tipuri familiale europene. Spaţiile lor antropologice respective se reflectă în spaţii religioase, culturale, economice, demografice sau ideologice. Mecanismul determinărilor implică potrivirea parţială sau totală a hărţilor care descriu diversele tipuri de fenomene. În cazul Reformei, al alfabetizării, al industrializării, al decreştinării şi al controlului naşterilor, determinarea de către structurile familiale nu e decît parţială : pot fi identificaţi alţi factori importanţi, iar concordanţa hărţilor, imperfectă, dezvăluie pluralitatea factorilor. În schimb, analiza ideologiilor moderne arată existenţa unei determinări simple şi stricte a conţinutului ideologiei de către valorile familiale. Fiecare din cele patru socialisme se încastrează, deci, conceptual şi geografic, într-un singur tip familial ; fiecare din cele patru naţionalisme poate fi introdus, de asemenea, într-un tipar familial. Paradoxal, forţa determinărilor familiale apare în modul cel mai pregnant în secolul XX şi ea segmentează Europa cu cea mai mare rigoare. Timp de cîteva decenii, subansamblele ideologice şi geografice ale continentului par extraordinar de etanşe, oarbe şi surde unele faţă de altele. Combinaţia dintre aceste autisme ideologice a dus la cele două războaie mondiale, concluzii dramatice ale unui proces de divergenţă condus de fundamente antropologice subterane şi stabile.

Decupajul spaţiului european : cadru administrativ şi forme antropologice

Subansamblele geografice în care se înscriu, între secolele XVI–XX, structurile şi evenimentele fundamentale ale istoriei europene nu sînt, în general, statele–naţiuni. Sisteme familiale, crize religioase, impulsuri de alfabetizare, rupturi revoluţionare, ideologii politice moderne nu definesc pe hărţile Europei spaţii naţionale, ci unităţi geografice de ordin inferior. Aşadar, marile state nu constituie ansambluri omogene.

Diversitatea sistemelor lor familiale autorizează ca eterogenitatea lor să fie calificată drept *antroplogică.*

Franța înglobează patru sisteme familiale, Italia trei, iar Spania şi Anglia cîte două. Dintre marile state, doar Germania prezintă un oarecare grad de omogenitate a structurilor familiale, imperfectă şi ciudată, dacă avem în vedere că unitatea statală a spaţiului german s-a făcut cu întîrziere. Chiar şi naţiunile mici sînt rareori uniforme. Nici Ţările de Jos, nici Portugalia, nici Norvegia şi nici Scoţia nu sînt constituite, din punct de vedere antropologic, dintr-un sistem familial unic.

Analiza concordanţelor spaţiale impune să se coboare sub simplul nivel naţional şi să se stabilească o grilă geografică şi statistică mai fină. Fiecare stat trebuie fragmentat într-un anumit număr de unităţi regionale de mărime redusă. La prima vedere, diversitatea organizărilor administrative naţionale pare un obstacol : *departamentul* francez nu corespunde exact, prin suprafaţă ori populaţie, cu *county*-ul englez, cu *Regierungsbezirk*-ul german, cu *provincia* italiană, cu *län*-ul suedez şi cu *canton*-ul elveţian. Nu e posibilă aplicarea unei grile absolut uniforme pe ansamblul Europei occidentale, aşa cum există ea pentru fiecare stat luat separat. Totuşi, nu este imposibil să se ajungă la un cadrilaj acceptabil, în pofida lipsei de unitate politică. Important este ca pentru fiecare naţiune să se obţină o segmentare administrativă mai fină decît segmentarea sa antropologică „naturală“. Cele 90 de *departamente* franceze permit să se stabilească cu destulă precizie opt zone antropologice principale, cele 95 de *provincii* italiene patru zone antropologice, cele 19 *fylkene* norvegiene două zone, cele 12 *regions* scoţiene două zone, iar cele 18 *distritos* portugheze trei zone.

Tabelul de mai jos indică denumirea unităţii administrative reţinute pentru fiecare stat, precum şi numărul acestor unităţi în statul respectiv.

Unităţile administrative utilizate

Ţara	Denumirea unităţii administrative de bază	Nr. de unităţi administrative (după regrupare)	Populaţie medie a unităţii (1989) (în mii)
0	1	2	3
Suedia	län	24	350
Norvegia	fylke	19	220
Finlanda	lääni	12	410
Danemarca	amtskommune	15	340

0	1	2	3
Scoţia	region	12	460
Anglia–Ţara Galilor	county	41	1 260
Irlanda	county	24	150
Ţările de Jos	provincie	11	1 350
Belgia	province	9	1 100
Luxemburg	stat	1	400
Germania	Regierungsbezirk	30	2 050
Austria	Land	9	840
Elveţia	canton	25	260
Franţa	departament	90	620
Italia	provincia	95	600
Spania	provincia	48	810
Portugalia	distrito	18	580

Într-un anumit număr de cazuri, tratarea datelor statistice a necesitat unele simplificări, unele regrupări de unităţi. Se întîmplă, destul de rar, ca decupajele geografice utilizate la prezentarea recensămînturilor populaţiilor sau la descrierea rezultatelor electorale să fie diferite. Astfel că, o bună suprapunere este desigur necesară la confruntarea de date privind, de pildă, structurile familiale şi ideologiile. Se mai întîmplă şi ca un cadrilaj administrativ să se schimbe, iar unităţile geografice să nu mai fie aceleaşi la două date sau epoci succesive, făcînd comparaţiile incerte. De fiecare dată cînd a apărut o problemă sau alta, am alipit mai multe unităţi administrative cu scopul de a obţine o unitate, înregistrînd în aceeaşi manieră toate tipurile de date. În unele cazuri, se ajunge la o reţea mai puţin fină, dar care are meritul de a fi stabilă[1].

[1] Schema de mai jos arată cum am procedat atunci cînd două decupaje geografice – unul corespunzător unui recensămînt, iar celălalt unor rezultate electorale, de pildă – nu coincid. Să luăm un decupaj al recensămîntului cuprinzînd patru unităţi geografice (1, 2, 3, 4) şi unul electoral stabilind patru unităţi geografice (A, B, C, D), din care numai două (A şi B) corespund perfect unor unităţi geografice de recensămînt (respectiv 1 şi 2). Celelalte unităţi electorale (C şi D) îşi împart la întîmplare spaţiul ocupat de celelalte unităţi de recensămînt (3 şi 4).

Decupaj al recensămîntului

1	
2	4

Decupaj electoral

A	C
B	D

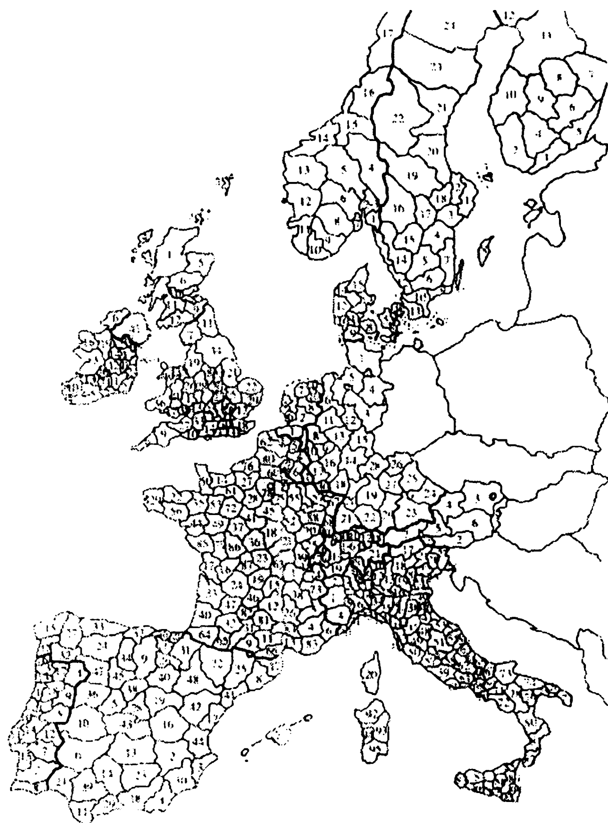
Decupaj adoptat

1 = A	3 + 4 = C + D
2 = B	

Harta 1 – Decupajul Europei

Denumirile unităţilor geografice sînt indicate în anexa 1.

Sursele şi notele acestei hărţi şi ale următoarelor sînt indicate în anexa 2.



Într-o asemenea situaţie, pentru a obţine un decupaj identic al recensămîntului şi al rezultatelor electorale, e necesar să se grupeze unităţile de recensămînt 3 şi 4 cu unităţile electorale C şi D. În acest caz, unităţile geografice 1 şi A, 2 şi B, 3+4 şi C+D coincid exact.Operaţiunea se aseamănă, pe plan logic, cu căutarea celui mai mic multiplu comun. Problema şi soluţia sa sînt aceleaşi atunci cînd sîntem confruntaţi cu grile geografice distincte corespunzătoare la două recensămînturi realizate în perioade diferite.

Munca de pregătire a datelor, deşi anostă, e necesară. Agregările geografice realizate începînd cu unităţi administrative de bază sînt arătate în anexa 1.

În realitate, doar Germania, Anglia, Scoția și Irlanda pun mari probleme de tratare a datelor statistice. Frămîntata istorie politică a Germaniei a creat numeroase discontinuități administrative. În Marea Britanie, cunoscuta lipsă de precizie instituțională a asigurat o neconcordanță frecventă între unități administrative și circumscripții electorale (în special în Scoția și Irlanda), precum și o instabilitate a decupajului administrativ însuși (în Anglia și Scoția).

Această muncă de pregătire permite să se stabilească un fond de hartă care împarte Europa occidentală în 483 de unități geografice. E o grilă de analiză prin care se pot înscrie în spațiul continental variabile statistice ale căror valori sînt calculate în același fel pentru fiecare din unitățile geografice ale fiecărei țări. Astfel, se pot realiza hărți, totodată europene și regionalizate, privind structura gospodăriilor, rata de sinucidere, frecvența nașterilor nelegitime, proporția de lucrători agricoli din populația rurală, procentul de muncitori din populația activă, proporția de indivizi practicanți ai cultului protestant, procentajul de voturi obținute de socialiști, de creștin–democrați sau de comuniști în anumite perioade. Toate aceste variabile permit o redactare numerică simplă, pornind de la concepte echivalente în fiecare țară. Hărțile alcătuite în acest mod constituie nucleul informației istorice și statistice utilizate în cartea de față, unde sînt prezentate și numeroase alte hărți mai mici care descriu separat sistemele politice din fiecare țară.

Cînd era posibil și necesar, am trasat și hărți mai puțin riguroase, transferînd pe harta de bază date pur calitative, referitoare la cutumele de moștenire, sistemele agrare sau valurile succesive ale Reformei protestante. În fiecare din aceste cazuri sînt indicate referințe bibliografice și cartografice exacte.

Decupajul Europei în 483 de unități geografice permite și o localizare exactă a lucrărilor monografice, realizate de istorici și antropologi, despre anumite comunități rurale din Europa. Aceste cercetări, uneori vechi, alteori recente, sînt esențiale pentru o bună înțelegere a mecanismelor familiale. Monografiile locale au fost repertoriate (titlurile 1–93 din bibliografie). Fiecare a fost situată pe hartă și astfel poate fi considerată ca tipică nu pentru o țară sau o regiune prea vag definită, ci pentru o unitate geografică precisă. În acest fel devine posibilă confruntarea datelor monografice, adesea pur calitative, cu variabile statistice continue, extrase din recensăminturi sau din rezultate electorale. Harta 80, așezată în fruntea bibliografiei, oferă localizarea exactă a monografiilor locale utilizate.

Aplicată la scară europeană, cartografia statistică cere un mare volum de muncă. Confecționarea unei singure hărți presupune combinarea a 17 serii statistice naționale aflate în 17 anuare sau recensăminturi diferite[2]. Am convingerea că rezultatul justifică investiția : fiecare hartă oferă o reprezentare în același timp analitică și sintetică a unui fenomen fundamental : antropologic, religios, economic sau ideologic. Ansamblul hărților conturează o nouă istorie a Europei, înscrisă atît în spațiu cît și în timp. Identificarea unor concordanțe spațiale devine un exercițiu simplu, necesar, aproape firesc. Devine posibilă verificarea amănunțită a ipotezelor privind raporturile dintre familie și religie, dintre familie și dezvoltare.

Reabilitarea spațiului nu implică nicidecum abandonarea acelei dimensiuni istorice care e timpul. Evenimentele istorice trebuie cuprinse pe un reper în trei dimensiuni, din care două sînt constituite de spațiul geografic, iar una de timp. Planul general al acestei cărți favorizează dimensiunea temporală : el e, în mare, cronologic.

În prima parte sînt descrise structurile cele mai vechi ale vieții europene : sistemele familiale, bineînțeles, dar și sistemele agrare care le sînt asociate în cadrul vieții rurale tradiționale (cap. 1 și 2).

A doua parte e consacrată procesului de modernizare din anii 1500–1900, cu diversele sale aspecte : Reformă protestantă, alfabetizare, industrializare, decreștinare, dezvoltare a controlului nașterilor (cap. 3–7).

În a treia parte sînt analizate în detaliu ideologiile moderne. Fiecare din cele cinci capitole ale sale e consacrat producerii ideologiilor moderne de către unul din tipurile familiale care ocupă spațiul european (cap. 8–12). (Un capitol pentru familia nucleară egalitară, două pentru familia sursă, unul pentru familia comunitară și unul pentru familia nucleară absolută.)

A patra parte poate fi considerată ca un eseu de istorie recentă deoarece studiază disoluția ideologiilor europene în perioada 1965–1990, proces neterminat încă (cap. 13–17). Se caută a se discerne aici, în bogăția de fenomene actuale, tendințele semnificative, precum și structurile noi pe cale de apariție. Putem vorbi de dispariția determinărilor familiale sau trebuie să constatăm, la apropierea celui de-al treilea mileniu, o persistență a segmentării antropologice a Europei? Evident, întrebarea e capitală pentru toți cei interesați pentru viitor de construcția

[2] Sînt studiate 16 țări. Luxemburgul nu este subdivizat. S-a ajuns la un număr de 17 anuare sau recensăminturi deoarece Scoția este sistematic disociată de grupul Anglia–Țara Galilor în prezentarea oficială a datelor britanice.

politică europeană. Întreprinderea prezintă riscuri intelectuale clare, dar fără nici o îndoială că ar fi o dovadă de slăbiciune evitarea recunoașterii implicațiilor imediate ale modelului istoric expus în această carte.

PRIMA PARTE

Soclul antropologic : sisteme familiale şi sisteme agrare

Sistemele familiale şi sistemele agrare constituie, împreună, soclul vechi al istoriei europene. Prin natura lor, ele sînt puternic asociate : într-un context ţărănesc tradiţional, familia se identifică uneori cu ferma şi, prin urmare, e firesc să fie examinate legăturile specifice dintre cele patru tipuri familiale analizate în capitolul 1 şi cele patru sisteme agrare descrise în capitolul 2. Cu toate acestea, concordanţa între organizarea familială şi modul de exploatare rurală nu e perfectă. Aceste două elemente de structură socială trebuie luate ca distincte. Rolul specific al sistemului agrar va apărea în momentul analizării procesului de decreştinare.

Sistemele familiale şi agrare au în comun o mare stabilitate. Împreună, ele definesc o geografie fundamentală a Europei. Fiecare regiune a continentului poate fi caracterizată prin combinarea dintre un sistem familial şi unul agrar. Pînă la industrializare, această pereche de factori ajută la explicarea multor destine regionale. Deplasarea populaţiei, de la sate către oraşe, diminuează în mare măsură importanţa sistemului agrar ca variabilă explicativă. În schimb, valorile familiale supravieţuiesc multă vreme după transplantarea urbană. Acum, cînd ne apropiem de anul 2000, nu putem încă afirma cu certitudine dispariţia lor.

CAPITOLUL ÎNTÎI

Sistemele familiale

Patru sisteme familiale principale îşi împart spaţiul european[1]. Pentru a le defini, trebuie să începem prin a examina valorile cele mai importante care organizează, pe de o parte, raporturile dintre părinţi şi copii, iar pe de altă parte, relaţiile dintre fraţi.

• Valorile care organizează raporturile dintre părinţi şi copii pot fi de tip liberal sau de tip autoritar.

• Valorile care organizează relaţiile dintre fraţi pot fi de tip egalitar sau neegalitar.

Combinarea celor două variabile dihotomice care sînt cuplurile liberalism/autoritarism şi egalitarism/neegalitarism dă naştere la patru posibilităţi tipologice.

Familie nucleară absolută : un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sînt de tip liberal, iar relaţiile dintre fraţi de tip neegalitar.

Familie nucleară egalitară : un sistem familal în care relaţiile dintre părinţi şi copii sînt de tip liberal, iar relaţiile dintre fraţi de tip egalitar.

Familie sursă : un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sînt de tip autoritar, iar relaţiile dintre fraţi de tip neegalitar.

---

[1] Pentru o primă definiţie a acestor tipuri, vezi E. Todd, *La Troisième planète*, pp. 14–18. Referinţele complete ale tuturor lucrărilor menţionate sînt date în lista de lucrări citate şi utilizate.

Familie comunitară : un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sînt de tip autoritar, iar relaţiile dintre fraţi de tip egalitar.

Definirea *a priori* a valorilor familiale nu e decît un exerciţiu. Reperarea concretă a acestor valori în viaţa societăţilor locale europene pune, ca orice confruntare a teoriei cu realitatea, probleme practice. Identificarea valorilor familiale într-o regiune dată implică utilizarea unor indicatori stabili şi obiectivi, capabili să sesizeze caracterul liberal sau autoritar al raportului părinţi–copii şi caracterul egalitar sau neegalitar al relaţiei fraterne. Aceste trăsături sînt mult mai uşor identificabile în mediul rural. Fiindcă raportul cu pămîntul obiectivează în mod firesc raporturile familiale.

Un indicator de egalitarism : cutumele de moştenire

Cutumele de moştenire oferă o formulare foarte directă şi foarte clară a tipului de relaţie între fraţi, considerat ca ideal într-o societate locală anume. În unele regiuni, regulile de succesiune sînt riguros egalitare şi obligă la o împărţire minuţioasă a moştenirii între copii. În altele, regulile de succesiune manifestă o remarcabilă indiferenţă faţă de principiul de egalitate, fie că îi autorizează pe părinţi să-şi împartă bunurile cum cred de cuviinţă cu ajutorul testamentului, fie că impun desemnarea unui moştenitor unic, ceilalţi copii fiind nevoiţi să părăsească ferma şi să caute în altă parte un mijloc de subzistenţă. Aşadar, cutumele de moştenire uşurează clasificarea sistemelor familiale în tipuri egalitare şi neegalitare.

Un indicator de autoritarism : conlocuirea generaţiilor

Un model autoritar de relaţii între părinţi şi copii atrage după sine o interdependenţă a generaţiilor, care se menţine şi după ce copiii ajung la vîrsta adultă. Interdependenţă care favorizează constituirea de *gospodării* (adică de unităţi domestice) cuprinzînd trei generaţii : bunici, părinţi, copii, în care generaţia intermediară rămîne sub autoritatea bătrînilor. Un model liberal de relaţii între părinţi şi copii asigură, dimpotrivă, o emancipare rapidă şi completă a copiilor, a căror căsătorie presupune formarea unei unităţi domestice noi : aici nu se produce formarea de gospodării complexe cuprinzînd trei generaţii. Astfel, o proporţie ridicată de gospodării care cuprind trei generaţii poate fi

considerată ca un indicator sigur de existență a unui model de relație autoritară între părinți și copii ; absența sau măcar raritatea acestor gospodării complexe este un semn de liberalism al relației.

Combinarea cutumelor de moștenire cu regulile de conlocuire permite stabilirea unui ciclu de dezvoltare tipică a grupului domestic pentru fiecare din cele patru sisteme familiale ce-și împart spațiul european.

Cicluri de dezvoltare a grupului domestic

Pentru simplificarea prezentării fiecăruia din cele patru cicluri, vom postula întemeierea unei familii prin căsătoria dintre un bărbat și o femeie și urmărirea ei în timp.

Familie nucleară absolută : cuplul inițial produce copii care, cînd ajung adulți, întemeiază gospodării independente. Bunurile părintești sînt împărțite între copii, dar nu foarte riguros : o parte e frecvent distribuită înaintea morții părinților, iar restul e repartizat prin testament. Fondarea de gospodării independente reflectă principiul liberal, iar folosirea testamentului o relativă indiferență față de principiul de egalitate.

Termenul *nuclear* arată că, în nici un stadiu al ciclului său de dezvoltare, acest sistem familial nu dă naștere vreunui grup domestic din care să facă parte și alte persoane în afara nucleului fundamental „părinți–copii". Termenul *absolut* evocă individualismul maxim al acestui sistem familial care, nu numai că insistă asupra necesarei independențe a copiilor față de părinți, dar și impune, în plus, o disociere între frați, fiindcă nu-i tratează ca indivizi egali, echivalenți.

Familie nucleară egalitară : cuplul inițial produce copii care, cînd ajung adulți, întemeiază gospodării independente. Bunurile părinților sînt împărțite în mod egal, minuțios, între copii. Dacă unele bunuri au fost atribuite anumitor copii în timpul vieții părinților, proceduri complexe de evaluare permit o egalizare a părților. Fondarea de menajuri independente reflectă principiul liberal, iar împărțirea riguroasă importanța principiului de egalitate.

Ca și precedentul, sistemul acesta e calificat drept *nuclear* deoarece în nici un stadiu al ciclului său de dezvoltare el nu dă naștere la constituirea unui grup domestic mai cuprinzător decît nucleul „părinți–copii". Individualismul său e, totuși, mai puțin „absolut" decît acela al *familiei nucleare absolute*, fiindcă principiul egalitar implică menținerea

unor relații imprecise între părinți și copiii căsătoriți pînă la lichidarea exactă și definitivă a moștenirii.

Familie sursă : Cuplul inițial produce copii. În momentul ajungerii la vîrsta adultă, un singur fiu se căsătorește și produce copii, fără a părăsi familia inițială. Ceilalți au de ales între a rămîne celibatari în grupul domestic de origine sau să-l părăsească pentru a lua în căsătorie o moștenitoare, întemeind un nou cămin, să devină preoți ori soldați. Fiul care asigură continuitatea grupului domestic primește, obligatoriu, nu numai întreaga moștenire, ci tot pămîntul și mai ales casa, aceasta materializînd perpetuarea familiei de-a lungul timpului. Restul copiilor sînt despăgubiți, cel puțin în teorie, prin *sulte* în bani. Cel ales, care poate fi desemnat printr-o regulă de primogenitură (alegerea primului născut), de ultimogenitură (a mezinului) sau chiar printr-o decizie liberă a părinților, rămîne, chiar cînd a devenit el însuși tată, sub autoritatea părintelui său. Conlocuirea a două generații de adulți ilustrează autoritarismul sistemului. Transmiterea către un singur copil a casei și, cel mai adesea, a întregii suprafețe de pămînt, exprimă indiferența față de principiul de egalitate. Celibatul altor copii, în cazul în care rămîn în casa părintească, trădează inegalitarismul sexual al sistemului.

În sistemul familiei sursă, *structura gospodăriei* nu cuprinde tot timpul trei generații. Această formă complexă nu apare decît într-o etapă a ciclului de dezvoltare și anume atunci cînd moștenitorul căsătorit devine tată și măcar unul din părinți e încă în viață. Moartea ambilor părinți înlătură structura verticală ce cuprinde trei generații și menajul își reia forma nucleară pe care o va pierde cînd un moștenitor din generația următoare va avea el însuși copii etc. Simularea pe calculator arată că, în condițiile de mortalitate și de natalitate caracteristice pentru Vechiul Regim, proporția de gospodării cu trei generații nu poate, la o dată anumită, să depășească o treime[2].

Familie comunitară : cuplul inițial produce copii. Cînd ajung adulți, *toți fiii pot să se căsătorească* și să-și aducă soțiile la domiciliul părinților. De îndată ce fiii au copii, se formează o structură foarte vastă, întinsă pe verticală prin conlocuirea a trei generații și pe laterală prin conlocuirea a doi frați căsătoriți. Moartea tatălui inițial e urmată, mai mult sau mai puțin repede, de o împărțire a patrimoniului familial

[2] K.W. Wachter și col., *Statistical Studies of Historical Social Structure*. pp. 44–45.

între frați ; fragmentare ce duce la noi expansiuni, deoarece grupurile de copii ai acestor frați separați se căsătoresc la rîndul lor. *E de înțeles însă o perioadă de conlocuire a doi frați, căsătoriți, în absența părinților în viață.* Existența de grupuri domestice care lasă să apară această structură, de neconceput în toate celelalte sisteme familiale, este *marcajul* absolut al sistemului comunitar.

Caracteristici ale tipurilor familiale			
Tip familial	**Principiu de egalitate**	**Principiu de autoritate**	**Forme tipice ale grupului domestic**
Nuclear absolut	Nu	Nu	
Nuclear egalitar	Da	Nu	
Sursă	Nu	Da	
Comunitară	Da	Da	

△ Bărbat | Filiație ⎵ Căsătorie

○ Femeie ⎴ Fraternitate

Extinderea pe trei generații, sub autoritatea unui părinte în vîrstă, exprimă forța principiului de autoritate. Simetria dintre frați, ambii căsătoriți și împărțind în mod egal moștenirea, ilustrează respectarea principiului de egalitate.

Mediul rural ca teren de observație preferat

Valorile caracteristice ale diverselor sisteme familiale europene apar cu cea mai mare claritate în mediul rural. Legarea de pămînt implică un înalt grad de formalizare a cutumelor de moștenire, a regulilor de conlocuire și, prin urmare, a ciclurilor de dezvoltare a grupului domestic. La fiecare generație, casa și exploatația trebuie menținute sau împărțite, copiii căsătoriți trebuie să rămînă ori să plece. Însăși simplitatea vieții creează o transparență a raporturilor familiale ce are drept consecință o organizare a valorilor de egalitate sau de neegalitate prin cutumele de moștenire, a valorilor de autoritate sau de liberalism prin regulile de conlocuire.

Și la oraș există valorile familiale de egalitate sau de neegalitate, de autoritate sau de liberalism, dar sînt mai greu de sesizat. Reperarea valorilor de neegalitate și de autoritate e deosebit de dificilă în mediul urban.

Principiul de neegalitate între frați, atunci cînd el există, e pus în evidență, în mediul rural, de cutumele de moștenire prin care casa și ferma se transmit unui singur copil, ceilalți fiind nevoiți să-și caute în altă parte un mijloc de existență. Cutuma de moștenire inegalitară este aici manifestarea vizibilă a unui sistem de valoare ce are în vedere frații ca indivizi diferiți în mod firesc. Această manifestare vizibilă e legată, însă, de un context material precis, acela al unei societăți rurale avînd de transmis terenuri agricole. Într-un mediu urban, comportînd un număr redus de proprietari și de bunuri, același sistem de valori va avea alte efecte materiale, mai greu identificabile : de pildă, alegerea unor meserii diferite de către frații dintr-o familie.

În mediul rural, atunci cînd există un principiu de autoritate, el e arătat prin reguli de conlocuire ce reunesc părinții cu unul sau mai mulți copii căsătoriți. Regula de conlocuire este o manifestare vizibilă a unui sistem de valori care pretinde menținerea interdependenței părinți-copii pe toată durata vieții. Manifestarea aceasta, însă, e legată de un context material precis, acela al unei societăți rurale care poate obține un avantaj economic din asocierea, în aceeași locuință și prestarea aceleiași munci, a două generații. În mediul urban, rigiditatea spațiului de locuit și mecanismul salarizării suprimă orice justificare economică a fenomenului de conlocuire. Dispariția „urbană“ a menajului complex cu trei generații nu o implică nicidecum și pe aceea a valorii de auto-

ritate şi de interdependenţă, manifestată prin alte efecte materiale, mai puţin vizibile, dar la fel de reale : schimburi de servicii şi de bani, locuinţe distincte, dar învecinate, rolul bunicilor în supravegherea şi educarea nepoţilor.

Astfel încît, alegerea mediului rural ca teren de observaţie decurge din imperative tehnice : necesitatea precizării unor indicatori simpli, care repereazā în mod similar valorile de egalitate şi de neegalitate, de autoritate şi de liberalism, în sistemele familiale din diverse regiuni ale Europei. Opţiune ce nu implică un postulat de dispariţie a sistemului familial tradiţional în mediul urban. Ceea ce dispare în mediul urban este *ciclul de dezvoltare a grupului domestic*, întruchipare vizibilă ce nu trebuie confundată cu *sistemul familial, ansamblu de valori imateriale, dar stabile*.

Raporturile dintre fraţi în Europa : egalitate şi inegalitate

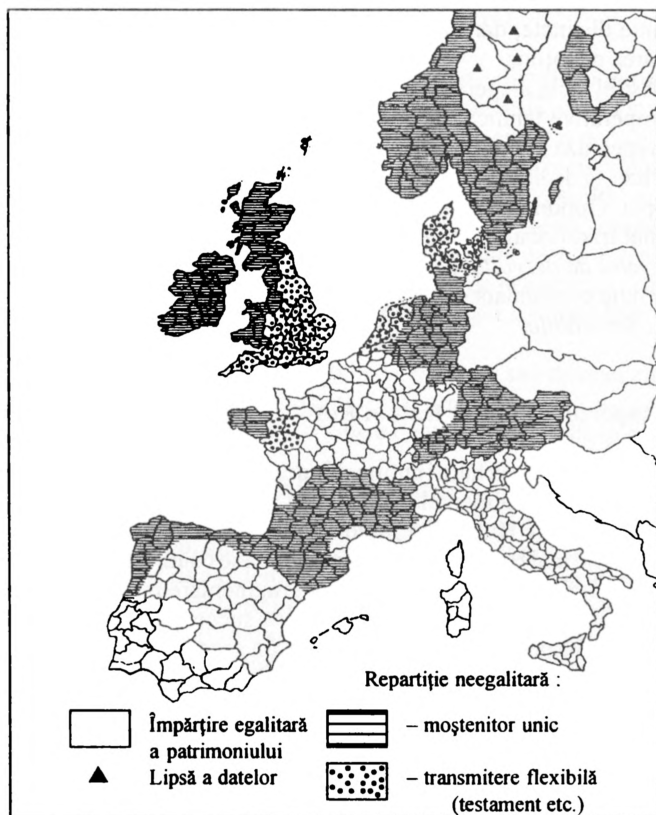
Pentru stabilirea hărţii cutumelor de moştenire în mediul rural, din întreaga Europă occidentală, am ales să aplic *metoda regresivă*, recomandată de Marc Bloch, dar rareori aplicată, constînd în a se porni de la datele cele mai recente şi mai complete şi a se continua cu o întoarcere în timp prin folosirea unor documente fragmentare provenite dintr-un trecut mai îndepărtat[3]. În cazul regulilor de succesiune, n-am folosit ca material de bază *obiceiurile pămîntului* din secolul XVI, cărora le lipseşte precizia, descriu mai curînd un ideal juridic decît o practică antropologică şi fac prost distincţia între mediul rural şi cel urban, luînd prea uşor tradiţia de la oraş drept aceea din provincie[4].

Harta 2, unde sînt descrise cutumele de moştenire din lumea satelor europene, foloseşte date culese, în majoritate, din perioada 1850–1970, cu unele excepţii. Gradul său de precizie geografică, care tinde să atingă nivelul *unităţilor de bază* precizate în introducere, este, în ansamblu, satisfăcător. Dispunem de hărţi detaliate unde e analizată diversitatea internă a statelor naţionale pentru Portugalia, Spania, Franţa, Ţările de Jos, Germania, Austria şi Elveţia. În cazul Italiei, egalitarismul uni-

[3] M. Bloch, *Apologie pour l'histoire*, p. 49.

[4] Din aceste motive nu am considerat lucrarea clasică a lui Jean Yver, *Égalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés*, drept un document de bază. Am folosit-o totuşi ca auxiliar într-un număr de cazuri ambigui, pentru care e necesar un anumit recul istoric.

Harta 2 – Cutumele succesorale



form al regulilor succesorale face o asemenea hartă de prisos. Descrierea insulelor britanice şi a peninsulelor scandinave e ceva mai puțin satisfăcătoare. Centrul şi Nordul Suediei, în special, cuprind zone de moştenire egalitară (*län* din din Kopparberg mai ales, S 19) despre care nu pot propune decît un plan aproximativ[5]. Chiar şi relativa lipsă de precizie în cazul Finlandei sau amestecul de tradiții finlandeze (egalitare) şi suedeze (neegalitare în majoritate) creează unele ambiguități locale.

[*] Provincia tradițională Dalecarlia. Despre codificarea regiunilor geografice, vezi anexa 1.

Restul lumii scandinave – Danemarca şi Norvegia – precum şi ansamblul insulelor britanice pot fi considerate ca uniform neegalitare, singurele incertitudini privind împărţirea secundară între regiuni unde se practică o inegalitate deschisă (sistemul *moştenitorului unic*) şi regiuni pur şi simplu neinteresate de principiul de egalitate (sistemul *testamentului*). Planul propus, susţinut de un anumit număr de monografii locale, e totuşi raţional.

Pe ansamblu, gradul de precizie a hărţii 2 este net superior celui al hărţii de sinteză elaborată de Wilhelm Abel şi reprodusă de Joan Thirsk într-un eseu despre cutumele de succesiune din lumea satelor Europei[6]. Harta propusă de mine amplifică totuşi extensiunea regulilor egalitare şi o subestimează pe aceea a regulilor neegalitare. Într-adevăr, o regulă egalitară maschează adesea o practică inegalitară, un mecanism tăcut ce permite să se evite împărţirea casei şi a exploataţiei. Celibatul unei proporţii importante de copii este cea mai eficientă metodă : indivizii necăsătoriţi rămîn la fermă împreună cu fratele lor însurat şi nu-şi cer partea de moştenire, care revine, după moartea lor, respectivului frate sau copiilor lui. Aici, inegalitatea sexuală produce aceleaşi efecte ca o regulă de succesiune inegalitară. La descrierea finală a tipurilor familiale trebuie avută în vedere existenţa unor practici inegalitare mascate.

Raporturile părinţi–copii în Europa : autoritate şi libertate

Analiza sistematică a relaţiei de autoritate prin prisma proporţiilor de gospodării cuprinzînd trei generaţii implică o utilizare şi mai radicală a metodei regresive. Recensămînturile europene care oferă o descriere suficient de precisă a structurii grupurilor domestice au fost realizate, în majoritate, în intervalul 1960–1980. E posibil ca, între aceste două date, să se găsească, pentru fiecare din ţările Europei, pentru aproape fiecare din cele 483 de unităţi geografice care decupează spaţiul vestic european, o dimensiune sumară, dar utilizabilă, a proporţiei de *gospodării complexe*, cuprinzînd mai mult decît un cuplu cu copii. Categoriile diferă în funcţie de ţări : experienţa arată totuşi că toţi indicii de complexitate ai menajurilor sînt buni indicatori de verticalitate, toate extinderile grupului domestic dincolo de familia conjugală avînd drept condiţie de bază o extindere pe trei generaţii. Fiind exhaustive, aceste

[6] J. Thirsk, *The European Debate on Customs of Inheritance, 1500–1700*, p. 179.

date prezintă inconvenientul de a fi greoaie, reziduale. Dimensiunile menajurilor complexe observate sînt reduse. Datele seamănă mai mult cu nişte urme de carbon 14, izotop radioactiv a cărui cantitate scade o dată cu timpul. Urbanizarea, munca salariată, modernizarea, în general, distrug menajurile de trei generaţii, potrivit unui proces inexorabil petrecut în întreaga Europă. Dar fiindcă dispariţia se efectuează în fiecare ţară conform unui ritm determinat şi concomitent în toate regiunile, e posibil, pornind de la datele reziduale referitoare la anii 1960–1980, să se obţină unele hărţi care să indice zonele de autoritarism şi de liberalism ale relaţiei părinţi–copii. Se impun mai multe precauţii metodologice. În primul rînd, tratarea separată a datelor provenite din fiecare ţară : stadiile de modernitate foarte inegale, precum şi definiţiile foarte diverse ale gospodăriei nu permit, într-adevăr, nici o comparare directă a cifrelor care provin din regiuni ce aparţin unor ţări distincte.

Analiza variaţiilor geografice interne din fiecare stat presupune, de asemenea, anumite precauţii. Nu orice diferenţă între proporţiile de gospodării complexe, examinate în două regiuni distincte dintr-o aceeaşi ţară, poate fi interpretată ca semn al existenţei de valori autoritare acolo unde gospodăriile complexe sînt numeroase şi de valori liberale acolo unde ele sînt rare. *Materializarea* valorilor de autoritate în gospodării cu trei generaţii presupune îndeplinirea anumitor condiţii materiale, din care cea mai importantă este un mod de viaţă rural. Într-o regiune unde valorile familiale sînt autoritare, dar urbanizarea e foarte avansată şi unde, prin urmare, numărul de ţărani e redus, proporţia de gospodării complexe nu poate fi prea ridicată. Un model statistic *a priori* permite fixarea ideilor legate de această problemă.

Să luăm o ipotetică ţară X, uniform autoritară prin valorile sale familiale. O hartă unde este indicată proporţia de gospodării complexe din fiecare regiune nu va lăsa să apară o repartizare uniformă, ci o diversitate regională înşelătoare, *proporţia de gospodării complexe fiind cu atît mai mare cu cît proporţia de ţărani e mai ridicată*. Harta gospodăriilor complexe nu va fi decît o hartă a ruralităţii şi în nici un caz o hartă a autoritarismului sau a liberalismului unor relaţii familiale. Pe plan statistic, un coeficient de corelaţie ridicat va asocia proporţia de gospodării complexe cu proporţia de ţărani din populaţia activă.

Într-o altă ipotetică ţară Y, uniform liberală prin valorile sale familiale, urbanizarea nu va face să apară astfel de efecte statistice. Redusă în mediul rural, proporţia de gospodării complexe va rămîne redusă şi în mediul urban : corelaţia moderată dintre proporţia de gos-

podării complexe şi proporția de țărani din populația activă va fi, în general, slabă.

Într-o a treia țară Z, eterogenă pe plan familial, cuprinzînd zone liberale şi zone autoritare, corelația între proporția de țărani şi frecvența gospodăriilor complexe va fi medie sau scăzută.

În consecință, am calculat sistematic, pentru fiecare țară, coeficientul de corelație care leagă procentajul de gospodării complexe de procentajul de țărani din populația activă şi am considerat că un coeficient de corelație ridicat (mai mare de + 0,70, de exemplu) ar putea sugera, în unele cazuri, prezența de valori familiale autoritare, relativ uniforme, într-o țară dată. O corelație redusă ori medie evocă fie un liberalism uniform al valorilor familiale, fie o eterogenitate geografică a sistemelor familiale[7].

Monografiile țărăneşti realizate de etnologi sau de istorici în Suedia, în Germania, în Austria sau în Elveția germanofonă descriu cel mai adesea structuri familiale de tip sursă, avînd deci o componentă autoritară. În Finlanda e analizată familia comunitară, care include şi o trăsătură autoritară. Or, în aceste cinci țări, coeficientul de corelație care asociază proporția de gospodării complexe cu aceea de țărani este ridicat, mai mare de + 0,80 pentru Suedia, Germania, Austria şi Finlanda şi de + 0,72 în cazul Elveției. Aşadar, pare fantezistă încercarea de cartografiere a unor variații interne ale acestor ansambluri naționale : scăderea numărului de gospodării complexe (cu trei generații) în anumite regiuni este, în general, efectul unei prezențe țărăneşti reduse şi nu existența unei varietăți liberale de sistem familial. Pe harta 3, unde se încearcă menționarea valorilor familiale şi nu a comportamentelor neprelucrate observate, Germania, Austria, Suedia şi Finlanda sînt descrise ca uniform autoritare. Elveția, cu coeficientul său ceva mai slab, pune o problemă : uniformitatea sa e cu atît mai puțin netă cu cît proporția de gospodării complexe e mai scăzută, prin raportare la populația agricolă din cantoanele cele mai pur francofone, ca Vaud (CH 17) şi Neuchâtel (CH 16). În cazul Confederației helvetice, pare rațional a se considera partea germanofonă a țării ca uniform autoritară, iar partea sa franceză ca liberală.

---

[7] Coeficientul de corelație variază între –1 şi +1. Corelația dintre două variabile e cu atît mai puternică, cu cît valoarea absolută a coeficientului se apropie de 1 şi cu atît mai slabă cu cît se apropie de 0. Corelația e pozitivă dacă coeficientul e pozitiv şi negativă dacă el e negativ. Toate corelațiile calculate în această carte sînt numite „ecologice", fiindcă ele măsoară concordanța variabilelor în spațiu.

Gospodării complexe şi ruralitate
Coeficienţi de corelaţie care asociază proporţia de gospodării complexe cu proporţia de ţărani

Suedia	+ 0,81	Belgia	+ 0,20
Norvegia	+ 0,38	Germania	+ 0,82
Finlanda	+ 0,89	Austria	+ 0,89
Danemarca	+ 0,61	Elveţia	+ 0,72
Scoţia	+ 0,21	Franţa	+ 0,62
Anglia	– 0,14	Italia	+ 0,04
Irlanda	+ 0,40	Spania	– 0,08
Ţările de Jos	+ 0,04	Portugalia	– 0,51

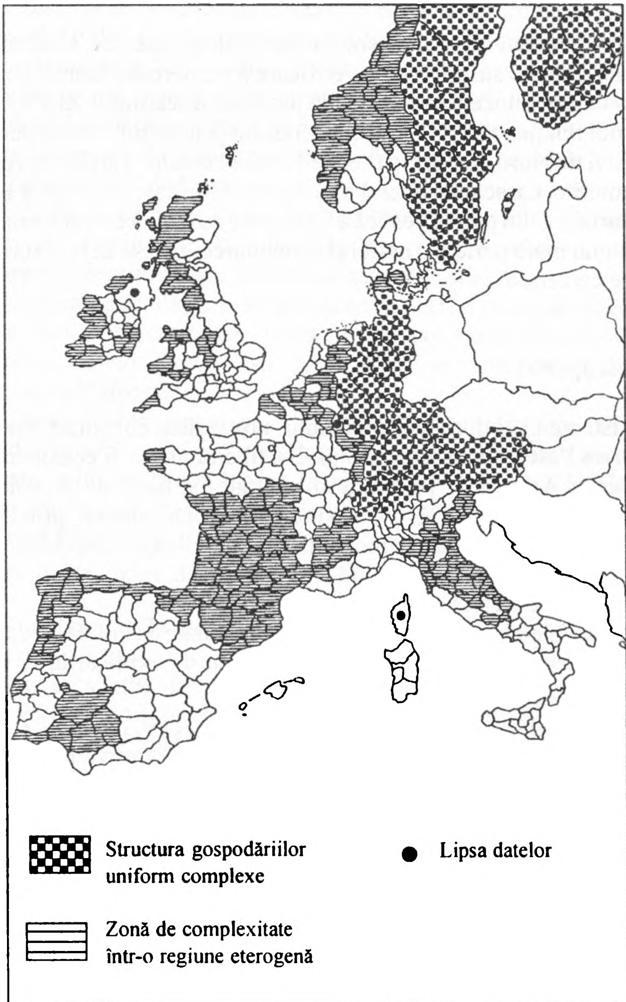
Pentru anii de recensămînt utilizaţi, a se vedea sursele hărţilor 3 (gospodării complexe) şi 13 (ţăranii în jur de 1970).

În celelalte ţări, variaţiile geografice ale proporţiei de gospodării complexe nu sînt legate în principal de variaţiile proporţiei de ţărani din populaţia activă şi, prin urmare, pot fi considerate, în mare măsură, ca expresii ale valorilor familiale distincte, autoritare acolo unde gospodăriile complexe sînt relativ numeroase şi liberale acolo unde ele sînt rare.

Această metodă nu e fără cusur, e doar raţională. Reprezentarea obţinută în cazul ţărilor eterogene rămîne perturbată, pe plan local, de influenţa numărului de ţărani. Astfel, planul obţinut pentru Franţa dă mai bine seama de autoritarismul din Sud–Vest, un spaţiu încă destul de rural, cît şi de autoritarismul din Sud–Est, spaţiu mai urban şi mai industrial. Zonele antropologice obţinute sînt totuşi suficient de clare şi compacte pentru a permite o descriere plauzibilă, pe care o voi retuşa uşor pe ici, pe colo, cu ocazia stabilirii unei hărţi definitive a structurilor familiale. Singura ţară pentru care această metodă nu duce la stabilirea de zone omogene satisfăcătoare este Belgia, foarte urbanizată, dar unde menajurile cu mai multe nuclee sînt totuşi relativ numeroase.

Analiza statistică a complexităţii menajurilor permite, în acelaşi timp, să se confirme rezultatele antropologice cunoscute şi să se deceleze nuanţe interne la ansambluri naţionale nedescoperite pînă acum de cercetarea pe teren.

Harta 3 – Gospodării complexe



Confirmare

Caracterul autoritar al sistemelor familiale germanice, suedeze sau finlandeze nu e o surpriză, ci o verificare a numeroase lucrări etnologice realizate cu începere din a doua jumătate a secolului XIX[8]. Autoritarismul relației părinți–copii era cunoscut și în cazul Franței de Sud, al Spaniei de Nord, al Portugaliei de Nord, al estului Țărilor de Jos. În mod simetric, caracterul liberal al relațiilor familiale din Franța Bazinului parizian, din partea vestică a Țărilor de Jos, din centrul Spaniei și din cea mai mare parte a Angliei și Danemarcei fusese deja identificat de către cercetare[9].

Descoperiri

Existența unei diviziuni a spațiului norvegian, constituit dintr-un Nord și un Vest autoritare și un Sud–Est liberal, poate fi considerată o descoperire. Această divizare e destul de bine explicată de dezvoltarea istoriei norvegiene : Sud–Estul e în mod tradițional „danez" prin limbă și spirit. Clivajul familial coincide parțial cu clivajul lingvistic, care pune în opoziție idiomul din Sud–Est și capitală, *riksmaal*-ul, cu cel din regiunile periferice din Vest, *landsmaal*-ul.

Rămășițele autoritare din Danemarca, situate în Jutlanda de Sud (DK 9) și insula Fionia (DK 8), nu sînt greu de explicat în termeni

---

[8] Despre sistemele germanice, vezi Le Play, *Les Ouvriers européens*, t. 3, pp. 99–203 (monografiile 28 și 29) : despre sistemele scandinave, vezi O. Löfgren, „Family and household among Scandinavian peasants", pp. 40–44.

[9] Despre Anglia, vezi P. Laslett, „Mean household size in England since the sixteenth century", p. 153 și A. Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin*, pp. 110–125. Pentru Franța Bazinului parizian, vezi Le Play, *Les Ouvriers européens*, t. 5, pp. 323–327 și t. 6, pp. 84–122 (monografiile 57 și 58), precum și H. Le Bras și E. Todd, *L'invention de la France*, pp. 111–119. Pentru Țările de Jos, vezi A. M. Van der Woude, „Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands" (monografia 20). Pentru Danemarca, vezi J. Elklit, „Household structure in Denmark 1769–1890" (monografia 5), precum și Ø. Østerud, *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia*, p. 125 și F. Skrubbeltrang, *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, pp. 16 și 24. Despre Spania, vezi C. Lison–Tolosana, „Sobre áreas culturales en España", pp. 322–326.

istorici : aceste regiuni se află, pur şi simplu, aproape de Germania, al cărei autoritarism este omogen.

O altă noutate este identificarea unei porţiuni autoritare ce se întinde în vestul Angliei din Cornwall pînă în Scoţia occidentală, trecînd prin partea de coastă a Ţării Galilor şi comitatul englez al Cumbriei (GBE 7). Regăsim aici, manifestîndu-se pe planul structurilor familiale, latura celtică a Marii Britanii, zonă de refugiu a vechilor ocupanţi ai insulei, împinşi spre vest de invadatorii anglo–saxoni între secolele V şi VIII.

Caracterul global autoritar al Irlandei, binecunoscut de etnologi, este confirmat, dar cu evidenţierea unei nuanţe importante : verticalitatea structurilor familiale e clară mai ales la periferia insulei, în interiorul teritoriului menţinîndu-se forme mai nucleare, liberale.

Analiza statistică permite stabilirea cu precizie a repartizării structurilor familiale verticale în Italia : o centură autoritară ocupă Italia centrală şi Veneto ; Nord–Vestul şi Sudul ţării sînt, dimpotrivă, de structură familială liberală.

Ultima descoperire şi, negreşit, cea mai surprinzătoare : existenţa în Sud–Vestul Spaniei şi Sudul Portugaliei a unor trăsături autoritare, ignorate de literatura etnologică, în provinciile Badajoz (E 6), Cordoba (E 14), Huelva (E 21) şi Sevilla (E 39), în Spania, iar în Portugalia, în districtul Faro (P 8).

Două variabile, patru zone

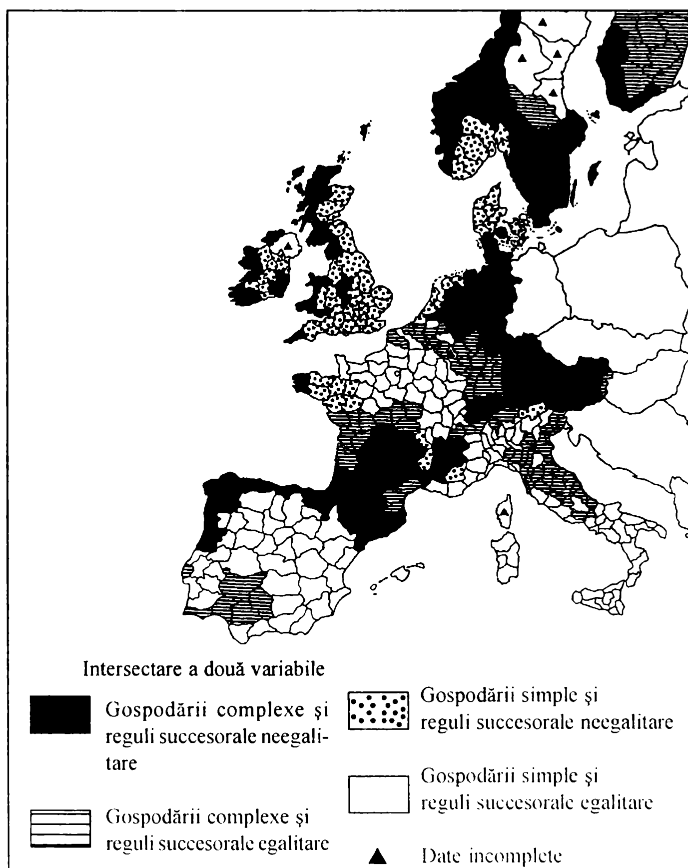
În acest stadiu, diversele regiuni ale Europei au fost împărţite, cu ajutorul a două hărţi succesive, în zone de egalitarism şi de neegalitarism (raporturile între fraţi, harta 2) şi în zone de autoritarism sau de liberalism (relaţii părinţi–copii, harta 3). Absolut logic, încrucişarea celor două variabile dihotomice dă naştere la patru combinaţii : zone liberale şi neegalitare, liberale şi egalitare, autoritare şi neegalitare, autoritare şi egalitare. Acest lucru e realizat în harta 4, care combină hărţile 2 şi 3. Harta 4, care utilizează patru culori şi evidenţiază patru combinaţii „familiale", nu trebuie să fie considerată încă drept o hartă definitivă a celor patru tipuri familiale definite mai sus : *nuclear absolut* (libertate + neegalitate), *nuclear egalitar* (libertate + egalitate), *sursă* (autoritate + neegalitate) şi *comunitar* (autoritate + egalitate). Motivul e foarte simplu : menţinerea incertitudinilor privind extinderea geografică reală a principiului de neegalitate, a cărui importanţă e subestimată de regulile de moştenire oficiale. Din cele patru zone stabilite cu ajutorul hărţii,

una singură pune o problemă de interpretare, fiindcă celelalte trei corespund destul de precis unor tipuri familiale clar definite.

Zonele 1 şi 3, de neegalitate, fie ele liberale sau autoritare, nu pun nici o problemă, fiindcă, prin definiţie, neegalitatea moştenirii e un principiu recunoscut aici.

Zona 2, liberală şi egalitară, este, de asemenea, lipsită de ambiguitate. Principiul liberal apare aici ca o completare logică a regulii de egalitate, a cărei aplicare reală e neîndoielnică : indiviziunea patrimo-

Harta 4 – Cutume succesorale şi gospodării complexe



niului nu prezintă interes practic acolo unde nu există un mecanism de succesiune uniliniară şi dorinţa de transmitere în bloc a exploataţiei. Nici un element nu lasă a se bănui o neaplicare a principiului de egalitate : structura nucleară confirmă principiul egalitar[10].

Zona 4, autoritară şi egalitară, pretinde, în schimb, un examen de control. Încă din secolul XIX, etnologia clasică arătase raritatea tipurilor familiale comunitare în Europa occidentală ; cercetări antropologice recente au demonstrat existenţa unor mecanisme invizibile, dar stabile, de abatere de la regula egalitară[11]. Principiul autoritar implică o coabitare a trei generaţii, ceea ce, într-un context vestic european, evocă posibilitatea unui sistem de succesiune uniliniară prin care întreaga fermă se atribuie unui singur copil. Devine deci necesar un control pentru fiecare din marile regiuni care apare pe harta 4 ca autoritară şi egalitară. O analiză mai detaliată a ciclului de dezvoltare a gospodăriilor, folosindu-se monografii antropologice şi istorice, trebuie să determine, de fiecare dată, dacă e vorba de o regiune de familie comunitară autentică (autoritară şi egalitară) sau de o regiune de familie sursă imperfectă (principiul autoritar fiind însoţit de o inegalitate de fapt, care nu apare clar în cutumele de succesiune oficiale).

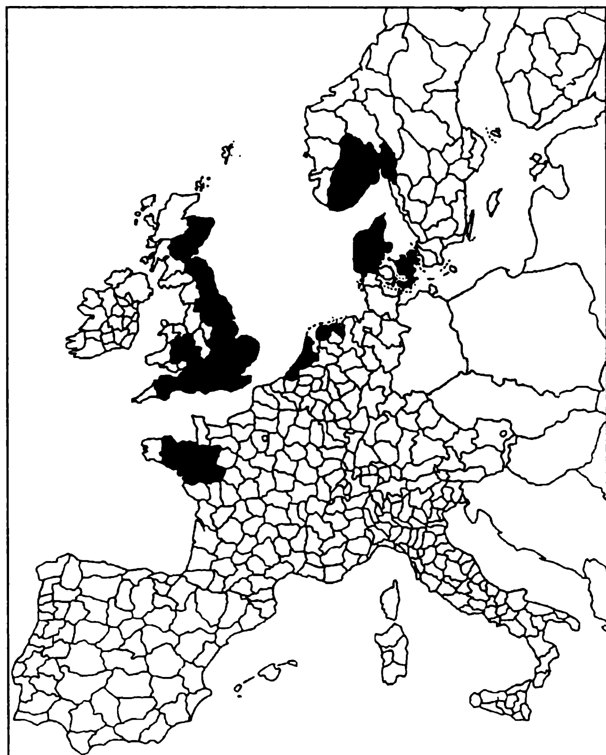
Zona 1, libertate + neegalitate : familie nucleară absolută

Combinaţia de gospodării nucleare cu reguli de succesiune neegalitare defineşte, fără nici o îndoială, o structură familială de tip „nuclear absolut“. Harta 5, care descrie exclusiv această zonă, poate fi dedusă aproape direct din harta 4, unde se încrucişează variabila „relaţie părinţi–copii“ cu variabila „relaţie de frăţietate“. Pot fi semnalate două modificări.

[10] În practică, principul nuclear acţionează întotdeauna ca un moderator al principiului inegalitar. Astfel, în Anglia de Sud şi de Est, regiuni de familie nucleară absolută, o regulă naţională de primogenitură e înlocuită, practic, la nivelul satelor, cu folosirea testamentului, care nu impune egalitatea, dar nu pretinde nici inegalitatea. Structura nucleară a familiei, care refuză constituirea unei filiaţii uniliniare şi de gospodării cuprinzînd trei generaţii, face din transmiterea în bloc a patrimoniului un ideal inutil.

[11] Raritatea tipurilor comunitare în Europa occidentală apare deja cu claritate în lucrarea de sinteză a lui Le Play, *Les Ouvriers européens*. Despre mecanismele de ocolire a regulii egalitare, vezi J.W. Cole şi E.R. Wolf, *The Hidden Frontier*, pp. 175–205 (monografia 67).

Harta 5 – Familia nucleară absolută



Cinci unităţi geografice, care apar pe harta 4 ca neegalitare şi nucleare, n-au fost integrate regiunilor de familie nucleară absolută, ci afectate regiunilor de familie sursă, în scopul omogenizării hărţii. Această operaţie, constînd în a da arbitrar anumitor unităţi geografice valoarea de unităţi învecinate, permite, în unele cazuri, o simplificare a planurilor zonelor. E o modificare deosebit de necesară mai ales atunci cînd o unitate geografică evidenţiază o combinaţie locală aberantă, deoarece se află în contradicţie cu vecinătatea. Unităţile avute în vedere sînt, în Anglia, comitatele Lancashire şi Cheshire (grupate în GBE 19) ; în Franţa, Alpii din Haute-Provence (F 4), Ardèche (F 7), Loire (F 42) ; în Italia, Bolzano (I 17), care reprezintă Tirolul de Sud de limbă germană.

A doua modificare : regiunile din interiorul Irlandei, care apar pe harta 4 ca neegalitare şi nucleare, n-au fost integrate regiunilor din zona 1, de familie nucleară absolută. În etapa actuală a cercetărilor, nu se poate spune dacă acestă regiune trebuie considerată de familie nucleară absolută sau dacă familia sursă este aici ceva mai puţin clară şi puternică, în dimensiunea sa verticală, decît la periferia insulei. Pentru că nici o monografie locală nu oferea cu adevărat o rezolvare, am preferat să las un semn de întrebare pe harta finală a tipurilor familiale.

Pe harta 5 se menţin, deci, şase regiuni de familie nucleară absolută : cea mai mare parte a Angliei, Estul Scoţiei, o mare parte din Danemarca, Sud–Estul Norvegiei, Vestul şi Nordul Ţărilor de Jos, Vestul interior francez. Nici o ţară, nici un sistem statal nu poate fi considerat aici ca absolut omogen din punct de vedere antropologic. Naţiuni mici, ca Norvegia ori Ţările de Jos, sînt ansambluri compozite combinînd două sisteme familiale. Chiar Danemarca, ce se apropie cel mai mult de omogenitate, conţine o neregularitate de tip sursă la frontiera sa sudică. Fragmentarea antropologică a statelor nu implică totuşi o foarte mare complexitate pe harta globală a Europei occidentale. Într-adevăr, zonarea antropologică, ce stabileşte, din punct de vedere al statelor, unităţi regionale de ordin inferior, face să apară, atunci cînd privim toată Europa, unităţi regionale de ordin superior, depăşind cadrul statelor. În cazul familiei nucleare absolute, existenţa unei *zone omogene centrată pe Marea Nordului* este o evidenţă geografică. Nu toate tipurile nucleare absolute, în sens strict, sînt învecinate, dar toate (dacă exceptăm Vestul interior francez, care atinge Canalul Mînecii şi Atlanticul) se întind de-a lungul litoralului Mării Nordului, care nu apare pe hărţile antropologice ca o întrerupere ci, dimpotrivă, ca o legătură. Harta familiei nucleare absolute ne duce cu gîndul la imagini istorice vechi, urcînd în timp pînă la anul 1000 şi chiar dincolo de el : imperiul maritim al lui Cnut cel Mare (mort în 1035) nu cuprindea, desigur, Vestul francez şi Ţările de Jos, dar unea Danemarca, Norvegia şi Anglia. În realitate, pe această hartă antropologică reapare ansamblul sferei ocupate, mai devreme sau mai tîrziu, de popoarele germanice nord–occidentale – Anglo–saxoni, jutlandezi, frizi.

Zona 2, libertate + egalitate : familie nucleară egalitară

Obţinerea hărţii definitive a tipului familial nuclear egalitar, pornindu-se de la zona 2 a hărţii 4, nu pune nici o problemă majoră. Ca şi

în cazul familiei nucleare absolute, trebuie făcute cîteva modificări de detaliu, în scopul omogenizării. Nordul (F 59), Anvers (B 1), Liège (B 4), Trento (I 18), Belluno (I 21), Vicenza (I 20), Bolonia (I 38), Grosseto (I 50), Viterbo (I 57), Aquila (I 62), Beja (P 2), Evora (P 7) şi Setubal (P 15) au fost scoase din zona 2 şi aliniate la unităţi vecine, în scopul optimizării coerenţei spaţiale a hărţii. Districtul Lisabona (P 11), dimpotrivă, a fost adăugat la zona 2 din acelaşi motiv.

După realizarea rectificărilor, pe harta 6 se detaşează patru mari regiuni de familie nucleară egalitară : Franţa de Nord, centrată pe Bazinul parizian, dar fără să cuprindă regiunile periferice extreme, situate de-a lungul frontierelor belgiană şi germană ; Italia de Nord–Vest, prelungindu-se cu regiunea de coastă provensală ; Italia de Sud, inclusiv Sicilia ; un bloc iberic alcătuit din Spania centrală şi de Sud–Est, precum şi Portugalia centrală. Toate aceste regiuni aparţin sferei istorice şi lingvistice latine. Dincolo de Rhin sau de Canalul Mînecii nu există nici o regiune de familie nucleară egalitară. Ar fi greu să nu considerăm acest tip familial drept una din moştenirile posibile ale Romei şi ale latinităţii.

Zona 3, autoritate + neegalitate : familia sursă (tip complet)

În cazul familiei sursă complete, autoritară şi neegalitară, trecerea de la harta 4 la harta finală a tipurilor familiale nu pune vreo problemă deosebită. Toate modificările de detaliu aduse planului zonei 3, pentru a se ajunge la harta definitivă a familiei sursă complete (harta 7) au fost deja arătate cu ocazia examinării zonelor 1 şi 2, corespunzătoare tipurilor nuclear absolut şi nuclear egalitar.

Ca şi în cazurile precedente, distribuirea geografică a unui tip familial arată, deopotrivă, o fragmentare a statelor şi existenţa unei unităţi istorice şi etnice care depăşeşte frontierele naţionale. Familia sursă, identificabilă în paisprezece state, nu defineşte, la scară europeană, decît patru mari regiuni etnologice.

Un bloc *germanic* integrează toată Germania occidentală (fără Renania), Austria (mai puţin Burgenland, A 1), Elveţia germanofonă, Tirolul de Sud (I 17), Estul Ţărilor de Jos şi Sudul Danemarcei.

Un grup *nord–scandinav* asociază partea populată a Suediei, coasta finlandeză suedizată, Nordul şi Vestul Norvegiei.

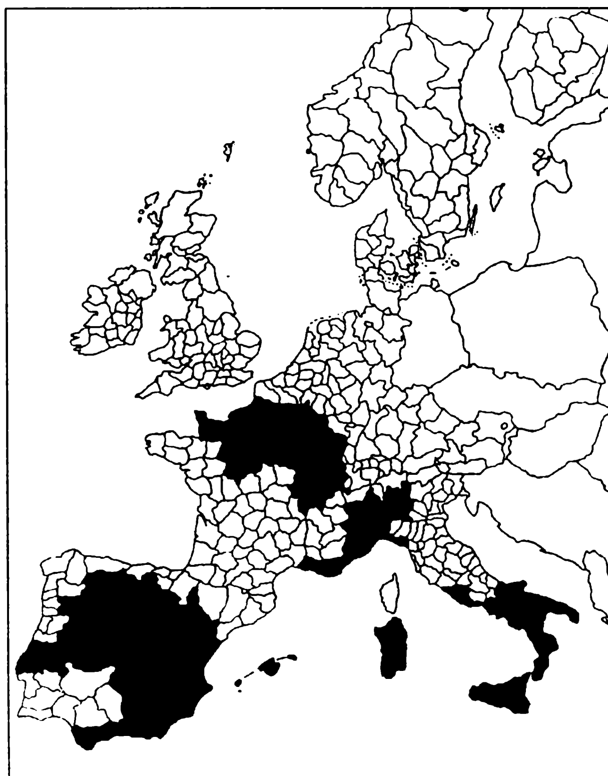
Un grup *celt*, cu vecinătate maritimă (ca în cazul familiei nucleare absolute), cuprinde latura occidentală a insulei Marii Britanii, din Nordul Scoţiei în Cornwall, periferia Irlandei şi Finistère-ul breton (F 29).

În aceste trei cazuri, cartografierea tipurilor familiale nu face decît să confirme clivajele lingvistice vizibile şi, prin urmare, unele categorii etnologice clasice, dacă exceptăm continuarea, dincolo de frontierele germane, a regiunii „germanice" de familie sursă, din provinciile de limbă olandeză ori daneză.

A patra regiune de familie sursă, întinsă peste trei ţări, este mai surprinzătoare, în măsura în care ea nu corespunde unei sfere lingvistice specifice.

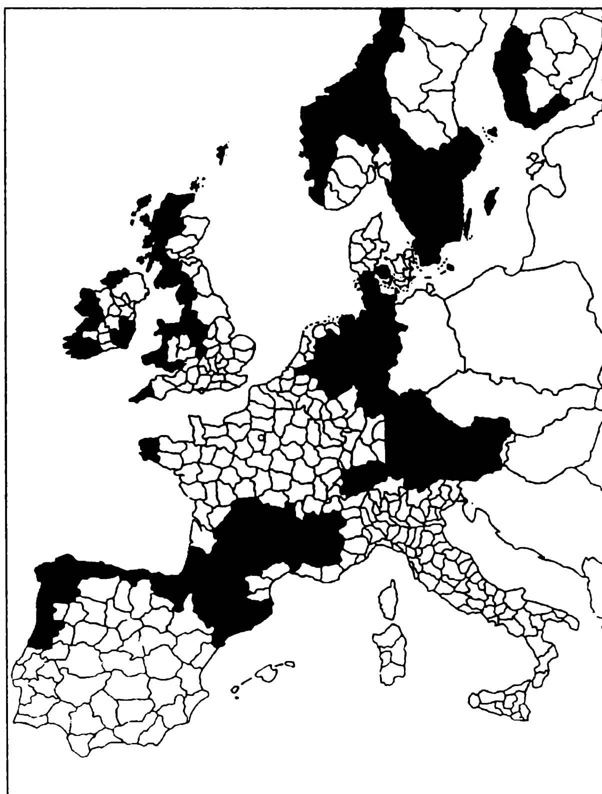
Ansamblul *occitan–nord–iberic* cuprinde treimea sudică a Franţei (mai puţin coasta mediteraneană), latura de nord a Spaniei (din Catalonia

Harta 6 – Familia nucleară egalitară



în Galicia, urmînd axa pirineană-cantabrică) şi coasta de nord a Portugaliei. În centrul de gravitate teoretică al acestui ansamblu, găsim limba bască, îndeajuns de specifică, deoarece ea nu aparţine nici măcar universului limbilor indo–europene. Dar, în nordul Portugaliei, în Galicia, Asturii, Catalonia, Gasconia, Auvergne, în interiorul Languedoc-ului, în Savoia şi Dauphiné se vorbesc limbi şi dialecte de origine latină, nicidecum izolate de gramatica sau vocabularul limbilor franceză, spaniolă sau italiană.

Harta 7 – Familia sursă



Zona 4, autoritate + egalitate : familie comunitară sau familie sursă incompletă?

Nu e posibil să se considere că toate regiunile din zona 4 sînt ocupate de veritabile tipuri familiale comunitare, ale căror trăsături caracteristice sînt verticalitatea structurii gospodăriilor şi egalitarismul cutumelor de moştenire. În unele cazuri, poate fi evidenţiat un mecanism comunitar real ; în altele, ne aflăm în prezenţa unei forme incomplete de familie sursă, care practică un inegalitarism real, neritualizat prin cutumele succesorale.

Regiunile care urmează a fi examinate sînt Finlanda, provincia suedeză Dalecarlia (S 19), valea Rhinului, ansamblul Belgia–Nordul extrem al Franţei, Alsacia şi Savoia, Burgenland (A 1), Veneto, Italia centrală, colţul de sud–est al peninsulei Iberice, cuprinzînd Andaluzia occidentală în Spania şi Algarve în Portugalia ; în Franţa, o fîşie aflată chiar la sud de Loire şi întinzîndu-se de la Atlantic la marginea vestică a Masivului central, precum şi coasta „vest–mediteraneană" (Pirineii Orientali, F 66, Aude, F 11, Hérault, F 34).

Familia comunitară : un tip rar în Europa occidentală

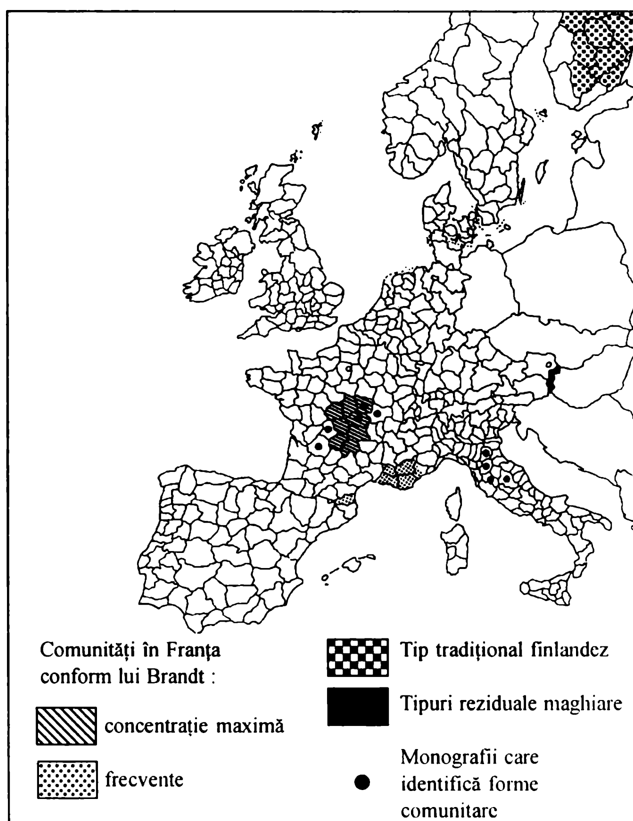
Harta 8 inventariază formele comunitare efectiv identificate în monografii etnologice sau istorice în ultimii o sută treizeci de ani. Nu mai întîlnim aici decît jumătate din regiunile care apar ca autoritare şi egalitare pe harta 4 şi, în consecinţă, confirmate ca ţinînd, în parte sau în totalitate, de tipul familial comunitar : Finlanda ; Burgenland-ul austriac ; în Franţa, marginea vestică şi nordică a Masivului central şi coasta mediteraneană, care păstrează Roussillon (F 66), îşi pierde partea din Languedoc (F 11 şi F 34), dar cîştigă Provence ; Italia centrală. Frecvenţa tipurilor comunitare din aceste diverse regiuni e variabilă. Putem evalua cu aproximaţie intensitatea comunitarismului în fiecare din aceste cazuri, mergînd de la mai puţin clar la garantat.

Burgenland : land care constituie marginea estică a Austriei şi ajunge la graniţa cu Ungaria. E ocupat în mare parte de populaţii maghiare germanizate. Or, tipul familial ideal din Ungaria este, fără nici o îndoială, sistemul comunitar, bine descris într-o monografie de

Fél şi Hofer[12]. Aşadar, în Burgenland se menţin urme de comunitarism, ceea ce explică existenţa unor reguli de moştenire egalitare, în opoziţie cu tradiţiile uniform şi puternic inegalitare din restul Austriei. E vorba, însă, de un comunitarism minoritar, rezidual.

Franţa de Centru şi mediteraneană : formele familiale comunitare de la marginea vestică şi nordică a Masivului central, precum şi cele din Roussillon şi Provence nu pot fi considerate ca tipuri local domi-

Harta 8 – Forme comunitare



[12] *Proper Peasants.*

nante. În aceste regiuni trebuie avut în vedere un melanj de mai multe tipuri familiale. La sud de Loire, avem un conglomerat de tipuri comunitare şi sursă. În sfera mediteraneană, trebuie să avem în vedere o combinaţie de tipuri comunitare şi nucleare egalitare pe coastă şi de tipuri comunitare şi sursă în interiorul teritoriului, în diverse dozaje şi neregularităţi. Aici, sistemele sursă din Occitania intră în contact cu lacul egalitar care e Mediterana. Indiferent că sînt creştine sau musulmane, toate sistemele familiale din bazinul mediteranean sînt într-adevăr egalitare, cu excepţia tipului catalan.

Finlanda : în Finlanda coexistă sistemele familiale comunitare, care formează fondul tradiţiei finlandeze, cu tipurile sursă, care ţin de influenţa suedeză, cu o oarecare predominanţă a comunitarismului în regiunile de Nord şi de Est, rămase mai autentic finlandeze şi un avantaj pentru tipurile sursă din regiunile suedizate şi urbanizate de pe coasta baltică (SF 1, SF 2, SF 10). Insulele Ahvenanmaa (SF 3), care aparţin Finlandei, dar au o populaţie suedeză, trebuie privite ca fiind ocupate de o structură familială de tip sursă omogenă.

Italia centrală : cu Emilia–Romagna, Toscana, Marche, Umbria şi Abruzzi ajungem la singura regiune a Europei occidentale unde familia comunitară constituie tipul antropologic exclusiv. Numeroase monografii locale, antropologice şi istorice, au evidenţiat, în ultimii cincisprezece ani, forţa şi stabilitatea acestui model. Analizarea multor liste de locuitori întocmite în secolul XVIII de preoţii parohi (în italiană : *stato d'anime* ; în latină : *status animarum)* arată aproape întotdeauna existenţa a numeroase gospodării unde trăiau împreună doi fraţi cu soţiile şi copiii lor, formă domestică socotită un indiciu tipic de familie comunitară, deoarece nu apare niciodată în ciclul de dezvoltare al familiei sursă. În parohia San Jacopo din Pratolino, unde am avut ocazia să studiez arhivele episcopului de Fiesole, proporţia unor asemenea menajuri ajungea la 33% în 1733[13]. Aflată în mijlocul Apenninilor, se pare că această zonă antropologică nu înglobează Veneto.

Astfel, geografia antropologică a Europei occidentale revelează existenţa a doar patru zone de comunitarism clasic : Italia centrală, Finlanda, Franţa de Centru–Vest şi litoralul mediteranean şi Burgenland-ul austriac, ultimul dintre aceste tipuri fiind de altfel foarte redus.

---

[13] E. Todd. *Seven Peasant Communities in Pre-Industrial Europe*, pp. 69–72 (monografia 2).

E puţin, în măsura în care familia comunitară este, la scară planetară, tipul cel mai important ; el ocupă, în varianta sa exogamă, o masă eurasiatică întinsă de la Finlanda, Ungaria şi Rusia pînă în China şi India de Nord[14]. În Europa occidentală, familia comunitară e un tip rar. Ea nu ocupă mai mult spaţiu decît familia sursă incompletă care domină, în Suedia–Dancarlia, în Germania–valea Rhinului, în Belgia– o axă centrală care trece peste Flandra şi Valonia, în Franţa–partea nord–estică dintre Pas–de–Calais şi Savoia, precum şi o porţiune central–vestică între Loire şi Atlantic, în Italia–Veneto, iar în Elveţia– partea italofonă a ţării.

Familia sursă incompletă : un fenomen de frontieră

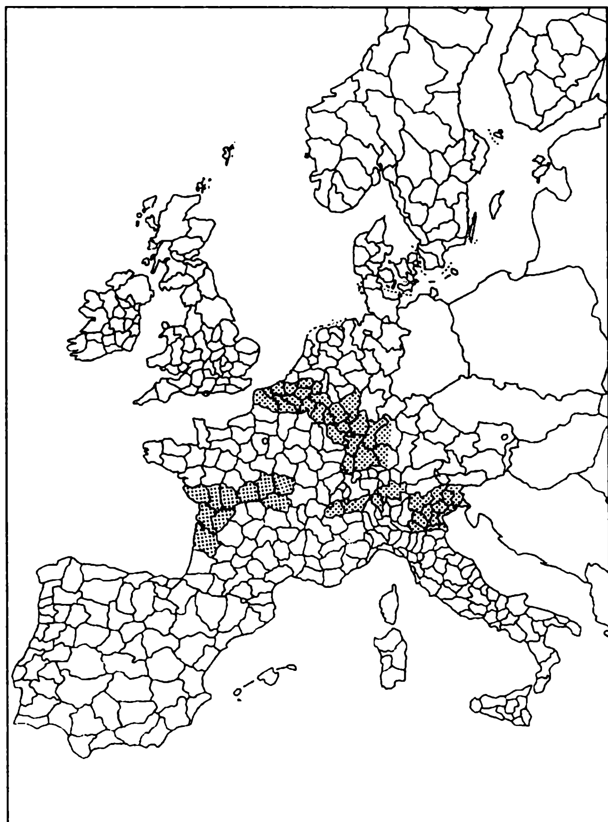
Familia sursă incompletă e definită de existenţa simultană a unei trăsături autoritare în structura gospodăriilor şi de reguli de moştenire, oficial egalitare, dar fără ca îmbinarea acestor două aspecte să creeze ciclul de dezvoltare a grupului domestic tipic pentru familia comunitară. Indiciul absolut al comunitarismului, conlocuirea a doi fraţi căsătoriţi, este îndeosebi absent. Într-o asemenea situaţie, trebuie avansată ipoteza unei negări, în practică, a regulii egalitare.

Negare ce poate lua variate forme, dar, în toate cazurile, un singur copil e admis să coabiteze cu părinţii lui. Ceilalţi pot fi constrînşi la celibat sau, dacă li se dă totuşi *pămînt*, la părăsirea *casei* familiale. Transmiterea casei, mult mai importantă decît aceea a pămîntului, e simbolul familiei sursă. Distribuţia geografică a regiunilor unde se practică sistemul de familie sursă incompletă, oferită de harta 9, aproape că e de ajuns pentru a explica originea şi sensul acestui tip familial, imperfect, dar a cărui existenţă e neîndoielnică. Dacă lăsăm la o parte cazul Dalecarliei suedeze, situată foarte la nord, la limitele spaţiului realmente locuit, regiunile de familie sursă incompletă sînt plasate pe linii de front antropologice şi chiar, mai precis, *lingvistice*.

Cea mai importantă, încorporînd 38 din 48 de unităţi geografice avute în vedere (cele adăugate prin învecinare au fost menţionate în cazul tipurilor familiale precedente, cu excepţia statului Luxemburg), cuprinde extremul Nord al Franţei, Belgia, Alsacia–Lorena, Renania, Savoia, Elveţia italofonă şi Nord–Estul Italiei. Aici, de la nord–vest la

[14] Despre geografia mondială a tipului comunitar exogen, vezi E. Todd, *La Troisième planète*, pp. 43–66, şi harta din afara textului.

Harta 9 – Familia sursă incompletă



sud-est se dezvoltă frontul de contact între germanitate şi latinitate. Deci, analizarea tipului imperfect care e familia sursă incompletă confirmă îm mod spectaculos asocierea unor tipuri familiale cu categorii istorico–etnologice vechi. Dacă nu ţinem seama de excepţia occitano–nord–iberică, la care voi reveni, latinitatea corespunde unor concepţii familiale egalitare, iar germanitatea unor concepţii neegalitare. În zonele de frontieră ale Imperiului roman, de o parte şi de alta a Rhinului, romanizate, apoi regermanizate datorită marilor invazii, claritatea opoziţiei egalitate/neegalitate se tulbură. Unele practici inegalitare sînt estompate prin dogme egalitare.

Caracterul *frontalier* al familiei sursă incomplete este confirmat de analiza situației geografice și culturale a ansamblului de o importanță redusă constituit din zece departamente franceze între Loire, Atlantic și Masivul central. Avem aici un front de contact lingvistic secundar, care opune dialectele din nordul Franței (*langue d'oïl*) celor din Sud (*langue d'oc*). În acest caz, familia sursă incompletă corespunde unor zone care oscilează între influențele meridionale și cele nordice. Analiza istorică a cutumelor de moștenire din aceste regiuni evidențiază o anumită instabilitate și o flexibilitate incontestabilă a principiului egalitar[15].

Singurul lucru limpede legat de familia sursă incompletă este localizarea sa geografică în arii culturale intermediare. Practic, ea nu e un singur tip, ci o multitudine de compromisuri locale între principiile familiei sursă, germană sau occitană, și ale familiei nucleare egalitare, latină.

În Belgia și în Elveția italofonă, verticalitatea structurilor familiale este imperfectă, după cum o arată numeroase monografii istorice realizate cu ajutorul unor documente din secolele XVIII și XIX. Pentru Belgia, este tipică o asociere temporară de generații adulte, care încetează după un anumit timp : tinerii căsătoriți trăiesc cîțiva ani cu unul din cuplurile părintești, apoi își întemeiază o gospodărie independentă[16]. Este un comportament, destul de rar în Europa, care definește el singur un tip, nici sursă, nici nuclear.

Ieșirea din Europa : Sud–Vestul iberic și Corsica

O regiune din zona 4, autoritară și egalitară, a fost lăsată la o parte, fiindcă nu intră nici în categoria familiei comunitare clasice, nici în aceea a familiei sursă incomplete : colțul sud–vestic al peninsulei Iberice, constituit din Andaluzia occidentală în Spania și din Algarve în Portugalia. Am hotărît să lărgesc prin alăturare această regiune,

---

15 Despre incertitudinile și instabilitatea istorică a dreptului din Poitou, prins între influențele rivale din Nord și din Sud, vezi J. Yver, *Égalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés*, pp. 125–130.

16 Despre fenomenul conlocuirii temporare în Belgia, vezi R. Leboutte, „L'apport des registres de population à la connaissance de la dynamique des ménages en Belgique au XIXe siècle", pp. 7–11 (monografia 23) : E. Van de Walle, „Household dynamics in a Belgian village", pp. 89–92 (monografia 24).

adăugîndu-i ansamblul Alentejo portughez – districtele Beja (P 2), Evora (P 7) şi Setubal (P 15) – simplificare justificată, după cum vom vedea, de analiza unor hărţi demografice suplimentare.

În această regiune, situată la limita Europei, apropiată atît de Atlantic cît şi de lumea musulmană, combinarea unor forme verticale în structura gospodăriilor şi de egalitarism în relaţiile dintre fraţi nu corespunde nici grupurilor comunitare clasice, nici unor cicluri de dezvoltare ale tipului sursă. Egalitarismul regulilor de moştenire e aplicat cu minuţiozitate ; nu poate fi deci vorba de familia sursă incompletă. Pînă în prezent, nici o monografie n-a identificat forme comunitare clasice de tip toscan, finlandez ori din Limoges. Sîntem confruntaţi cu un anumit vid documentar sau, mai curînd, cu unele contradicţii : monografiile locale, atunci cînd ele există, sugerează existenţa unui ideal *nuclear* al familiei, în contradicţie evidentă cu statistica derivată din analiza recensămînturilor[17]. Aici, la hotarele civilizaţiei europene, ne aflăm în faţa unui mister.

Răspunsul poate fi găsit totuşi în unele monografii locale care scot în evidenţă unele caractere specifice ale culturii regionale şi îndeosebi trăsături matriliniare care nu mai există nicăieri în Europa : transmiterea frecventă a numelui prin femei în Portugalia, existenţa de *părţi egale* matriliniare în unele sate andaluze[18]. Aici ieşim din contextul antropologic european, fiindcă, dincolo de diversitatea sistemelor sale familiale pe care le-am studiat, Europa e caracterizată şi prin unele trăsături antropologice comune, dintre care cele mai importante sînt, în jargon clasic, *exogamia* şi *bilateralitatea.* Exogamie înseamnă obligaţia de a te căsători în afara grupului familial. Bilateralitatea este egalitatea acor-

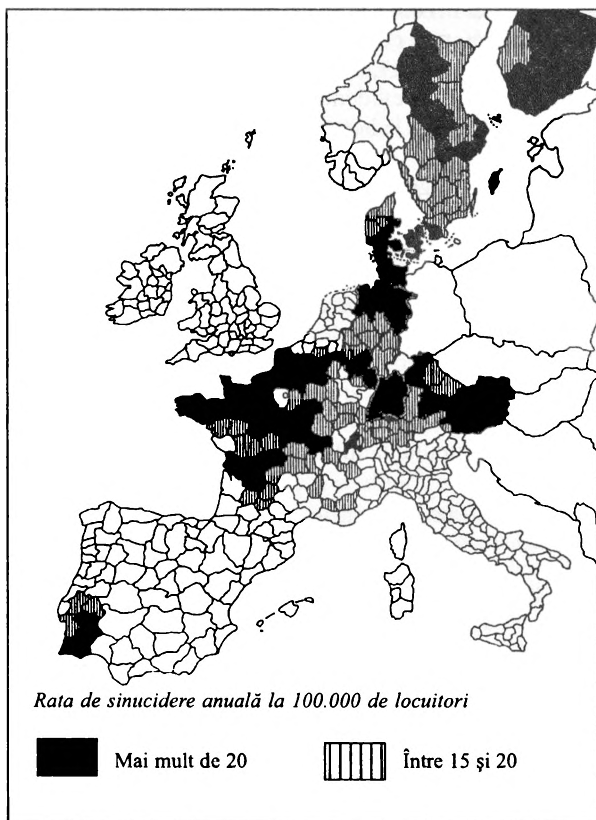
---

17 José Cutileiro sugerează existenţa unui ideal nuclear al familiei în Alentejo. Vezi *A Portuguese Rural Society,* p. 95 (monografia 91). Evora (P 7), districtul avut în vedere, nu aparţine regiunilor de verticalitate netă a structurii unor gospodării descrise cu ajutorul recensămîntului din 1970 ; procentajul de gospodării cu două nuclee e totuşi mai ridicat decît în Portugalia centrală, fenomen cu atît mai remarcabil cu cît structura agrară din Alentejo, care opune cîţiva exploatatori ai pămîntului unei mase copleşitoare de muncitori agricoli, nu e favorabilă în mod special exprimării valorilor de conlocuire a generaţiilor.

18 Despre părţile egale matriliniare andaluze, vezi C. Lison–Tolosana, „Sobre áreas culturales en España", harta 11 ; despre trăsăturile matriliniare ale culturii portugheze, vezi P. Descamps, *Le Portugal* (pp. 191–194 privind tendinţele matriliniare din Sud) şi J. Cutileiro, *A Portuguese Rural Society,* p. 126 (monografia 91).

dată înrudirilor materne şi paterne în viaţa socială. Din acest punct de vedere, toate regiunile din Europa se aseamănă, cu nuanţe, deoarece Nord–Vestul e ceva mai feminist decît Sudul sau Estul. Nicăieri, echivalarea înrudirilor materne şi paterne nu e perfectă, în măsura în care pretutindeni e perceptibilă o uşoară înclinare patriliniară, sensibilă în transmiterea numelui, care trece în general de la tată la copii. În regiunile de familie comunitară, se poate observa chiar o patriliniaritate absolută, percepută în organizarea gospodăriilor complexe structurate prin

Harta 10 – Sinuciderea, în jurul anului 1970



legături tată–fiu şi frate–frate, ce implică reguli de excludere a fetelor de la moştenire, de pildă în Toscana şi în centrul Franţei[19].

Astfel că, în Sud–Vestul peninsulei Iberice se remarcă o deviere inversă, mai puţin clară, ce afectează mai curînd transmiterea numelor şi a ritualurilor săteşti, decît fenomenul mai durabil al transmiterii bunurilor. Documentaţia nu permite să se afirme existenţa unei specificităţi doar în Algarve, Alentejo şi Andaluzia occidentală ; de aceea, am decis să aprofundez puţin analiza prin examinarea a doi parametri demografici strîns legaţi, prin firea lucrurilor, de viaţa familială, variabile clasice ale sociologiei din cea de a doua jumătate a secolului XIX : rata de sinucidere şi frecvenţa naşterilor nelegitime. Aceste două fenomene sînt legate, în diverse moduri, de relaţiile dintre bărbaţi şi femei şi, în consecinţă, de problema matriliniarităţii şi a patriliniarităţii. E un lucru evident în cazul naşterilor nelegitime, numeroase acolo unde controlul social al sexualităţii feminine e slab şi unde, prin urmare, autonomia femeilor e puternică. Legătura există, însă, şi în cazul sinuciderii, fenomen strîns corelat în Europa de rata divorţului, adică de instabilitatea legăturii matrimoniale[20]. Obiectivul hărţilor 10 şi 11 nu este o teorie generală a suicidului şi a nelegitimităţii, în raporturile lor cu matriliniaritatea. De altfel, o asemenea teorie ar fi imposibilă : de exemplu, naşterile nelegitime sînt frecvente în Austria, iar rata de sinucidere e ridicată în Finlanda, două ţări ale căror culturi nu sînt nicidecum matriliniare. Scopul acestor hărţi este de a se sublinia existenţa unei anomalii, a unui sistem familial original în Sud–Vestul peninsulei Iberice. Sudul Portugaliei, dar nu şi Andaluzia occidentală, se detaşează de ansamblul mediteranean prin ratele sale de sinucidere şi de nelegitimitate, demne de Europa de Nord sau de Est. Fără să putem spune exact despre ce e vorba, trebuie să admitem existenţa unei caracteristici antropologice a Sud–Vestului peninsulei Iberice. N-ar fi acceptabil, ţinînd seama de puţinătatea datelor, să propunem o descriere definitivă. Problema poate fi rezumată după cum urmează : într-un ansamblu, constituit din opt unităţi geografice – Beja (P 2), Evora (P 7), Faro (P 8), Setubal (P 15), Badajoz (E 6), Cadix (E 11) Huelva (E 21) şi Sevilla (E

---

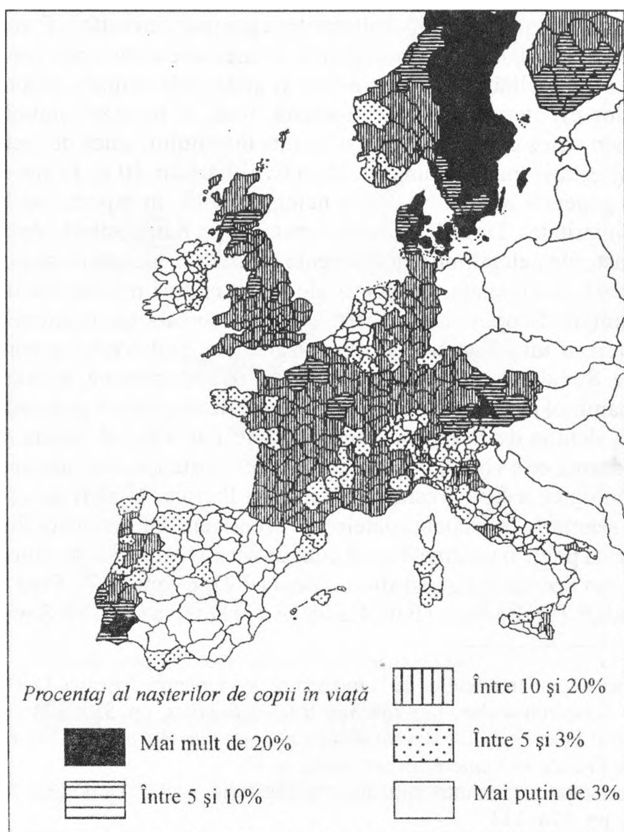
[19] Despre excluderea fetelor de la moştenire, vezi, pentru Toscana, D. Herlihy şi C. Klapisch–Zuber, *Les Toscans et leurs familles*, pp. 532–534 ; pentru Centrul Franţei, A. De Brandt, *Droits et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale*, p. 38.

[20] Despre raporturile dintre sinucidere şi căsătorie, vezi E. Durkheim, *Le Suicide*, pp. 174–214.

39) – există unul sau mai multe sisteme familiale deosebite, în care coabitează, în diverse maniere, trăsături *autoritare, egalitare şi matriliniare.*

Mai trebuie menţionat aici un al doilea sistem deviant, extraeuropean, cel din Corsica. Abordarea nu poate fi decît pur monografică, deoarece insula s-a sustras recensămîntului francez din 1975, această indisciplină administrativă fiind în sine un semn de exterioritate antropologică. Sistemul familial corsican este egalitar în privinţa relaţiilor dintre fraţi. El nu poate fi calificat drept nuclear. E comunitar, dar fără ca acest comunitarism să corespundă, ca în Toscana, Limousin sau Fin-

Harta 11 – Copii naturali, în jurul anului 1975



landa, unei puternice structurări verticale a vieții familiale. Comunitatea nu ia naștere dintr-o combinație de autoritarism al relației părinți–copii și de egalitate a fraților, ci dintr-o hipertrofiere a legăturii fraterne, care amintește întru totul de principiul fundamental de structurare a familiei musulmane. În lumea arabă, implicația tipică a acestui fraternalism este căsătoria endogamă între copiii de la doi frați, trăsătură ce nu poate exista într-un context oficial creștin[21]. Spiritul sistemului e prezent în Corsica, chiar dacă atașamentul fratern nu se poate îndrepta înspre endogamia familială pură. E notabilă totuși o puternică endogamie la sat[22]. Fondat pe solidaritatea bărbaților dintr-o aceeași familie și dintr-o aceeași generație – frați și verișori –, sistemul familial corsican poate fi calificat ca patriliniar cu reziduu endogamic.

Foarte diferite unul de altul, diametral opuse chiar, fiindcă unul e matriliniar iar celălalt patriliniar, sistemele deviante din Sud–Vestul iberic și din Corsica au în comun apropierea lor geografică și istorică de lumea musulmană.

Timpul prelungit

Punctul final al acestei analize detaliate a sistemelor familiale europene din Vest este o hartă relativ simplă : patru tipuri familiale principale (familie nucleară absolută, familie nucleară egalitară, familie sursă, familie comunitară), un tip intermediar (familia sursă incompletă) și două tipuri ieșite din comun (sistemul din Sud–Vestul iberic și cel corsican). În diversele lor variante, aceste tipuri familiale definesc cincisprezece zone antropologice, spații în care domină un tip familial anume. În unele regiuni, destul de puțin numeroase, există o suprapunere de tipuri, comunitar și sursă, comunitar și nuclear egalitar (harta 12).

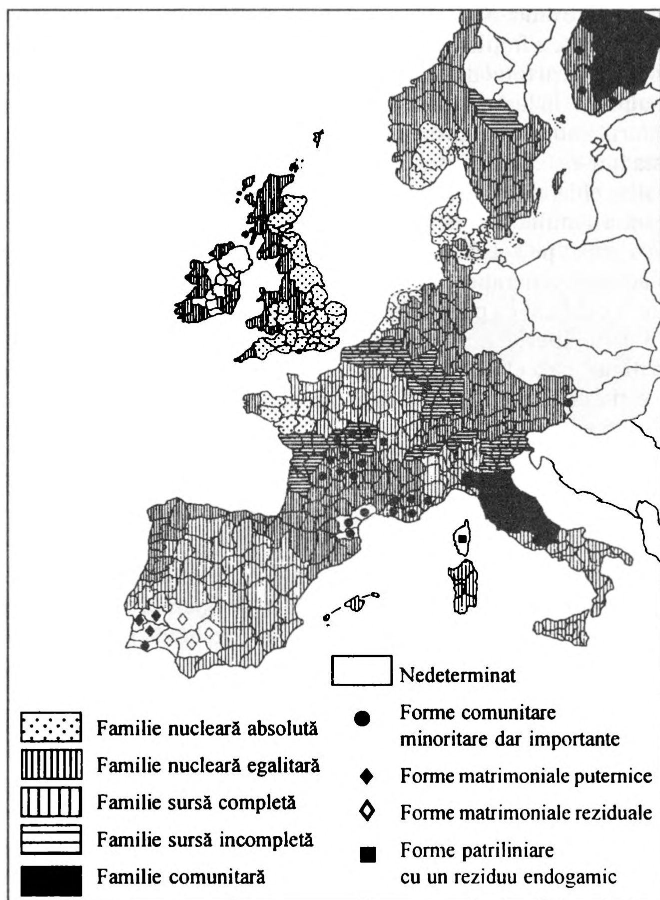
Această hartă antropologică a Europei nu prea seamănă cu aceea a statelor ; majoritatea națiunilor rezultă din reunirea mai multor spații antropologice, caracterizate prin tipuri familiale diferite. Fiindcă zonele antropologice depășesc cadrul statelor, gradul de complexitate a hărții antropologice nu e superior celui al hărții politice. 16 zone antropologice față de 15 sau 16 state, dacă socotim sau nu Luxemburgul ca stat cu

---

[21] Despre endogamia din țările arabe, vezi E. Todd, *La Troisième planète*, pp. 30 și 152–175.

[22] Despre endogamia comunității în Corsica, vezi G. Ravis–Giordani, „Des cousins à la mode de Corse", p. 35 (monografia 62).

Harta 12 – Tipurile familiale : sinteză



drepturi egale. Cu această hartă de bază, primordială în sensul exact al termenului, urmează să confrunt istoria Europei începînd din secolul XVI.

Înainte de a aborda studierea elementelor mai clasice ale istoriei, structurale sau evenimențiale, ca sistemele agrare, alfabetizarea, Reforma, Revoluția, industrializarea sau ideologiile politice moderne, trebuie introdusă o ipoteză suplimentară esențială : aceea a unei stabilități a sistemelor familiale în perioada avută în vedere, adică în timpul ultimelor cinci secole. La drept vorbind, doar studierea zonelor antropo-

logice stabilite de cartografie – începînd cu datele culese pentru perioada 1850–1980 – sugerează o inactivitate mult mai mare a zonelor antropologice. Spații etnologice pe pe care le credeam alungate de modernitate sînt readuse la viață cu ajutorul epocii stabilizării popoarelor evocată de harta tipurilor familiale. Conceptele de germanitate și de latinitate trimit cu mult mai departe de secolul XVI, la cucerirea romană și la marile invazii. Sistemele minoritare din spațiul latin – zona occitano–iberică, Italia centrală – au fără îndoială o origine și mai veche. E vorba de regiuni a căror *formare antropologică* a precedat, după toate aparențele, cucerirea romană, în care obișnuințele de viață, susținute de densitatea populațiilor, n-au așteptat decretul republican sau imperial pentru a se defini și a se stabiliza ; în acestea, cucerirea n-a luat înfățișarea unei parveniri generale la civilizație. În cazul Italiei, e imposibil să nu fii izbit de asemănarea dintre zona comunitară centrală, întinsă între cursul inferior al rîului Po și orașul Roma, și anticele zone de populare și de influență etrusce[23]. Roma, care datorează atît de mult civilizației etrusce, e situată azi, ca și acum două mii cinci sute de ani, la frontiera sudică a acestui spațiu stabil, zonă de dominare etruscă în secolul VI î.H., zonă de structură familială comunitară într-o epocă mai recentă.

Ansamblul occitan–nord–iberic nu amintește de o civilizație cunoscută, înzestrată, ca aceea a Etruriei, cu o scriere, o religie și o artă. Ne putem inagina însă că această regiune, învecinată cu lumea mediteraneană, dar fără a-i aparține, asimilase destul de rapid influențele și tehnologiile provenind de la marea civilizatoare, pentru a rezista, parțial, cuceririi romane și a menține un sistem antropologic autonom. Avem aici o problemă complexă, insolubilă în stadiul actual al cercetărilor. De altfel, cucerirea arabă ulterioară nu simplifică datele problemei : zona antropologică actuală a peninsulei Iberice se potrivește destul de bine cu împărțirea între zona creștină din Nord (apărînd astăzi ca de familie sursă) și zona musulmană din Centru și din Sud (apărînd astăzi ca de familie nucleară egalitară)[24]. Limita de sud a spațiului occitan-nord–iberic ar putea urca în timp mai curînd pînă în epoca arabă tîrzie decît în epoca romană. Sistemul arabo–musulman, fără a fi nuclear, este înverșunat egalitar. Deoarece scopul cărții de față nu este explicarea

---

[23] Vezi *Atlas historique*, Stock, p. 68. Zona de dominație directă etruscă nu se întinde totuși pînă la Marea Adriatică.

[24] Despre zonele controlate de musulmani și creștini în epoca medievală, vezi *Atlas de historia de España*, hărțile XXV–XXX.

originii sistemelor familiale, aceste întrebări insistente n-au importanță. Harta finală a sistemelor familiale (nr. 12) introduce o variabilă istorică de foarte lungă durată, a cărei stabilizare se întinde între secolul VI î.H. (apogeul civilizației etrusce) și anul 1492, dată ce marchează în mod tradițional recucerirea creștină a Spaniei. Oricare ar fi ipotezele avute în vedere și explicațiile reținute, stabilirea zonelor antropologice care-și împart Europa s-a făcut înainte de anul 1500, înainte de perioada studiată în această carte.

Doar stabilitatea geografică a zonelor antropologice nu implică, totuși, o stabilitate a tipurilor familiale. Poate fi concepută o instabilitate a tipurilor familiale care să nu afecteze stabilitatea zonelor. Se pot imagina istorii paralele, dar separate, ale tipurilor familiale care ocupă diverse spații, mutațiile succesive neducînd niciodată la o convergență a sistemelor. Un exemplu demonstrează realitatea problemei, acela al neegalitarismului germanic. Concordanța dintre valoarea de neegalitate și populația germanică nonromanizată este o evidență cartografică. Se stabilește astfel un pod între anii 300–500 și anii 1850–1900, epocă de respectare a cutumelor de moștenire. Dar sistemele familiale din anii 800–1000 n-au evidențiat o asemenea concordanță dintr-un motiv foarte simplu : regulile inegalitare ale familiei sursă nu erau încă pe deplin stabilite ; moștenirea egalitară constituia o normă la populațiile germanice. Schimbarea inegalitară, regulile de indiviziune apar și se fixează o dată cu mărirea densității populațiilor rurale. În perioada marilor defrișări, abundența de teren arabil făcea inutile, într-o oarecare măsură, regulile inegalitare de transmitere a pămîntului. Zonele egalitare și neegalitare se stabilesc cu claritate în *lumea densă* a Evului Mediu mijlociu, deoarece zonele latine și germanice reacționează diferit la problema împuținării pămîntului. Mutația inegalitară respectă spațiile etnologice : instabilitatea tipului familial respectă stabilitatea zonelor. Trebuie să admitem însă că în toate epocile sistemele familiale din diverse regiuni etnologice diferă unele de altele ; că în cel mai vechi sistem familial al populațiilor germanice preexista un factor care favoriza virajul inegalitar, factor pe care nu voi încerca să-l definesc aici[25].

Lumea latină pune aceeași problemă a unei instabilități de lungă durată a sistemului familial care nu afectează stabilitatea spațiului etnologic. Îndoielnică aici este vechimea trăsăturii liberale, nucleare, a

[25] Despre apariția diverselor sisteme familiale, vezi L. Sagart și E. Todd, „L'origine des systèmes familiaux : une hypothèse explicative", *Diogène*, nr. 160, oct.–dec. 1992, pp. 145–175.

organizării familiale. Trăsătura egalitară, dimpotrivă, poate fi considerată ca stabilă şi ea domină ansamblul lumii latine (cu excepţia zonei occitano–nord–iberică) din epoca romană propriu–zisă, fie ea imperiu sau republică. Componenta liberală, caracteristică pentru Bazinul parizian, Italia de Nord-Vest şi de Sud şi Spania centrală şi estică nu e nicidecum tipică pentru Roma antică. Sistemul familial roman de la începuturi se caracteriza printr-un autoritarism clar, care, în combinaţie cu egalitarismul, a dat naştere unei viguroase structuri familiale comunitare[26]. Poate că acest tip comunitar regăsit în Italia e orientat mai degrabă spre Toscana (adică Etruria) decît spre oraşul Roma. Dar tipul familial majoritar în lumea latină a anilor 1500–1900, familia nucleară egalitară, nu e roman în sens strict. Stabilitatea ariei culturale – lumea latină – nu împiedică o instabilitate a tipului familial – trecerea plauzibilă de la un sistem comunitar la un sistem nuclear egalitar.

Această figură logică – transformare în timp, stabilitate în spaţiu –, observată aici în cazul particular al sistemelor familiale, este în realitate caracteristică pentru o problematică istorică ce urmăreşte să cuprindă fenomenele simultan în spaţiu şi timp. În cartea aceasta, vom mai întîlni şi alte exemple, privind alte tipuri de variabile, religioase şi ideologice. Figura aceasta logică complexă, dar tipică, trebuie să poarte un nume : eu voi numi *endomorfoză* transformarea temporală a unei variabile sau a unei structuri care nu afectează distribuirea sa în spaţiu. Conceptul de *endomorfoză* face compatibilă evoluţia în timp a structurilor şi înregistrarea lor în regiuni antropologice stabile.

Endomorfoză = evoluţie temporală + stabilitate spaţială.

Anii 1500–1900

Cele două cazuri de instabilitate a sistemelor familiale descrise mai sus se raportează la o lungă durată ce se întinde pe milenii. Pentru perioada relativ scurtă situată între 1500 şi 1900, ipoteza unei stabilităţi absolute a tipurilor familiale e mai raţională şi ţine seama de constatările cele mai recente ale cercetării istorice. Nu toate sistemele familiale inventariate pe harta de sinteză pot fi studiate în perioada dinainte de anii 1500–1900, dar cîteva incursiuni retrospective au evidenţiat o for-

[26] Despre familia romană, vezi Y. Thomas, „A Rome, pères citoyens et cités des pères". Conlocuirea fraţilor adulţi, indicator clasic al familiei comunitare, apare cu claritate în unele studii recente (pp. 209–215), articolul citat.

midabilă stabilitate ce dă o lovitură vechilor scheme evoluţioniste privind istoria familiei.

Către sfîrşitul anilor şaizeci, Peter Laslett scoate în evidenţă stabilitatea de structură a gospodăriilor englezeşti între secolele XVI şi XX. Înainte chiar de revoluţia industrială, în Anglia tradiţională a anilor 1600–1750, grupurile domestice sînt constituite dintr-un cuplu şi copiii săi. Numărul de gospodării incluzînd trei generaţii sau asociind unchi şi mătuşi e foarte redus. În cazul englez, tipul familial dominant pare a fi, încă de la început, nuclear[27].

Tehnica folosită de Peter Laslett, rapidă şi fiabilă, poate fi aplicată şi altor ţări şi regiuni. Ea constă în localizarea în arhive a vechilor liste de locuitori, unde sînt descrise compoziţia gospodăriilor la o anume dată, documente a căror origine e uneori civilă, dar cel mai adesea religioasă. Destul de dese în majoritatea ţărilor Europei, începînd din secolul XVII, aceste vechi recensăminturi săteşti permit un studiu parţial, dar totuşi comparativ, al structurii gospodăriilor din Europa preindustrială. Datele obţinute pînă în prezent nu se referă decît la cîteva zeci de comunităţi din întreaga Europă, dar rezultatele au o asemenea claritate încît stabilitatea sistemelor familiale e o concluzie inevitabilă. Cel mai adesea, analizarea vechilor recensăminturi săteşti duce la descoperirea în trecut a formelor domestice obţinute cu ocazia recensămînturilor naţionale în mediul rural între 1970 şi 1980. Dacă lăsăm la o parte Anglia, studiată amănunţit de Laslett şi „Grupul de la Cambridge pentru studierea populaţiei şi a structurilor sociale", regiunea din Europa unde sînt cel mai bine cunoscute structurile familiale dintre anii 1500 şi 1900 este Italia centrală. Harta 80, care precede bibliografia şi indică localizarea monografiilor locale folosite în această carte, arată un număr deosebit de mare de studii istorice asupra familiei în această regiune. Prezenţa a numeroase liste de locuitori, datînd din secolele XVII şi XVIII, a unui extraordinar recensămînt fiscal din secolul XV, *Catasto*-ul florentin, ponderea universităţilor de la Florenţa şi Bolonia, explică îndeajuns această concentrare regională a eforturilor de cercetare. Or, în toate epocile, în secolele XV, XVI, XVII şi XVIII, structura gospodăriilor apărea complexă şi mai specific comunitară în Italia centrală, adică în ansamblul format din Toscana, Emilia–Romagna, Umbria şi Marche[28]. Toate aceste monografii istorice confirmă stabi-

27 Vezi P. Laslett, „Mean household size in England since the sixteenth century", p. 53.

28 Vezi, de exemplu : despre secolul XV, D. Herlihy şi C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles*, pp.469–522 ; despre secolele XVI şi XVII, V.

litatea esențială a unui sistem familial dens care leagă părinții de fiii lor căsătoriți și, frecvent, frații căsătoriți, dacă nu mai sînt părinții. Toate aceste date, întinse pe trei secole, nu fac decît să confirme imaginea familiei trasate de recensămîntul italian din 1970, care pune în evidență existența unei vaste zone de structură familială complexă, ce include Italia centrală și Veneto, dar nu și restul țării.

Abundența datelor istorice face din Italia centrală un exemplu deosebit de convingător. Dar, majoritatea studiilor realizate pe baza unor documente vechi duc la constatări asemănătoare. În Franța, monografiile care repereazā în trecut gospodării complexe se referă la partea de sud a țării sau Bretagnia occidentală, regiuni unde recensămîntul din 1975 scoate în evidență o organizare densă a familiei în mediul rural[29]. Același lucru se petrece în Țările de Jos, unde datele regionale privind secolul XVIII, destul de multe, nu fac decît să confirme zonarea antropologică stabilită prin recensămîntul din 1970, cu o structură a gospodăriilor complexă în Sud–Est și mai simplă în Vest[30]. Mai puțin utilizabile, fiindcă sînt mai fragmentare, studiile istorice privind Germania, Austria, Belgia, Norvegia și Suedia nu infirmă ipoteza unei stabilități a sistemelor familiale europene, în mediul rural, între secolele XVI și XX.

Caiati, „The peasant household under Tuscan mezzadria : a socio–economic analysis of some Sienese mezzadri households 1591–1640" (monografia 66) ; despre secolul XVIII, E. Todd, *Seven Peasant Communities in Pre–Industrial Europe*, cap. 2 (monografia 2) ; despre secolul XIX, D.I. Kertzer, *Family Life in Central Italy, 1880–1910* (monografia 71) și A. Angeli, „Strutture familiari nella pianura e nella montagna bolognesi a metà del XIXe secolo" (monografia 64).

29 Pentru a ne mărgini doar la monografiile care analizează listele de locuitori anterioare anului 1850, vezi, de exemplu : J.–N. Biraben, „A southern French village : the inhabitants of Montplaisant in 1644" (monografia 39) ; J.–C. Peyronnet, „Famille élargie ou famille nucléaire? L'exemple du Limousin au début du XIXe siècle" (monografia 60) ; J.W. Shaffer, *Family and Farm. Agrarian Change and Household Organization, 1500–1900*, pp. 105–121 (monografia 63). Pentru Bretania occidentală, vezi E. Todd, *Seven Peasant Communities in Pre–Industrial Europe*, cap. 2 (monografia 2).

Vezi A.M. Van der Woude, „Variations in the size and structure of the household in the United provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries", pp. 206–309 (monografia 20).

CAPITOLUL II

Sistemele agrare

Ceaţa conceptuală şi factică ce învăluie încă analiza sistemelor agrare este de origine londoneză şi, mai precis, marxistă. În *Capitalul*, Marx expune teza fascinantă a acumulării primitive, o viziune a istoriei agrare, retrospective şi prospective[1]. Din studierea revoluţiilor agricole engleze şi scoţiene, Marx ajunge la ideea unei necesare mişcări de *concentrare* a exploataţiei şi a proprietăţii pe durata fazei de modernizare. Se porneşte de la o ţărănime mijlocie, trăind în sistem de exploataţie familială. Exproprierea acestei ţărănimi permite constituirea a două categorii rurale antagoniste : o mînă de foarte mari exploatatori capitalişti şi o masă de lucrători agricoli, proletari deposedaţi de instrumentele lor de producţie, prototipuri de muncitori nevoiaşi, meniţi să populeze industria pe cale de a se naşte. Potrivit lui Marx, concentrarea exploataţiei şi a proprietăţii (două aspecte nu tocmai clar distincte în mintea sa) este în Anglia un proces de lungă durată, întinzîndu-se între secolele XV şi XVIII, în Scoţia intervenind o criză brutală în secolul XVIII. Această reprezentare a istoriei agrare face din viaţa rurală un element instabil al vieţii sociale, o componentă printre altele a organizării economice. Dacă ne mărginim doar la cazurile Scoţiei şi Angliei, schema marxistă, fără a fi absolut conformă cu realitatea, este departe de a fi absurdă. De la sfîrşitul secolului al XIX-lea, însă, revoluţia industrială

[1] Volumul IV. cap. 24 al ediţiei Costes/Molitor (1928).

germană distruge orice iluzie în privința caracterului universal al modelului „instabil" prezentat în *Capitalul*. Între 1875 și 1914, un avînt industrial de mare amploare zguduie ansamblul societății germane. Clasa muncitoare sporește, iar țărănimea e lipsită, prin exodul rural, de o parte din substanța sa. Totuși, structurile exploatației și ale proprietății țărănești nu se schimbă. Ferma familială rămîne tipul economic și social dominant al părții occidentale a Reichului, cea mai dezvoltată pe plan industrial. Social–democrații germani al căror marxism e pe vremea aceea dogmatic și fără cusur, sînt surprinși. Social–democratului Kautsky îi revine meritul de a fi formulat, între 1899 și 1931, *o ipoteză de constanță a sistemelor agrare în timp*. Kautsky a fost primul care a intuit caracterul străvechi, primordial și stabil al împărțirii spațiului european în două mari tipuri agrare : marea exploatație și ferma familială[2]. După opinia lui, apariția sistemelor de mare exploatație se explica prin cucerirea și reducerea la sclavie a popoarelor supuse. Aplicată la Europa, interpretarea sa trimite implicit la marile invazii germanice și, mai departe chiar, la cucerirea romană. Formarea societății rurale prin violență e urmată de o stabilitate mai mult decît milenară, ce rezistă și în fața revoluției industriale.

Modelul stabil propus de Kautsky corespunde mai bine realităților Europei occidentale decît *modelul instabil* definit de Marx. Dacă lăsăm la o parte cazul britanic, evoluțiile realmente constatate în perioada de modernizare, în secolele XIX și XX, merg mai curînd în sensul unei întăriri a exploatației familiale. Toate reformele agrare scandinave au drept rezultat o stabilizare a exploatației medii, în Finlanda ca și în Danemarca sau în unele regiuni din Suedia[3]. În majoritatea cazurilor, afectat nu este clivajul fundamental mare exploatație/fermă familială, ci doar modul de proprietate a pămîntului în zonele de exploatare familială. Sistemele de *arendare* și de *lucrare a pămîntului în parte*, conform cărora familia cultivă un teren care nu-i aparține, sînt înlocuite printr-un sistem direct, potrivit căruia familia este proprietara fermei sale. O evoluție asemănătoare e observabilă în Irlanda după obținerea independenței : în zonele de exploatare medie, proprietarii englezi sînt deposedați de drepturile lor, iar fermierii irlandezi scapă de plata chiriei pentru pămînt, fără ca factura

---

[2] K. Kautsky, *La Question agraire*, și în special *Le Bolchevisme dans l'impasse*, pp.25–29.

[3] O. Østerud, *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia*.

familială a exploatației să fie fundamental modificată[4].

Din punct de vedere agrar, insulele britanice și Scandinavia reprezintă o periferie a Europei, o vastă zonă cuprinzînd o impresionantă proporție de terenuri de margine abia cultivabile sau chiar inutilizabile din motive climatice și nu e deloc de mirare dacă un anumit număr de reforme agrare modifică aici regimul de proprietate. In schimb, în ce privește masa principală a continentului european – Germania, Franța Italia sau peninsula Iberică – soliditatea civilizațiilor țărănești este mai bine asigurată, iar stabilitatea sistemelor agrare e foarte puternică pe o lungă perioadă.

Stabilitatea sistemelor agrare : abordare sincronică

O analiză sincronică, în care s-au folosit doar recensămînturile europene din anii șaptezeci, permite o primă verificare a *ipotezei lui Kautsky* privind caracterul stabil al marii exploatații și al fermei familiale, conform căreia modernizarea economiei nu favorizează concentrarea agrară. La mijlocul anilor șaptezeci, după mai multe secole de evoluție tehnică, nu putea fi observat, la scară europeană, nici un raport statistic *pozitiv* între modernitatea economică și concentrarea agrară.

Gradul de modernitate poate fi sesizat prin proporția de populație activă folosită încă în agricultură. Cu cît o economie e mai avansată, cu atît proporția de indivizi folosiți în sectorul primar, esențialmente agricol, este mai redusă (harta 13).

Gradul de concentrație poate fi sesizat prin proporția de salariați din populația activă agricolă. Marea exploatație implică un mare număr de muncitori care nu sînt șefi de întreprindere. Modelul fermei familiale presupune, dimpotrivă, o majoritate de șefi de întreprindere (de foarte mici întreprinderi) din populația rurală și o proporție redusă de muncitori agricoli (harta 14). Totuși, chiar și în regim de exploatație familială, trebuie să existe un anumit număr de muncitori agricoli. Prezența lor permite o adaptare precisă a forței de muncă, deoarece nici o familie nu are în orice moment mărimea ideală care să-i permită să-și administreze exploatația.

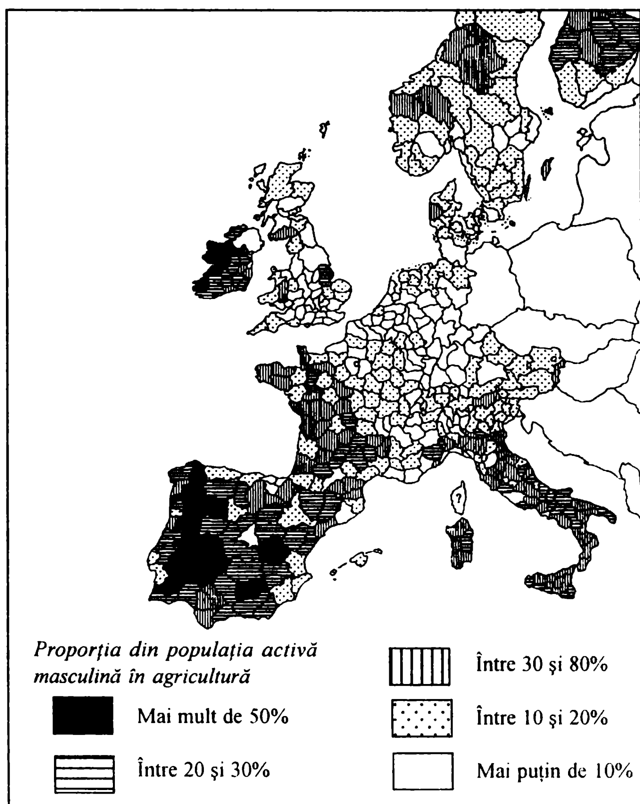
Lipsa unei relații între hărțile modernizării (nr. 13) și ale concentrării agrare (nr. 14) este o evidența izbitoare.

---

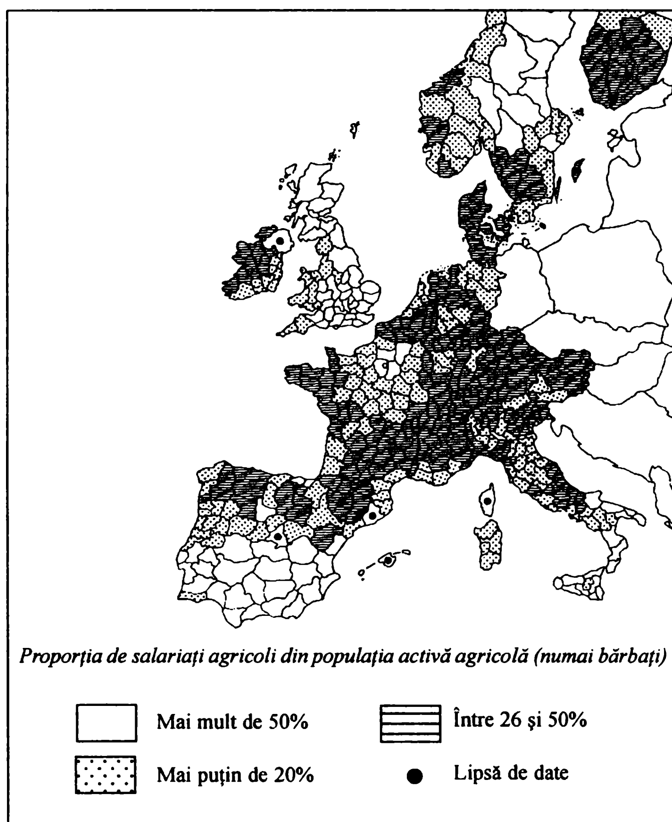
[4] R.E. Kennedy, *The irish*, p. 30.

Harta nivelurilor de dezvoltare prezintă o structură simplă : o explozie înaintează în unde concentrice şi pare să pulverizeze viaţa rurală începînd de la un centru întins de-a lungul axei Anglia–Benelux–Germania. Cel mai adesea, în acest centru găsim proporţii de populaţie activă agricolă mai mici de 10%. O primă coroană exterioară înglobează Franţa de Est, Italia de Nord, Elveţia, Austria, Scandinavia cu climă temperată, Scoţia şi Ţara Galilor, cu proporţii de ţărani cuprinse între 10 şi 20%. O a doua coroană include Vestul Franţei, Italia centrală şi de Sud, Nordul Finlandei şi Nordul Spaniei cu proporţii între 20 şi 50%. În fine, o ultimă coroană cuprinde Irlanda, Centrul şi Sudul

Harta 13 – Ţăranii, în jurul anului 1970



Harta 14 – Salariații agricoli, în jurul anului 1970



Proporția de salariați agricoli din populația activă agricolă (numai bărbați)

Spaniei, precum și întreaga Portuglie, cu proporții depășind frecvent 50%. Această ultimă sferă reprezintă persistența în anumite regiuni ale Europei, la mijlocul anilor șaptezeci, a unei civilizații majoritar rurale.

Harta salariaților agricoli, care dă o primă descriere a zonelor de mare exploatație și de fermă familială, este absolut diferită. Structura sa e mai complexă ; ea arată o segmentare a spațiului și nu, precum aceea a modernizării, un proces de răspîndire pornind de la centru.

Cotată mare exploatație, muncitorii agricoli sînt numeroși, deopotrivă, în zone avansate – Anglia, centrul Bazinului parizian – și în zone rămase în urmă – Sudul Spaniei, al Portugaliei și al Italiei.

Cotată fermă familială, muncitorii agricoli sînt *puțin* numeroși, deopotrivă, în zone avansate – Germania, Belgia, Suedia de Sud–Est – și în zone rămase în urmă – Spania de Nord și Irlanda.

Stabilitatea sistemelor agrare : abordare istorică

Analizarea marii exploatații este un exercițiu clasic din istoria medievală. Documentele din perioada carolingiană permit descrierea de vaste unități rurale asociind o *rezervă*, pămîntul stăpînului, cu pămîntul dat în folosință țăranilor (*tenure)*. Modelul propus de medieviști insistă asupra complementarității dintre rezervă și tenură : țăranii trăiesc din produsul pămîntului lor, dar îi datorează stăpînului domeniului o mare parte din timpul lor de lucru, în scopul valorificării rezervei, sub conducerea unei echipe reduse de servitori permanenți sau de iobagi. Acest sistem presupune un nivel înalt al concentrației exploatației, fiindcă nu folosește munca salariată. Țăranii nu sînt lucrători agricoli, deoarece cultivă și pentru ei înșiși, dar nu sînt nici muncitori independenți. În măsura în care primesc frecvent alimente de la domeniul central pentru numeroasele zile de corvoadă, nu trebuie să se considere că pămîntul avut în folosință le asigură lucrătorilor întreaga subzistență. Față de rezervă, el e poate mai mult un petec de pămînt individual (asemănător cu cel ale colhoznicilor sovietici) decît o exploatație propriu–zisă. Marele domeniu carolingian este, deci, un prototip de mare exploatație. Geografia cazurilor concrete descrise în poliptice este sugestivă și chiar revelatoare.

Georges Duby, care face o analiză a marelui domeniu carolingian în *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, pune la îndoială universalitatea modelului. El amintește zone de existență și de neexistență. În Bazinul parizian asocierea tenură–rezervă este observabilă. În Germania, în Italia de Nord, în Galia de Vest, în Flandra și Brabant, mecanismul corvezii e mai puțin evident, se estompează[5]. Surprinzător în această geografie fragmentară este faptul că ea se îmbină perfect cu aceea, exhaustivă, a muncitorilor agricoli salariați de la sfîrșitul secolului XX. Bazinul parizian este o zonă de concentrare a exploatației, în secolul XX ca și în secolul IX. Toate exemplele negative menționate de Duby, unde e subliniată absența pro-

[5] G. Duby, *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, t. I, pp.121–124.

babilă a marelui domeniu sau reducerea sa, în secolul IX, se înscriu, dimpotrivă, în zonele de fermă familială din harta 14, unde sînt folosite date centrate pe anul 1970.

Cazul Angliei este şi mai frapant. Geografia marii exploataţii medievale (*manor*) prefigurează, în pofida schimbărilor violente intervenite între secolele XV şi XVIII, distribuirea spaţială a marii exploataţii către 1970. Latura de Vest, din Cornwall la graniţa scoţiană, este caracterizată în secolul XX printr-o structură mai puţin concentrată a exploataţiei ; ea nu era decît puţin sau deloc atinsă de marele domeniu din epoca medievală. Dacă ne mulţumim cu sinteza prezentată de Michael Postan în *The Medieval Economy and Society*, singura modificare notabilă priveşte extremul Est al Angliei, constituit din comitatele Kent (GBE 18), Suffolk (GBE 29) şi Norfolk, unde organizarea manorială nu domina în Evul Mediu, dar unde marea exploataţie domneşte în secolul XX[6].

Stabilitatea zonelor de mare exploataţie este evidentă pe o foarte lungă perioadă. Examinat în toate detaliile sale, sistemul agrar nu este, totuşi, stabil : organizarea domenială *nu este încă* marea exploataţie capitalistă. Se poate vorbi aici de *endomorfoză* : capitalismul agrar se înscrie în zonele preexistente.

Mare exploataţie contra fermă familială : anii 1500–1900

Nu e posibil să se deducă dintr-o lectură directă a hărţii referitoare la totalitatea salariaţilor agricoli din 1970 distribuirea marii exploataţii şi a fermei familiale în Europa, aşa cum se prezenta ea în perioada de stabilitate maximă dintre 1500 şi 1900. În secolul XX au intervenit unele schimbări importante care modifică semnificaţia hărţii. În special, ritmul modernizării tehnice e de aşa natură încît sfîrşeşte prin a afecta tipurile agrare tradiţionale, într-un sens opus celui prevăzut de Marx. Mecanizarea agricolă diminuează în mare măsură nevoia de mînă de lucru pentru exploataţii. E percepută o tendinţă a scăderii numărului de salariaţi agricoli, precum şi o consolidare a exploataţiei familiale : grupul domestic, ce constituie nucleul exploataţiei, poate cultiva singur suprafeţe tot mai mari. Fermele familiale se extind, în vreme ce marile exploataţii îşi concediază lucrătorii. Este o evoluţie universală, dar,

[6] M. Postan, *The Medieval Economy and Society*, p. 97 : despre caracterul vechi al marelui domeniu în Europa, vezi pp. 81–92.

evident, viteza sa nu e aceeaşi în fiecare ţară. Restrîngerea proletariatului rural e mult mai avansată în Europa de Nord decît în Europa de Sud, decalaj care face dificile comparaţiile de la ţară la ţară. Confruntarea cazurilor francez şi spaniol este caracteristică din acest punct de vedere. În Franţa, ca şi în Spania, harta salariaţilor rurali din 1970 arată existenţa a două mari zone agrare. În Franţa, salariaţii agricoli sînt în mod clar mai numeroşi în Bazinul parizian, zonă tradiţională a marii exploataţii, decît la periferia Hexagonului, dominată, cel puţin din Evul Mediu, de ferma tradiţională. În Spania, salariaţii agricoli sînt mult mai numeroşi în Sud decît în Nord, contrast ce ne permite să reîntîlnim opoziţia, clasică pentru istoriografia iberică, a marii exploataţii meridionale şi a fermei familiale septentrionale. Totuşi, clasele statistice care arată opoziţia tipurilor agrare nu sînt aceleaşi de la ţară la ţară. În Franţa, clasa „26 la 50% salariaţi agricoli" acoperă grosul regiunilor de mare exploataţie ; în Spania, clasa „mai mult de 50% salariaţi agricoli" defineşte în practică această categorie. Necoincidenţa claselor statistice franceză şi spaniolă este un efect al întîrzierii tehnice a Spaniei, unde reducerea proletariatului rural nu e prea avansată la mijlocul anilor şaptezeci. În Nordul Europei, o proporţie mai mare de 50% de salariaţi din populaţia activă nu e observată decît în regiunile de concentrare agrară maximă : în principal, în Marea Britanie şi în centrul Bazinului parizian. În Nordul Suediei, exploatarea forestieră produce, de asemenea, un procent ridicat de masă salarială.

Harta salariaţilor agricoli din 1970 permite totuşi să remarcăm, în interiorul fiecărei ţări, vechea hartă a sistemelor agrare. În Marea Britanie, o parte din latura de vest a ţării – Cornwall, Ţara Galilor, comitatele Cumbria (GBE 7), Chesire şi Lancashire (GBE 19) – păstrează urma vechii ferme familiale, cu proporţiile de muncitori agricoli care nu ating niciodată 50%, chiar dacă ele sînt, ca în marele Bazin parizian, regiune de mare exploataţie, mai mari de 26%.

Patru sisteme agrare

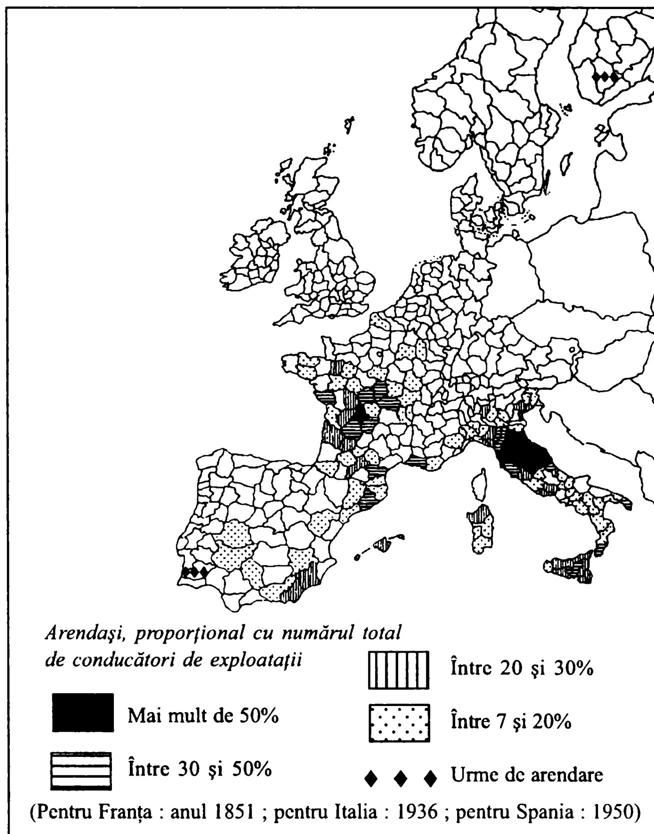
Opoziţia mare exploataţie/fermă familială prezintă o descriere prea simplificată a sistemelor agrare, deoarece ea nu integrează criteriul proprietăţii solului. Pămîntul poate să aparţină sau nu ţăranului, distincţie capitală în viaţa comunităţilor rurale.

În cazul marii exploataţii, modul de proprietate a solului este o variabilă absolut secundară, dacă ne interesează mai ales organizarea

internă a comunității rurale și viața concretă a locuitorilor săi, adică mai curînd antropologia decît economia. Exploatatorii, proprietari sau nu, sînt cel mult trei pentru o comunitate. Modul de proprietate nu afectează existența imediată a nouă zecimi din populație, compusă în principal din proletari agricoli.

Dimpotrivă, în cazul fermei familiale, modul de proprietate a solului devine o variabilă crucială. El definește viața unei proporții importante din populație. Gradul de stăpînire exercitată de țăran asupra exploatației sale induce un grad specific de stabilitate a indivizilor, a grupurilor domestice. Aici, însă, nu ne putem mulțumi cu o abordare dihotomică

Harta 15 – Arenda în parte



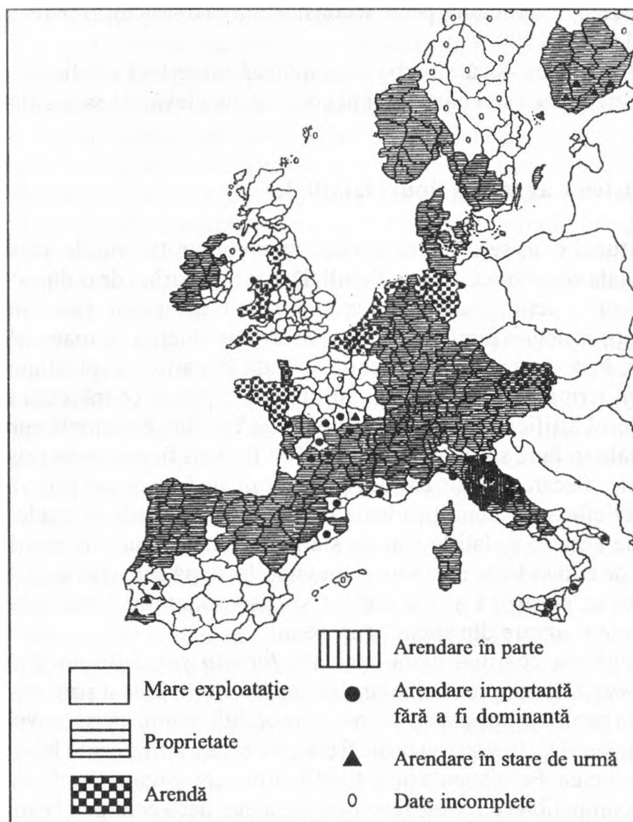
proprietari/neproprietari. În Europa, pot fi identificate două mari tipuri de nonproprietate, arenda şi arenda în parte. În regim de arendă, chiria pămîntului, variabilă pe o perioadă lungă, e plătită în bani ; nu are legătură cu cantitatea recoltelor. În regim de arendă în parte, chiria pentru pămînt e achitată în natură şi corespunde cu un procent fix din recoltă, care poate fi egal, mai mic sau mai mare de jumătate : ideea unei împărţiri egale e totuşi esenţială în sistem.

Arendarea în parte e mai greu de suportat pentru familia ţărănească, ea nu numai că nu e proprietara pămîntului său, dar, în general, nu posedă nici materialul de exploatare. În cazul arendei, dimpotrivă, familia posedă cel mai adesea uneltele, sămînţa şi animalele ; ea se află într-o situaţie contractuală mult mai puternică faţă de proprietarul solului. Pot fi examinate o infinitate de variaţii regionale, cu unele cazuri de arendă în parte mai blîndă şi altele de arendă dură, dar, în general, arenda implică o anumită stabilitate a familiilor în privinţa exploataţiei lor, iar arenda în parte o instabilitate sigură. Ataşamentul faţă de exploataţie, maxim în sistemul proprietăţii ţărăneşti, poate să nu fie neglijabil în acela al arendei ; el e foarte slab în cazul arendei în parte. Marea exploataţie reprezintă cazul limită negativ al unei indiferenţe absolute : familia ţărănească de lucrători agricoli nu prezintă nici un ataşament faţă de exploataţie.

Pentru a obţine o subdiviziune a categoriei „fermă familială“ în cele trei componente fundamentale ale sale, – arendă, arendă în parte, proprietate – şi pentru a obţine distribuţia geografică a acestor trei tipuri agrare în Europa, am fost nevoit să mă bazez pe un ansamblu de date şi de studii destul de eterogen. Astfel, am putut să propun o destul de bună hartă a arendării în parte (nr. 15), folosind diverse recensăminturi, generale sau agricole, mai mult sau mai puţin vechi, dar care nu se referă decît la Spania, Italia şi Franţa, deoarece arendarea în parte în Europa este un sistem esenţialmente „latin“, dacă lăsăm de o parte urmele sale finlandeze. Pentru arendare, n-am putut obţine un echivalent, deoarece sistemul n-a atins un asemenea grad de formalizare şi pentru care a trebuit să mă mulţumesc cu date imperfecte, uneori calitative.

Harta sistemelor agrare propusă (nr. 16) trebuie deci considerată mai curînd raţională decît riguroasă. Dacă pentru harta sistemelor familiale admitem un procent de eroare de 5%, aici e necesar a fi estimat un coeficient de inexactitate de 10%. Harta sistemelor agrare indică pentru fiecare din cele 483 de unităţi geografice, tipul local dominant, împreună cu, într-un mic număr de regiuni, o suprapunere de două tipuri, dacă nici unul nu poate fi considerat ca realmente majoritar.

Harta 16 – Sistemele agrare : sinteză



Marele defect al acestei hărți este, evident, o anumită eterogenitate temporală. Esențialmente contemporană, ea încearcă ori de cîte ori e posibil, să facă să dispară transformările recente, ca lichidarea juridică a arendei în parte, realizată în numeroase țări după al doilea război mondial sau mai vechi, așa cum ar fi diminuarea fermei familiale în Anglia de Vest. Într-un sens, ea impune un postulat de stabilitate fără a insista prea mult asupra datelor. Sistemele scandinave sau irlandeze, cele mai instabile, sînt prezentate în starea lor de la sfîrșitul secolului XX și nu așa cum erau ele înainte de consolidarea fermei familiale prin proprietate. O dată enunțate aceste rezerve, distribuția sistemelor

agrare pe masa principală a continentului, excepţie făcînd insulele britanice şi Scandinavia, poate fi considerată ca o structură relativ stabilă între 1500 şi 1900.

Bineînţeles, încă e vorba de o ipoteză imperfect verificată. Forţa explicativă a acestei hărţi va fi în continuare adevărata sa legitimare.

Sisteme agrare şi tipuri familiale

Atunci cînd se analizează viaţa unei comunităţi rurale, distincţia între viaţa economică şi viaţa familială este mai curînd de ordin conceptual decît practic. Numai marea exploataţie disociază, prin masa de salariaţi, structura familială de organizarea producţiei. În toate celelalte cazuri, însă, – proprietate, arendă, arendă în parte – exploataţia este, potrivit terminologiei uzuale, „familială", expresie ce trădează destul caracterul artificial al opoziţiei economie/familie. Sistemele agrare şi familiale trebuie să fie compatibile. Pot fi identificate unele relaţii de afinitate : fiecare din cele patru sisteme familiale furnizează, prin valorile şi practicile sale, condiţii ideale de funcţionare unuia din cele patru sisteme agrare. Relaţiile sînt de simplă afinitate : nu este nicidecum vorba de coincidenţe necesare şi inevitabile, după cum o demonstrează cercetarea empirică a acordurilor şi discordanţelor între sistemele familiale şi agrare din spaţiul european[7].

Legătura cea mai clară asociază *familia sursă* de *proprietatea ţărănească*. Principiul unilinear de transmitere în bloc a patrimoniului creează pentru proprietatea ţărănească condiţii optime de supravieţuire. Familia sursă ţărănească nu poate fi concepută fără ferma care-i încarnează continuitatea. Permanenţa unei filiaţii unilineare asupra unei ferme este totuşi compatibilă cu unele forme de arendare, dacă contractul e reînnoit generaţie după generaţie. Multe din terenurile date în folosinţă, după sistemul feudal, creează situaţii de acest tip. Dreptul medieval dă o definiţie incertă proprietăţii, dar recomandă frecvent un drept ereditar de succesiune asupra acestor terenuri. În acest caz, posesia de fapt este criteriul esenţial. Trebuie să admitem că distincţia între proprietate şi terenul dat în folosinţă ereditar este neglijabilă. Terenul dat în folosinţă şi transmis

---

[7] Nuanţez aici foarte serios prezentarea pe care am dat-o relaţiilor dintre sistemele familiale şi cele agrare în *La Nouvelle France* (pp. 89–94). Într-un cadru limitat la Franţa, corespondenţa dintre tipuri părea absolută, ceea ce e departe de a fi cazul la scară europeană.

ereditar, din epoca feudală, devine adesea proprietate în epoca modernă. Dreptul sfîrşeşte prin a reflecta realitatea. Familia sursă impune stabilitatea, deci o formă sau alta de proprietate, indiferent că e vorba de proprietate absolută sau de posesie de fapt prin filiaţie. Reciproca nu e valabilă : proprietatea se poate lipsi de familia sursă, iar în Europa se află efectiv regiuni în care proprietatea ţărănească e adaptată la familia nucleară egalitară, la familia nucleară absolută sau la familia comunitară.

Familia nucleară egalitară oferă *marii exploataţii* un cadru de funcţionare ideal. Atomizarea grupurilor înrudite, mobilitatea gospodăriilor şi a adolescenţilor (lăsaţi devreme liberi de către familiile lor) permit stabilirea cu uşurinţă a unei pieţe a muncii şi introducerea de mecanisme salariale. Regulile egalitare de moştenire li se potrivesc muncitorilor agricoli, fiindcă ei nu posedă mare lucru. Studierea regiunilor europene arată totuşi că e posibilă existenţa marii exploataţii fără familia nucleară egalitară. În Anglia, marea exploataţie se dezvoltă în contextul familiei nucleare absolute. Marea exploataţie e mai greu compatibilă cu sistemele familiale complexe, de tip comunitar îndeosebi. Pot fi însă reperate cîteva combinaţii ale acestui tip.

Familia comunitară pare a defini un cadru antropologic indispensabil *arendei în parte*. Într-adevăr, acest sistem agrar refuză monetarizarea relaţiilor dintre proprietar şi cultivator. În contextul unei economii ostile din principiu utilizării echivalentelor băneşti, familia comunitară permite adunarea unei forţe de muncă maximale. Nici un alt sistem antropologic nu permite constituirea unor grupuri domestice atît de vaste, cuprinzînd un număr atît de mare de tineri adulţi. Solidaritatea dintre fraţi duce la constituirea unor echipe puternice. Ciclul de dezvoltare a grupului domestic impune, la un moment dat, separarea fraţilor. Destrămarea periodică a familiei îi împiedică pe ţărani să se cramponeze de pămînt, să transforme treptat ocuparea pămîntului în drept ereditar, pentru a se ajunge pînă la urmă la o deplasare a titlului de proprietate, al nobilului sau al burghezului, către cel care exploatează terenul. În mod cert, familia comunitară e compatibilă cu proprietatea ţărănească. Dar, ea este singurul tip antropologic european care permite dezvoltarea deplină a arendei în parte, adică a unui sistem agrar care combină exploatarea familială cu neputinţa ţărănească. În spatele arendei în parte, în Europa se profilează întotdeauna familia comunitară : în Italia centrală, în Nord–Vestul Masivului central francez, în Finlanda sau în Sudul Portugaliei.

Familia nucleară absolută încurajează dezvoltarea *arendei*. Emanciparea rapidă a copiilor exclude constituirea de filiaţii şi succesiunea

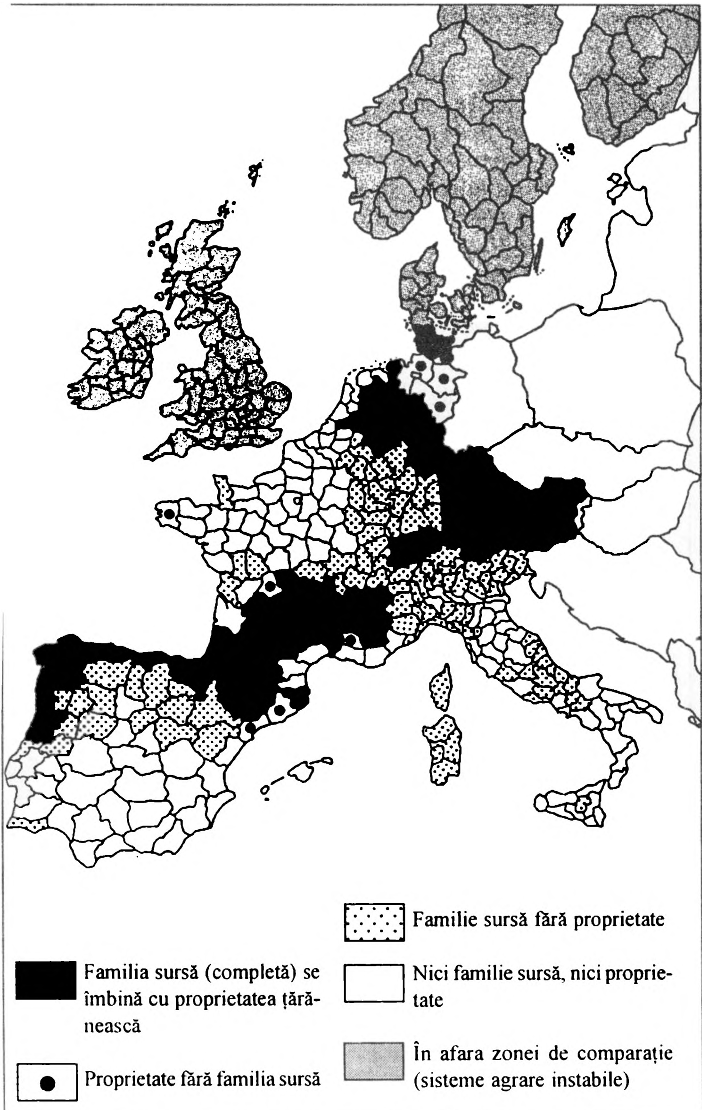
generaţiilor asupra aceluiaşi pămînt. Ca şi în cazul familiei comunitare, proprietarul nobil sau burghez e protejat împotriva transformării pămîntului (contra chirie) în proprietate ţărănească pur şi simplu. Totuşi, familia nucleară absolută nu pune ţăranul în situaţia de dependenţă şi de neputinţă caracteristică familiei comunitare. Indiferenţa familiei nucleare absolute faţă de principiul de egalitate permite o transmitere raţională, parţial grupată, a capitalului de exploatare şi îl menţine în cadrul unei anumite puteri de negociere a ţăranului. Să admitem, totuşi, că afinitatea între familia nucleară absolută şi arendă e parţială. Tipul nuclear absolut este, de asemenea, ca şi tipul nuclear egalitar, deosebit de compatibil cu marea exploataţie, combinaţie care poate fi observată în Anglia. În toate variantele sale, familia nucleară permite funcţionarea unei pieţe a muncii rurale destul de fluidă şi pusă la punct a muncitorilor salariaţi.

Sistem agrar şi ideologie

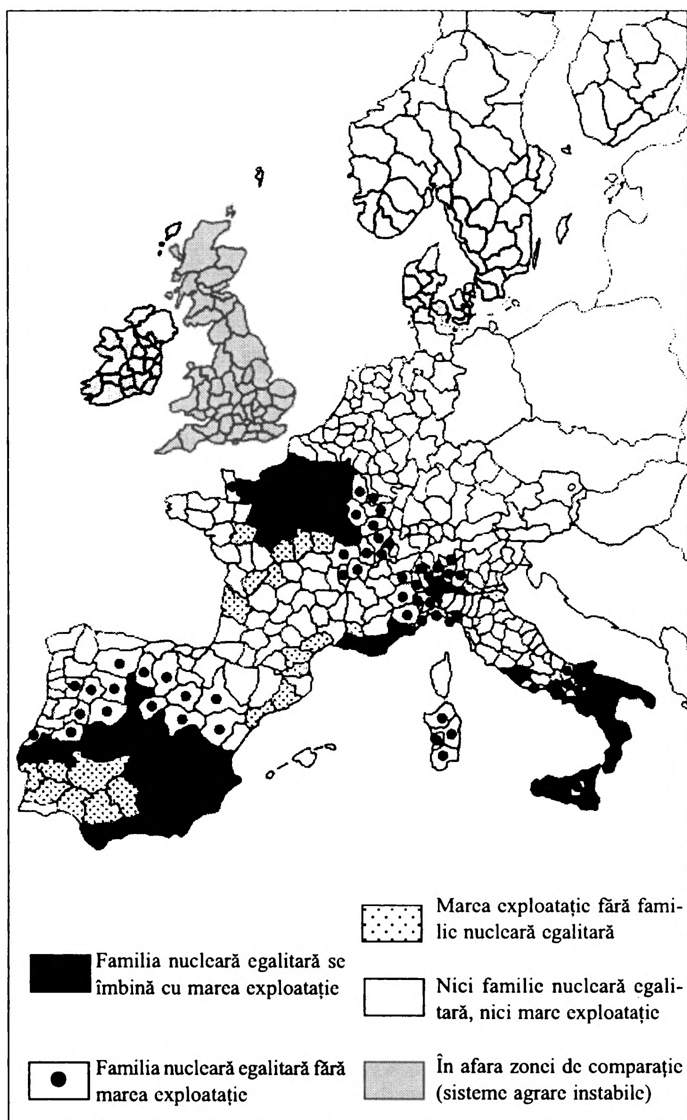
Putem totuşi identifica o legătură mai profundă care asociază arenda în parte cu familia comunitară şi arenda cu familia nucleară absolută. Pentru a o sesiza, trebuie să trecem de la planul compatibilităţii mecanice a sistemelor agrare şi familiale, la planul compatibilităţii ideologice. Într-adevăr, între cele două cazuri există o analogie între modul de repartizare a moştenirii familiale şi tipul de repartizare a produsului pămîntului. Pare ciudat, dar relaţia dintre fraţi poate servi de model raportului dintre proprietar şi cel care lucrează pămîntul. *Arenda în parte* franceză şi *mezzadria* toscană evocă idealul unei împărţiri.egalitare a produselor solului, adică pe din două. Or, familia comunitară pretinde împărţirea egalitară a patrimoniului între fraţi. Avem aici un raport pervers, deoarece introduce conceptul de egalitate într-un raport vertical patron/lucrător. Arenda instituţionalizează însă ideea unei rente în bani, variabilă pe lungă durată, ce stabileşte o situaţie de incertitudine, o determinare confuză pe termen lung a relaţiei dintre proprietar şi lucrătorul pămîntului. Mecanism ce reproduce în realitate cutuma de moştenire tipică a familiei nucleare absolute, care nu precizează efectiv partea ce-i revine fiecăruia dintre fraţi la moartea părinţilor.

Însăşi ideea de sisteme agrare implică punerea în mişcare a unor valori ideologice, extrase adesea din domeniul familial. Existenţa de constrîngeri tehnice şi economice înseamnă, totuşi, că sistemul agrar nu poate fi un simplu reflex al sistemului familial şi că în practică se

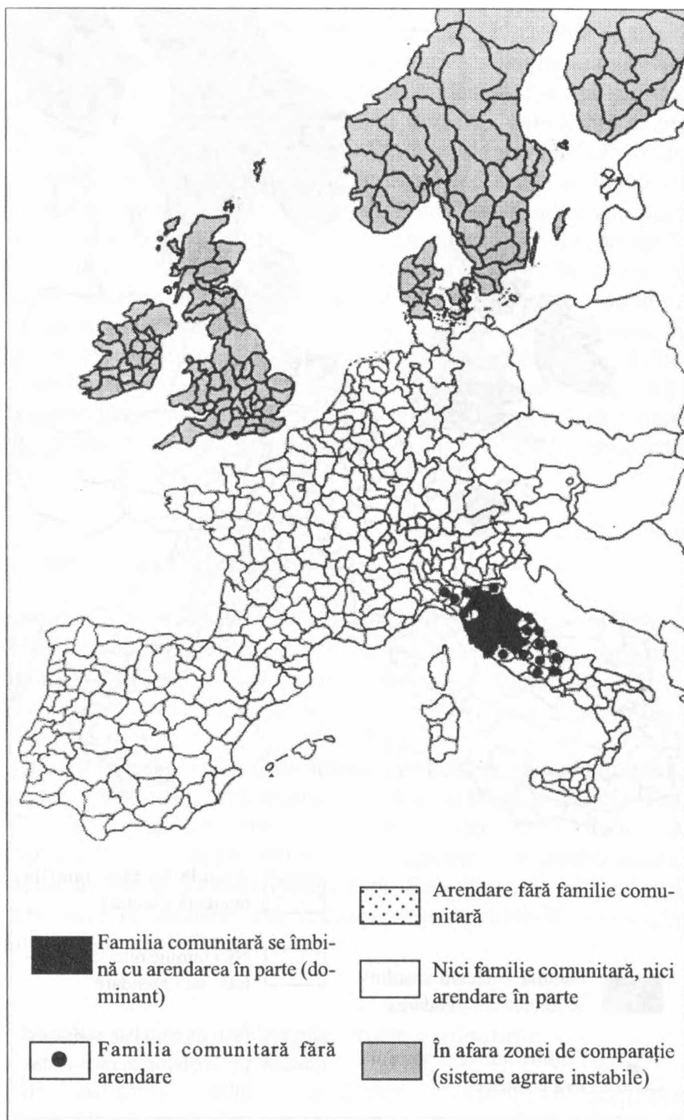
Harta 17 – Familie sursă și proprietate



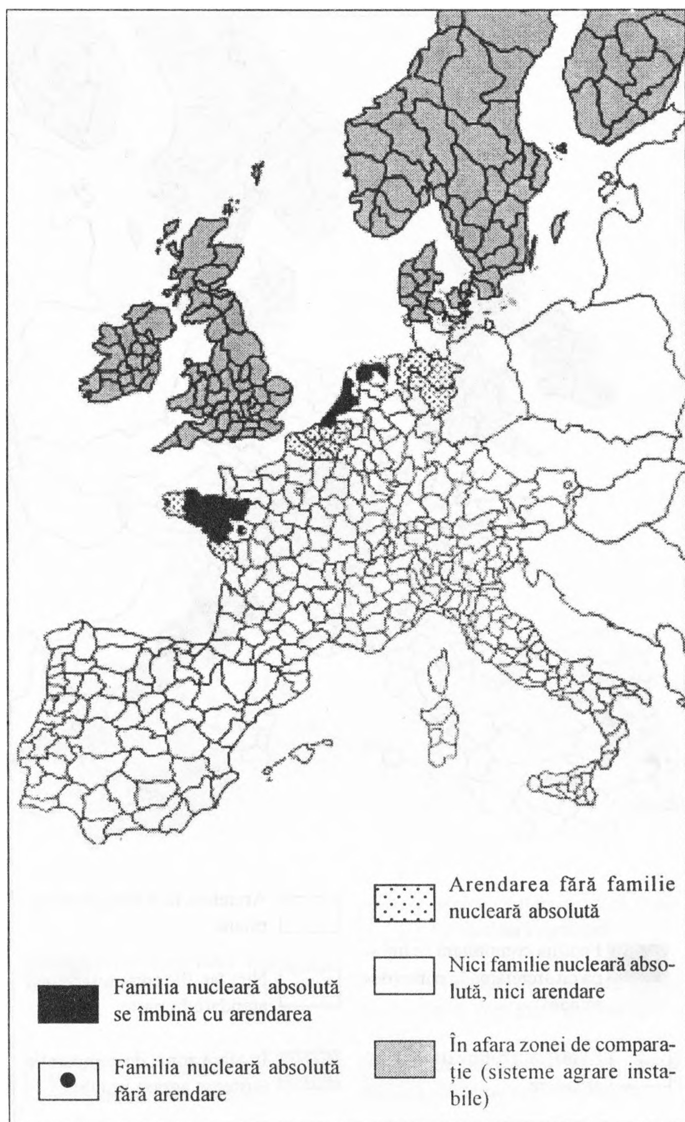
Harta 18 – Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie



Harta 19 – Familie comunitară şi arendă în parte



Harta 20 – Familie nucleară absolută şi arendă



constată un grad larg de autonomie reciprocă a celor două variabile. Cartografia ne permite să confruntăm, prin suprapunere, fiecare din sistemele agrare cu sistemul familial cu care se află în relație de afinitate. Hărțile obținute (nr. 17–20) au structura logică a diagramelor lui Venn. Ele deosebesc patru feluri de regiuni : cele unde tipul familial şi sistemul agrar există simultan ; cele unde tipul familial există fără sistemul agrar ; cele unde sistemul agrar există fără tipul familial ; cele unde nu domină nici tipul familial, nici sistemul agrar. Zonele de instabilitate relativă a sistemelor agrare – insulele britanice şi Scandinavia – au fost excluse din această confruntare. Restricția aceasta, logică, prezintă inconvenientul de a face puţin semnificativă cercetarea afinității „familie nucleară absolută–arendare", deoarece familia nucleară absolută este mai bine reprezentată în partea instabilă, în Anglia şi Danemarca, decît în partea stabilă a Europei agrare, unde ea nu domină decît Vestul Franței şi Olanda. În pofida acestei absențe, confruntarea cartografică a sistemelor familiale cu sistemele agrare evidențiază relații puternice de *includere* şi de *concordanță parțială*, dar niciodată o concordanță totală.

Familie sursă şi proprietate

Harta unde se întretaie familia sursă cu proprietatea (nr. 17) arată o relație de includere deosebit de clară : cu excepția a opt unități geografice, *toate regiunile de familie sursă sînt şi regiuni de proprietate țărănească, iar toate regiunile de proprietate țărănească nu sînt regiuni de familie sursă.*

În Renania şi Veneto, proprietatea țărănească coincide bineînțeles cu regiuni de familie sursă incompletă. Însă, în Italia de Nord, în Franța de Est, Spania de Nord, dar nu de coastă, proprietatea țărănească se dezvoltă în regiuni de familie nucleară egalitară. În Italia centrală, ea coincide uneori cu familia comunitară. Familia sursă pare a implica proprietatea țărănească, dar reciproca nu e valabilă, proprietatea țărănească nu implică familia sursă.

Familie nucleară egalitară şi mare exploatație

În cazul familiei nucleare egalitare şi al marii exploatații este o relație evidentă de afinitate, care nu ia forma unei includeri, ci a unei

concordanțe parțiale (harta 18). Marea exploatație poate exista fără familia nucleară egalitară : în Portugalia, la Alentejo ; în Spania, în partea vestică a Andaluziei și în Catalonia de coastă ; în Italia, în delta fluviului Po ; în Franța, la granița dintre ținuturile d'oc și d'oil, de-a lungul axei Bordeaux–Nevers. În zone mai vaste însă, familia nucleară egalitară poate să existe și fără marea exploatație : în Nordul Spaniei, dar nu în regiunea de coastă, în Nord–Estul Italiei, în Estul Franței.

Familie comunitară și arendă în parte

Afinitatea dintre arendarea în parte și familia comunitară este neîndoielnică. Acolo unde găsim familia comunitară în situație dominantă, găsim adesea arenda în parte în situație dominantă, așa cum e cazul în Italia centrală. Acolo unde găsim tipuri familiale comunitare importante dar nu dominante, ca în Centru–Vestul Franței, apare adesea arendarea în parte, importantă, dar nu dominantă. Acolo unde familia comunitară este amestecată cu alte tipuri, ca în Finlanda meridională, se identifică, în perioade mai vechi, urme de arendă în parte. Aceste urme, semnalate în Portugalia Vechiului Regim, corespund unor sisteme familiale excepționale, de tip matriliniar, dar implicînd trăsături comunitare.

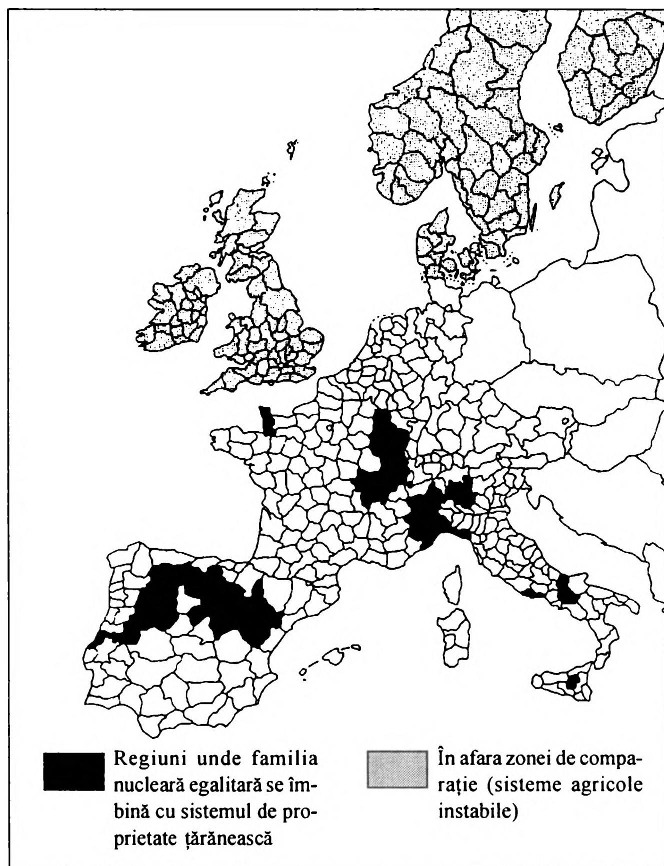
Singurul exemplu de arendare în parte în situație de sistem agrar dominant este cel din Italia centrală. E singurul caz menționat de harta 19, care face să se întretaie arenda în parte cu familia comunitară. Exemplu unic, dar care dă un rezultat de o remarcabilă claritate : aici, afinitatea este *includere*. Zonele de arendare în parte se prezintă drept nucleul central al regiunilor de familie comunitară. Dincolo de acest nucleu, familia comunitară corespunde, la Nord și la Sud, unor zone de proprietate țărănească sau, mai rar, de mare exploatație.

În cazul afinității familie sursă–proprietate, tipul familial era inclus, din punct de vedere geografic, în tipul agrar. În cazul afinității familie comunitară–arendă în parte, tipul agrar este inclus, geografic, în tipul familial.

Familie nucleară absolută și arendare

Confruntarea dintre familia nucleară absolută și arendare arată o concordanță imperfectă, în Olanda, ca și în Vestul Franței. Numărul de unitați geografice este însă prea mic pentru a duce mai departe analiza.

Harta 21 – Familie nucleară egalitară şi proprietate



Concluzie practică : două variabile distincte

Dacă lăsăm la o parte Europa de Nord şi de Nord–Vest, sistemele agrare, ca şi sistemele familiale, pot fi considerate ca stabile începînd cu anul 1500. Redactarea cartografică a celor două variabile arată relaţii puternice, dar complexe şi imperfecte. Nu ni se pare nici posibil şi nici util de a formula din aceste materiale o teorie generală, explicînd concordanţele şi discordanţele şi care n-ar putea fi, în fond, decît o

teorie a originii sistemelor familiale sau agrare. Discordanța cea mai mare, familia nucleară egalitară în asociere cu proprietatea țărănească, ocupă zone de graniță, între lumile germanică și latină sau între Spania creștină și Spania musulmană, localizări geografice care au bineînțeles un sens, o origine istorică. Dar, pentru o asemenea anchetă asupra originii sistemelor, Europa de Vest nu ajunge. Există și în altă parte cazuri masive de asociere între familia nucleară egalitară și proprietatea țărănească, în regiuni care nu se află la granițe istorice și culturale, cum ar fi Grecia. Problemele de origine, de întemeiere nu formează obiectul acestei cărți. Sistemele familiale și sistemele agrare au aici statutul de variabile explicative și nu de fenomene care trebuie explicate. E de ajuns să le constatăm stabilitatea, totală sau parțială, începînd din anul 1500, și să le stabilim distribuția în spațiu. Confruntarea dintre cele două variabile arată relații de *afinitate*, amestec de concordanțe și de discordanțe, numeroase și uneori masive. Din această constatare decurge o obligație : aceea de a considera sistemele familiale și sistemele agrare ca variabile distincte deoarece sînt parțial independente. În general, fiecare unitate geografică va trebui să fie considerată ca purtătoare a două caracteristici : un sistem familial și un sistem agrar.

PARTEA A DOUA

Religie şi modernitate

Începînd cu secolul XVI, accelerarea dezvoltării europene provoacă un proces de disociere, de fragmentare. Unele țări, unele regiuni iau avînt, altele intră în stagnare. Progresele succesive ale alfabetizării, ale industrializării, ale controlului naşterilor definesc zone de schimbare şi de imobilitate al căror traseu pare la prima vedere misterios. Cu atît mai mult cu cît aceste trei variabile cheie ale modernizării prezintă, unele în raport cu altele, un mare grad de autonomie.

Introducerea dimensiunii religioase permite rezolvarea unei părți a problemei, dar nu totalitatea sa. Apariția protestantismului, între 1520 şi 1560, explică pe larg împărțirea continentului în două subansambluri culturale, unul dinamic, altul net regresiv. Protestantismul accelerează mişcarea de alfabetizare ; catolicismul, care se redefineşte împotriva Reformei, pune, acolo unde supraviețuieşte, o frînă progresului cultural. Între țările protestante apar, însă, ciudate diferențe de ritm de dezvoltare : Suedia, Germania de Nord, Scoția sau Elveția reformată progresează în mod clar mai repede decît Anglia spre alfabetizarea generală a populațiilor. Acest nou mister e rapid urmat de un altul, deoarece exact Anglia, mai puțin dezvoltată, e cea care se lansează, la mijlocul secolului XVIII, în prima dintre revoluțiile industriale.

Evident că dezvoltarea controlului naşterilor nu poate atinge decît o populație îndeajuns de larg alfabetizată. Dar nivelul cultural nu determină singur demararea contracepției. Fiindcă în Franța, țară moderat avansată pe plan cultural, începe, la finele secolului XVIII, revoluția demografică, uşor de urmărit cu ajutorul mişcării descendente a curbelor de natalitate şi de fecunditate. Istoria religioasă permite aici să se ajungă la o soluție definitivă. La o populație pe larg alfabetizată, momentul trecerii la contracepție e determinat de prăbuşirea credințelor religioase, de decreştinare. Ajunge, deci, să datăm stadiile

alfabetizării și etapele decreștinării pentru a înțelege schimbarea ratei de natalitate.

Variabila religioasă este esențială pentru o bună înțelegere a dezvoltării europene. Dar introducerea sa în descrierea mișcării istorice nu duce, în realitate, decît la a împinge înapoi, printr-o restrîngere logică, problema explicării procesului de diferențiere, de segmentare. De ce unele regiuni acceptă cu entuziasm protestantismul, în vreme ce altele îl resping cu energie? De ce unele își abandonează cu brutalitate credința creștină în ansamblul său, încă de la mijlocul secolului XVIII, în timp ce altele rămîn mai multă vreme fidele religiei tradiționale din Europa care supraviețuiește, în cazul protestantismului pînă la sfîrșitul secolului XIX, iar în cel al catolicismului pînă în anii 1960–1970? În spatele acestei surprinzătoare geografii a modernității religioase se profilează geografia tradițională a tipurilor familiale și agrare. Segmentarea antropologică a Europei canalizează, accelerează sau încetinește, în funcție de loc, evoluțiile religioase.

Valorile de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate purtate de tipurile familiale determină în mare parte reacțiile regiunilor la Reforma protestantă, care îi propune Europei o metafizică autoritară și inegalitară : un ideal de supunere absolută a oamenilor față de Dumnezeu și de inegalitate a oamenilor între ei. Doar regiunile unde domină structuri familiale autoritare și inegalitare pot accepta pe deplin un asemenea mesaj. În alte părți, refuzuri, rezistențe și denaturări demonstrează o respingere antropologică a Reformei, luterană sau calvinistă.

Dispariția lui Dumnezeu, care începe două secole mai tîrziu, se petrece de asemenea în funcție de terenul familial. Creatorul este eliminat mai întîi din viața cotidiană și mentală a oamenilor acolo unde structurile familiale nu proiectează imaginea unui Dumnezeu–tatăl puternic, acolo unde egalitarismul, instalat în relația fraternă, face dificilă credința în existența unei ființe transcendente. Criza religioasă începe în regiunile unde structura familială stabilește raporturi liberale între părinți și copii și relații egalitare între frați. Prezența unui sistem agrar de mare exploatație, frecvent asociat cu familia nucleară egalitară și puțin propice, în general, credințelor religioase puternice, este o a doua condiție a decreștinării timpurii.

Evoluția credințelor religioase, condusă de fundamentele antropologice regionale, apare deci, în a doua parte a acestei cărți, ca un aspect fundamental de parvenire la modernitate. Reforma și Contrareforma, apoi etapele succesive ale decreștinării definesc un vast ciclu

religios care determină mai mult decît susţine dezvoltarea Europei, culturală, economică sau demografică. Mărimea relativă a capitolelor care urmează reflectă importanţa acordată factorului religios. Capitolul 3, consacrat Reformei şi Contrareformei, capitolul 6, unde e tratată decreştinarea atîrnă mult mai greu decît capitolele 4,5 şi 7, unde sînt analizate respectiv alfabetizarea, industrializarea şi controlul naşterilor.

Această repartizare a ponderii este deliberată. În cartea de faţă, religia ocupă poziţia unei variabile intermediare : determinată în formele sale prin structurile familiale, ea determină, la rîndul său, ritmurile progresului cultural, economic ori sexual. Religia se află în centrul tuturor interacţiunilor istorice şi logice.

CAPITOLUL III

Reformă şi Contrareformă

În anul 1500, Europa e încă sudată printr-o unitate de credinţă. Cînd începe epoca modernă, între inventarea tiparului şi descoperirea Americii, ea este pur şi simplu creştină şi recunoaşte existenţa unei autorităţi spirituale unice, aceea a Bisericii catolice. Iar aceasta în pofida fragmentării politice a teritoriului său, în pofida diversităţii de structuri familiale sau agrare. Din Italia în Suedia, din Portugalia în Saxonia, credinţele şi ritualurile sînt aceleaşi, susţinute de o elită religioasă exprimîndu-se într-o singură limbă, latina.

Unitatea aceasta rezultă dintr-o lungă istorie, care merge de la dezvoltarea timpurie a creştinismului în partea romană a continentului, între secolele I şi IV, la convertirea tîrzie a Finlandei la finele secolului XIII[1]. În anul 1500, regiunile meridionale ale Europei sînt creştine de mai bine de 1200 de ani ; în unele părţi din Nord, acest lucru se întîmplă după ceva mai mult de două secole. N-am avea dreptate, însă, dacă am considera, *a priori*, creştinismul din Nord mai puţin solid decît acela din Sud. Unele aspecte ale istoriei sale ar tinde, dimpotrivă, să-l facă mai puternic. În Finlanda, în Suedia, în Danemarca, în Scoţia, în Irlanda, în nordul Ţărilor de Jos, în nordul şi centrul Germaniei, convertirea religioasă a reprezentat o parvenire la civilizaţie. Întemeierea de Biserici

[1] Despre etapele creştinării Nordului, vezi S. Neill, *A History of Christian Missions*, pp. 99–109.

în lumea barbară a permis introducerea scrisului în societăți care nu cunoşteau pe atunci decît comunicarea orală[2]. Alfabetul latin nu se mulțumeşte să pună în circulație limba latină ; el permite şi transcrierea limbilor indigene, fie ele scandinave, finlandeză, germane sau celtice. Scrierea face posibilă apariția de instituții, adică de fixări în memorii sociale : în Nordul Europei, ca şi în alte părți, introducerea sa marchează sfîrşitul preistoriei. În Scandinavia, într-o parte a lumii germanice, în Nordul şi Vestul insulelor britanice, Biserica asigura, deci, intrarea unor popoare în istorie. Ea este fondatoare. În Sud, în Franța, în Italia sau în Spania, creştinismul, cu o mai mare vechime, nu apare, totuşi, decît ca un element tardiv al civilizației, în societăți care păstrează amintirea difuză a unei istorii anterioare, necreştine, romană şi păgînă. Vechimea creştinismului meridional, caracterul fondator al creştinismului nordic se echilibrează. În anul 1500, Europa este pur şi simplu creştină.

Reforma protestantă rupe în două continentul. Germania de Centru şi de Nord–Vest, Scandinavia, o parte din Țările de Jos şi Elveția, precum şi Anglia, constituie, după multe ezitări, o lume reformată, despărțită de Roma. Promovată de Luther în 1517, criza protestantă ajunge foarte repede la o divizare stabilă a spațiului european. După cum remarcă Pierre Chaunu, Europa reformată îşi ia forma geografică definitivă din anii 1560–1580[3]. Harta sa e fixată şi nu se va mai schimba pînă în secolul XX. În fața noii lumi protestante, catolicismul – de acum înainte italian, francez, spaniol, portughez, austriac, flamand, irlandez, german din Sud şi Vest, elvețian din Centru şi Sud – se redefineşte prin conciliul de la Trent între 1545 şi 1563. Două sisteme religioase se înfruntă pînă la sfîrşitul secolului XVII, apoi se mulțumesc să trăiască separate.

Natura protestantismului : o contradicție

Ca orice sistem religios, protestantismul există simultan pe două planuri. El face parte din lumea sensibilă ; dar stabileşte şi o lume de dincolo. El este o practică lumească şi una metafizică. În spiritul

---

[2] Nu consider aici drept o reală redactare scrisă vechile sisteme runice ale lumilor germanice, scandinave sau irlandeze, scrieri alfabetice observabile între secolele I–IV. Cea mai lungă incripție, găsită în Norvegia, nu cuprinde decît aproximativ 200 de semne. De altfel, aceste sisteme sînt derivate din alfabetul latin. Despre rune, vezi J.–G. Février, *Histoire de l'écriture*, pp. 504–524.

[3] P. Chaunu, *Le Temps des réformes*, t. 2, pp. 473–474.

aderenților la sistem, cele două planuri nu sînt distincte, ci îmbinate prin obişnuință şi sudate printr-o teologie. Ca să înţelegem natura protestantismului, dezvoltarea sa doar în unele regiuni ale continentului european, implicaţiile sale istorice şi variaţiile teologice, e nevoie să separăm cele două planuri – fie şi cu preţul unor schematizări. În centrul mesajului protestant, care accelerează istoria şi împarte Europa, găsim, într-adevăr, o contradicţie, fundamentală, între obiectivele terestre şi cele metafizice. În lumea de aici, Reforma propune şi realizează o democratizare a conştiinţei religioase. În ordinea metafizică, ea proclamă servitutea şi inegalitatea oamenilor.

Componenta terestră a protestantismului : o democratizare a conştiinţei religioase

Obiectivul pămîntesc primordial al Reformei luterane este abolirea monopolului clerical al vieţii religioase. Protestantismul doreşte sfîrşitul unei religii disociate, trăită intens de o categorie specializată, şi doar administrată, sub formă de diverse ritualuri, în folosul unei comunități de credincioşi pasivi, menţinuţi surzi şi muţi prin folosirea liturgică a latinei, pe care ei n-o înţeleg. În chemarea *Către nobilitatea creştină de naţionalitate germană*, publicată în 1520 şi care pune întreaga Germanie în mişcare, Luther arată deosebirea dintre laici şi clerici ca un prim zid, ridicat de Roma, şi pe care Germania trebuie să-l dărîme. O face folosind o expresie viguroasă care aprinde imaginaţia contemporanilor săi : „*Noi sîntem cu toţii preoţi*"[4].

„S-a scornit că papa, episcopii, preoţii, călugării ar fi numiţi statul ecleziastic, iar prinţii, seniorii, meşteşugarii şi ţăranii ar forma statul laic, ceea ce e desigur o fină subtilitate şi o mare ipocrizie. Nimeni, însă, nu trebuie să se lase intimidat de această distincţie, pentru simplul motiv că toţi creştinii aparţin cu adevărat statului ecleziastic, între ei nu există nici o diferenţă, în afară de cea a funcţiei, aşa cum arată Pavel atunci cînd spune că noi sîntem un singur trup, dar fiecare membru îşi are propria funcţie..."[5]

Împotriva legilor stabilite de Roma, Luther cere imperios creştini egali (*gleychen Christenn*, ortografie originală[6]).

[4] *Către nobilitatea creştină de naţionalitate germană*, p. 97 (pentru toate citatele, indicarea paginii se referă la ediţia menţionată în bibliografia generală).
[5] *Către nobilitatea*... p. 83.
[6] *Către nobilitatea*... p. 93.

Din această aspirație fundamentală la uniformitate a poporului creştin decurg multe aspecte ale programului protestant : accesul tuturor la Scripturi, traducerea textelor şi slujbelor religioase în limba comună, căsătoria preoților, desființarea ordinelor mănăstireşti, refuzul autorității papei, considerat drept cheia de boltă a ordinului sacerdotal. Un obiectiv simplu rezumă diversitatea liniilor de atac : în viața religioasă pămîntească, Reforma respinge autoritatea preoților şi inegalitatea oamenilor.

Componenta metafizică a protestantismului : aservire şi inegalitatea oamenilor

În centrul metafizic al Reformei, găsim o conştiință înrăutățită de prezența răului în sufletul oamenilor, o percepție subtilă a rolului lui Satan în viețile lor şi un interes reînnoit pentru conceptul de damnare eternă. În acea Europă a secolului XVI, tema păcatului originar, a căderii lui Adam atrăgînd-o după sine pe aceea a oamenilor, redevine o problemă de actualitate. Căderea nu e percepută ca făcînd parte din istoria de demult, ci ca un eveniment capital, un element al vieții cotidiene. După ce constată damnarea omului, Luther stabileşte condițiile salvării sale, adică ale răscumpărării greşelii şi ale accesului său la viața veşnică. Două preconizări sînt fundamentale. Prima este că omul nu-şi poate asigura mîntuirea prin el însuşi, fără ajutorul (voința, mila) lui Dumnezeu. A doua este că nu toți oamenii vor fi mîntuiți.

Tema neputinței omului, prezentă în multe texte, este centrală în tratatul *Du serf arbitre (De servo arbitrio*, 1525), răspuns la apărarea liberului arbitru prezentată de Erasmus[7]. Evident că problema nu este aceea a atotputerniciei lui Dumnezeu, asupra căreia toți creştinii sînt în teorie de acord, ci aceea a implicațiilor acesteia pentru libertatea umană. Este omul în stare să-şi asigure singur mîntuirea, alegînd liber binele şi respingînd răul cît trăieşte pe pămînt? Încă de la început, întrebarea e prezentă, dureroasă, în orice problematică creştină. Răspunsul lui Luther e clar şi negativ :

„Dacă îi recunoaştem lui Dumnezeu cunoaşterea infailibilă şi atotputernicia, rezultă în mod firesc şi inevitabil că noi n-am fost creați prin noi înşine şi că nu trăim şi nici nu acționăm prin noi înşine, ci doar ca urmare a atotputerniciei sale. Iar dacă Dumnezeu a ştiut dintotdeauna ceea ce vom deveni, dacă el ne face, ne animă şi ne

[7] *De libero arbitrio* a lui Erasmus datează din 1524.

conduce, cum să ne imaginăm că există în noi vreo libertate oarecare, sau că s-ar putea produce ceva altfel decît a prevăzut el? Preştiinţa şi omnipotenţa lui Dumnezeu sînt diametral opuse liberului nostru arbitru"[8].

Acest Dumnezeu atotputernic îşi cunoaşte, îşi triază aleşii. În forma sistematizată, radicalizată a gîndirii protestante prezentate de Calvin, Dumnezeu alege să mîntuiască anumiţi oameni şi să osîndească pe alţii. Este o dublă predestinare. Această dualitate, această inegalitate a oamenilor în faţa salvării este o necesitate logică. Dacă doar unii sînt salvaţi, ceilalţi sînt osîndiţi. Există deci două feluri de oameni, concepţie care apare cu o extremă claritate în unele opere ale lui Luther, uneori în fraze ce par a fi luate direct de la sfîntul Augustin :

„*...avem nevoie aici să separăm copiii lui Adam, oamenii, în două părţi : unii care aparţin împărăţiei lui Dumnezeu şi alţii care ţin de împărăţia lumii. Cei care fac parte din împărăţia lui Dumnezeu sînt toţi cei care, ca adevăraţi credincioşi, sînt în Hristos şi supuşi lui Hristos*"[9].

Tematica augustiniană din cele două citate se referă efectiv la problema alegerii unora şi a respingerii altora. Pe plan teoretic, privirea diferenţiatoare a lui Luther se poate îndrepta concret asupra lumii înconjurătoare :

„*Priveşte însă în jurul tău şi începe prin a face ca lumea să fie plină de creştini adevăraţi, mai înainte de a pretinde să-i conduci creştineşte şi conform Evangheliei. Dar nu vei reuşi acest lucru niciodată, fiindcă lumea şi marea masă rămîn necreştini, deşi toţi sînt botezaţi şi poartă numele de creştini*"[10].

Un episod biblic pune în special în evidenţă acţiunea Providenţei divine care selecţionează, adică alege şi respinge simultan : relatarea despre Iacob şi Esau în care binecuvîntarea paternă şi dreptul de primogenitură sînt transferate, fără multă vorbă, de la primul născut la mezin. Numai urmaşii lui Iacob, mezinul, vor forma poporul lui Israel, ales de Cel Veşnic. Prezent în *La cité de Dieu*, episodul e mult folosit în le *Serf arbitre*[11].

„*In ce fel l-a ajutat liberul arbitru pe Iacob? În ce fel l-a prejudiciat pe Esau? Fiindcă, în virtutea preştiinţei şi a predestinării divine*

---

[8] *Du serf arbitre*, p. 150.
[9] *De l'autorité temporelle et dans quelle mesure on lui doit obéissance*, p. 79.
[10] *De l'autorité temporelle...*, p. 87.
[11] *La Cité de Dieu*, cartea XVI, cap. 36.

(praescientia *şi* destinatione), *fusese stabilit, încă înainte ca ei să se nască şi să facă ceva, care trebuia să fie soarta fiecăruia, şi anume că unul trebuia să slujească iar celălalt să domine*"[12].

Calvin, în capitolul pe care îl consacră predestinării în l'*Institution de la religion chrétienne*, radicalizează exprimarea dar nu adaugă mare lucru la sens. Cum ar putea-o face? Orice problematică a milei, a alegerii, a predestinării se găseşte în sfîntul Augustin[13]. Calvin se mulţumeşte să pună în simetrie conceptele :

„*Numim predestinare hotărîrea eternă a lui Dumnezeu, prin care el a stabilit ceea ce voia să i se întîmple fiecărui om. Căci el nu i-a creat pe toţi la fel, ci pe unii îi hărăzeşte vieţii veşnice, iar pe alţii osîndei veşnice. Astfel, potrivit cu scopul pentru care e creat omul, spunem că el e predestinat morţii sau vieţii*"[14].

Calvin nu este aici decît un exeget fidel al lui Luther : povestea lui Iacob şi a lui Esau constituie şi nucleul demonstraţiei sale[15]. Mai tîrzie, născută în mijlocul înfruntărilor, teologia calvinistă e clarificată de critica catolică, ce evidenţiază implicaţiile inegalitare ale conceptului de alegere. În poziţie defensivă, Calvin e constrîns în l'*Institution de la religion chrétienne* să folosească, pentru a-l respinge, chiar conceptul de inegalitate :

„*Este, deci, fals şi plin de răutate ca unii să-l acuze pe Dumnezeu de inegalitate a dreptăţii, fiindcă în Predestinarea sa el nu face ca unul toţi oamenii*"[16].

Realitatea e negată. Dar cuvîntil e spus : inegalitate.

Aşadar, componenta metafizică a Reformei implică servitutea şi inegalitatea oamenilor în faţa lui Dumnezeu. Este un adevărat negativ conceptual al componentei sale terestre, care pretinde libertatea şi egalitatea creştinilor în faţa organizării clericale.

Pe plan lumesc, noţiunile de egalitate şi de libertate sînt asociate în mod logic ; respingerea autorităţii preoţilor are sens în cazul în care creştinii sînt egali : ei sînt cu toţii preoţi. Pe plan metafizic, noţiunile de inegalitate şi de autoritate constituie, de asemenea, o totalitate logică :

---

[12] *Du serf arbitre*, p. 156.

[13] În mod deosebit în răspunsurile sale din *Aux moines d'Adrumète et de Provence*, *Oeuvres complètes*, t. 24, pp. 311–323, 359–363, 573–585, 715–729 etc.

[14] *Institution de la religion chrétienne*, t. 3, p. 62.

[15] *Institution*..., t. 3, pp. 66–71.

[16] *Institution*..., t. 3, p. 83.

în mecanismul predestinării, aşa cum apare el îndeosebi în povestea lui Iacob şi Esau, alegerea inegalitară este expresia privilegiată a autorităţii absolute a Celui Veşnic. În pofida existenţei structurilor sale logice globale, care combină egalitate şi libertate, inegalitate şi autoritate, conceptele „metafizice" de autoritate şi de inegalitate pot fi separate de conceptele „terestre" de libertate şi egalitate pentru a observa cum împacă gîndirea protestantă noţiunile de egalitate pămîntească şi de inegalitate cerească, de libertate faţă de Biserică şi de supunere faţă de Dumnezeu.

Protestantism şi libertate : un autoritarism dezîntrupat

Încă de la începutul tratatului *La Liberté du chrétien*, text timpuriu, fiindcă datează din 1520, Luther arată că relaţia dintre protestantism şi libertate nu va fi simplă. El avansează succesiv două propuneri :

„*Un creştin e suveran al tuturor lucrurilor şi nu e supus al nimănui.*"

„ *Un creştin e un şerb bun de corvoadă în toate lucrurile şi e supus tuturor*"[17].

Restul tratatului e o reflecţie asupra acestei contradicţii. Pentru Luther, soluţia se află în dualitatea naturii umane, corporală şi spirituală, în coexistenţa unui om exterior şi a unuia interior[18]. Dar, în pofida anumitor aparenţe retorice, această dualitate nu pune în opoziţie un om exterior şerb şi un om interior liber. Omul interior nu e liber decît în lumea exterioară. El îi este supus lui Dumnezeu prin mecanismul credinţei, singura care salvează de la pedeapsă, singura care cere o percepere a atotputerniciei lui Dumnezeu şi a micimii omului.

„*Dar ca să ieşi din tine însuţi şi să scapi de tine însuţi, adică de pierzania ta, el ţi-l aduce pe iubitul său fiu, Iisus Hristos, şi te face să mărturiseşti prin cuvîntul său viu şi consolator că trebuie să i te încredinţezi lui cu o credinţă puternică şi să te încrezi cu îndrazneală în el ; iar atunci, pentru această credinţă, toate păcatele tale vor fi iertate, iar tu vei fi drept, adevărat, liniştit, corect şi vei fi îndeplinit toate poruncile şi vei fi lăsat liber în toate lucrurile.*"[19]

---

[17] *La Liberté du chrétien*, p. 255.

[18] Luther apare aici ca un veritabil moştenitor al tradiţiei mistice renane, îndeosebi al lui Meister Eckhart, în *Traités*, pp. 144–153.

[19] *La Liberté du chrétien*, p. 259.

Libertatea aceasta e trăită ca o supunere față de autoritatea divină. E un stadiu în care autoritarismul metafizic protestant se lovește de o problemă practică : respingerea de către omul interior a autorității exterioare a Bisericii de la Roma, așa cum se încarnează ea în papa, episcopii și preoții săi. Protestantismul dorește o autoritate *divină* puternică, dar refuză delegarea puterii divine unei instituții umane. Astfel, doctrina lui Luther trasează o *despărțitură goală*, mai presus de om, în profunzimea omului, o formidabilă instanță de control ale cărei mijloace de expresie nu sînt definite. Un protestant va spune că el înțelege poruncile lui Dumnezeu, un filosof laic va considera că acest protestant își ascultă conștiința ; un psihanalist va evoca poate un control al individului prin supraeu. Oricare ar fi interpretarea, luteranismul nu e niciodată liberal ; el e autoritar, dar refuză exercitarea terestră a autorității religioase de către oameni.

Egalitate prezentă, inegalitate viitoare

Coexistența noțiunilor de egalitate terestră și inegalitate metafizică pune, în practică, puține probleme protestantismului, egalitatea situîndu-se în prezent, inegalitatea – adică perechea osîndă/mîntuire – în viitor. Decalajul temporal asigură compatibilitatea conceptelor. Sigur, dacă ne mulțumim să luăm întocmai protestantismul, inegalitatea metafizică a oamenilor nu e situată propriu-zis în viitor, ci în afara timpului. Dumnezeu este etern. Preștiința sa e absolută. Pentru el, timpul e o variabilă secundară. Alegerea unora și respingerea altora se află situate, la scara lui Dumnezeu, în eternitate. Potrivit lui Luther, alegerea lui Iacob și respingerea lui Esau le preced nașterile. Teologia se străduiește să înțeleagă punctul de vedere al Celui Veșnic. Oamenii obișnuiți, însă, sînt mai modești : mîntuirea și pedeapsa sînt pentru ei niște perspective, metafizice desigur, dar în egală măsură și viitoare, descriindu-le destinele posibile *de după moarte.*

Refuzul inegalității religioase pe pămînt, al superiorității preotului asupra laicului este, dimpotrivă, o exigență prezentă, imediată. Dar această egalizare a condițiilor religioase în prezent nu împiedică nicidecum inegalitatea viitoare.

Natura catolicismului : o contradicţie inversă

Sciziunea luterană obligă catolicismul menţinut să se redefinească. Ca şi protestantismul, dar *împotriva* protestantismului, catolicismul trebuie să consolideze două componente ale vieţii religioase : una lumească, cealaltă metafizică. Or, fiindcă neagă Reforma pe ambele planuri, şi Contrareforma ajunge, absolut logic, la o contradicţie între obiectivele terestre şi metafizice, dar invers decît aceea la care ajunsese protestantismul.

Reforma cerea libertatea şi egalitatea creştinilor pe pămînt prin eliminarea puterii preoţilor, dar afirma inegalitatea metafizică a oamenilor şi autoritatea absolută a lui Dumnezeu.

Contrareforma cere supunerea şi inegalitatea creştinilor pe pămînt prin acceptarea puterii preoţilor, însă afirmă egalitatea metafizică a oamenilor şi libertatea lor în aşteptarea mîntuirii sau a condamnării.

Componenta terestră a catolicismului : un elitism religios

Obiectivul terestru primordial al Contrareformei catolice este întărirea monopolului clerical al vieţii religioase. Catolicismul înrăutăţeşte, în practică, deosebirea dintre preoţi şi laici, fabricînd în serie, pentru prima oară în istoria creştinătăţii, preoţi de ţară conform idealului : educaţi şi caşti. Gata cu preotul medieval incult şi depravat, uman, atît de apropiat de laic. Să nu ne înşelăm însă : noul efort de formare a preoţilor catolici este o punere în practică a dogmei privind caracterul specific al preotului, opus noţiunii protestante de preot asemănător laicului. În direcţia laicilor, Biserica catolică dezvoltă, ca reacţie la protestantism, o ostilitate nemaipomenită faţă de răspîndirea Scripturilor, o detestare instinctivă a cărţii. Un laic care citeşte Biblia, sau orice altă carte religioasă, declanşează în lumea catolică un reflex de suspiciune, ducînd sau nu la un act de represiune. Această polarizare intelectuală şi socială, care le refuză laicilor cărţile şi le asigură o mai bună pregătire preoţilor, este o inversare a practicii protestante. Componenta terestră a catolicismului este inegalitară şi autoritară.

Componenta metafizică a catolicismului : egalitatea şi libertatea

Şi pe planul metafizic, Biserica se defineşte împotriva protestantismului, dar cu o necesară prudenţă. Într-adevăr, ea se prezintă ca păzitor al unei ortodoxii, al unei tradiţii, al căror mecanism de perpetuare depinde de principiul succesiunii apostolice. Evident că nu-l poate excomunica retroactiv pe sfîntul Augustin, a cărui gîndire defineşte dogma protestantă a predestinării, deoarece el e unul dintre sfinţii săi şi a fost episcop. Ea nu respinge pur şi simplu predestinarea augustiniană, ci se mulţumeşte să o atenueze cu delicateţe, dîndu-le astfel de lucru pentru secole teologilor săi. De la Molina la alcătuitorii lucrării *Dictionnaire de théologie catholique*, gînditorii Bisericii vor face eforturi să demonstreze că o viziune suplă a predestinării şi o viziune clară a liberului arbitru sînt compatibile. Dar, dincolo de toate precauţiile tradiţionaliste, conciliul de la Trent dă consistenţă unei teorii a egalităţii şanselor metafizice şi a liberului arbitru care refuză predestinarea.

Conciliul confirmă caracterul universal salvator al botezului, care spală păcatul originar şi conferă iertarea. „*Voi toţi cei care aţi fost botezaţi, v-aţi îmbrăcat în Hristos*."[20] Botezul catolic, făcut imediat după naştere, înseamnă egalitatea şanselor, anularea pentru *toţi* oamenii a căderii lui Adam. Această taină e incompatibilă cu ideea protestantă de predestinare, ce presupune existenţa unui destin al fiecărui om fixat înainte de naştere.

Luther nu păstrează decît aspectul formal al botezului, rit de trecere popular prea important pentru a-l suprima pe faţă. El precizează, însă, în *Petit catéchisme*, (1529), document pentru uzul maselor, că botezul „*efectuează iertarea păcatelor, eliberează de moarte şi de diavol şi dă mîntuirea eternă* tuturor celor care cred, *potrivit cu promisiunile şi cuvintele Domnului*"[21] (sublinierea îmi aparţine). Fără credinţă, botezul nu acţionează. Fără alegere, taina e golită de sens. Radicalismul protestant merge mai departe ; din 1525, în regiunea Zurich apar anabaptiştii pe făgaşul lăsat de Reforma zwingliană, care împing logica luterană la consecinţele sale extreme, refuzînd botezul copiilor şi acceptîndu-l doar pe acela al aleşilor.

---

[20] *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 2 . I, articolul „Botez", coloana 296. „Botezul după conciliul de la Trent".

[21] *Petit catéchisme*, p. 22.

Împotriva acestor botezuri protestante, golite de puterea lor salvatoare, botezul catolic își afirmă eficacitatea mîntuitoare. Dar nici toți oamenii botezați în catolicism n-au garantată mîntuirea. Curățați de păcatul originar, ei rămîn liberi să se salveze ori să se condamne. Aceasta e dogma liberului arbitru, reafirmată cu tărie la cea de a șasea sesiune (canonul 5) a conciliului de la Trent :

„Dacă cineva pretinde că după păcatul lui Adam liberul arbitru al omului a fost pierdut sau distrus, că acesta nu e decît un cuvînt, sau chiar un cuvînt fără acoperire, sau că e o născocire introdusă de Satan în Biserică, e vrednic de excomunicare“[22].

Omul poate face binele sau răul, poate cîștiga sau nu, prin realizările sale, viața veșnică. Aici, Dumnezeu nu mai e atotputernic în fiecare clipă a vieții omului. El nu mai e acel personaj terifiant ale cărui decrete sînt fără drept de apel. Din concepția catolică despre liberul arbitru rezultă un ansamblu de atitudini și de ritualuri în care Dumnezeu devine accesibil în ce privește negocierea. Intermediarii sînt, bineînțeles, necesari : Biserica, desigur, care vinde indulgențe și slujbe pentru morți. Fecioara și sfinții își pot asuma și ei mici misiuni de mediere pe lîngă Dumnezeu, în favoarea simplilor muritori. Procedurile acestea, adesea baroce în aparență, sînt totuși legate logic de dogma liberului arbitru, care atenuează autoritatea lui Dumnezeu.

Așadar, cuplul botez/liber arbitru din catolicism definește o componentă metafizică egalitară și liberală în opoziție cu componenta terestră, inegalitară și autoritară.

Coexistența unor concepte terestre și metafizice în sistemul catolic

Pe planul logicii pure, sistemul catolic e la fel de paradoxal ca sistemul protestant. El pune în opoziție inegalitate terestră și egalitate a șanselor metafizice, autoritate terestră și libertate metafizică, acolo unde protestantismul opune egalitatea terestră inegalității metafizice, iar libertatea terestră servituții metafizice.

Compatibilitatea dintre dogma superiorității preotului și aceea a egalității șanselor metafizice nu pune vreo problemă reală. Opțiunea pentru preoție, deschisă tuturor pe planul principiilor, poate fi conside-

[22] *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 12, 2, articolul „Predestinare“, coloana 2961.

rată drept unul din mijloacele de a-ţi realiza în mod liber mîntuirea. Alegerea sau respingerea unei vocaţii religioase nu este în cazul acesta decît unul din mecanismele diferenţiatoare care-i îndreaptă pe oameni, ieşiţi egali de la botez, către salvare sau condamnare.

Negreşit că se pot face ironii la adresa unei construcţii teologice care oferă o libertate abstractă şi impune o autoritate concretă. Canonul citat de la conciliul de la Trent rezumă într-o manieră pitorească dualitatea de atitudine a catolicismului faţă de noţiunea de autoritate : el pedepseşte foarte concret cu excomunicarea orice refuz de a crede în existenţa libertăţii umane. E o contradicţie ce nu duce, totuşi, la o problemă practică : în sistemul catolic, autoritatea este magnific încarnată pe pămînt de o ierarhie religioasă solid organizată.

Protestantismul voia o autoritate divină puternică, dar îi refuza materializarea într-o instituţie umană. El crea un vid şi o problemă practică. Catolicismul, care se mulţumeşte cu o autoritate divină atenuată, dar deleagă gestionarea sa unei instituţii umane, nu creează un vid social în jurul noţiunii de autoritate.

Condiţiile apariţiei

O dată riguros conturat protestantismul, mai rămîne să-i explicăm implantarea selectivă în doar unele din regiunile care alcătuiau Europa de la începutul secolului XVI. Acceptarea Reformei de către anumite populaţii şi refuzarea sa de către altele între 1517 şi 1580 este un fenomen istoric depinzînd de structura societăţilor locale, care prezintă sau nu afinităţi cu structura doctrinei protestante.

Cele două componente religioase		
	Componentă terestră : raportul cu Biserica	**Componentă metafizică : raportul cu Dumnezeu**
Protestantism	Liberal şi egalitar	Autoritar şi inegalitar
Catolicism	Autoritar şi inegalitar	Liberal şi egalitar

Interpretarea propusă, pornind de la o modelizare a sistemelor religioase care evidențiază două componente – una terestră și una metafizică – admite, de asemenea, existența a *două niveluri de determinare,* în consecință a două categorii de factori, ce corespund condițiilor de apariție a componentei terestre și, respectiv, a apariției componentei metafizice. Implantarea protestantismului într-o regiune dată presupune existența simultană a unor factori pozitivi atît pe planul terestru cît și pe cel metafizic. Lipsa de condiții favorabile pe planul terestru *și* pe planul metafizic permite, din contra, menținerea unui catolicism pur, arhetipal. Dar, mai pot fi concepute și observate situații locale de discordanță combinînd :

- fie factori tereștri favorabili protestantismului cu factori metafizici favorabili catolicismului ;
- fie factori tereștri favorabili catolicismului cu factori metafizici favorabili protestantismului.

În aceste cazuri, speciale dar destul de numeroase și importante, fiecare regiune va sfîrși prin a se alătura unei tabere, însă va fi necesar un efort de adaptare între structurile regionale și cele teologice, care duce la interesante *deformări* culturale sau religioase.

Explicarea componentei terestre : alfabetizare, distanța dintre Roma și Germania

Prima condiție a unei contestări a puterii Bisericii este existența unor laici capabili să se lipsească de preoți în viața lor religioasă cotidiană, să citească singuri textele, fie că e vorba de sfintele Scripturi sau de rezumate ale dogmelor și ritualurilor fundamentale. Așadar, democratizarea conștiinței religioase reclamată de protestantism presupune un anumit nivel de alfabetizare a populațiilor. În Europa Evului Mediu timpuriu, capacitatea de a citi și de a scrie caracteriza preotul ; el era alfabetizat. Cunoașterea și religia se legitimau reciproc : numai preotul avea acces la o cunoaștere, concepută a fi în același timp savantă și religioasă. Progresul cultural continuu din secolele XI–XV a creat din ce în ce mai mulți laici în stare să citească – nobili, burghezi sau meșteșugari. Inventarea tiparului, către 1450, a accelerat acest proces. Dezvoltarea sa permite apariția unei *noi clase*, culturale, a laicilor alfabetizați, care nu e încă majoritară nicăieri în secolul XVI, dar a cărei masă o egalează sau o depășește, în unele regiuni favorizate, pe aceea a lumii clericilor. Scrisul încetează de a mai fi monopolul Bisericii.

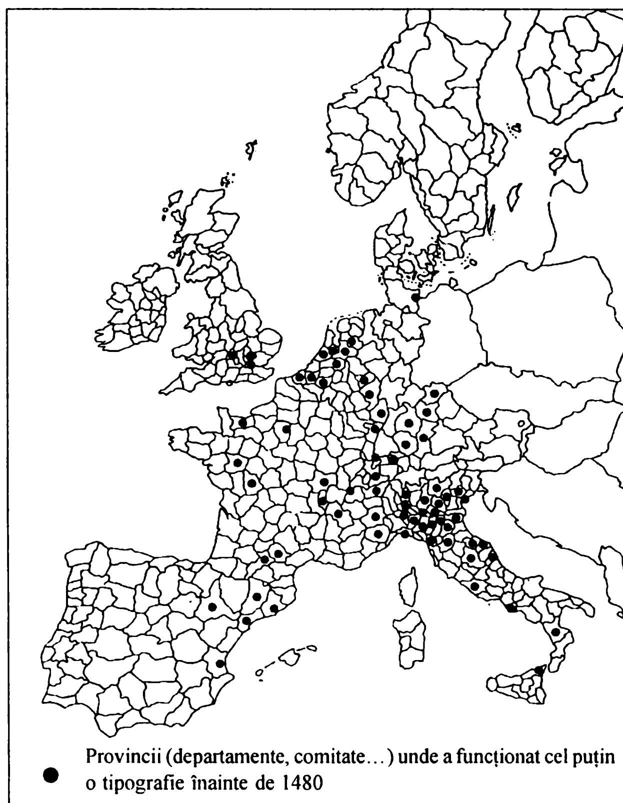
răspîndirea sa duce cu sine însăşi religia, purtată de Scripturi, în afara Bisericii.

A doua condiţie pentru a putea fi contestată puterea preoţilor este o forţă atenuată a prezenţei romane concrete, conjugîndu-se cu o anumită apropiere de focarul reformator german. Cu cît o societate locală e mai aproape de Germania, locul de naştere a protestantismului, cu atît şansele sale de a fi atinsă de doctrina luterană sînt mai crescute. Orice punct de pe harta Europei poate fi situat prin raportare la cuplul antagonist Roma/Wittenberg. Astfel, din punct de vedere protestant, Scandinavia, izolată de Roma prin Germania, este deosebit de bine plasată ; Italia de Sud, însă, izolată de Germania prin Roma, e deosebit de inaccesibilă.

Ar fi de ajuns şi numai aceşti doi factori – alfabetizarea şi poziţia faţă de cuplul Roma/Wittenberg – pentru a se explica o bună parte a Reformei. Aceasta ia naştere în una din regiunile cele mai avansate cultural ale continentului, Germania de Centru şi de Sud, unde a fost inventat tiparul (vezi harta 22). Ea începe aproape simultan în Elveţia de Nord, regiune destul de dezvoltată şi germanofonă. În zece ani, e acoperită întreaga lume germanică. Într-o a doua fază, Reforma se răs-

Trecerea la Reformă : cele trei valuri		
Faza I **Epicentrul**	1517 1520 1523–1531 1523–1529 1524–1525	Cele 95 de teze ale lui Luther Luther arde bula de excomunicare papală *Germania* : principii din Nord şi două treimi din oraşele imperiale trec la Reformă. *Elveţia* : Zürich, Berna, Bâle. Războiul ţărănesc în Germania de Sud.
Faza a II-a **Marşul spre Nord**	1527–1544 1530–1539 1533–1536 1534	*Suedia*, care antrenează *Finlanda*. *Danemarca*, care antrenează *Norvegia*. *Geneva* Schisma anglicană
Faza a III-a **Marşul spre Vest**	1559 1559–1560 1559–1572 1566	*Franţa meridională* (primul sinod reformat din Franţa) *Scoţia* *Anglia* mutaţie calvinistă *Ţările de Jos* : revoltă naţională şi protestantă împotriva Spaniei

Harta 22 – Tiparul în 1480



pîndește fără dificultate spre nord, în Scandinavia, zonă puțin alfabetizată, fără îndoială, dar solid legată de Germania prin comerțul hanseatic. Într-o a treia fază, protestantismul se angajează într-un marș spre vest : Franța meridională, Scoția, Țările de Jos, Anglia sînt atinse de un val protestant care nu mai ia forma luteranismului, ci aceea radicalizată a calvinismului. De această dată e vorba de regiuni relativ alfabetizate, fără a fi prea aproape de Roma. Celor trei faze ale Reformei le corespund, deci, trei zone geografice : Europa de Centru, cea de Nord și cea de Vest. O a patra Europă, cea de Sud, nu e atinsă de protestantism, care rămîne nesemnificativ în Italia, Spania sau Portugalia. Acestui

Sud, puternic catolic, trebuie să i se adauge Franța Bazinului parizian și de Vest, precum și Irlanda.

Mai trebuie menționată existența unei lungi zone frontaliere, întinsă din Belgia pînă în Austria și traversînd Germania renană și meridională, Elveția centrală și meridională. Aici s-a dezvoltat un protestantism timpuriu, repede combătut și controlat de forțele politico–militare ale lumii catolice. Imperiul habsburgic, orientat spre Spania, slujește cu forța lumească Biserica. În toată această zonă, alfabetizarea e destul sau foarte avansată (la scara epocii), dar puterea Bisericii romane, prezentă sub o formă aproape militară, funcționează în direcția conservatorismului.

Fără a explica în totalitate fenomenul religios, alfabetizarea și așezarea în raport cu axa Roma/Wittenberg definesc unele condiții necesare apariției protestantismului sau, mai precis, a componentei terestre a acestuia, care vrea libertatea și egalitatea oamenilor față de preoți și care, prin urmare, respinge Roma. Se poate scoate însă cu ușurință în evidență insuficiența acestui sistem cauzal, care explică defectuos anumite refuzuri ale protestantismului. Cazul Italiei de Nord și de Centru este în mod special evident. Deși dezvoltarea tiparului și, în consecință, a alfabetizării e aproape la fel de timpurie și considerabilă ca în Germania, aici luteranismul n-a prins. El rămîne insignifiant în acest univers cultural și social foarte dinamic, în reînflorire de mai bine de două secole, unde capacitatea de a citi depășește pe larg lumea clericilor. Sigur că Italia de Nord și de Centru e foarte aproape de Roma, iar localizarea geografică ar putea explica imobilismul său religios. Ea este, însă, atît de aproape încît, în cazul său, nu se poate vorbi de o presiune exercitată de Biserică asupra regiunii. Italia epocii *este* Roma. Universitățile sale îi furnizează Bisericii și conciliului de la Trent teologii și vivacitatea sa intelectuală. Ea este inima Contrareformei, așa cum Germania e inima Reformei.

O altă versiune a aceleiași probleme a cazul Franței de Nord, la fel de avansată ca Franța de Sud pe plan cultural, mai departe de Roma, mai aproape de Germania, dar care totuși devine foarte repede un bastion al luptei antiprotestante, locul de implantare al Ligii catolice.

În realitate, doar trei fidelități față de catolicism nu pun probleme : aceea a Irlandei, foarte rămasă în urmă cultural și situată departe de Germania ; cele ale Spaniei și Portugaliei, țări mediu dezvoltate și destul de aproape de Roma. Altundeva, interpretarea prin condițiile culturale și geografice nu e de ajuns.

De ce? Fiindcă protestantismul nu reformează numai societatea religioasă, relația creștinului cu Biserica, ci și metafizica religioasă,

relația omului cu Dumnezeu. Or, condiții favorabile unei asemenea întreprinderi metafizice există în Germania, în Elveția, în Franța meridională sau în Suedia, însă lipsesc în Italia sau în Franța de Nord, regiuni al căror nivel de dezvoltare ar fi permis apariția protestantismului, dar unde un factor metafizic ascuns se opune idealului luteran al raportului omului cu Dumnezeu.

Familia sursă și acceptarea metafizicii protestante

Pluralitatea sistemelor familiale europene permite înțelegerea diversității reacțiilor regionale la răspîndirea metafizicii protestante. Într-adevăr, există relații indispensabile între valorile familiale și cele religioase. Fiecare din metafizicile protestante și catolice reflectă cu fidelitate valorile unuia din cele două sisteme familiale cele mai importante din Europa occidentală : Reforma își află punctele de sprijin fundamentale în regiunile de familie sursă, Contrareforma se stabilește în țări de familie nucleară egalitară.

Structura familială codifică raportul copiilor cu tatăl și raporturile între frați ; metafizica religioasă evocă raportul oamenilor cu Dumnezeu sau al oamenilor între ei. Dar valorile de autoritate sau de libertate, de egalitate sau de inegalitate pot aluneca din planul familial în cel metafizic fără vreo dificultate conceptuală majoră. Autoritarismul (sau liberalismul) tatălui devine cel al lui Dumnezeu ; inegalitatea (sau egalitatea) fraților devine aceea a oamenilor. Se poate formula, deci, o ipoteză destul de simplă privind reacțiile regionale la metafizica protestantă și la contrametafizica catolică. *Predestinarea protestantă, ideea unui Dumnezeu atotputernic și a oamenilor inegali în fața mîntuirii, a fost ușor acceptată acolo unde preexista o organizare familială incluzînd un tată autoritar și frați inegali, adică în țările de familie sursă.* În mod simetric, doctrina contrareformată a egalității șanselor metafizice și a liberului arbitru a fost apărată acolo unde preexista o organizare familială cuprinzînd un tată liberal și frați egali, adică în zonele de familie nucleară egalitară.

Regăsim aici tema psihanalitică clasică a tatălui imagine a lui Dumnezeu. dar sub o formă relativizată. Freud credea cu adevărat în unicitatea familiei și nu concepea nicidecum o posibilă diversitate a tipurilor familiale, care să implice o diversitate de imagini paterne și, prin urmare, de imagini ale lui Dumnezeu. De altfel, identificarea lui Dumnezeu cu tatăl nu poate fi rațional considerată ca o descoperire freudiană majoră,

în măsura în care teologiile creştine sînt profund explicite asupra acestui punct. Dumnezeu e tatăl, oamenii sînt copiii lui, prezentare care nu e tipică doar pentru catolicismul tradiţional, ci şi pentru calvinismul cel mai elaborat ; descrierea făcută de Calvin mecanismului metafizic al predestinării arată un familialism explicit : oamenii sînt prezentaţi în multiple repetări drept „copiii lui Dumnezeu“[23].

Într-un sens, povestea lui Iacob şi Esau, reluată de Luther şi Calvin, oferea de-a dreptul cheia misterului protestant. Ea defineşte un sistem metafizic, un raport al oamenilor cu Dumnezeu, predestinarea, implicînd supunerea faţă de Cel Veşnic şi inegalitatea în faţa mîntuirii. Chiar derularea relatării presupune existenţa unui sistem familial specific, de tip sursă, care combină autoritarismul patern cu inegalitatea dintre copii. Aici, tatăl este dublu, interfaţa familie/metafizică este explicită : îl avem pe Isaac, părintele din această lume, şi pe Dumnezeu, părintele ceresc. Isaac, condus de acesta, transferă de la un fiu la altul, printr-un act de *autoritate* absolută, dreptul de primogenitură, adică *inegalitatea*. Metafizica protestantă poate fi înţeleasă şi acceptată doar de populaţii obişnuite să trăiască în sistem de familie sursă, să suporte o autoritate paternă puternică şi să admită o inegalitate fraternă marcată. Povestea lui Iacob şi Esau, comentată de sfîntul Augustin sau de Luther, evocă o primogenitură esenţialmente spirituală. La Calvin, sensul teologic se menţine, dar i se adaugă un juridism greoi care se reduce la familia sursă reală, cu toate problemele sale de moştenire : vocabularul succesiunii materiale e surprinzător în l'*Institution de la religion chrétienne*. E reperabilă uneori o reflecţie despre legitimitatea practică a primogeniturii[24]. De fapt, la Calvin se simte o acceptare a afinităţii protestantismului cu familia sursă terestră şi nu numai cu familia sursă din Scripturi.

Verificarea asocierii familie sursă–protestantism nu poate fi totuşi găsită nici la Freud, nici la Calvin. Ea nu poate fi obţinută decît dintr-o analiză a faptelor sociale şi istorice : răspîndirea protestantismului în Europa pare efectiv ghidată de existenţa sau neexistenţa unor structuri familiale de tip sursă. Iar atunci cînd Reforma se extinde dincolo de graniţele definite de acest tip antropologic particular, ea are de suferit deformări doctrinale.

Faza întîi a dezvoltării protestantismului are loc în Germania, unde structurile familiale de tip sursă, complete sau incomplete, constituie

[23] *Institution*..., t. 3, pp. 86, 91.

[24] *Institution*..., t. 3, pp. 67–68 despre primogenitură. Despre expresia juridică, vezi cuvîntul *héritage* sau *héritier*, aplicat la concepte metafizice, pp. 64, 68, 71, 91, 96, iar conceptul juridic de „jouyssance“ la p. 86 etc.

întregul fond antropologic, şi în Elveţia unde se ridică pînă la 88%.

Faza a doua a răspîndirii poartă Reforma în Scandinavia, unde găseşte, în Suedia, 79% structuri de tip sursă, ceea ce verifică ipoteza unei asocieri, dar numai 13% în Danemarca, ţară care constituie prima excepţie de la model. Reformele din Norvegia (50% de familie sursă) şi Finlanda (25%), teleghidate de Danemarca şi Suedia şi privind, la vremea aceea, populaţii puţin numeroase, nu pot fi considerate ca fenomene religioase autonome.

Ponderea familiei sursă *Partea din teritoriu (în %) ocupată de structuri familiale de tip :*		
	Sursă	*Sursă ori sursă incompletă*
Germania	77	100
Elveţia	76	88
Austria	90	90
Suedia	75	79
Finlanda	25	25
Danemarca	13	13
Norvegia	50	50
Franţa întreagă	32	51
Franţa meridională	70	80
Scoţia	50	50
Anglia–Ţara Galilor	25	25
Ţările de Jos	45	45
Belgia	0	100
Irlanda	42	42
Italia	1	10
Spania	31	31
Portugalia	33	33

Aceste procentaje nu constituie decît categorii de mărime, calculate după numărul de unităţi geografice ocupate de tipul sursă. sau sursă incompletă. din fiecare ţară.
În cazul Norvegiei. nu s-a ţinut seama de teritoriile subpopulate din Nord. în cel al Finlandei de insulele Ahvenanmaa. în cel al Danemarcei de insula Bornholm.

Faza a treia, calvinistă, evidențiază asocierea cea mai spectaculoasă. Protestantismul, prezent dar nedominant în Flandra şi Artois, precum şi în Alsacia, se arată incapabil să pătrundă în Bazinul parizian unde domină familia nucleară egalitară. El o ocoleşte prin Elveția, pentru a se implanta solid în partea meridională a Franței, unde structurile de tip sursă constituie 80% din țesătura antropologică. Un arc protestant duce de la Geneva la La Rochelle, peste văile Rhonului şi Garonnei. Cu toate acestea, într-un mod absolut semnificativ, calvinismul meridional nu reuşeşte să pună piciorul pe malurile Mediteranei, pe coasta languedociană şi provensală, unde structurile familiale, comunitare sau nucleare, sînt întotdeauna egalitare. Marsilia şi Provence maritime devin rapid citadele ale Ligii, în epoca războaielor religioase (harta 23).

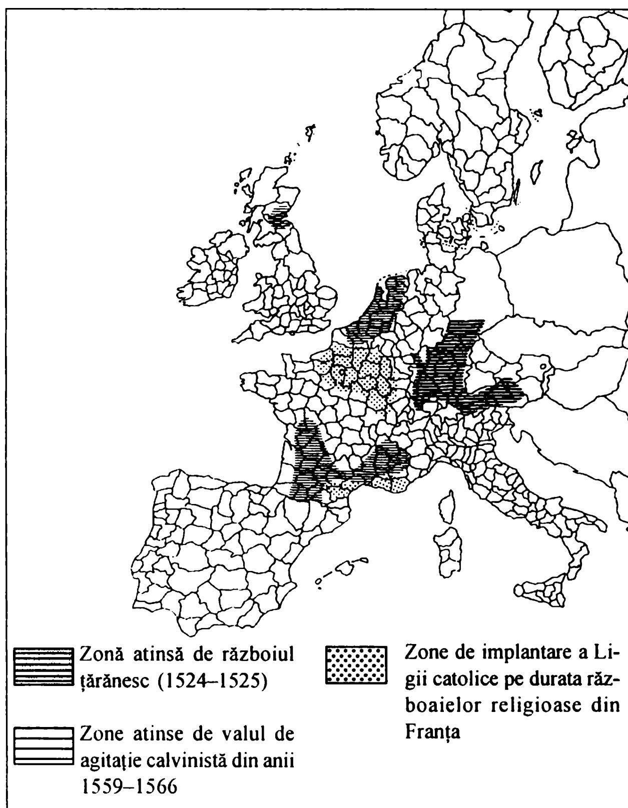
În cazul Reformelor olandeze, scoțiene sau engleze, alte elemente ale fazei a treia, protestantismul evită parțial terenul său antropologic preferențial, dar suferă, în consecință, deformări doctrinale de amploare variată.

Deformarea : familie nucleară absolută şi arminianism

Intrarea protestantismului în regiunile de familie nucleară absolută care se întind de-a lungul coastelor Mării Nordului, în Danemarca, Scoția, Olanda şi Anglia, nu aduce nici o schimbare teologică imediată. Luteranism şi calvinism tocmai au ieşit din tradiția sincretică a Bisericii : prima preocupare a noilor protestanți e de a nu se deosebi de frații lor mai mari germani sau elvețieni. Prin urmare, nu e realmente observabilă nici o schimbare în Danemarca şi în Scoția, națiuni ce nu dispun de masa critică – demografică, economică şi culturală – indispensabilă cuceririi unei autonomii religioase. Țările de Jos, dominate de Olanda, precum şi Anglia, ating, însă, această masă critică. Olanda se află în inima dezvoltării economice a Europei ; Anglia, mai puțin avansată, reprezintă, dimpotrivă, o masă demografică suficientă în sine, iar cucerirea autonomiei e favorizată de insularitatea sa.

La începutul secolului XVII, în Țările de Jos ortodoxia calvinistă eşuează. Arminius, profesor de teologie la universitatea din Leyda, între 1603 şi 1609, repune în discuție dogma predestinării. El refuză să creadă într-un Dumnezeu care condamnă, înainte chiar de naşterea lor, pe unii oameni la osînda eternă : reintroduce, în lumea protestantă, idealul liberului arbitru şi mîntuirea prin fapte. După moartea lui Arminius, patruzeci şi şase de pastori semnează Admonestarea, un rezumat al

Harta 23 – Luptele protestante



tezelor sale. La sinodul de la Dordrecht, 1618–1619, adunarea reformaților olandezi, englezi, scoțieni, elvețieni, din Hessa şi palatini, arminienii sînt condamnați, iar apoi surghiuniți de către Statele Generale, adică de puterea civilă. Dar, în 1625, ei sînt tolerați în Olanda, în special la Amsterdam, unde construiesc o biserică şi un seminar. Cu totul minoritari, ei dau totuşi protestantismului olandez o nuanță mai puțin calvinistă ori luterană[25]. Arminianismul, care restabileşte liberul arbitru,

[25] Despre arminianism, vezi O. Chadwick, *The Reformation*, pp. 220–221 şi P. Chaunu, *Église, culture et société*, pp. 302–303.

slăbeşte autoritatea lui Dumnezeu. Foarte logic, din punctul de vedere al ipotezei care leagă metafizica religioasă de structura familială, el apare într-o regiune de familie nucleară absolută, unde autoritatea tatălui este atenuată. Liberalismul patern îl atrage după sine pe cel al lui Dumnezeu.

În Ţările de Jos, familia nucleară absolută nu ocupă decît 55% din teritoriu, iar evoluţia doctrinară spre arminianism e blocată. În Anglia, însă, familia nucleară absolută constituie mai mult de 70% din fondul antropologic : după o fază calvinistă ortodoxă, între 1570 şi 1620, arminianismul cîştigă bătălia. În ajunul revoluţiei din 1640, majoritatea episcopilor anglicani sînt arminieni, fenomen pe care l-am putea considera ca un element, printre altele, al unei derive catolice dorită de Stuarţi. Dar, faţă de ierarhia anglicană, puritanii, care definesc revoluţia engleză, sînt frecvent arminieni. După cum scrie Christopher Hill : *„Una dintre cele mai fascinante probleme ale istoriei intelectuale a Angliei secolului al XVII-lea este prăbuşirea calvinismului. Ca şi cum şi-ar fi încheiat rolul istoric într-o societate dominată de etica protestantă. Înainte de 1640, calvinismul fusese atacat de arminienii de dreapta laudieni şi sacramentalişti. În timpul revoluţiei, a fost atacat de arminienii raţionalişti de stînga – John Goodwin, Milton sau quakerii*"[26].

În Anglia, deformarea Reformei devine fenomen majoritar. Idealul de inegalitate a oamenilor în faţa mîntuirii nu e întru totul respins, dar autoritatea divină slăbeşte. Ea îşi adaptează puterea la aceea a autorităţii paterne, redusă în sistemul familial nuclear absolut.

Sectele engleze de tendinţă arminiană – quakerii, o bună parte a independenţilor (sau congreţionalişti) şi General Baptiştii – nu renunţă la conceptul de alegere, ce implică inegalitatea oamenilor. Pentru ei, alegerea pare mai puţin efectul unui decret al lui Dumnezeu cît al unei autoproclamări, a cărei manifestare tipică este „lumina interioară" a quakerilor. Divinitatea nu mai e o autoritate exterioară, ci e fragmentată, prezentă în însuşi spiritul aleşilor.

Evoluţia doctrinară a reformelor franceze, scoţiene sau galeze, arată că slăbirea conceptului de predestinare nu se înscrie în logica internă a calvinismului. În aceeaşi perioadă, hughenoţii francezi nu evoluează. Ei rămîn calvinişti duri, legaţi de dogma predestinării. De ce? Pur şi simplu fiindcă implantarea lor regională, în Franţa meridională, îi leagă de una din structurile familiale de tip sursă dintre cele mai pure şi mai dure de pe continent : aceea din Occitania. Autoritatea incontestată a taţilor occitani o nutreşte, fără răgaz, pe aceea a lui Dumnezeu.

---

[26] *The World Turned Upsaide Down*, p. 342.

În Scoția, jocul e mai subtil, dar și semnificativ. Repartizarea familie sursă/familie nucleară absolută este echilibrată. Familia liberală se află în Est, familia autoritară în Vest. Pătrunderea protestantismului, efectuată de la est la vest, duce deci de la familia nucleară absolută înspre familia sursă. Or, în cazul scoțian, în anii 1600–1640 se operează o *consolidare* a idealului calvinist. Sud–Vestul (GBS 12) și Sudul (GBS 11), unde domină familia sursă, este locul de implantare preferat de convenanteri, fracțiune protestantă ce dă o interpretare dură a calvinismului în chiar momentul în care revoluția engleză îl desființează în numele conceptelor arminiene[27]. Convenanterii, care nu reprezintă întreaga Scoție și se lovesc de Cromwell, n-au cîștig de cauză. Scoția, însă, spre deosebire de Anglia, rămîne calvinistă, stabilitate ce poate fi atribuită ponderii relativ mai mari a familiei sursă în compoziția sa antropologică.

Țara Galilor, unde domină structuri familiale de tip sursă, reacționează ca Scoția occidentală. Izolarea lingvistică îi întîrzie trecerea la protestantism, care nu începe cu adevărat decît la sfîrșitul revoluției puritane, după eliminarea regaliștilor care o controlează. Ca urmare, Țara Galilor își arată preferința pentru predestinare contra arminianismului, în două rînduri, cu ocazia a două sciziuni doctrinale semnificative. În secolul XVII, divizarea mișcării baptise o obligă la o primă opțiune : e vorba de influența Particular Baptiștilor, susținători ai dogmei predestinării, răspîndită în Țara Galilor și nu de aceea a General Baptiștilor, de tendință arminiană[28]. În secolul următor, divizarea metodismului reproduce un clivaj identic, și, din nou, Țara Galilor îi preferă pe adepții predestinării, ai lui Whitefield, decît pe arminienii lui Wesley[29].

În general, arminianismul nu e o întoarcere la catolicism. Componenta sa metafizică, ce reintroduce liberul arbitru, se apropie considerabil de aceea a Bisericii de la Roma. Dar, componenta sa terestră, care respinge autoritatea și superioritatea preoților, rămîne clar protestantă. Arminianismul laudian poate fi considerat, la rigoare, ca o tentativă de restabilire a catolicismului, deoarece dorește să combine liberul arbitru metafizic cu autoritatea pămîntească a episcopilor. Arminianismul puritan,

---

[27] Despre zonele de influență ale convenanterilor, vezi T.C. Smout, *A History of the Scottish People*, pp. 54–65.

[28] Despre Particular Baptiști în Țara Galilor, vezi C. Hill, *The World Turned Upside Down*, p. 74.

[29] Despre alegerea predestinaționistă a metodiștilor galezi, vezi D. William, *A Short History of Modern Wales*, p. 59.

dezvoltat în timpul revoluției, slăbește însă cu ocazia restaurației, pentru a înflori din nou o dată cu nonconformismul din anii 1750–1850; el e protestant prin faptul că respinge autoritatea terestră a unei elite religioase[30]. Astfel, nu există nici o contradicție aparentă între obiectivele terestre și metafizice ale arminianismului, cel puțin în ce privește noțiunea de autoritate. Protestantismul clasic, luteran sau calvinist, voia supunere față de Dumnezeu și libertate față de Biserică. Catolicismul contrareformat pretindea libertate în fața lui Dumnezeu și supunere față de Biserică. Arminianismul puritan afirmă libertatea omului în fața lui Dumnezeu *și* în fața Bisericii. Acest radicalism liberal va conduce foarte repede, în Țările de Jos dar mai ales în Anglia, la toleranță religioasă prin proliferarea unor secte.

Rezistența la protestantism : familia nucleară egalitară

Familia nucleară egalitară inversează valorile de autoritate și de inegalitate care organizează familia sursă. Ea este liberală în raporturile părinți–copii și egalitară în privința raporturilor dintre frați. Prin natura sa e ostilă protestantismului. Încurajează o viziune liberală a lui Dumnezeu–Tatăl și o reprezentare egalitară a raporturilor dintre oameni. Este susținerea antropologică firească a metafizicii conciliului de la Trent, care reafirmă universala eficacitate a botezului și liberul arbitru al omului în căutarea mîntuirii. În mod efectiv, Reforma nu reușește să pătrundă în zonele de familie nucleară egalitară. Dimpotrivă, cele trei zone majore dominate de acest tip antropologic – Franța Bazinului parizian, Italia de Nord și de Sud, precum și Spania (din care trebuie exclusă aici marginea nordică, atlantică și pirineană) – devin cei trei poli principali de rezistență la protestantism. Italia de Nord îi furnizează teologii. Franța de Nord ridică masele orășenești, dezlănțuite împotriva hughenoților. Spania își trimite armatele care, din Belgia pînă în Renania, blochează prin acțiune militară expansiunea Reformei în una dintre cele mai dezvoltate zone ale continentului.

De fapt, dacă lăsăm la o parte cîteva microregiuni din Elveția francofonă occidentală, unde sub influența Bernei se extinde diplomatic Reforma, protestantismul nu pune piciorul în nici o regiune de structură familială nucleară egalitară.

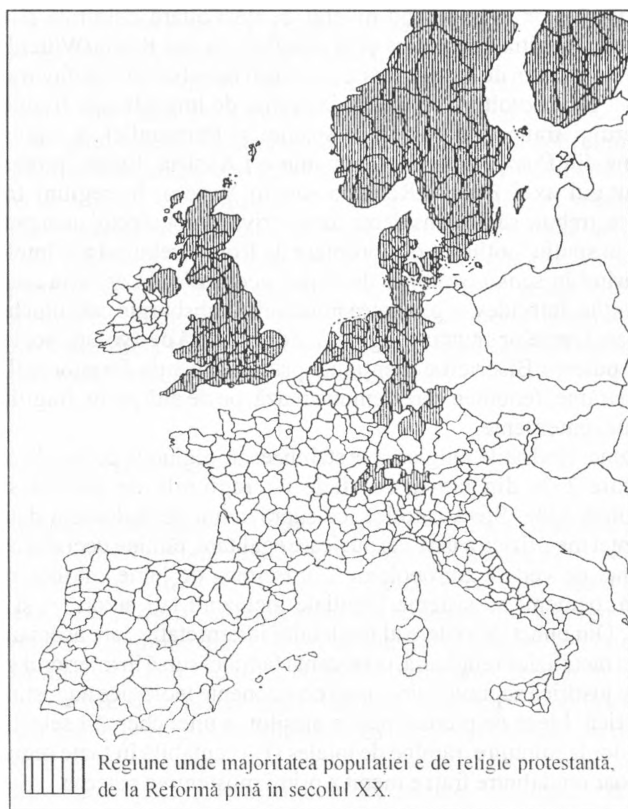
---

[30] Chiar dacă John Wesley, fondatorul metodiștilor, se vrea un bun anglican, dornic să nu o rupă cu Biserica instaurată.

Componenta metafizică fără componenta terestră : eşecul protestantismului în unele regiuni de familie sursă

Analiza hărţii finale a sferelor protestante şi catolice arată că protestantismul n-a reuşit să se impună în toate regiunile de familie sursă, care constituie totuşi terenul său antropologic şi metafizic privilegiat. În realitate, în timpul celei mai puternice expansiuni, atunci cînd mai deţine cea mai mare parte a Franţei meridionale, el nu ocupă

Harta 24 – Protestantismul instaurat



decît jumătate din regiunile de structură autoritară şi inegalitară. Cam pretutindeni în Europa, zone de familie sursă se sustrag pătrunderii luteranismului sau calvinismului şi rămîn catolice : în Irlanda, în Nordul Portugaliei şi al Spaniei, în ţinuturile înalte ale Masivului central şi în Alpii francezi, elveţieni, germani sau austrieci ori în Finistèrul breton. Importante regiuni de familie sursă incompletă rămîn, de asemenea, în sfera de influenţă a Romei : Belgia, Renania, Veneto. În toate aceste cazuri, prezenţa unui factor metafizic destul de favorabil (familia sursă incompletă) sau foarte favorabil (familia sursă pură) n-a fost de ajuns. Eşecurile locale ale protestantismului pot fi explicate prin mecanismul dublei determinări care pretinde, pentru orice trecere la Reformă, în acelaşi timp condiţii metafizice *şi* terestre favorabile. „Condiţiile terestre“ sînt, în primul rînd nivelul de dezvoltare culturală şi în al doilea rînd poziţia geografică prin raportare la axa Roma/Wittenberg.

În toate cazurile citate, aceste „condiţii terestre“ sînt nefavorabile. Relativa subdezvoltare culturală dă seama de imobilitatea Irlandei, a Finistèrului francez, a Nordului Spaniei şi Portugaliei, a regiunilor montane din Franţa, Elveţia, Germania ori Austria. Eşecul protestant de-a lungul axei Belgia–Renania sau în Veneto, în regiuni foarte avansate, trebuie să fie considerat, dimpotrivă, drept efectul unei proaste poziţii în spaţiu, noţiunea de apropiere de Roma trebuind a fi înţeleasă mai curînd în sens geopolitic decît pur geografic. În această zonă se face simţită, într-adevăr, greutatea imperiului habsburgic care blochează cu ajutorul armelor situaţia religioasă. Zdruncinată de evoluţia societăţii locale, puterea Bisericii e menţinută prin intervenţia forţelor militare parţial străine, fenomen care demonstrează, pe de altă parte, fragilitatea Reformei emergente.

Atunci cînd harta religioasă se stabilizează, regiunile de familie sursă constituie 25% din lumea catolică, iar regiunile de familie sursă incompletă 13%. Sfera catolică, ce supravieţuieşte îndeosebi datorită rezistenţei metafizice a familiei nucleare egalitare, rămîne deci eterogenă din punct de vedere antropologic : în treimea de lume catolică post–trentină, oamenii au sisteme familiale incluzînd taţi autoritari şi fraţi inegali. Din punct de vedere al modelului interpretativ care asociază familia cu metafizica religioasă, persistenţa familiei sursă în interiorul sferei catolice justifică supravieţuirea unei componente teologice augustiniene în Biserică. Ideea de predestinare a aleşilor, a unei chemări selective a oamenilor la mîntuire, rămîne de înţeles şi acceptabilă în toate regiunile unde doar unul dintre fraţi e menit a primi moştenirea paternă.

Sistemele familiale minoritare : includere şi încorporare

Două mari tipuri familiale definesc potenţialul metafizic al Europei, familia sursă şi familia nucleară egalitară. Or harta continentului cuprinde patru tipuri familiale. Ea arată existenţa familiei nucleare absolute, a familiei comunitare şi a unor tipuri speciale în Sud–Vestul peninsulei yberice sau în Corsica. Numai regiunile de familie nucleară absolută cele mai independente şi cu o mai mare greutate demografică – Olanda şi Anglia – şi-au putut defini structura metafizică proprie, prin deformarea protestantismului. Pe de altă parte, tipurile familiale minoritare formează enclave, obligate la o adaptare metafizică la tipurile majoritare. Acesta e cazul regiunilor de familie nucleară absolută din partea internă de Vest a Franţei – şase departamente – ce trebuie să se mulţumească a fi numai catolice. Este deopotrivă şi cazul tipului comunitar din Italia centrală sau a tipurilor speciale din Sud–Vestul iberic ori din Corsica. În lumea protestantă, mica Finlandă, comunitară prin tradiţia familială, e nevoită să asimileze luteranismul foarte ortodox impus de Suedia. Ar fi dificil, în toate aceste cazuri, să se identifice trăsături caracteristice metafizice locale. Familia comunitară din Italia centrală, îndeosebi, se aliniază pur şi simplu la lumea catolică : ea se mulţumeşte să-şi exprime egalitarismul reducîndu-şi autoritarismul. Determinarea componentei metafizice a sistemelor religioase prin structura familială nu e posibilă decît dacă tipul familial ajunge la o anumită masă critică, demografică şi culturală.

Dubla determinare

Modelul care tocmai a fost propus, pentru a se explica apariţia Reformei doar în unele regiuni şi deformarea sa în cîteva zone, ţine seama de dubla natură a sistemelor religioase, care include o componentă terestră şi una metafizică, stabilind respectiv un raport cu Biserica şi o relaţie cu Dumnezeu. Acestei dualităţi îi corespunde o dualitate a determinărilor : unii factori „tereştri" condiţionează apariţia componentei terestre (acceptarea sau refuzul superiorităţii preoţilor), dintre care cei mai importanţi sînt alfabetizarea laicilor şi poziţia prin raportare la axa Roma/Wittenberg. Un factor „metafizic", structura familială, condiţionează apariţia componentei metafizice : familia sursă favorizează ideea de predestinare, familia nucleară egalitară noţiunile de ega-

litate a şanselor de mîntuire şi de liber arbitru.Familia nuceară absolută duce la liberul arbitru, dar nu la egalitatea şanselor. În mod logic, familia comunitară, care nu e nicăieri în Europa de Vest destul de compactă pentru a-şi exprima valorile, ar trebui să susţină o autoritate divină absolută şi mîntuire pentru toţi. Combinarea condiţiilor terestre cu cele metafizice face să apară, în fiecare regiune, între 1517 şi 1580, o secvenţă istorică specifică, uneori complexă, dar care nu implică noţiunea de hazard. Cîteva ecuaţii simple ne permit să rezumăm secvenţele principale :

1. *Familia sursă* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor (alfabetizare puternică şi/sau mare distanţă de Roma) conduc la *protestantismul ortodox*. Este evoluţia petrecută în Germania de Nord, Elveţia de Nord, Franţa meridională şi Suedia.

2. *Familia nucleară absolută* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor conduc la un *protestantism de nuanţă arminiană*, traiectorie observată în Olanda şi mai ales în Anglia.

3. *Familia sursă* şi unele *condiţii terestre nefavorabile contestării* puterii preoţilor (alfabetizare redusă şi/sau distanţă mică de Roma) permit *menţinerea catolicismului*, rigiditate tipică pentru Irlanda, Renania, coasta de nord a peninsulei yberice, înălţimile Masivului central şi Alpii.

4. *Familia nucleară egalitară* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor permit *menţinerea catolicismului,* stabilitate ale cărei exemple caracteristice sînt Italia de Nord şi Bazinul parizian.

5. *Familia nucleară egalitară* şi unele *condiţii terestre nefavorabile contestării* puterii preoţilor permit, de asemenea, *menţinerea cuceririi catolice.* Situaţie ce poate fi observată în Spania de Centru şi de Sud, precum şi în Italia de Sud.

Numai secvenţele 1 şi 5 prezintă situaţii de concordanţă, în care regiunea avută în vedere prezintă fie toate condiţiile favorabile protestantismului, metafizice şi terestre, fie toate condiţiile pentru menţinerea catolicismului. Secvenţele 2, 3 şi 4 corespund, dimpotrivă, unor situaţii de discordanţă în măsura în care alegerea unei tabere de către o regiune nu ţine seama fie de condiţiile terestre, fie de cele metafizice şi, în consecinţă, implică o deformare a componentei terestre sau a celei metafizice a sistemului religios ales.

Secvenţa 2, unde protestantismul se grefează pe familia nucleară absolută, care nu e terenul său antropologic preferenţial, duce la o modificare a componentei metafizice. Dogma predestinării cedează. Structura familială, liberală şi neegalitară impune valori specifice care se combină pentru respingerea Bisericii catolice şi ajunge la definirea unui

al treilea sistem religios, arminianismul. Această a treia forță cuprinde o componentă terestră liberală și egalitară și o componentă metafizică liberală dar neegalitară.

Secvența 3, în care familia sursă nu împiedică menținerea catolicismului, ajunge poate și la definirea unui sistem religios specific, închis în sfera geografică controlată de Biserica de la Roma. Logica modelului explicativ sugerează existența, în regiunile de familie sursă rămase catolice, a unei componente metafizice incluzînd o imagine autoritară a lui Dumnezeu și o viziune inegalitară a șanselor de mîntuire, reflexe ale puternicei autorități paterne și, respectiv, a inegalității fraterne accentuate, tipice pentru familia sursă. Această metafizică augustiniană latentă s-ar combina local cu componenta terestră normală a catolicismului, autoritar și inegalitar, cerînd supunerea oamenilor față de preoți. Așadar, un astfel de sistem religios ar comporta *în același timp, o componentă terestră autoritară și inegalitară și o componentă metafizică autoritară și inegalitară*. Acordul perfect existent între concepțiile terestre și metafizice despre autoritate sau inegalitate justifică, pentru acest nou sistem, denumirea de *catolicism armonic* (opus *catolicismului clasic*, liberal și egalitar în concepțiile sale metafizice, autoritar și inegalitar în viziunea sa despre viața religioasă terestră).

Catolicismul armonic aproape că e o inversare a arminianismului, care combină o viziune liberală a autorității divine cu o viziune liberală a autorității preotului. Caracterul *armonic* al arminianismului este totuși imperfect în măsura în care nici un egalitarism metafizic declarat nu corespunde egalitarismului său terestru. Totuși, dacă ne mărginim doar la atitudinea față de autoritate, *arminianism* și *catolicism armonic* trebuie considerate ca negative unul față de altul, dar în egală măsură armonice, primul afirmînd libertatea omului față de Dumnezeu *și* față de Biserică, iar al doilea pretinzînd supunerea omului față de Dumnezeu *și* față de Biserică. Istoria de mai tîrziu a Europei va permite demonstrarea pertinenței acestor identificări și caracterizări : arminianismul, care respinge, de fapt, orice autoritate transcendentă, va apărea repede drept unul dintre sistemele religioase cele mai flexibile și tolerante ale continentului, iar catolicismul armonic, care combină autoritatea preotului și pe aceea a lui Dumnezeu, drept unul dintre cele mai rigide și solide. Nu e posibil să se demonstreze existența acestui *catolicism armonic* încă din secolele XVI sau XVII, dar destinul regiunilor de familie sursă rămase catolice va arăta îndeajuns importanța și autonomia sa.

Patru sisteme religioase		
Autoritatea Preotului / **Autoritatea lui Dumnezeu**	**Puternică**	**Redusă**
Puternică (familie sursă)	Catolicism armonic	Protestantism clasic luteran/calvinist
Redusă (familie nucleară)	Catolicism clasic	Protestantism arminian

Nicăieri în Europa credința religioasă nu va rezista atît de mult procesului final de decreştinare.

Tabelul de mai sus, simplificat, care rezumă atitudinea celor patru sisteme religioase principale față de noțiunea de autoritate, terestră sau metafizică, clericală sau divină, permite o reprezentare sintetică a fragmentării religioase din Europa.

În secvența 4, existența condițiilor terestre favorabile contestării puterii preoților nu împiedică fidelitatea față de Roma : logica metafizică învinge logica terestră, iar familia nucleară egalitară – alfabetizarea sau depărtarea de Roma. Secvență ce implică şi ea un proces de adaptare care, de data aceasta, nu mai ajunge la definirea unei noi componente metafizice. Condițiile terestre sînt cele ce trebuie adaptate, puse în ordine de către Biserică. Evident că poziția geografică nu e modificabilă ; dinamismul cultural, însă, mereu susceptibil de a nutri contestarea puterii preoților, poate fi controlat sau chiar împiedicat. Din acest punct de vedere, Italia de Nord este un exemplu. Catolică prin potențialul său antropologic şi metafizic – egalitar şi liberal –, ea nu este astfel prin condițiile sale terestre de zonă foarte dezvoltată cultural. Şi va fi repede adusă în stare de subdezvoltare culturală, incapabilă de a mai defini o cultură religioasă independentă de aparatul ecleziastic. În mod simetric, protestantismele din extremul Nord, scandinave sau scoțiene, a căror apariție fusese favorizată de depărtarea geografică, în pofida subdezvoltării culturale însemnate, vor pune toate condițiile terestre în acord cu dogma protestantă, lansînd campanii masive de alfabetizare şi creînd condițiile de apariție a unei culturi religioase independente de preoți.

Componentele terestre ale sistemelor religioase catolice sau protestante definesc, deci, nu numai două concepţii despre rolul preotului, ci şi două viziuni ale culturii laice şi două atitudini faţă de procesul de alfabetizare. Efectele progresiste ale protestantismului şi cele reacţionare ale catolicismului în acest domeniu vor fi amănunţit studiate în capitolul 4, consacrat progresului ştiinţific şi fenomenului de alfabetizare în masă.

Analiza în două componente ale sistemelor religioase – una terestră şi alta metafizică – permite să se înţeleagă şi să se explice, în acelaşi timp, ruptura în două a Europei şi apariţia mai multor varietăţi de protestantism şi de catolicism.

Componenta terestră e răspunzătoare de un clivaj simplu care taie Europa în două. La Nord, lumea reformată refuză să-i acorde preotului un rol specific, cere libertatea şi egalitatea oamenilor faţă de Biserică. La Sud, lumea catolică întăreşte autoritatea preotului asupra laicului şi supunerea omului faţă de Biserică.

Componenta metafizică nu dă naştere unei divizări la fel de simple a continentului. Fiecăruia din cele patru tipuri familiale principale ar putea să-i corespundă, în teorie, o componentă metafizică specifică. Diversitatea componentelor metafizice posibile fisurează în interior lumile protestantă şi catolică. Complexitatea hărţii structurilor familiale care împart adesea statele în mai multe subregiuni, demultiplică pe plan geografic fragmentarea metafizică a protestantismului şi catolicismului.

Protestantism şi ordine socială

Reforma a fost o revoluţie religioasă şi ar fi absurd să se caute în înfruntările din secolul XVI obiectivele sociale şi politice tipice pentru secolul XX. Catolicii şi protestanţii nu se luptă în numele unor ideologii lăudînd sau respingînd egalitatea condiţiilor sociale sau intervenţia statului în viaţa economică. Atunci, egalitatea accederii la Scripuri sau la viaţa veşnică constituia o adevărată, o *reală* problemă, şi nu egalitatea venitului disponibil după impozitare. Pe oamenii timpului îi nelinişteşte şi îi frămîntă chestiunea autorităţii lui Dumnezeu şi a preoţilor, nu aceea a autorităţii statului. La fel de absurd ar fi, însă, a se afirma că noţiunile de egalitate sau de inegalitate, de autoritate sau de libertate, care susţin înfruntările religioase, nu pot aluneca în afara zonei lor de aplicare iniţială şi să se extindă la perceperea lumii sociale, alcătuită atunci, foarte concret, din nobili, negustori, meşteşugari, ţărani şi, bineînţeles,

preoţi. În 1524–1525, la mai puţin de opt ani de la declaraţia de război adresată de Luther papalităţii, războiul ţărănesc destabilizează Germania meridională şi centrală. Este legitim şi util, deci, să-ţi pui întrebări asupra receptării mesajului protestant de către diversele categorii sociale. Problema nu poate fi decît complexă : mesajul protestant este, într-adevăr, dublu. El este egalitar şi liberal în ce priveşte raportul oamenilor cu Biserica şi autoritar şi inegalitar în ce priveşte raportul oamenilor cu Dumnezeu. Cum poate reacţiona societatea secolului XVI, care includea, ca toate societăţile preindustriale, inegalităţi materiale importante şi structuri de autoritate puternice, la această atitudine religioasă ambivalentă faţă de noţiunile de autoritate şi de inegalitate? Receptarea mesajului nu poate fi decît diferenţiată, fiecare categorie socială reacţionînd într-o manieră specifică. Înainte de a examina diversitatea receptărilor posibile, trebuie precizată extinderea societăţii avută în vedere. Numai ştiutorii de carte au acces la noua problematică şi este inutil să facem speculaţii asupra atitudinii secţiunii analfabete a societăţii, a cărei pondere variază în funcţie de regiuni. La cei care nu ştiu să citească, susţinerea catolicismului poate decurge din simplă pasivitate. Dacă lăsăm la o parte cazul celor mai dezvoltate regiuni – Germania meridională şi Italia de Nord –, ţărănimea europeană poate fi considerată ca afară din joc. În secolul XVI încă nu fusese atinsă de cultura scrisă. Păstrînd simetria, nobilii şi negustorii pot fi atunci consideraţi ca uniform alfabetizaţi, chiar dacă se poate presupune existenţa unei nobilimi ignorante pe la periferia sistemului european. Gradul de alfabetizare a categoriilor meşteşugăreşti urbane trebuie considerat ca variabil, ridicat în regiunile dezvoltate ale continentului şi scăzut în regiunile de margine. Aglomerarea şi sociabilitatea urbană permit totuşi un acces local al tuturor la noile concepte, indivizii cu carte servind de releu ansamblului lumii populare[31]. Cercetarea nivelurilor de alfabetizare arată, deci, că numai mediile nobile şi orăşeneşti, precum şi o parte a ţărănimii germane şi italiene, puteau fi atinse de criza protestantă. Analiza luptelor de atunci confirmă aceste supoziţii : apar aici nobili şi oraşe, ţărani din lumea sud–germanică şi cam atît.

---

[31] Despre răspîndirea scrisului în mediul urban, vezi R. Chartier, „Stratégies éditoriales et lectures populaires, 1530–1660" pp. 101–117.

O ipoteză falsă : caracterul specific burghez

Răspîndirea problematicii marxiste n-a încurajat o percepție exactă a înfruntărilor din secolul XVI. Acceptată sau respinsă, conceptualizarea marxistă atrage atenția asupra elementelor secundare și abate privirea de la clivajele fundamentale. O carte atît de subtilă și puțin sistematică (pentru a nu spune contradictorie) ca *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, de Max Weber, mărește, în realitate, confuzia, întărind credința într-o afinitate burgheză cu protestantismul. Weber studiază mai curînd o mică burghezie „calvinistă" decît pe marii negustori „oportuniști". El insistă, totuși, asupra rolului jucat de orașe și de modernitatea urbană. Or, un studiu exhaustiv, european, al hărții revoltei protestante și al contrarevoltei catolice, arată îndeajuns că n-a existat, în nici un moment, o atracție specifică a orașelor față de Reformă. Protestante în lumea germanică sau de-a lungul văii Garonnei, orașele sînt cu înverșunare catolice în Bazinul parizian sau în Italia. Ele exprimă caracterul unei regiuni și nu aspirațiile unei clase anume, fie ea marea sau mica burghezie. Sigur că orașele permit circulația ideilor, dar a *tuturor* ideilor, protestante în regiunile de familie sursă (dacă nivelul regional de dezvoltare o permite) sau catolice în regiuni de familie nucleară egalitară.

O clasă revoluționară : nobilimea

Imposibilitatea unei abordări marxiste nu înseamnă că renunțăm, global și definitiv, la a situa socialmente Reforma, la a identifica o clasă purtătoare în mod specific de idealuri luterane, apoi calviniste. Pentru realizarea acestei identificări, cel mai simplu și mai sigur lucru este să-l ascultăm pe Luther. El pune în mișcare Reforma printr-un *Apel la nobilitatea creștină de naționalitate germană*. Într-adevăr, nobilimea e cea care atacă Biserica, îi secularizează bunurile și terenurile, îi distruge organizarea. Laicul eliberat de tutela preotului e mai întîi și mai ales nobilul, la capătul a mai bine de un mileniu de supunere spirituală. Reforma e o reglementare de conturi între cele mai importante două categorii apărute în Evul Mediu, între cei care se roagă și cei care luptă. Secularizarea pămînturilor ecleziastice inversează, apoi anulează un foarte vechi mecanism de exploatare a nobilimii de către Biserică.

Aristocratul sau cavalerul analfabet din Evul Mediu, înspăimîntat de perspectiva Judecății de apoi și de Infern, își cumpăra de la cler locul în Rai. Un testament din secolul XI ilustrează dominația exercitată de cler asupra nobilimii :

„Mizericordia divină care îi readuce mereu pe cei rătăciți pe calea mîntuirii și îi smulge fără răgaz pe oameni de sub stăpînirea vechiului distrugător pentru a-i conduce la bucuria supremă și eternă, a binevoit să-mi insufle în inimă, pentru lecuirea de păcatele mele, ideea de a-i oferi lui Dumnezeu o parte din ceea ce mi-a dat. De aceea, eu, Guillaume, cavaler, pentru salvarea sufletului meu îi dăruiesc lui Dumnezeu, sfinților Petru și Pavel și mănăstirii Cluny, *unde abatele Hugues slujește mai mult decît conduce, o parte din ceea ce am dobîndit prin drept ereditar de la strămoșii mei, adică jumătate din venituri unei biserici... mai donez și casa alăturată... jumătate dintr-o pășune... un teren dat în arendă foarte fertil, cu tot ce ține de el, pămînt cultivat și necultivat, cu pajiștile, eleșteele, pădurile și apele curgătoare*[32]...) etc.

Nobilul a fost exploatat de preot la fel ca burghezul, meșteșugarul sau țăranul. De lichidarea primei categorii medievale, clerul, beneficiază cea de a doua categorie, nobilimea.

Dimensiunea egalitară și liberală a protestantismului, în ce privește viața religioasă terestră, nu poate decît să placă nobilimii. Nu mai mult, totuși, ca burghezilor și artizanilor de la orașe. Faptul care a creat o afinitate specifică a nobilimii cu protestantismul este și o acceptare entuziastă și simultană a celei de a doua componente, metafizică, a doctrinei, care insistă asupra autorității lui Dumnezeu și a inegalității oamenilor în fața mîntuirii. Această reprezentare autoritară și inegalitară a lumii de dincolo se potrivește de minune cu viziunea nobiliară despre societate, care, *prin definiție,* pretinde inegalitatea condițiilor și supunerea absolută a inferiorilor față de superiori. Ideea protestantă a unei esențe transcendente a aleșilor lui Dumnezeu coincide cu aceea a unei esențe nobile, calitativ diferită de aceea a omului obișnuit. Nobilul se simte de două ori mai bine în fața doctrinei protestante, care elimină supunerea sa în privința preotului, fără a pretinde egalitatea între oameni.

Asemănarea de structură între ideologia nobiliară și metafizica protestantă nu este rezultatul unei întîmplări, ci al unei origini comune : familia sursă, autoritară și inegalitară care favorizează răspîndirea metafizicii protestante și definește filiația uniliniară nobilă.

[32] A. Bernard și A. Bruel, *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny,* nr. 3000, pp. 196–107.

Stabilirea unui moştenitor al numelui şi al castelului este, într-adevăr, una dintre preocupările majore ale nobilimii. Nu toate aristocraţiile regionale au introdus, imediat după anul o mie, un mecanism oficial de primogenitură, asigurîndu-i doar primului născut transmiterea patrimoniului[33]. În unele regiuni subzistă, *în mediul nobil,* reguli de moştenire în mod categoric egalitare. Dar, în aceste provincii, uzajul completează imperfecţiunile dreptului : celibatul mezinilor asigură cel mai adesea indiviziunea bunurilor. De fapt, *familia sursă incompletă* caracterizează cel mai adesea nobilimea din aceste regiuni[34].

Acest raport special dintre nobilime şi familia sursă permite înţelegerea compatibilităţii celor două ipoteze privind acceptarea diferenţiată a protestantismului : aceea care asociază Reforma cu familia sursă şi aceea care asociază Reforma cu nobilimea. *În practică, nobilimea constituie adesea o clasă deosebit de numeroasă în regiunile dominate de un ideal antropologic al tipului familie sursă.* În acest caz e vorba de mica nobilime, proliferantă uneori.

În regiunea de familie sursă domină, pe toată scara socială, un ideal de filiaţie uniliniară. Ţăranii stabilesc, întocmai ca regii, *un prim născut,* moştenitor al casei şi al pămîntului. E firesc, deci, ca, într-un asemenea sistem cultural, să se observe o gradare fină a condiţiilor sociale, o tranziţie imperceptibilă de la straturile superioare ale unei ţărănimi care respectă filiaţia uniliniară la straturile inferioare ale unei nobilimi adesea sărăcite. Aceste societăţi locale, obsedate de continuitatea familiei şi separarea filiaţiilor, (sau a neamurilor, cum se spunea în secolul XVI), au, pardoxal, un sistem de valoare omogen, acceptat de toate categoriile sociale. În regiunea de familie nucleară egalitară, dimpotrivă, numai poporul, ţărani sau burghezi, acceptă sistemul familial dominant. Nobilimea se izolează de mase prin practicile sale de primogenitură. În acest caz, ea e deseori o aristocraţie puternică materialmente, dar puţin numeroasă, ruptă de restul societăţii prin valorile şi moravurile sale.

Examinarea faptelor istorice confirmă existenţa interacţiunilor complexe dintre familia sursă, proliferarea nobiliară şi protestantism. Regiunile deosebit de active în dezvoltarea Reformei prezintă, în general, simultan, trei caracteristici. Germania, desigur, e o lume a familiei sursă, a luteranismului, dar şi a unei mici nobilimi de cavaleri,

---

[33] Despre apariţia celibatului mezinilor în cadrul nobilimii, către secolul XI, vezi G. Duby, *Le Chevalier, la femme et le prêtre*, cap. 5.

[34] Pentru definirea familiei sursă incompletă, cf. *Supra*, cap. I, p. 56.

numeroasă, săracă, în mişcare şi furnizînd în mod tradiţional Europei o bună parte din mercenarii săi[35]. Aceeaşi configuraţie în Sud–Vestul Scoţiei, calvinist înverşunat, unde *lairds*-ii, proprietari de pămînt abia deosebiţi de ţăranii lor, animă mişcarea radicală a covenanterilor[36]. Aceeaşi situaţie în Franţa, unde numeroasa nobilime din Sud trece fără ezitare în tabăra reformată ; se poate considera că trei sferturi din nobilimea din Languedoc adoptă cauza protestantă[37]. Afinitatea clasei militare cu protestantismul e un atu important pentru Reformă, un factor de putere capital : aderarea unui mare număr de gentilomi explică de multe ori excepţionala rezistenţă a unui protestantism ce nu controlează uneori decît teritorii de mică întindere. Fenomen evident mai ales în cazul Franţei, unde protestanţii, care nu ocupă niciodată mai mult de un sfert din teritoriu, fac scor egal cu catolicii, timp de treizeci de ani, în domeniul militar.

Bineînţeles că asocierea nobilime–protestantism nu e absolută. În Suedia sau în Elveţia, protestantismul e confruntat cu nobilimi reduse numeric. Dar, în aceste cazuri precise, mica nobilime e înlocuită de o ţărănime deosebit de sigură pe puterea sa şi deţinînd, în Suedia ca şi în Elveţia, drepturi specifice de reprezentare politică şi o excepţională tradiţie militară. Şi, desigur, ataşată principiului familiei sursă.

Se pot găsi cazuri de mică nobilime proliferantă, dar neprotestantă : în Bretania vestică sau în Nordul Spaniei. Aici e vorba de zone puţin dezvoltate cultural, departe de Germania, în afara razei de acţiune a revoluţiei religioase. Dar se observă foarte bine legătura dintre familia sursă şi numărul mare de nobili, fapt bine cunoscut în cazul Bretaniei, şi chiar mai spectaculos în cazul Spaniei de Nord[38]. În Ţara Bascilor e atinsă o stare limită : domină familia sursă sub forma unui tip deosebit de clar şi conştient. În Guipuzcoa, întreaga populaţie are reputaţia de a fi nobilă[39].

---

[35] Despre mica nobilime germană, vezi J.–P. Cuvillier, *L'Allmagne médiévale*, t. 2, pp. 56–95.

[36] Despre *lairds*, vezi T.C. Smout, *History of the Scottish People*, pp. 126–128. *Lairds*-ii, mici rentieri de pe urma pămîntului, nu sînt în teorie nici nobili, nici ţărani.

[37] P. Miquel. *Les Guerres de Religion*, p. 336.

[38] Despre proliferarea nobiliară bretonă, vezi J. Meyer. *La Noblesse bretonne*, p. 32 ; în cazul Spaniei. vezi E.N. Williams. *The Ancien Régime in Europe*, pp. 100–101.

[39] Pentru Ţara Bascilor. vezi E.N. Williams. *op. cit.*, p. 101.

Triunghiul logic *familie sursă – mică nobilime – protestantism*, fără a fi întotdeauna prezent, apare suficient de des, complet sau parțial, pentru a fi siguri de existența sa. Familia sursă poate fi considerată drept vîrful dominant, determinant. În cazul protestantismului, este evident că ea îl precede și îl favorizează. Mai trebuie admis și că familia sursă precede logic apariția unei mici nobilimi numeroase. Idealul filiației uniliniare, prezent în societatea locală, favorizează dezvoltarea unei stratificări fine ce include o țărănime de nivel înalt și o nobilime de nivel inferior, masive și concurente.

Țărănimea germană față de protestantism

Receptarea dublului mesaj protestant de către straturile inferioare ale societății, exploatate de toate celelalte și nu numai de cler, creează rapid în Germania o tensiune revoluționară. Componenta terestră a doctrinei protestante, care pretinde libertatatea și egalitatea creștinilor față de preoți, e foarte rapid interpretată drept o revendicare generală, socială, a libertății și a egalității. În 1524, țăranii din Suabia redactează douăsprezece articole și le difuzează pe cale tipografică, semn cert al unei anumite alfabetizări a satelor germane din Sud în perioada Reformei. În primul articol, se cere dreptul pentru țărani de a-și alege și vota preoții, revendicare ce precede, bineînțeles, desființarea dijmei, propusă în articolul 3. Majoritatea articolelor se referă la revendicări deopotrivă simbolice și materiale : suprimarea privilegiilor nobiliare cum ar fi dreptul de a vîna, de a pescui, de a lua taxe și institui corvezi. Articolul 2 e cel mai semnificativ, fiindcă în el se cere abolirea șerbiei : „*Nu mai trebuie să existe șerbi, fiindcă Hristos ne-a eliberat pe toți*". Acest proiect, mai mult decît altele, stîrnește furia lui Luther :

„*În acest articol se cere ca toți oamenii să fie egali și să se transforme împărăția spirituală a lui Hristos într-o împărăție temporală, lumească și exterioară, ceea ce este imposibil. Fiindcă împărăția lumii nu poate exista fără inegalitatea între persoane, unele fiind libere, iar altele subjugate, unele fiind stăpîne, iar celelate supuse*"[40] etc.

E prea tîrziu însă. Contestarea de către nobilime a superiorității preotului duce în mod firesc la o contestare de către țărănime a superiorității nobilului. În acest caz, religia e singura și veritabila matrice

[40] Luther, *Exhortation à la paix en réponse aux douze articles des paysans de Souabe*, pp. 229–231.

ideologică a societății : o revoluție în domeniul religios nu poate duce decît la o revoluție în domeniul social. Chiar dacă răscoala țărănească sfîrşeşte foarte repede printr-un eşec, printr-o înăbuşire a ei de către armatele nobililor.

Ar fi totuşi inexact să vedem în războiul țărănesc manifestarea simplă şi univocă a unui liberalism egalitar. Studierea operei doctrinale a lui Thomas Müntzer, cel mai activ dintre intelectualii alăturați mişcării, masacrat împreună cu cu grup de țărani, în 1525, în Thuringia, ne arată caracterul de neconceput al egalității pentru grupurile protestante radicale. Mai mult chiar decît Luther, Müntzer este obsedat de tema alegerii, adică de necesara inegalitate metafizică a oamenilor. Metafizica inegalitară, tipică pentru protestantism, se află în opoziție cu elaborarea unui proiect social egalitar. Pentru Müntzer, ca şi pentru anabaptişti sau pentru toate sectele radicale ce se vor dezvolta pe întreaga durată a lungii istorii a protestantismului, respingerea societății prezente nu poate duce decît la definirea unui nou inegalitarism : fondarea unei Ligi a aleşilor în cazul lui Müntzer, adică a unei secte, cum vom vedea că proliferează în Anglia revoluționară a secolului XVII[41]. Atunci cînd trece de la lumea religioasă la lumea socială, mesajul protestant îşi păstrează dualitatea. În lumea religioasă, componenta terestră a protestantismului pretinde, *în prezent*, egalitatea şi libertatea creştinilor ; componenta metafizică stabileşte, *în viitor*, o inegalitate a oamenilor în fața mîntuirii, exprimînd autoritatea lui Dumnezeu. Transpunerea socială e perfectă : radicalismul protestant refuză autoritatea şi inegalitatea lumii prezente şi superioritatea nobilimii, dar nu poate defini decît un viitor autoritar şi inegalitar : o sectă, societate separată trăindu-şi în disciplină superioritatea prin raportare la lume, o altă noblețe.

---

[41] N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, p. 238 şi P. Janton, *Voies et visages de la Réforme au XVI^e siècle*, pp. 170 şi 172.

CAPITOLUL IV

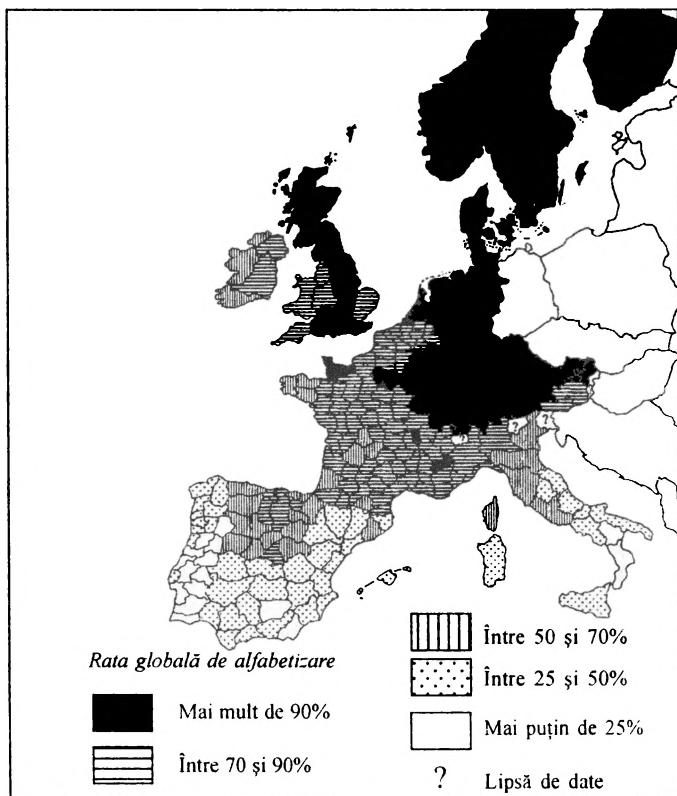
Demaraj cultural şi alfabetizare

Stabilizarea religioasă a Europei, evidentă din 1580, nu determină continentul la imobilitate. Dimpotrivă, Reforma deschide o perioadă de accelerare a dezvoltării europene, fenomen mult mai perceptibil în domeniul culturii decît în acela al economiei. În sens strict, nu e reperabilă nici o accelerare în sectoarele agricole, industriale sau comerciale. Producţia şi schimburile comerciale se dezvoltă, dar fără ca ritmurile de creştere medievale sa fie substanţial modificate. Secolul XVII este epoca revoluţiei ştiinţifice, epocă în care Europa se debarasează de toate vechile cosmogonii şi defineşte o viziune matematizată a universului. Încă din 1687, fizica newtoniană duce la bun sfîrşit această reorganizare a lumii[1]. Revoluţia ştiinţifică e opera unui număr limitat de savanţi, dar nu e greu de sesizat, în rapiditatea şi complementaritatea cercetărilor, logica unei evoluţii intelectuale ce depăşeşte indivizii. Logica progresului e şi mai uşor de remarcat la nivelul maselor. Ia avînt atît învăţătura elementară a popoarelor, cît şi ştiinţa elitelor. Încă de la mijlocul secolului XVII, un anumit număr de ţări sau de regiuni sînt clar angajate într-un proces de alfabetizare a maselor populare. În Suedia, în unele regiuni ale lumii germanice, proporţia de indivizi de sex masculin în stare să citească depăşeşte cifra de 50%. Între secolele

[1] La această dată apare prima ediţie latină a *Philosophiae naturalis principia mathematica* de Newton.

XVII şi XX, mişcarea se continuă, lent, cu forţă şi ireversibil. Sigur e că alfabetizarea divide Europa într-o mai mare măsură decît Reforma. Inegalitatea ritmurilor de înaintare stabileşte aici două lumi, una dezvoltată, alta subdezvoltată. În 1900, sciziunea e măsurabilă în toată amploarea sa (harta 25). Partea din Europa alfabetizată mai mult de 90%, inclusiv femei, constituie un ansamblu geografic aproape compact, centrat pe lumile germanice şi scandinave, atingînd Scoţia, Ţările de Jos, Anglia de Nord–Est şi de Sud, Franţa de Est. În Sud, în aceeaşi perioadă, Portugalia, Spania mediteraneană şi Italia meridională cuprind mai puţin de 50% de indivizi capabili să citească, iar în unele regiuni mai puţin de 25%.

Harta 25 – Alfabetizarea în 1900



Structura „în cercuri“ a hărții care descrie alfabetizarea Europei către 1900 arată un proces de difuzare lentă a culturii scrise pornind de la un epicentru întins de-a lungul axei Suedia–Elveția. Acest mecanism de difuzare fusese analizat cu precizie, în cazul Franței, de François Furet şi Jacques Ozouf[2]. Alfabetizarea Franței părea a fi efectul valurilor culturale venite din Nord–Est, adică din Germania, între 1700 şi 1900. Mecanismul de difuzare apare aici în toată amploarea sa, mai curînd continentală decît națională. Extinderea geografică a alfabetizării relevă importanța spațiului în dezvoltarea culturală, ce nu apare aici ca un fenomen abstract, ci ca un proces relațional, care trebuie să țină seama de localizarea oamenilor. *Mecanismul* de difuzare în spațiu a culturii scrise nu pune vreo problemă majoră de interpretare. Mai curînd e nevoie a fi constatat decît explicat. Ceea ce trebuie cercetat şi stabilit este *originea* sa. De ce a început alfabetizarea în masă a populațiilor europene mai repede în unele regiuni decît în altele? Care sînt caracteristicile fundamentale ale zonei centrale întinsă din Suedia pînă în Elveția şi trecînd prin Germania, de unde se pare a fi pornit valurile alfabetizante? Care sînt cauzele acestei dinamici culturale specifice, care face din regiunea în discuție un pol al dezvoltării endogene?

Cauza cea mai importantă a demarajului nu este în nici un caz vechimea culturii scrise locale. Înaintea anului 1500, această zonă nu apărea, în ansamblul său, ca un pol de dezvoltare culturală (vezi harta 22). Dacă se compară, din punct de vedere al alfabetizării, Europa anului 1900 cu aceea a anului 1500, trecerea înspre Nord a culturii scrise este izbitoare. Aproape că s-ar putea vorbi de o răsturnare bruscă. Harta activității tipografice de la finele secolului XV arăta existența unei axe de dezvoltare europeană medie, urmînd văile Rhinului şi ale fluviului Po, ducînd din actuala Belgie în Italia de Nord prin sudul lumii germanice. Or, în jur de 1900, Belgia şi Italia de Nord nu mai aparțin părții „avansate“ a continentului, ci doar unui cerc mediu. În schimb, Scandinavia şi Scoția, periferice în 1500, sînt prinse în 1900 în centrul părții dezvoltate cultural.

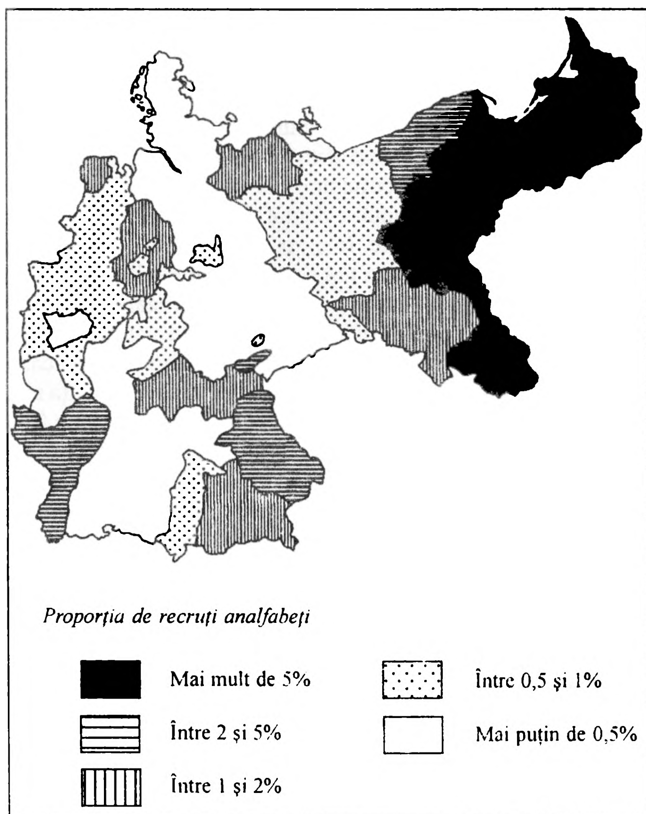
Belgia şi Italia, zone de progres în 1500, rămîn catolice : dezvoltarea suferă aici o încetinire clară. E greu să nu se facă legătura între modificarea ritmurilor de dezvoltare regionale cu efectele conjugate ale Reformei protestante şi Contrereformei catolice. Regăsim aici un dublu loc comun istoric : ascensiunea surprinzătoare a Europei de Nord

[2] F. Furet şi J. Ozouf, *Lire et écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry.*

şi de Nord–Vest după trecerea sa la protestantism şi relativa stagnare a Europei meridionale rămasă catolică, începînd din secolul XVII. Studierea ratelor de alfabetizare completează această analiză tradiţională cu o măsurare riguroasă şi uniformă a salturilor de dezvoltare, percepute aici mai curînd ca fiind culturale decît economice.

Importanţa factorului religios în disocierea culturală a continentului european este, deci, o evidenţă. Doctrina progresistă protestantă, din care făcea parte alfabetizarea, constituia, de altfel, un aspect fundamental al programului reformat. Frînarea suferită de regiunile catolice n-a fost mai puţin voită, Biserica de la Roma nefiind de acord cu accesul

Harta 26 – Germania : alfabetizarea la 1875



tuturor, adică al laicilor, la sfintele Scripturi şi, deci, la lectură. Religia, însă, nu explică tot. Anumite anomalii sugerează existenţa unui al doilea factor, de accelerare sau de încetinire.

Polul central de alfabetizare înglobează o bună parte din regiunile catolice ale lumii germanice. În Germania unificată din 1875, şi dacă se exceptează regiunile locuite de polonezi ori alsacieni, procentajul de recruţi analfabeţi, întotdeauna mai mic de 3,50%, nu e mai ridicat în ţinuturile catolice decît în cele protestante (harta 26). Analfabetismul apare ca maximal în unele regiuni din Bavaria catolică, dar şi în Palatinatul protestant. În plus, anumite regiuni protestante din Nord–Vest (Aurich, Oldenburg, Hanovra) sînt mai puţin alfabetizate (marginal, e adevărat) decît alte regiuni catolice din Sud, ca Renania, Baden şi o parte din Wurtemberg. Omogenă prin structurile familiale, mereu de tip sursă, lumea germanică e la fel şi prin ratele de alfabetizare întotdeauna ridicate. Fragmentarea religioasă a Germaniei nu induce o diversitate de niveluri de dezvoltare culturală[3]. Incapacitatea fenomenului religios de a oferi o explicaţie pentru toate aspectele alfabetizării europene e şi mai evidentă dacă avem în vedere cazul dezvoltării culturale engleze, în mod limpede mai puţin rapid decît cele ale Germaniei ori Suediei, o ţară unde a avut totuşi loc o revoluţie religioasă de tip protestant deosebit de violentă.

Structură familială şi transmitere culturală

Cititul se învaţă, în general, în copilărie, cel mai adesea între 6 şi 12 ani. În toate epocile istoriei şi în toate civilizaţiile, alfabetizarea adulţilor nu e decît un fenomen marginal. Element al primei faze de educaţie, învăţarea cititului nu poate fi independentă de structura familială, care asigură, mai ales în societăţile preindustriale, esenţialul în privinţa creşterii copiilor. Dar, diversitatea structurilor familiale – nucleară, sursă, comunitară – ar putea atrage după sine o diversitate de potenţialuri educative şi, în consecinţă, de aptitudini regionale în privinţa

---

[3] Aici e avut în vedere numai învăţămîntul primar. O asemenea remarcă n-ar fi valabilă în cazul învăţămîntului secundar. Max Weber subliniază în *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme* că elevii proveniţi din mediile catolice urmează mult mai puţin frecvent studii secundare decît cei din medii protestante, pornind de la statisticile referitoare la regiunea Baden în 1895. Cf. *L'Éthique protestante*, pp. 34–35.

alfabetizării. Într-adevăr, nu e convenabil să considerăm *a priori* mecanismele educative ale familiei sursă şi ale familiei nucleare (absolută sau egalitară) drept echivalente. Tipurile nucleare presupun o interacţiune redusă între generaţii şi o independenţă relativă a copiilor. Familia sursă ar avea, deci, un potenţial educativ superior şi, prin urmare, o mai bună capacitate de transmitere culturală, ipoteză dezvoltată deja de mine în *L'Enfance du monde. Structures familiales et développement.* Ilustrările cele mai surprinzătoare ale legăturii dintre familia sursă şi demarajul cultural timpuriu privesc istoriile germană, japoneză, coreeană şi evreiască[4]. În cadrul mai limitat al Europei occidentale, demonstrarea unei legături între această structură familială particulară şi demarajul cultural e mai dificilă, din cauza ponderii extreme a factorului religios. Polarizarea protestantism/catolicism se prezintă imediat ca un factor explicativ dominant. Efectiv, regiunile de familie sursă rămase catolice nu apar, în afara lumii germanice, ca deosebit de dinamice pe planul cultural : nici în Nordul peninsulei Iberice şi în Irlanda, unde e vorba de o familie sursă pură, nici în Belgia sau în Veneto, unde e vorba de o familie sursă incompletă. În toate aceste cazuri, potenţialul educativ al tipului antropologic pare îngheţat, dezactivat. Dar, dacă, pentru început, restrîngem analiza procesului de alfabetizare doar la lumea protestantă, în care accesul tuturor la Scripturi este o prioritate religioasă, trebuie să admitem că învăţarea cititului de către populaţii a fost infinit mai uşoară şi mai rapidă în regiuni de familie sursă, ca Germania, Suedia ori Scoţia, decît în cele de familie nucleară absolută, ca Anglia. Compararea istoriilor suedeză şi engleză, cele mai bine cunoscute în privinţa alfabetizării, permite a se ajunge la concluzii deosebit de ferme.

Înainte de a ne lansa în această analiză, e totuşi necesar să amintim că opoziţia dintre variabilele familiale şi religioase implică o simplificare, ca să nu spunem o iluzie logică : la obîrşia primului protestantism, găsim, într-adevăr, familia sursă germană. Protestantismul, el însuşi determinat de structurile familiale, nu poate apărea decît ca acceleratorul progresului.

Modelul suedez

Încă de la început, alfabetizarea maselor este unul dintre obiectivele fundamentale ale protestantismului. Necesitatea sa ţine de un silogism

[4] E. Todd, *L'Enfance du monde*, pp. 63–78, 82–83, 105–107.

limpede şi dur :

1. Luther afirmă că toţi sîntem preoţi ;

2. Preotul, în spiritul oamenilor premoderni, înseamnă cel care ştie să citească ;

3. Pentru a fi toţi preoţi, toţi oamenii trebuie să ştie să citească.

Astfel încît, unele după altele, Bisericile protestante încurajează puternic învăţarea cititului de către populaţiile din oraşe şi sate. Procesul de alfabetizare a Suediei are frumuseţea unui arhetip. În plus, el e deosebit de bine cunoscut datorită cercetărilor lui Egil Johansson[5].

Încă din secolul XVII, Biserica luterană a Suediei, sprijinită de stat, lansează campanii de alfabetizare, al cărei succes global e spectaculos. În această ţară, masiv rurală, situată la extremitatea continentului, cu o climă rece, strivitoarea majoritate a populaţiei învaţă să citească în decursul a cîtorva generaţii. Rata de alfabetizare a generaţiei născute între 1680 şi 1690 atinge deja, după toate aparenţele, 80%[6]. La mijlocul secolului XVIII, alfabetizarea de masă este în Suedia un proces încheiat. Uimitoare în sine e şi mecanica socială care a condus la această situaţie de modernitate, fiindcă alfabetizarea pare a fi în Suedia totodată anarhică şi irezistibilă.Ea se încheie după cîteva generaţii, fără a fi introdus un sistem şcolar. Recomandată de Biserică, ea e asigurată în manieră neformală în sate şi în special în familii.

Biserica furnizează mari cantităţi de cărţi de psalmi, amestecînd cîntece, rugăciuni, extrase din Biblie, catehism luteran şi precepte de morală socială. Acţiunea sa, totuşi, e mai ales represivă : pastorul îşi pune enoriaşii să dea examene de citire, lipsindu-i uneori de împărtăşanie pe cei căzuţi. Rezultatele sînt consemnate în scris : extraordinare *registre de examen* permit astăzi să se calculeze, pentru Suedia secolului XVII, rate de alfabetizare precise.

Distribuţia regională a celor mai vechi registre permite să se afirme că alfabetizarea Suediei n-a fost, ca aceea a Franţei, efectul unui fenomen de contagiune, a răspîndirii peste graniţe a unor influenţe venite din altă parte. Cele mai vechi registre oferă dovada unei alfabetizări timpurii, aparţinînd într-adevăr diocezelor împrăştiate pe tot teritoriul, situate în Centru (Västeras, Uppsala, Strängnäs, Karlstad), în Sud (Växjö), în Nord (Härnösand) sau în insula Gotland (Visby)[7]. Ceea ce înseamnă că alfabetizarea suedeză a fost un demaraj endogen, venind din întregul

[5] E. Johansson, „The history of literarcy in Sweden".
[6] E. Johansson, articolul citat, p. 176.
[7] E. Johansson, articolul citat, p. 166.

teritoriu şi nu numai de la periferia sa.

Alfabetizarea Suediei, realizată, în cea mai mare parte, între 1650 şi 1750, apare ca un fenomen istoric linear, ca o înaintare rapidă şi continuă spre o stare optimală.

Ezitările Angliei

Fără a fi mediocre, performanţele Angliei în domeniul alfabetizării sînt departe de a le egala pe cele ale Suediei. Iar aceasta în pofida caracterului mai urban, artizanal şi comercial al societăţii engleze. Către 1750, rata de alfabetizare globală a Angliei nu depăşeşte, după toate aparenţele, 50%, bărbaţi şi femei laolaltă, potrivit eşantionului de 274 de parohii utilizat de Roger Schofield[8]. Procentul corespunzător pentru Suedia depăşeşete net 80%.

Dacă urmărim curbele de alfabetizare trasate de David Cressy pentru dioceza Norwich între 1530 şi 1710 sau de Roger Schofield pentru întreaga Anglie între 1750 şi 1840, vedem că încetineala relativă a evoluţiei culturale rezultă din adevărate ezitări, dintr-o combinaţie de înaintări şi de dări înapoi a căror rezultantă e o ascensiune moderată[9]. În dioceza Norwich, Cressy identifică, între 1530 şi 1710, patru faze de progres şi patru de regres, totalitatea perioadei făcînd totuşi să apară o evoluţie pozitivă importantă[10]. Între 1750 şi 1840, însă, pe ansamblul Angliei, rata de alfabetizare, indiferent că e vorba de aceea a bărbaţilor sau aceea a femeilor, are tendinţa să scadă, înaintea unei evoluţii pozitive în a cea de a doua jumătate a secolului XIX[11]. Or, regresul din anii 1750–1840 nu poate fi atribuit doar revoluţiei culturale care transformă insula în acea perioadă. Astfel, mişcarea de alfabetizare pe grup profesional arată că regresul e mult mai evident în mediul rural decît în zona urbană. În sectoarele minier, textil şi metalurgic, progresul continuă, dar, ce e drept, într-un ritm lent[12]. Alfabetizarea Angliei nu e un fenomen linear, ci mai curînd se prezintă ca o mişcare oscilatorie cu tendinţă ascendentă.

---

[8] R.S. Schofield, „Dimensions of illiteracy in England, 1750–1850".

[9] R.S. Schofield, articolul citat şi D. Cressy, „Levels of illiteracy in England, 1530–1730".

[10] D. Cressy, articolul citat, pp. 115–116.

[11] R.S. Schofield, articolul citat, p. 207.

[12] R.S. Schofield, articolul citat, p. 211.

Familie sursă, familie nucleară absolută şi alfabetizare

Compararea traiectoriilor suedeză şi engleză permite să se înţeleagă şi să se definească rolul structurilor familiale în procesul de alfabetizare : eficienţa culturală a familiei sursă, dominantă în Suedia, şi incertitudinile induse de familia nucleară absolută, tipică pentru Anglia.

Într-un context protestant, creşterea ratelor de alfabetizare este un fenomen normal şi pare inutil a se face speculaţii pe capacitatea cutărui sau cutărui sistem familial de a accelera, în sens strict, învăţarea cititului. *Diferenţa de creştere pe termen lung e determinată mai ales de existenţa în Anglia a unor faze regresive ce nu-şi au echivalentul în Suedia.* Dacă reformulăm în termeni de structuri familiale, putem considera că familia nucleară absolută autorizează reculuri culturale şi că familia sursă le interzice. În acest stadiu explicaţia devine simplă. În sistem sursă, obsesia transmiterii prin filiaţie uniliniară face din orice progres o cunoaştere definitivă. Atunci cînd alfabetizarea pătrunde într-o familie, ea rămîne acolo, transmisă cu religiozitate împreună cu restul patrimoniului, material şi moral. În Suedia, trebuie subliniat rolul mamelor în mecanismul de reproducere culturală, deoarece în mai multe locuri şi în mai multe reprize rata de alfabetizare a femeilor o depăşeşte pe cea a bărbaţilor. Continuitatea temporală a structurii familiale stă la baza continuităţii mişcării de alfabetizare.

În sistem familial nuclear absolut, discontinuitatea este regulă. Istoria familiilor nu e lineară, iar prezervarea cunoaşterii nu e un obiectiv major. În sistem nuclear, e acceptabilă ideea de copii analfabeţi urmîndu-le unor părinţi capabili să citească. De aici, acele faze de scădere a ratei de alfabetizare engleze care reflectă, într-un domeniu deosebit, o tendinţă spre discontinuitate, caracteristică pentru istoria engleză în general, tendinţă determinată de o structură familială nucleară, discontinuă dacă o gîndim în termeni de succesiune a generaţiilor.

Această logică familială a dezvoltării culturale este, într-un sens, conformă cu dogma luterană, care, încă de la început, desemnează mai mult familia ca agent de transmitere a cunoaşterii religioase decît preotul. Lucrarea lui Luther, *Petit catéchisme*, din 1529, este explicită şi repetativă. Fiecare din cele şase puncte esenţiale este expus „*aşa cum trebuie să le prezinte şi să le predea cu simplitate un cap de familie copiilor şi slujitorilor săi*“[13]. Adaptarea învăţămîntului religios la fami-

[13] Luther, *Petit catéchisme*, pp. 3, 9 şi 15, de exemplu.

lie, fapt tipic pentru protestantism în general, se face, totuşi, mult mai uşor în regiunile de familie sursă, ca Germania ori Suedia, decît în regiunile de familie nucleară, ca Anglia.

Stadiul cercetărilor nu permite testarea exhaustivă a acestui model explicativ care leagă structurile familiale şi ritmurile de dezvoltare culturală de interiorul lumii protestante, însă nici unul din faptele cunoscute nu îl contrazice în mod temeinic. Alfabetizarea regiunilor protestante de familie sursă pare a fi fost întotdeauna lineară şi rapidă, indiferent că e vorba de ţări germane sau de cantoane elveţiene. În lipsa unui studiu retrospectiv pe o perioadă întinsă, e destul de dificil să se degajeze trăsăturile caracteristice ale dezvoltării culturale în Danemarca şi Ţările de Jos ; o atare analiză ar permite poate să se înţeleagă mai bine comportamentul familiei nucleare absolute în procesul alfabetizării.Totuşi, apropierea de lumea germanică sugerează, *a priori,* că ponderea mecanismelor de difuzare datorită vecinătăţii a fost foarte mare în aceste două regiuni şi că identificarea unui rol specific al structurilor familiale ar fi destul de grea.

Un caz foarte important confirmă validitatea ipotezei, cel al Scoţiei, unde limba dominantă diferă puţin, încă din secolul XVI, de engleză. Fără a fi absolut dominante, structurile familiele de tip sursă sînt aici mult mai importante (50% din total) decît în Anglia. Or, alfabetizarea Scoţiei a fost, ca şi cea a Suediei, lineară şi rapidă. Voluntarismul educativ al Bisericii calviniste scoţiene apare mai accentuat decît acela al Bisericii luterane suedeze, deoarece ajunge destul de repede la un sistem şcolar bine organizat[14]. E surprinzător să constatăm că această mică naţiune săracă era masiv alfabetizată în secolul XVIII, faţă de o ţară bogată ca Anglia, pe atunci aflată în stagnare culturală. În Scoţia, ca şi în Suedia, structura familială nu se mulţumeşte să reţină inovaţiile, ci le şi transmite generaţiilor următoare, asigurînd perenitatea oricărei schimbări culturale pozitive.

Rezistenţa catolică

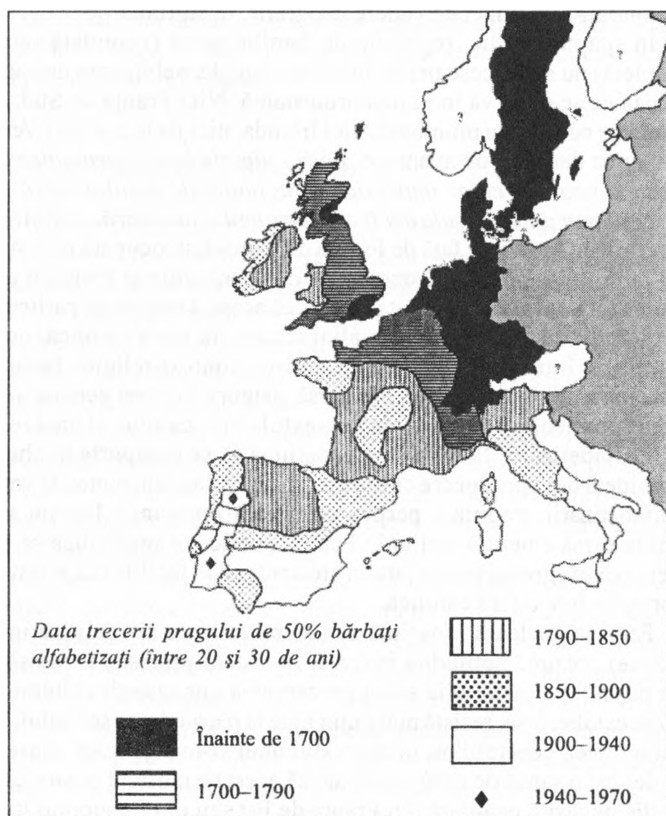
Catolicismul răspunde foarte repede progresismului cultural protestant printr-o adevărată ură faţă de carte. În 1559, Inchiziţia romană publică prima ediţie a *Index librorum prohibitorum,* unde sînt enumerate

[14] Despre sistemul şcolar scoţian şi istoria sa, vezi T.C. Smout, *A History of the Scottish People, 1560–1830,* pp. 421–438.

lucrările al căror acces trebuie interzis creştinilor, pentru ca aceştia să-şi păstreze puritatea religioasă. Acest *Index*, fascinantă manifestare a unei birocraţii intelectuale, nu reprezintă, totuşi, decît un aspect, şi nu cel mai important, al ostilităţii catolice faţă de scris. În el sînt condamnate cărţile desemnate ca periculoase, fiind eterodoxe. De fapt, însă, Biserica socoteşte o ameninţare întreaga producţie tipărită. În lumea catolică se răspîndeşte o atitudine generală de neîncredere faţă de individul care citeşte singur. A deţine o biblie devine aproape un simptom de erezie.

Nu e de mirare, deci, ca în ţările rămase catolice să se observe o încetinire şi uneori chiar un blocaj al progresului cultural. Numai re-

Harta 27 – Demarajul cultural



giunile aparținînd spațiului lingvistic german – Renania, Bavaria, Elveția, Austria – sînt apărate, atunci cînd rămîn de partea Romei, de o prea brutală determinare. Comunicarea și rivalitatea cu lumea germanofonă protestantă le protejează de o sufocare sistematică. Către 1900, ratele de alfabetizare ale lumii germanofone catolice rămîn comparabile cu cele ale țărilor protestante. În restul spațiului catolic, polii de dezvoltare sînt suprimați. Italia de Nord și Belgia în special își pierd preeminența în chiar interiorul teritoriului controlat de Roma. Din secolul XVIII și după aceea, Franța de Nord–Est depășește Italia de Nord prin rata de alfabetizare. Pentru regiunile catolice, dezvoltarea culturală devine un proces exogen, efectul influențelor din afară. Franța de Nord, însă, aflată aproape de lumea germanică foarte alfabetizată, este mai bine plasată, din punct de vedere geografic, decît Italia.

În spațiul catolic, regiunile de familie sursă (completă sau incompletă) nu strălucesc printr-un dinamism deosebit, spre deosebire de ceea ce se observă în lumea protestantă. Nici Franța de Sud, nici Spania de coastă sau muntoasă, nici Irlanda, nici Belgia și nici Veneto nu apar ca deosebit de avansate. *La frontierele lumii germanice dezvoltate, uneori ai chiar impresia că regiunile de familie sursă progresează mai puțin repede decît cele de familie nucleară.* Astfel, Belgia se află în întîrziere față de Franța de Nord–Est, ocupată de o structură familială egalitară ; Veneto față de Lombardia și Piemont unde domină tot tipul nuclear egalitar. Poate că această rezistență particulară a regiunilor de familie sursă la alfabetizare, în sfera catolică, nu e o întîmplare. Într-o țară protestantă, într-un context religios favorabil dezvoltării alfabetizării, familia sursă asigură fiecărei generații păstrarea experienței dobîndite. În contextul opus, catolic, al unei religii ostile alfabetizării, familia sursă continuă să se comporte în chip de agent ideal de reproducere culturală : în acest caz, din punct de vedere al alfabetizării, tradiția e perpetuată, adică ignoranța. Într-un sens, familia sursă e neutră, acționînd ca un coeficient multiplicator : accelerează progresul într-o țară protestantă, dar facilitează rezistența la progres într-o țară catolică.

Familia nucleară (absolută în țări protestante și egalitară în țări catolice) prezintă aptitudini inverse. În sistem protestant, ea asigură mai puțin bine ca familia sursă prezervarea cunoașterii culturale. În sistem catolic, însă, rezistă mai puțin bine la pătrunderea scrisului. Discontinuitatea generațiilor, în contextul unui sistem religios conservator, devine o șansă de progres. Poate că acesta e motivul pentru care o familie nucleară egalitară din Franța de Est sau din Piemontul italian

permite mai bine răspîndirea geografică a alfabetizării decît familia sursă (incompletă) din Belgia ori Veneto.

O analiză a potențialului educativ al diverselor tipuri familiale și al comportamentului lor pe durata alfabetizării ar trebui, pentru a fi completă, să includă cazul structurilor comunitare. Variantele europene din Vest ale acestui tip familial nu sînt, din păcate, suficient de numeroase ori masive pentru a permite un studiu semnificativ.

Mecanismul difuzării geografice ajunge pentru a da seama de evoluțiile Finlandei, prinsă în sfera de influență suedeză, ori a Italiei centrale, care se dezvoltă foarte normal după Italia de Nord, dar înaintea Italiei de Sud. Marginea de nord–vest a Masivului central, unde formele comunitare există, fără a fi dominante, se prezintă, dimpotrivă, ca o zonă de rezistență, deoarece e una din regiunile cele mai tîrziu alfabetizate din Franța. Cu toate acestea, e greu a se deduce din acest unic exemplu o tendință generală.

Timp absolut, timp al scrisului

Trecerea populațiilor de la cultura orală la cultura scrisă este un fenomen istoric fundamental. Sigur că alfabetizarea nu e unicul determinant al procesului de modernizare a societății, dar e o condiție necesară a modernității politice și a modernității economice. Astfel încît, istoria alfabetizării este în mod obligatoriu una din componentele fundamentale ale istoriei europene. Ne surprinde însă, atunci cînd cercetăm în totalitatea sa procesul de alfabetizare a continentului, durata sa și decalajele temporale antrenate între regiuni și națiuni. Între accelerarea demarajului prin Reforma protestantă și alfabetizarea cea mai tîrzie din țările Europei occidentale se scurge aproape o jumătate de mileniu. După toate aparențele, Portugalia actuală n-a depășit încă nivelul de alfabetizare al Suediei din secolul XVIII.

Utilizarea simultană a tuturor datelor disponibile – sondaje vechi în registre de examen suedeze, observații mai recente extrase din recensămînturile europene din anii 1900–1980 – permit cartografierea acestei istorii de foarte lungă durată. Astfel, se poate evalua data aproximativă la care o regiune a atins o anumită rată de alfabetizare. Indicatorul cel mai semnificativ este epoca în care rata de alfabetizare a bărbaților între 20 și 25 de ani a depășit 50%, marcînd intrarea unei societăți locale în era unei culturi scrise majoritare. Pentru Suedia, data atingerii acestui prag se situează înainte de 1700 ; pentru Franța de

Nord, între 1700 şi 1790 ; pentru Franţa de Sud, Italia de Nord şi Irlanda, între 1790 şi 1850 ; pentru Italia de Sud şi Spania de Sud, între 1900 şi 1940; pentru Portugalia de Centru şi de Sud, între 1940 şi 1970 (vezi harta 27).

Vedem astfel apărînd, în timpul teoretic, definit prin succesiunea lineară şi uniformă a anilor, acelaşi, bineînţeles, pentru toate ţările, un timp real al societăţilor, definit prin gradul lor de înaintare culturală. În acest sistem temporal rectificat, absurditatea anumitor comparaţii politice, demografice sau economice este evidentă. Spania de Sud a anilor 1900–1940 nu se poate compara cu Franţa de Nord din aceeaşi perioadă. Dacă avem în vedere rata de alfabetizare ca o componentă fundamentală a structurilor mentale dintr-o regiune dată, sîntem nevoiţi să admitem că o comparaţie legitimă trebuie să pună faţă în faţă *Spania de Sud din anii 1900–1940 cu Franţa de Nord din anii 1700–1790.* La aceste date şi în aceste locuri, populaţiile trăiesc în aceeaşi măsură experienţa unei treceri la cultura scrisă. Din punct de vedere cultural, ele sînt contemporane.

Pragul de 50% bărbaţi între 20 şi 25 de ani alfabetizaţi şi data corespunzătoare vor apărea în continuare în această carte ca o variabilă importantă. Accesul bărbaţilor la textul tipărit defineşte, într-adevăr, o condiţie necesară modernităţii ideologice. Lectura permite pătrunderea în masele populare a unor texte politice articulate, alegerea de către populaţiile regionale sau locale a ideologiilor care le convin.

CAPITOLUL V

Industrializarea

Pînă la revoluția industrială din secolul XVIII, creşterea economică şi evoluția culturală constituie un tot indisociabil. Sectorul secundar, artizanal înainte de a fi industrial, progresează acolo unde rata de alfabetizare e în ascensiune. Concordanța dezvoltărilor este evidentă în Evul Mediu. Marile regiuni ale industriei textile din secolul XIII, îndeosebi Italia de Nord şi centrală, precum şi cele două Flandre, fac, de asemenea, parte din lumea dezvoltată intelectual[1]. Evoluțiile economice de la sfîrşitul Evului Mediu nu alterează paralelismul progreselor industriale şi culturale. Dezvoltarea în Germania – din Saxonia pînă în Elveția – a industriei textile dar şi metalurgice, e însoțită de o explozie culturală ce duce direct la Reforma protestantă. De fapt, harta activității tipografice de la finele secolului XV (nr. 22) poate fi negreşit considerată drept o reprezentare a progresului industrial cît şi a celui intelectual. Dezvoltarea tiparului, unul din sectoarele de vîrf ale industriei Renaşterii (după Du Bellay şi contemporanii săi, cel de al doilea fiind artileria), presupune creşteri simultane ale ratei de alfabetizare şi ale metalurgiei de precizie[2]. Lucrătorii tipografi şi consumatorii trebuie să ştie să ci-

---

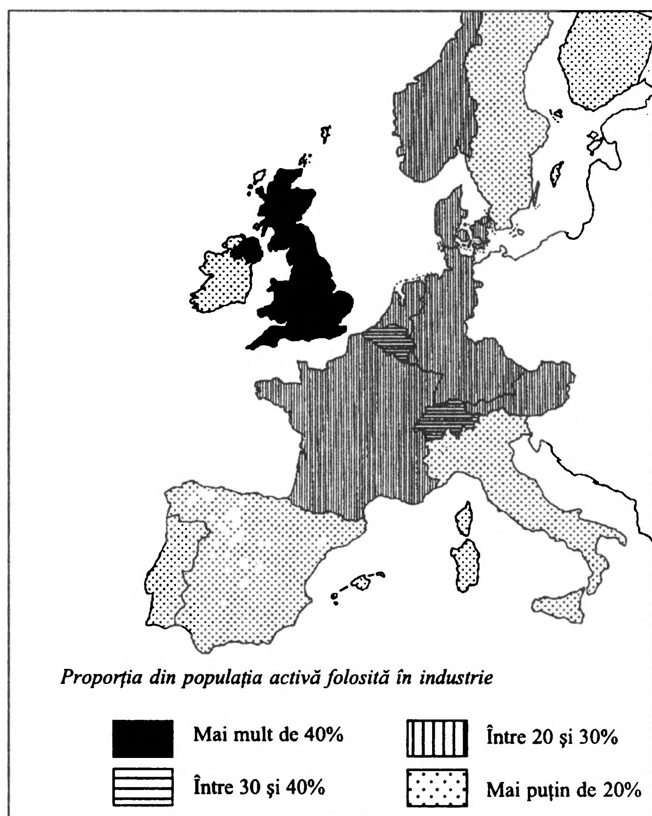
[1] Vezi harta industriei textile din secolul XIII, propusă de R.S. Lopez în *Naissance de l'Europe, V^e^–XIV^e^ siècle*, p. 288.

[2] Du Bellay, în *Défense et illustration de la langue française*, consideră că tipografia şi artileria îi plasează pe Moderni deasupra Anticilor (p. 219 din ediția „Livre de poche").

tească ; caracterele mobile pretind o perfecționare notabilă a tehnicilor de aliaj.

Deplasarea centrului de gravitate economică al Europei, în secolele XVI și XVII, nu schimbă corelația observată, în măsura în care treptele progresului cultural și cele ale progresului industrial rămîn paralele. Ascensiunea forțelor protestante din Nord – Anglia, Olanda, Suedia – este culturală *și* economică. Producțiile de fier, suedeză și engleză, produsele artizanale de calitate, englezești sau olandeze, se dezvoltă acolo unde se ridică rata de alfabetizare. Simetric, și negativ, declinul relativ al Italiei în aceeași perioadă e totodată cultural și industrial :

Harta 28 – Industria în jurul anului 1880



blocării ratei de alfabetizare îi corespunde o ruralizare a economiei italiene, o pierdere de dinamism în sectorul secundar sau urban, chiar dacă metalurgia de precizie milaneză a supraviețuit multă vreme acestei rămîneri în urmă.

Omogenitatea progresului, fie el intelectual sau economic, nu poate fi considerată drept efectul unui proces misterios. Tehnicile de transformare a materiei care definesc sectorul secundar sînt produse printre altele ale inteligenței umane. E normal să le vezi dezvoltîndu-se în regiuni unde mințile sînt active şi îndreptate spre schimbare.

Disocierea progresului cultural de cel industrial (1750–1850)

Între 1750 şi 1850, asocierea dintre progresul cultural şi dezvoltarea economică se desface. Revoluția industrială engleză transformă din temelii o naţiune care nu e cea mai avansată din Europa pe plan cultural. Către 1750, numai Scoția, care face parte din regatul Marii Britanii şi Irlandei, aparține grupului de cele mai alfabetizate țări, alături de Suedia, Germania şi Elveția. Anglia propriu–zisă, fără a fi rămasă în urmă, nu se plasează decît în rîndul al doilea european în privința performanțelor şcolare ale populației sale. Dar, în mai puțin de un secol, în insula Marii Britanii se constituie prima dintre societățile industriale moderne. Din 1855, populația acesteia este urbană în proporție de 55% ; în acest caz, agricultura nu foloseşte mai mult de 22% din populaţia activă, față de 46% din sectorul secundar. Numai industria (fără lucrătorii din construcţii şi mine) ocupă 34% din populaţia activă[3]. La aceeaşi dată, populația Germaniei rămîne rurală în proporţie de 65%, cea a Franței de 75%, iar cea a Suediei de 88%[4]. Aşadar, în Marea Britanie are loc prima dezrădăcinare, urbană şi industrială, a unei societăți rurale de tip tradițional.

Această transformare face din Marea Britanie o putere economică strivitoare. După cum remarcă Paul Bairoch, supremaţia economică a Marii Britanii de la mijlocul secolului XIX e mai impresionantă chiar decît aceea a Statelor Unite de la mijlocul secolului XX : în anii 1858–1862, Marea Britanie, ocupată de 2,2 % din populaţia lumii, produce 53% fier prelucrat şi 49% materiale textile[5]. Şi, totuşi, în Germania,

---

[3] Cf. W.A. Armstrong, „The use of information about occupation", p. 230.
[4] Cf. P. Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, t. 4. P. 30.
[5] Cf. P. Bairoch, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX[e] siècle*, p. 169.

Suedia şi Elveţia se află populaţiile care ştiu să citească. La mijlocul secolului XIX, disocierea între domeniul cultural şi cel economic este o evidenţă empirică ce dă naştere, pe plan teoretic, materialismului istoric. Surprinşi de demarajul industrial britanic şi rămînerea în urmă germană, Marx şi Engels construiesc un model explicativ care susţine autonomia dezvoltării economice. Ei resping ideea unui progres moştenit de la filosofia Luminilor, care nu vedea în dezvoltarea economică decît o componentă, printre altele, a evoluţiei spiritului uman[6].

Examinarea hărţii dezvoltării industriale europene către 1880 confirmă ipoteza unei disocieri între progresele culturale şi cele economice (harta 28). Industria foloseşte mai puţin de 20% din populaţia activă a Suediei, naţiune complet alfabetizată, cifră comparabilă cu aceea a Portugaliei, masiv analfabetă în epocă. Germania şi Franţa mai sînt încă la egalitate în ce priveşte dezvoltarea industrială, în pofida întîrzierii culturale franceze. Belgia, a cărei dezvoltare culturală o reproduce, cu un anumit decalaj, pe aceea a Angliei, şi unde sectorul secundar foloseşte, spre 1880, 35% din populaţia activă, nu e deosebit de avansată pe planul alfabetizării. Numai în Elveţia, în aceeaşi perioadă, dezvoltarea industrială importantă – cu 37% din populaţia activă în industrie – e legată de un nivel cultural foarte ridicat. Aici, la mijlocul secolului XIX, mai persistă un progres „în stil vechi", care combină, ca în epoca medievală, alfabetizare şi industrializare. Model ce va redeveni înspre 1900 dominant în Europa.

La originea disocierii : un sistem tehnic

Apariţia unei tehnologii specifice, între 1710 şi 1790, face posibilă o dezvoltare economică masivă într-un context de relativă stagnare culturală. Totalitatea inovaţiilor constituind *sistemul tehnic* al revoluţiei industriale este deopotrivă impresionant şi limitat[7]. Este impresionant prin coerenţa sa : fierul şi cărbunele permit fabricarea şi alimentarea

[6] După cum arată Ernst Cassirer în *La Philosophie des Lumières* (p. 43), conştiinţa progresului este o caracteristică fundamentală a secolului XVIII. Cel mai bun exemplu al unei concepţii despre progres care nu disociază domeniul intelectual de cel tehnic este probabil *l'Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* de Condorcet.

[7] Despre sistemul tehnic al revoluţiei industriale, vezi B. Gille, *Histoire des techniques*, pp. 692–724.

energetică a maşinilor capabile să transforme bumbacul, lîna şi inul. Acest sistem tehnic părea însă limitat dacă observăm producţia sa finală, totalmente dominată de fabricarea textilelor. Diversitatea maşinilor inventate de inginerii britanici, între 1710 şi 1790, pentru a produce oţel şi energie, pentru a toarce şi a ţese, duce la o omogenitate a producţiei cu totul remarcabilă. Economia britanică atinge un grad de specializare extremă. Specializare ce nu implică un nivel cultural ridicat al clasei muncitoare care se constituie.

În 1851, populaţia activă a Regatului Unit cuprinde doar 63 000 de persoane ocupate în conceperea şi construcţia de maşini, dar 1 047 000 în transformarea textilelor, fără sectorul de îmbrăcăminte. În extracţia fierului şi a cărbunelui lucrează 306 000 de mineri, iar în metalurgia de bază 79 000 de muncitori[8]. O asemenea compoziţie a populaţiei active e compatibilă cu o alfabetizare mediocră a clasei muncitoare. Munca depusă de proletariatul din industria textilă e simplă, repetitivă şi nu necesită o alfabetizare prealabilă. Construcţia de maşini, dimpotrivă, presupune un minim nivel cultural şi mai ales o alfabetizare permiţînd accesul la literatura tehnică elementară. Or, în 1851, în Marea Britanie există mai mult de şaisprezece muncitori folosiţi în industria textilă, faţă de unul singur lucrînd la fabricarea maşinilor.

Analiza unui recensămînt recent şi exact, din 1975, în Franţa, permite să se perceapă mai bine existenţa unor *calificări medii*, specifice pentru fiecare ramură industrială, ele reflectînd, în mod obligatoriu, *niveluri culturale medii* diferite. În 1975, în Franţa, muncitorii necalificaţi constituiau 62% din mîna de lucru afectată producţiei din sectorul textil, 52% în metalurgia de bază şi doar 38% în construcţia de maşini[9]. În sectorul textil din secolul XX, ca şi în cel din secolul XIX, domină mîna de lucru necalificată ; în sectorul mecanic, mîna de lucru calificată.

Spre 1850, dezvoltarea industrială a Belgiei o copiază pe cea a Marii Britanii. Ea e bazată pe trilogia clasică „cărbune–oţel–textile". Primul demaraj industrial al Franţei, evident atunci de-a lungul coastelor

---

[8] Cf. P. Mathias, *The First Industrial Nation*, p. 260.

[9] INSEE, recensămînt general al populaţiei din 1975, *Population active*. În acest calcul, mîna de lucru necalificată e constituită din muncitori specializaţi şi lucrători manuali (CS 63 şi CS 68), iar mîna de lucru calificată din ingineri, tehnicieni, contramaiştri şi lucrători calificaţi (CS 33, CS 43, CS 60 şi CS 61).

Canalului Mînecii, adică în contact cu Anglia, e tot de acest tip[10]. Nici Franța de Nord–Vest și nici Belgia nu sînt în acea epocă deosebit de alfabetizate, fiindcă sistemul tehnic al primei revoluții industriale nu le pretinde muncitorilor un nivel cultural ridicat.

În schimb, demarajul industrial elvețian ține de o logică diferită. Industria textilă are și aici rolul său, dar sub o formă mai „calificată" : Elveția importă fir britanic și execută stadiul ulterior de țesere[11]. Acestui sector textil sofisticat i se adaugă deja o mecanică de precizie și de consum – cuprinzînd, bineînțeles, ceasornicăria – ce nu-și are echivalent în Anglia. Structura industriei elvețiene presupune existența unei clase muncitoare calificate, alfabetizate. Ea nu pretinde resurse naturale considerabile : Elveția nu dispune nici de fier, nici de cărbune ; producția sa industrială datorează totul activității oamenilor și nimic generozității naturii.

Treptat, între 1860 și 1975, modelul elvețian de dezvoltare industrială cîștigă în importanță în întreaga Europă.

Explozia primului sistem tehnic industrial (1875–1975)

Revoluția industrială își pierde simplitatea încă de la finele secolului XIX. Ea se extinde în Europa, agitînd noi țări și dezrădăcinînd alte populații rurale. Potrivit lui W.W. Rostow, demarajul industrial al Germaniei trebuie situat între 1850–1890[12]. Această extindere e însoțită, însă, de o schimbare a naturii revoluției industriale. Nu mai e vorba de a se transplanta cu brutalitate o populație rurală necalificată, pentru a o transforma în proletariat necalificat din industria textilă. Activitățile industriale devin din ce în ce mai mult diverse și complexe. Ele urmăresc știința și tehnica, acestea manifestînd un adevărat avînt.

Deja demarajele industriale din Germania și Suedia nu mai sînt din domeniul „textil", precum cele din Anglia, din Belgia și chiar, într-o anumită măsură, din Elveția. În aceste țări, extinderea cantitativă a sec-

[10] Potrivit recensămîntului din 1851, departamentele în care „industria" epocii folosește cei mai mulți muncitori, ca procent din populația activă, sînt Calvados, Orne, Eure, Seine–Maritime, Oise, Somme, Nordul, Aisne, Ardeni, care formează un bloc dintr-o bucată și Seine, Meurthe–et–Moselle, Vosgii, Haut–Rhin, Rhone, Creuse și Morbihan. Despre dezvoltarea geografică a industriei franceze, vezi E. Todd, *La Nouvelle France*, pp. 47–51.

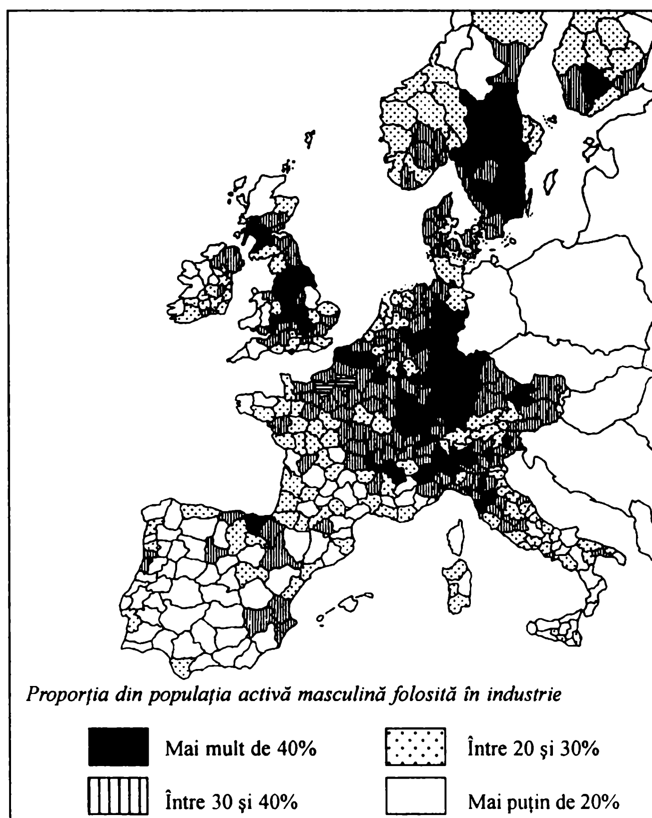
[11] Cf. P. Bairoch, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX^e siècle*, p. 276.

[12] W.W. Rostow, *Les Etapes de la croissance économique*, p. 65.

torului secundar corespunde unei creşteri accelerate a siderurgiei şi a mecanicii. În Germania, partea de populaţie activă industrială folosită în cele două ramuri trece de la 14,6% în 1875 la 20,8% în 1911–1913 ; în Suedia, numai partea din industriile mecanice trece de la 11,7% în 1869–1878 la 18,9% în 1899–1908[13].

O dată cu sfîrşitul secolului, începe o „a doua revoluţie industrială" combinînd chimie, electricitate, aluminiu şi automobil. Împreună cu secolul XX sosesc aviaţia, radioul, televiziunea, electronica. Dar, nu

Harta 29 – Industria către 1970



[13] P. Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, t. 4, pp. 119–120.

mai e rațional să vorbim de *un* sistem tehnic. Cea mai importantă caracteristică a secolului XX, pe plan industrial, este explozia tehnicilor. Progresul devine diversificare. Apariția neîncetată de noi metode, de noi produse, presupune o demultiplicare și o evoluție paralelă a competențelor mîinii de lucru, la toate nivelurile, de la inginer la muncitor. Revoluția industrială engleză extindea la o întreagă societate un *sistem tehnic relativ stabil* ; industrializarea Europei extinde la alte societăți o *tehnologie instabilă și mult mai complexă.*

A doua fază a revoluției industriale produce aceleași efecte cantitative ca și faza engleză a transformării. Se dezvoltă masive clase muncitoare, oamenii trebuie să învețe să trăiască în mediul urban. Această *a doua fază* nu se poate dezvolta, ușor și rapid, decît în țări și regiuni unde mîna de lucru e capabilă să învețe și să progreseze. Desfășurarea armonioasă a fazei a doua a revoluției industriale presupune existența unor populații cu nivel cultural ridicat. Așa se explică forța excepțională a demarajelor german și suedez, produse în țări complet alfabetizate. Anglia, a cărei populație e mai puțin alfabetizată, nu poate intra decît cu încetul în această a doua fază : ea e foarte repede depășită de Germania. Începînd cu sfîrșitul secolului XIX, revoluția industrială reconciliază, deci, progresul cultural cu cel industrial. Industria nu poate avansa repede decît acolo unde nivelul cultural mediu depășește un anumit prag. În toată Europa, creșterea numărului de muncitori continuă pînă către anul 1970. Cu cîteva excepții, din care cea mai remarcabilă este, bineînțeles, Anglia, unde diminuarea părții din populația activă folosită în industrie începe încă din anii 1865–1880[14].

Importanța mărită a factorului cultural în progresul industrial, începînd cu anii 1870–1880, permite să se înțeleagă de ce, în 1970, după un secol de fază a doua, harta industrializării europene (nr. 29) seamănă cu aceea a alfabetizării din 1900 (nr. 25). Concordanța e departe de a fi perfectă, dar în ambele cazuri observăm o aceeași axă centrală Suedia–Elveția, traversînd Germania. În jurul acestei axe pot fi identificate aceleași mecanisme de difuzare datorită vecinătății, mai ales în Franța. Ca și alfabetizarea, industrializarea intră în Franța pe la o frontieră și se deplasează către centrul țării. Alfabetizarea nu avea decît un singur punct de intrare, frontiera estică, elvețiană și germană. Industrializarea are două : la Est, ponderea industriilor lumii germane este evidentă, dar se echilibrează în Nord–Vest printr-o

[14] Cf. W. A. Armstrong, „The use of information about occupation", p. 229.

influență engleză și belgiană. Către 1850, vizibilă nu ar fi fost decît amprenta anglo–belgiană.

Unele regiuni, foarte alfabetizate în 1900, nu apar foarte industriale în 1970, în special Danemarca, Țările de Jos și Norvegia, fără ca starea lor să amintească, totuși, subindustrializarea Irlandei, a Franței de Vest sau a Sudului mediteranean. În aceste mici națiuni riverane mării Nordului, progresul economic a luat uneori forma specializărilor neindustriale. Nivelul cultural ridicat al Danemarcei și al Țărilor de Jos a permis apariția în aceste țări a agriculturilor de export cele mai sofisticate din lume. Danemarca devine, încă din secolul XIX, unul din marii furnizori de carne, unt și lapte ai Marii Britanii. În țările de înalt nivel cultural, țărănimea manifestă o capacitate de adaptare și de inovare adesea spectaculoasă. Nenumăratele reconversii ale agriculturii daneze, de la cultivarea cerealelor la creșterea animalelor, de la cantitate la calitate, sînt o splendidă ilustrare a efectelor economice ale progresului cultural[15]. În Norvegia, specializarea neindustrială este activitatea maritimă : flota comercială a acestei națiuni minuscule era, încă din 1955, a treia din lume.

În mod reciproc, anumiți poli industriali europeni din 1970 nu mai corespund zonelor de alfabetizare timpurie. Evident, industria engleză e una din marile excepții. Cealaltă este Italia de Nord, dens industrializată în 1970, dar relativ puțin alfabetizată în 1900. În ambele cazuri, industrializarea în forță este rezultatul unei istorii destul de îndepărtate. În cazul Angliei, e vorba de o perpetuare a tradițiilor apărute între 1730 și 1850. În cazul Italiei, trebuie căutată o origine mult mai veche. Distribuția geografică a industriei italiene din 1875, centrată pe Lombardia, Piemont și o parte din Toscana, o reproduce în mod ciudat pe aceea de la sfîrșitul Evului Mediu[16]. O tradiție se perpetuează străbătînd secolele. O dată în plus, „progresul“ apare atît ca păstrare a unui bun dobîndit, cît și ca izbucnire a ceva nou.

În ansamblu, harta industrializării europene în 1970 apare mai mult ca un produs al istoriei decît al condițiilor naturale. Ea include un mare număr de bazine miniere, destinate extracției de cărbune și de fier – germane, belgiene, suedeze, lorene, britanice, basce. Dar, mai ales, pare să cumuleze, să sintetizeze *toate* avînturile industriale din *toate* epocile

---

[15] În *Pour une agriculture organisée : Danemark et Bretagne*, de J. Chombart de Lauwe, vom găsi o minunată analiză a capacităților de adaptare ale agriculturii daneze, datînd, ce e drept, din 1949.

[16] C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, p. 353.

anterioare : secolul XIII italian şi flamand, secolul XV elveţian şi german, secolul XVII suedez şi englez. Ea rezumă inerţia progresului.

CAPITOLUL VI

Decreştinarea

Între 1730 şi 1990, religia creştină pierde, în etape, controlul Europei. Viaţa socială se sustrage credinţelor, dogmelor, Bisericilor sale. E un proces ireversibil, dar discontinuu. Îl definesc trei rupturi principale.

Prima ruptură : din anii 1730–1800, decreştinarea devastează Biserica dintr-o parte substanţială a lumii catolice. Franţa Bazinului parizian, Spania centrală şi meridională, Portugalia meridională şi, după toate probabilităţile, Italia meridională resping autoritatea creştinismului. În alte părţi, popoarele rămîn fidele religiei tradiţionale a Europei, în formele sale catolice şi protestante.

A doua ruptură : între 1880 şi 1930, majoritatea sistemelor religioase protestante se prăbuşesc, în Anglia, în lumea germanică, în ţările scandinave. La sfîrşitul acestei a doua faze, adică în jur de 1930, singura putere religioasă indiscutabilă din Europa este Biserica catolică, acolo unde a fost cruţată de prima criză, cea din anii 1730–1800.

A treia ruptură : între 1965 şi 1990, sfera catolică reziduală cedează, la rîndul său. Belgia, Germania meridională şi renană, Austria, o parte din Elveţia, periferia Hexagonului francez, Nordul Italiei, al Spaniei şi al Portugaliei se sustrag, în cele din urmă, Bisericii.

Discontinuitatea procesului e cea mai uimitoare caracteristică a sa. Regiuni vaste se sustrag cu brutalitate creştinismului, fără ca acesta să fie afectat în alte zone. Catolicismul, mort încă de la sfîrşitul secolului XVIII în Bazinul parizian, supravieţuieşte şi se întăreşte, în secolul

XIX, în Bretania, Alsacia, Flandra sau Bavaria. În acelaşi secol XIX, o serie de redeşteptări religioase redau diverselor protestantisme o bună parte din vitalitatea lor inițială. Prin ireversibilitatea sa, decreştinarea e un fenomen de modernitate. Caracterul discontinuu al declinului, existența unor faze de reactivare în unele zone geografice arată, însă, îndeajuns, că nu e vorba de un proces simplu : modernizarea nu acționează singură. De altfel, primele zone atinse nu sînt printre cele mai avansate, departe de asta. Spania, Italia şi Portugalia meridionale, de timpuriu decreştinate, constituie partea cea mai puțin dezvoltată a continentului. Franța Bazinului parizian, mult mai avansată, se află totuşi în urma Germaniei în privința alfabetizării. Cu toate acestea, în această lume catolică, relativ rămasă în urmă, se produce prima criză, prima prăbuşire a reprezentării religioase a lumii şi a vieții.

Aparenta complexitate a procesului de decreştinare decurge din existența şi din acțiunea simultană, între 1730 şi 1990, a unor factori de descompunere şi de rezistență la credința creştină. Înfruntarea dintre elementele pozitive şi cele negative determină un regim religios specific pentru fiecare regiune. Factorii de criză şi de supraviețuire sînt în sine destul de puțin numeroşi.

Factorii de criză sînt bine cunoscuți. Principalii doi sînt revoluția ştiințifică şi revoluția industrială. Cele două revoluții, complementare în efectele lor antireligioase, dau seama de *universalitatea terminală* a procesului de decreştinare, fiindcă ele privesc sau sfîrşesc prin a privi întreaga Europă. Nu permit, însă, o explicație pentru caracterul discontinuu al refluxului credinței şi localizarea geografică a crizelor succesive. Revoluția ştiințifică loveşte, în secolul XVII, apoi în secolul XIX, ansamblul elitelor europene, dar nu se vede prea bine cum a fost posibil ca atacuri uniforme să producă efecte diferite. Revoluția industrială şubrezeşte dogma creştină şi transformă diversele regiuni ale Europei la epoci diferite ; luată global, însă, dezvoltarea sa nu e de ajuns pentru a determina cronologia şi geografia procesului de decreştinare. La 1850, Anglia este industrială şi religioasă, Franța Bazinului parizian este rurală şi decreştinată. Mecanismul diferențiator trebuie căutat în altă parte.

De fapt, soluția e destul de simplă : revoluțiile modernității atacă o lume creştină a cărei soliditate inițială nu era uniformă. Găsim în Europa preştiințifică şi preindustrială creştinisme puternice şi mai slabe, dumnezei puternici şi dumnezei mai firavi. Diversitatea familială şi agrară a societăților locale europene permite explicarea capacităților de rezistență inegale ale creştinismelor regionale. Dacă structura fami-

lială şi sistemul agrar tradiţionale creează o imagine lipsită de vlagă, contestată chiar uneori, a lui Dumnezeu, prăbuşirea este imediată : la primul contact ştiinţific sau industrial, religia dispare. În schimb, dacă structura familială şi sistemul agrar creează o imagine puternică şi necontestată a lui Dumnezeu, rezistenţa religiei poate dura un secol sau chiar două. Geografia structurilor familiale şi a sistemelor agrare, spre deosebire de aceea a industrializării, coincide, în general, cu segmentările religioase succesive ale spaţiului european.

Factor de descompunere 1 : revoluţia ştiinţifică

În secolul XVII, oamenii de ştiinţă europeni definesc o nouă reprezentare a universului, al cărei limbaj nu mai e teologic, ci matematic. Acceptarea definitivă a heliocentrismului copernician, mecanica galileană, legile lui Kepler privind mişcarea corpurilor cereşti conduc la sinteza newtoniană : un univers stabil, condus de legi matematice imuabile, va constitui pe viitor ambianţa fizică şi mentală a elitelor europene. Dumnezeul creator nu e suprimat, ci îndepărtat din viaţa concretă a oamenilor. Acţiunea sa încetează de a mai fi cotidian necesară în funcţionarea lumii terestre. De asemenea, şi aceea a diavolului.

Pe planul logicii absolute, noua ştiinţă nu explică lumea mai bine decît vechea religie. Fizica newtoniană îi descrie în parte funcţionarea, fără a clarifica misterul originii sale. Percepţia matematizată a universului diminuează întinderea ignoranţei umane, dar n-o suprimă. Ea a stabilit, însă, pe lîngă credinţele religioase şi împotriva lor, o nouă speranţă de înţelegere. O *căutare ştiinţifică* a adevărului va putea absorbi energiile intelectuale ale elitelor europene. Dezvoltarea ştiinţei duce la apariţia caracterului circular al dezbaterii teologice ; chimia, fizica, medicina sînt tot atîtea porţi de ieşire care îngăduie spiritului uman să se sustragă întrebărilor fundamentale dar insolubile.

Cele mai frapante semne ale slăbirii credinţei religioase, la nivelul elitelor, sînt negative. De la mijlocul secolului XVII, cu mai bine de un sfert de secol înainte de sinteza newtoniană, se înmulţesc eforturile de demonstrare a justeţei religiei revelate. Apariţia unui ateism mărturisit, asociat adesea în Franţa curentului libertin, explică aceste tentative. Din 1641, Descartes doreşte să dovedească în *Méditations métaphysiques* existenţa lui Dumnezeu. În 1657–1658, e rîndul lui Pascal să atace aceeaşi problemă în *Les Pensées*, cu argumente diferite. Neliniştea rămîne aceeaşi : s-ar putea ca Dumnezeu să nu existe. Şi, în manieră

caracteristică, matematicienii sînt cei care încearcă să dovedească ceea ce nu mai poate fi atins prin credință.

Explicarea pe cale matematică a lumii fizice este primul șoc științific suferit de creștinism, încă de la mijlocul secolului XVII. În secolul următor și în prima jumătate a secolului XIX, începe un nou avînt științific, care atinge toate sectoarele, dar ajunge într-un domeniu deosebit la o sfidare majoră pentru religie : revoluția darwiniană repune în discuție reprezentarea biblică a originii omului, dezvăluind mecanismele fundamentale ale evoluției. Selecția naturală nu suprimă într-o măsură mai mare decît gravitația universala nevoia de Dumnezeu, dar îl îndepărtează mult pe om de eventualul său creator. Publicarea în 1859 a *Originii speciilor* provoacă, așadar, o a doua criză religioasă.

Factor de descompunere 2 : revoluția industrială și dependența economică

Efectele decreștinatoare ale industrializării constituie unul din locurile comune ale gîndirii sociologice din secolul XIX. Pretutindeni în Europa, dezvoltarea claselor muncitoare slăbește Bisericile, e drept că în proporții foarte variabile. Pierderea independenței economice, transformarea meșteșugarilor sau a țăranilor în muncitori de uzină par a conduce în mod mecanic la declinul religiozității. Universalitatea fenomenului nu împiedică diversitatea interpretărilor.

Cea mai subtilă decurge din abordarea weberiană, care leagă categorii economice de categorii religioase[1]. Independența economică e necesară la apariția unei religiozități puternice, complete. Autonomia producătorului concretizează, dramatizează idealul unui destin terestru individual. Percepția acestui destin pe durata vieții face posibilă conceperea unui alt destin, metafizic, după moarte. Responsabilitatea economică favorizează percepția unei responsabilități morale ducînd la mîntuire sau la condamnare. Dimpotrivă, masa salariată industrială reduce responsabilitatea economică a indivizilor, le slăbește perceperea unui destin metafizic și moral după moarte.

Dacă efectele finale ale revoluției industriale sînt întotdeauna decreștinatoare, fiindcă ea creează o clasă nouă cu o structură religioasă

[1] M. Weber. *Économie et société*. t. 1 : despre clasă socială și structură religioasă. vezi. în special capitolul 5. paragraful 7 : „Ordine. clasă și religie" : despre proletariat. p. 506.

redusă, efectele sale pe termen lung sînt mult mai ambigui, uneori chiar contradictorii. Prima revoluție industrială – aceea a cărbunelui, fierului și textilelor – prezintă un element de brutalitate, de sălbăticie, ce creează, cam pretutindeni, dar îndeosebi în Anglia, un șoc de natură morală capabil, în anumite locuri și anumite clase, mai mult să reactiveze decît să distrugă sentimentul religios. Proletarii înghițiți de noile uzine se sustrag – într-o măsură care variază în funcție de țară – influenței religiei. Grupurile sociale tradiționale, burghezi și artizani, privesc cu spaimă la mersul înainte al procesului, se tem că vor fi înghițite la rîndul lor și manifestă frecvent o întoarcere la sensibilitatea religioasă. Fenomenul apare cu cea mai mare claritate în Anglia – locul unei revoluții industriale masive și timpurii. În unele poezii de William Blake, noile uzine sînt comparate cu o revărsare asupra pămîntului a Infernului tradițional :

And was Jerusalem builded here
Among these dark satanic mills[2]

Pentru mulți englezi din a doua jumătate a secolului XVIII și prima jumătate a secolului XIX, flăcările furnalelor înalte sînt flăcările Iadului. Efectele imediate ale revoluției industriale nu sînt simple, chiar dacă e sigur că cele terminale duc la decreștinare. Într-un sens, condiția de salariați „curați" a celor făcînd parte din conducere și funcționarii din birouri, care nu provoacă suferințele fizice și morale ale salariaților industriali, e mai antireligioasă în efectele sale : distruge independența economică a meșteșugarilor și a negustorilor fără să activeze teama milenaristă a Judecății de apoi. Dependența economică nu duce la decreștinare în mod univoc, decît atunci cînd nu creează suferințe prea mari.

În general, efectele antireligioase ale revoluției științifice și ale industrializării nu sînt contestabile. Luate separat sau împreună, aceste două fenomene nu pot explica, totuși, *ordinea* în care diversele regiuni ale Europei cedează în fața mecanismului de decreștinare. Pentru a înțelege soliditatea anumitor credințe și fragilitatea altora, e necesar să trecem la analiza fundamentelor antropologice ale credinței, să căutăm determinantele familiale și agrare ale structurilor religioase din ajunul procesului de decreștinare.

---

[2] *The New Jerusalem.*

Structuri familiale şi soliditatea imaginii divine

Revoluţiile ştiinţifică şi industrială nu atacă o imagine uniformă a lui Dumnezeu. Pretutindeni, Dumnezeu este imaginea tatălui real, în carne şi oase. Or, diversitatea structurilor familiale europene implică existenţa unor imagini paterne distincte şi, prin urmare, mai multe imagini ale lui Dumnezeu, inegal de solide.

Din secolul XVI, Reforma şi Contrareforma arată existenţa mai multor personalităţi divine adaptate la diverse fonduri antropologice regionale[3]. Un *Dumnezeu liberal* domină cea mai mare parte a lumii catolice, reflex fidel al taţilor liberali din familia nucleară egalitară. Un alt Dumnezeu liberal învinge în ţările reformate, de tendinţă arminiană, unde familia nucleară absolută constituie tipul antropologic dominant. În restul lumii protestante, se afirmă un Dumnezeu autoritar, transpunere metafizică a taţilor autoritari din regiunile de familie sursă. Se mai poate presupune şi existenţa unor imagini autoritare ale lui Dumnezeu în unele regiuni de familie sursă rămase catolice (catolicism armonic)[4].

Evident, însă, că imaginile autoritare ale lui Dumnezeu sînt mult mai solide decît imaginile sale liberale. Astfel, revoluţiile ştiinţifică şi industrială atacă simultan Dumnezei solizi şi Dumnezei fragili. Existenţa în Europa a două niveluri de autoritate a taţilor o implică pe aceea de două niveluri de rezistenţă a imaginii lui Dumnezeu. Dumnezeul regiunilor de familie sursă va fi mai greu de distrus decît acela al regiunilor de familie nucleară.

Tipul de autoritate paternă nu determină singur soliditatea imaginii divine. Un alt aspect al structurii familiale, relaţia dintre fraţi – care presupune sau nu prezenţa unor valori egalitare – joacă, de asemenea, un rol capital, probabil la fel de important. Autoritatea taţilor o defineşte pe aceea a lui Dumnezeu, iar relaţia dintre fraţi defineşte un anumit nivel de contestare a acestei autorităţi. Valorile egalitare sînt prin natura lucrurilor greu compatibile cu ideea că există o fiinţă superioară prin esenţă altora. Egalitarismul corodează spontan însăşi noţiunea de transcendenţă divină. Orice structură familială în care se insistă pe necesara egalitate între fraţi conţine un element nefavorabil menţinerii autorităţii lui Dumnezeu. Familia nucleară egalitară apare, astfel, ca un teren mai

---

[3] Cf. *supra*, cap. 3.
[4] Cf. *Supra*, p. 118.

puțin favorabil persistenței sentimentului religios decît familia nucleară absolută, iar familia comunitară ca un teren mai puțin favorabil decît familia sursă. Relația tată–fiu stabilește, în mod pozitiv, un grad de autoritate divină ; relația între frați stabilește, în mod negativ, un nivel de contestare a acestei autorități. Combinarea celor două efecte permite stabilirea *a priori* a gradelor de soliditate a imaginii lui Dumnezeu corespunzînd celor patru tipuri familiale utilizate în această carte.

Familia sursă produce o soliditate maximă : autoritatea taților se sprijină pe aceea a lui Dumnezeu ; indiferența față de principiul de egalitate, manifestată în relațiile dintre frați, implică o lipsă a contestării transcendenței divine.

Familia comunitară face să apară o contradicție și un echilibru instabil : linia verticală a organizării familiale implică o imagine puternică a lui Dumnezeu, dar egalitarismul relațiilor dintre frați favorizează o respingere a transcendenței divine.

Familia nucleară absolută dă naștere unui alt tip de situație medie, dar care nu corespunde unei contradicții. Liberalismul organizării familiale implică un Dumnezeu fragil, iar indiferența față de principiul de egalitate îi permite acestuia să fie destul de puțin contestat.

Familia nucleară egalitară reprezintă amenințarea absolută pentru religie. Dumnezeul fragil ce decurge din liberalismul patern este erodat de egalitarismul raportului fratern.

Toți acești Dumnezei unici pot să trăiască și chiar să prospere pînă la mijlocul secolului XVII : existența unui Creator este în acest caz o necesitate intelectuală, cît și afectivă sau morală. Dumnezeul firav al regiunilor de familie nucleară, mai puțin activ în viața oamenilor, rămîne Creatorul. Revoluția științifică îl privează pe Dumnezeu, în etape succesive, de suporturile sale logice și intelectuale. Începînd din a doua jumătate a secolului XVII, religia va trebui să se bazeze exclusiv pe suporturi afective și morale. Dependența sa de structurile familiale, mari producătoare de afectivitate și de moralitate, se va mări. Acolo unde structurile familiale sînt de tip liberal și egalitar, imaginea lui Dumnezeu, și în consecință religia, se vor modifica mai repede.

Structuri agrare și soliditate a sistemului religios

Tipul agrar, alt element al sistemului antropologic al unei anumite regiuni, are, de asemenea, un rol în determinarea gradului de soliditate a sistemului religios. Unul din cele patru tipuri de organizare agrară

studiate în capitolul 2 – mare exploatație, arendă, arendă în parte și proprietate țărănească – dă naștere unei fragilități originale a vieții religioase. E vorba despre marea exploatație, care produce și reproduce, ca și marea industrie, dependență economică și, prin urmare, un sentiment atenuat al importanței destinului individual, terestru sau metafizic.

Pentru a funcționa, sistemul marii exploatații presupune existența unei mase de muncitori agricoli a căror condiție diferă puțin de aceea a muncitorilor cei mai puțin calificați din industrie. Și ei trăiesc dintr-un salariu, chiar dacă acesta e plătit adesea în natură. Proletariatul, în sensul cel mai general al termenului, nu e o creație a uzinei. Zilierii și lucrătorii manuali din Vechiul Regim sînt deja proletari, unii agenți economici neexercitînd nici un control asupra instrumentelor lor de producție, asupra exploatației rurale care continuă să existe din munca lor. Ca și aceea a lucrătorilor din industrie, dependența lor economică trebuie să producă o structură religioasă slabă. În interpretarea propusă de Weber în *Économie et société*, sclavilor, muncitorilor agricoli și salariaților din industrie li se atribuie, de altfel, un anumit indiferentism religios[5].

Analizei weberiene privind fragilitatea sentimentului religios într-un context de dependență economică i se mai poate adăuga și o altă interpretare, care o completează și o nuanțează, fără a o contrazice realmente, centrată mai mult pe imaginea lui Dumnezeu așa cum rezultă ea din viața familială, decît pe noțiunea de destin individual.

Independența economică face din familie, indiferent de tipul său, o unitate de producție autonomă unde tatăl este conducătorul întreprinderii. Condiția de salariat industrial sau agricol privează familia de funcțiile sale de producție, reducînd-o, pe plan economic, la rolul de unitate de consum. Tatăl rămîne șeful familiei, dar nu mai e șeful întreprinderii. Este o situație care, fără a distruge autoritatea paternă, îi schimbă parțial natura. Acțiunea tatălui încetează a se materializa în decizii economice cotidiene, perceptibile pentru copil, pierzîndu-și caracterul concret. În regim de salariat, autoritatea tatălui e mai îndepărtată, mai strict afectivă, înlocuită adesea de aceea a mamei, mai prezentă în domiciliul familial. Dependența economică face ca autoritatea tatălui să devină abstractă. În mediul proletar, se observă foarte des devieri matriarhale importante ale sistemului familial[6]. Condiția de

---

[5] M. Weber, *op. cit.*, p. 506.

[6] La muncitorii agricoli din Nordul Franței, căsătoria este adesea matrilocală, soții urmînd să trăiască în satul soției lor (cf. E. Todd, *Seven Peasant Communities...*, pp. 140–142). În Norvegia de la începutul secolului XIX, soț și

salariat, industrial sau agricol, şubrezeşte imaginea paternă şi, în consecinţă, imaginea reflectată a lui Dumnezeu.

Spre deosebire de marea industrie, marea exploataţie rurală nu este un produs al modernităţii. Ea este un element al fondului antropologic. Contribuie, deci, la creearea unor zone de slăbiciune iniţială a creştinismului tradiţional. Arendarea, arendarea în parte şi proprietatea ţărănească sînt conforme, desigur, cu unele situaţii de independenţă economică destul de diferite. Nici unul din aceste sisteme agrare – nici chiar arendarea în parte – nu se apropie de gradul de dependenţă tipică al marii exploataţii. Toate consideră familia ca pe o unitate de producţie, iar pe tată drept un şef de exploataţie. Ele nu au efectele dăunătoare masive ale marii exploataţii asupra credinţei în Dumnezeu şi în lumea de dincolo.

Introducerea variabilei agrare nu complică foarte mult analiza fragilităţii iniţiale a sistemului religios local. Existenţa marii exploataţii o presupune adesea pe aceea a familiei nucleare[7]. Ea se prezintă ca un factor care agravează instabilitatea sistemului religios din zone definite deja de sistemul lor liberal drept fragile.

Salariaţii agricoli şubrezesc religia în unele zone cu un grad foarte slab de modernizare – nici industrializate, nici alfabetizate în a doua jumătate a secolului XVIII. Astfel, prima prăbuşire a creştinismului nu va mai avea de aşteptat primul demaraj industrial pentru a se manifesta. Ea se produce acolo unde familia, liberală şi egalitară, creează o imagine firavă şi contestată a lui Dumnezeu–tatăl şi acolo unde condiţia de salariat agricol atenuează sentimentul unui destin individual, slăbind puterea materială a tatălui. Regiunile din Europa unde se combină *familia nucleară egalitară* cu *marea exploataţie rurală* sînt polii cei mai importanţi ai primei descreştinări.

Prima criză : sfîrşitul catolocismului clasic (1730–1800)

La mijlocul secolului XVIII, în Franţa, Spania, Portugalia şi Italia începe prima fază a decreştinării. E o criză religioasă de un tip nou : ea

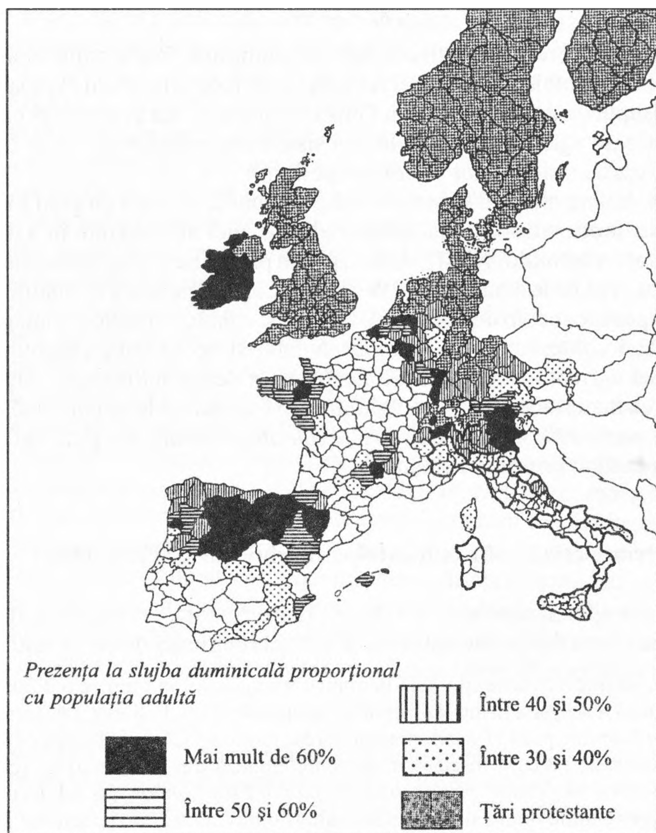
soţie au frecvent aceeaşi vîrstă la muncitorii agricoli, în timp ce o diferenţă de vîrstă îi desparte în mediul ţăranilor independenţi (cf. E. Sundt, *On Marriage in Norway*, p. 145). Mediul muncitoresc modern lasă a se observa devieri matriarhale, precum în clasa muncitoare engleză din anii cincizeci (cf. P. Willmot şi M. Young, *Family and Kinship in East London*, pp. 44–61).

[7] Despre relaţiile dintre structuri familiale şi tipuri agrare, vezi capitolul 2.

nu duce de la un sistem de credință la altul, ci de la credință la necredință. Cercetarea istorică recentă, în serie și cantitativă, ne-a ajutat foarte mult în cunoașterea cronologiei fine a procesului, îndeosebi în cazul Franței.

Studiile lui Timothy Tackett privind istoria socială a clerului mirean permit situarea cu exactitate a începutului refluxului. Indicele utilizat nu poate fi prezența la serviciul divin, care nu e măsurabilă la o perioadă atît de îndepărtată în timp. Evoluția numărului de vocații religioase – puternic corelată cu practica duminicală – este un revelator statistic destul de satisfăcător. Cifrele adunate de Tackett arată că numărul anual

Harta 30 – Practica religioasă catolică (1950–1965)



de noi preoți scade foarte mult, între 1730 și 1789, în unele regiuni importante[8]. În funcție de loc, modificarea se situează între 1730 și 1760[9]. Nu toate diocezele franceze au fost studiate, dar tendința generală este absolut clară. Dacă ne mărginim la marele Bazin parizian și împrejurimile sale, scăderea numărului de vocații e deosebit de clară în diocezele Reims, Orléans, Dijon, Autun, Le Mans, Lisieux, Sées. Rezultatele sînt mai puțin clare pentru Chalons–sur–Marne și Laon. În ce privește dioceza din Troyes, aici apare o descreștere continuă încă de la începutul secolului XVIII. Totuși, în mai multe dioceze periferice nu se poate dovedi o tendință de scădere a recrutării în anii 1730–1789, semn că în însuși interiorul lumii catolice se operează o diferențiere. Metz, Saint–Brieuc, Rodez, Vannes, Viviers, Coutance sau Gap nu par atinse realmente de criză[10]. În ansamblu și fără a nega existența anumitor neregularități, trebuie să constatăm că scăderea numărului de vocații religioase mirene este deosebit de puternică în centrul sistemului național, în inima Bazinului parizian, în timpul jumătății de secol care precede Revoluția franceză.

Evoluția numărului de vocații care privesc mănăstirile și nu parohiile, confirmă aceste rezultate. Cercetări recente asupra ordinului capucinilor din Bazinul parizian și Touraine evidențiază o scădere a numărului de „profesiuni" (adică intrări definitive în ordin) în 1745 la Reims și în 1750 la Amiens[11].

Datele folosite de Michel Vovelle în analiza sa privind decreștinarea în Provence sînt de un alt tip, dar produc o cronologie paralelă. În acest caz, indicatorul statistic este frecvența relativă a cererilor de slujbă religioasă în testamente. Scăderea numărului acestor manifestări tipice de pietate catolică începe, în general, către 1750, iar în unele parohii, din anii 1720–1730[12]. Cifrele privind peninsula Iberică nu permit să se ajungă la o datere la fel de fină, dar arată, de asemenea, o decreștinare veche. Din secolul XVIII, Sudul Portugaliei – în special dioceza Beja – apare lipsit de preoți, abandonat de Biserică. Unele mărturii lăsate de preoții parohi din epocă indică un punct de flexiune către 1750[13]. Și în

8 T. Tackett, „L'histoire sociale du clergé diocésain dans la France du XIX^e siècle", p. 204.
9 T. Tackett, articolul citat, p. 205.
10 T. Tackett, articolul citat, grafică, p. 205.
11 C. Hémar, *Les Frères mineurs capucins sous l'Ancien Régime*, pp. 27, 65, 71.
12 M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XIX^e siècle*, pp. 305–306.
13 J. Marcadé, „Beja, terre de mission au XIX^e siècle", p. 140.

Spania prăbuşirea religioasă începe tot în secolul XVIII. Cifrele disponibile arată că numărul de preoţi la 10 000 de locuitori scade de la 70 în 1769 la 25 în 1859, scăderea continuînd şi după această dată[14]. Refluxul catolicismului e deosebit de brutal în Andaluzia. Singura dintre regiunile de decreştinare timpurie pentru care nu dispun de date, care să permită stabilirea unei cronologii detaliate, este Italia. Cu toate acestea, imediat după al doilea război mondial, numărul de preoţi la 10 000 de locuitori atingea deja în Italia de Sud valori infime, mai mici de 5 – ca în Andaluzia[15] (harta 31). Convergenţa seriilor privind Bazinul parizian, Provence, Sudul Portugaliei şi Sudul Spaniei sugerează o mare uniformitate temporală a fenomenului în Europa, deci, ar trebui să presupunem că ea se extindea şi în peninsula italiană. În fiecare dintre exemplele de scădere, mijlocul secolului XVIII reprezintă o cotitură.

Uniformitatea e doar temporală, nu şi spaţială. Lumea protestantă nu e avută în vedere. În lumea catolică, unele regiuni sînt atinse, altele nu. Începe diferenţierea şi se conturează o geografie a necredinţei.

Geografie

Între 1800 şi 1960, catolicismul se stabilizează. În regiunile decreştinate prin criza anilor 1730–1800, Biserica încetează definitiv să mai fie o putere socială. Practica duminicală rămîne slabă ; vocaţiile sacerdotale continuă să fie rare. Se instalează un catolicism pur formal, am fi tentaţi să spunem „nominal“ : copiii sînt botezaţi, oamenii se căsătoresc la biserică. Asta e tot. Biserica se mulţumeşte să administreze ritualuri conforme cu riturile de trecere clasice ale existenţei umane, de esenţă necreştină.

În alte părţi, religia a rămas intactă. Pînă în anii 1960–1965, un catolicism solid supravieţuieşte, şi prosperă chiar, în majoritatea regiunilor scutite de criza din anii 1730–1800, cu rate de prezenţă la slujba religioasă mai mari de 50% şi o producţie de preoţi în creştere în secolul XIX.

Studiile de sociologie religioasă, realizate de canonicul Boulard şi continuatorii săi pentru ansamblul lumii catolice, din anii 1950–1965, permit să se contureze, cu o mare precizie, această geografie a catoli-

---

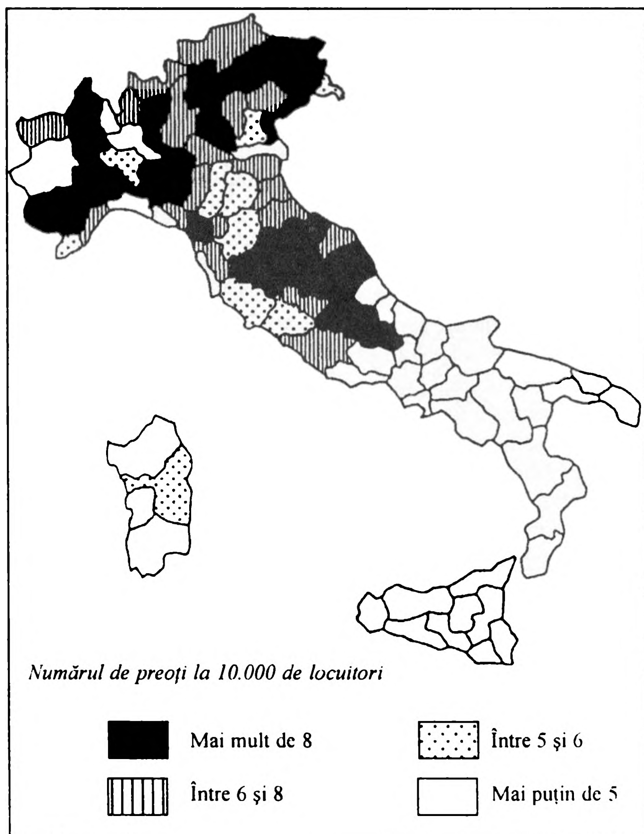
14 R. Duocastella, „Géographie de la pratique religieuse en Espagne“, p. 264.

15 Pentru Andaluzia, vezi R. Duocastella şi colab., *Analisis sociologico del catolicismo español*, p. 28.

cismului menținut, care definește negativ o geografie a decreștinării din anii 1730–1800 (harta 30).

Harta regiunilor de slabă practică religioasă catolică nu acoperă nici o hartă a modernității, fie că e vorba de modernitatea secolului XVIII sau de aceea a mijlocului secolului XX. În partea țărilor timpuriu *decreștinate*, găsim o regiune aparținînd centrului dezvoltat al Europei, Bazinul parizian, o provincie mediu dezvoltată, Provence, și altele notoriu subdezvoltate, în toate epocile, ca Sudul Spaniei, al Portugaliei sau al Italiei. În mod simetric, spațiul fidel include zone foarte avansate, ca Belgia, Sudul Țărilor de Jos, Germania renană sau meridională și

Harta 31 – Italia : clerul secular în 1971

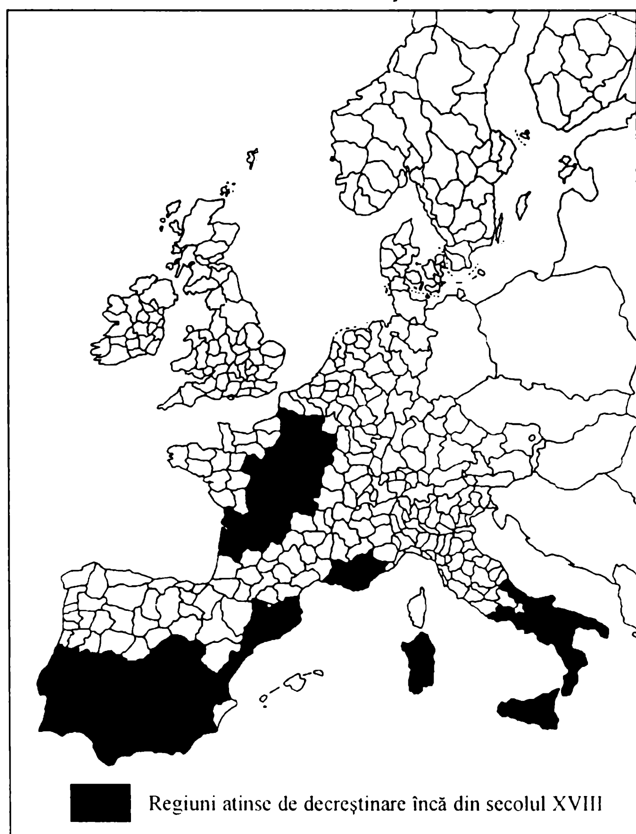


Elveţia, regiuni mediu dezvoltate, ca Franţa de Vest, Nord–Estul Italiei şi Austria, precum şi altele realmente rămase în urmă, ca Irlanda, Spania sau Portugalia de Nord. În interiorul spaţiului francez, zonele catolice pot să apară dezvoltate, ca Alsacia, Nordul, Franche–Compté şi Savoia, ori subdezvoltate, ca Bretagne, Anjou şi Rouergue.

Factorii explicativi, expuşi deja, permit să se înţeleagă de ce a supravieţuit catolicismul în unele regiuni pînă către 1965 şi de ce a fost eliminat din altele încă din anii 1730–1800.

Cei patru poli principali de decreştinare – Bazinul parizian, Provence, Sudul peninsulei Iberice şi Italia meridională – combină cu toţii,

Harta 32 – Polii decreştinării



pe plan antropologic, familia nucleară egalitară şi marea exploatație rurală (harta 32). Pot fi observate cîteva fenomene de răspîndire, prin vecinătate, în afara acestor poli inițiali : zona decreştinată a Bazinului parizian se întinde spre sud–vest, prin regiuni unde se amestecă familia sursă incompletă cu familia conunitară, dar şi arendarea în parte cu marea exploatație. În Provence, spațiul decreştinat urcă spre nord pentru a atinge regiuni de familie sursă. În Spania, decreştinarea atinge Catalonia, dominată de structuri familiale de tip sursă şi de marea exploatație. La Sudul Portugaliei, decreştinarea atinge o regiune ocupată de marea exploatație, unde structurile familiale, egalitare, nu sînt propriu–zis nucleare. În ansamblu, însă, concordanța dintre fondul antropologic (familie nucleară egalitară + mare exploatație) şi decreştinare este izbitoare.

Aşadar, sistemul familial şi sistemul agrar apar la fel de necesare în procesul decreştinării : marea exploatație şi corolarul său, salariații agricoli, sînt esențiale. Regiunile unde sînt asociate familia nucleară egalitară cu proprietatea țărănească par pe hartă ca destul de bune terenuri de rezistență a catolicismului. E un lucru evident în cazul Nordului Spaniei, principala regiune prezentînd această combinație antropologică. Estul Franței – Lorena, Franche–Compté şi Bourgogne – care prezintă aceeaşi combinație, rămîne destul de catolic, în pofida unei industrializări destul de avansate în secolul XX. Din această categorie, numai Italia de Nord–Est reneagă catolicismul : proprietatea țărănească nu e de ajuns pentru a împiedica dezertarea Piemontului, foarte puțin practicant. Ce-i drept, e vorba de o regiune supraindustrializată. Cîțiva coeficienți de corelație permit să se măsoare, cu o oarecare precizie, puterea de determinare a variabilei agrare. Coeficientul care leagă „procentajul de muncitori agricoli din populația activă agricolă“ cu „prezența la slujba de duminică“ este în Franța de – 0,52, în Spania de – 0,60, în Portugalia de – 0,80[16]. În Italia, țară pentru care dispunem de statistici insuficiente privind prezența la slujba religioasă, coeficientul de corelație care leagă „proporția de muncitori agricoli“ cu „numărul de preoți parohi per locuitor“ este egal cu – 0,53[17]. Universalitatea relației este evidentă. Dacă ne mărginim la examinarea sferei catolice, avem uneori impresia înşelătoare că totalitatea angajaților agricoli ajunge

[16] Muncitori agricoli în 1975 pentru Franța şi Spania, 1981 pentru Portugalia : practică religioasă la începutul anilor şaizeci în Franța şi în Spania, la sfîrşitul anilor şaptezeci în Portugalia.

[17] Anul 1971 pentru ambele variabile.

pentru a explica decreştinarea. La sud–vest de Bazinul parizian (între Loire şi Bordeaux), în Catalonia, marea exploataţie atrage după sine decreştinarea în regiunea de familie sursă. La Sudul Portugaliei, masa de salariaţi agricoli produce o decreştinare totală într-o regiune unde structura familială este egalitară, desigur, dar prezintă şi anumite trăsături autoritare[18].

Trebuie să ieşim din lumea catolică, ce nu cuprinde regiuni care disociază la scară mare marea exploataţie de familia nucleară egalitară, pentru a înţelege importanţa structurii familiale în procesul de decreştinare. Nici în Anglia de Sud, nici în Scoţia, nici în Germania de Nord sau în Suedia de Centru–Est, regiuni de masă salariată agricolă, marea exploataţie nu atrage după sine o decreştinare timpurie. Protestantismele foarte diverse din aceste ţări şi provincii ating fără efort, intacte, uneori chiar consolidate, mijlocul secolului XX. Aici, structurile familiale nu sînt de tip egalitar. Absenţa acestui factor antropologic esenţial împiedică decreştinarea timpurie.

Catolicismul înaintea imploziei : un fenomen urban

Catolicismul din anii 1620–1730, întărit prin Contrareformă, nu avea o influenţă uniformă asupra părţii sale din Europa. Implantarea sa în profunzime e foarte inegală, îndeosebi în regiunile de familie nucleară egalitară, care-şi constituie, după războaiele religioase, temeiul antropologic fundamental. Cercetarea datelor privind recrutarea religioasă în Vechiul Regim arată că, într-adevăr, catolicismul din regiunile de familie nucleară egalitară este un fenomen *în cea mai mare parte* urban. În regiunile unde familia nucleară egalitară e asociată în mediul rural – cazul cel mai frecvent – cu marea exploataţie, catolicismul e chiar un fenomen *esenţialmente* urban.

Analiza detaliată a diocezei din Reims, situată la nord–est de Bazinul parizian – uniform nucleară egalitară în privinţa structurilor familiale, dar cuprinzînd pe plan agrar unele zone de mare exploataţie şi altele de proprietate ţărănească –, permite înţelegerea diferitelor niveluri de implantare a catolicismului din Vechiul Regim. Datele utilizate de Dominique Julia şi Dennis McKee la studierea acestei dioceze provin

---

18 Despre particularităţile structurii familiale din Sudul Portugaliei, vezi capitolul 1, pp. 48–52.

de la sfîrşitul secolului XVII[19]. Cifrele calculate demonstrează caracterul specific urban al recrutării tradiţionale : la joncţiunea dintre secolele XVII şi XVIII, oraşele şi burgurile diocezei Reims furnizează aproape 70% din vocaţiile sacerdotale, în timp ce ele cuprind mai puţin de 30% din populaţia circumscripţiei Champagne[20]. Satele, cuprinzînd mai mult de 60% din populaţie, dau doar 30% din preoţi. Oraşele par nişte insuliţe de religiozitate într-o mare de indiferentism rural. Această repartizare spaţială, foarte clară atunci cînd examinăm hărţile, nu dispare de-a lungul laturii de nord–est a diocezei, din microregiunile Rumigny, Charleville–Mézières, Sedan, Grandpré, Cernay şi Dun[21]. În această zonă, periferică deopotrivă pentru dioceza Reims şi pentru Bazinul parizian, găsim sate mai productive în preoţi şi oraşe mai puţin covîrşitoare – într-un cuvînt o mai mare omogenitate religioasă a ansamblului oraşe/sate. Or, pe această latură nord–estică, marea exploataţie, tipică pentru Bazinul parizian, se diminuează, făcînd treptat loc unui sistem agrar format din exploataţii mijlocii şi din ţărani proprietari. Familiile de muncitori agricoli din partea sud–vestică a diocezei furnizează puţini preoţi, mai mulţi provenind din familii de ţărani aparţinînd categoriei de mijloc. Structurile recrutării clericale nu sînt diferite, în aceeaşi epocă, în Spania, Portugalia sau Italia.

Corelaţiile observate în secolul XX între sistemele agrare şi nivelurile de religiozitate existau şi în Vechiul Regim. Încă din secolul XVII, ţăranii proprietari apar foarte fideli catolicismului contrareformat, în timp ce lucrătorii agricoli apar relativ indiferenţi. Ceea ce duce de la credinţă la decreştinare este schimbarea de atitudine a oraşelor – foarte fidele în secolul XVII şi care se detaşează începînd cu anii 1730–1740.

Nu e nevoie de nici o ipoteză suplimentară pentru explicarea activismului religios al oraşelor din Vechiul Regim, aflat în opoziţie cu indiferenţa zonelor rurale de mare exploataţie. Ca şi satele de ţărani proprietari, oraşele din Vechiul Regim sînt populate cu lucrători independenţi. Lumea urbană preindustrială e alcătuită mai ales din meşteşugari şi comercianţi. Prin structura sa economică, ea e foarte departe de universul urban al epocii industriale. Oraşul tipic din secolul XVII cuprinde cîţiva nobili şi negustori, dar trăieşte îndeosebi din activitatea

---

[19] D. Julia şi D. Mckee. „Le clergé paroissial dans la diocèse de Reims sous l'épiscopat de Charles–Maurice Le Tellier".
[20] D. Julia şi D. McKee, articolul citat. p. 540.
[21] D. Julia şi D. McKee, articolul citat. pp 539 şi 546.

unei mase de mici „meşteri“, lucrători independenţi apţi pentru o conştiinţă religioasă puternică, potrivit ipotezei lui Weber.

Catolicismul anilor 1620–1730, victorios în aparenţă, este un sistem fragil în regiunile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie. El domină la oraşe, care, la rîndul lor, domină satele. Dar, Dumnezeul său, liberal şi egalitar, slab definit prin structurile familiale, nu e acceptat realmente decît în lumea urbană. Independenţa economică a maselor, tipică pentru vechile oraşe, e singurul factor care favorizează puterea sa.

În satele de mare exploataţie, unde structura familială este aceeaşi – şi, prin urmare, nefavorabilă – morfologia economică intră în joc într-un sens negativ. Condiţia de salariat deformează imaginea tatălui şi, în consecinţă, pe aceea a lui Dumnezeu. Acesta apare deosebit de îndepărtat şi de abstract, mai mult spectator decît actor, în viaţa oamenilor. În realitate, catolicismul contrareformat n-a controlat probabil niciodată cu adevărat spiritele din satele de structură familială nucleară egalitară şi de mare exploataţie[22].

Între 1730 şi 1800, catolicismul urban se prăbuşeşte în întreaga Europă : regiunile ale căror zone rurale erau deja puţin religioase, ies de sub influenţa Bisericii.

Luminile lovesc în inimă

Istoria statistică şi serială a recrutării religioase, care evidenţiază o fază de declin brutal între 1730 şi 1800, reproduce în mod firesc una din cronologiile clasice ale istoriei intelectuale. Ea este reflectarea cuantificată a mişcărilor de idei cunoscute. Într-adevăr, la acea epocă, ofensiva purtată de Lumini împotriva religiei organizate atinge un maximum de intensitate. Deismul şi ateismul atacă aproape simultan dogmele creştine tradiţionale în toată Europa. Dumnezeul abstract al deismului şi Dumnezeul absent al ateismului sînt o consecinţă a revoluţiei ştiinţifice din secolul XVII, care stabileşte o imagine a lumii din care Crea-

[22] Ceea ce nu exclude o respectare formală a Bisericii catolice. G. Le Bras subliniază, în *Études de sociologie religieuse*, buna înfăptuire a îndatoririi pascale la începutul secolului XVIII francez, „supunerea aproape perfectă a ţăranilor francezi“, mai ales cei din Bazinul parizian. Sursele sale sînt anchetele realizate la diocezele din epocă, conduse de episcopi cu ajutorul parohilor. Vezi îndeosebi t. I, pp. 240 şi 276.

torul este eliminat, cel puțin în ce privește viața cotidiană a oamenilor. Primul deism, acela al intelectualilor englezi, se dezvoltă, de altfel, imediat după revoluția newtoniană, între 1690 și 1740. El însoțește legile gravitației în călătoria lor spre continent : în Franța e radicalizat, transformat, pînă la urmă, de către unii, în ateism. În această privință, evoluția lui Diderot, de la deism la ateism, este caracteristică. Forța culturală a Franței Luminilor asigură o răspîndire europeană a lipsei de credință a elitelor. În acest caz, principala misiune a „filosofilor" devine, după cum spune Voltaire, aceea de *a strivi ceea ce e josnic*, adică de a distruge credințele religioase tradiționale. Caracterul european al revoluției științifice, apoi al mișcării Luminilor, explică foarte bine caracterul simultan al evoluțiilor religioase constatate în Franța, Spania, Portugalia sau Italia. De altfel, istoria politică a religiei confirmă aceste coincidențe temporale. Expulzarea iezuiților de către guvernele din Europa catolică este, de asemenea, un fenomen la scară continentală, riguros situat în timp : 1759 în Portugalia, 1762–1764 în Franța, 1767 în Spania, 1773 în Austria. Credința creștină tradițională e atacată de un fenomen uniform. Rezistența religiei este, totuși, diferită. Lipsa de credință pornește pretutindeni de la elite : nobilimea, burghezia și, paradoxal, însuși clerul. În cea mai mare parte a Europei, însă, mișcarea de decreștinare nu începe din mediile populare, urbane și mai ales rurale. Deismul și ateismul rămîn fenomene minoritare, resorbite, pînă la urmă, de masa de credințe populare. Decreștinarea nu triumfă decît acolo unde satele prezintă o structură antropologică „optimă", care combină familia nucleară egalitară cu marea exploatație. În Bazinul parizian, în Sudul Spaniei sau al Italiei, unde aceste condiții sînt realizate, Luminile lovesc catolicismul direct în inima sa : în orașele de unde sînt recrutați preoții și adevărații credincioși. Lichidarea religiei urbane, pe fondul unei indiferențe rurale, atrage aici după sine distrugerea globală a sistemului religios.

În alte părți, are cîștig de cauză stabilitatea. În lumea protestantă, asistăm chiar la o reactivare a sentimentului religios, în mediile populare, în a doua jumătate a secolului XVIII. Metodismul englez, pietismul german sînt reacții firești ale sistemelor antropologice locale la filosofia decreștinantă a Luminilor. Familia nucleară absolută engleză și familia sursă germană încheie cu Dumnezeu un contract de existență suplimentar.

Renaştere şi moarte a protestantismelor (1740–1930)

Pentru catolicism, anii 1750–1850 sînt o perioadă de criză, de diviziune, de parțială implozie. Pentru protestantism, aceeaşi perioadă este fastă, momentul unei „treziri", potrivit terminologiei reformate însăşi[23]. Reactivare a dezbaterii teologice, o mai mare participare a credincioşilor, apariție de noi Biserici şi secte : între 1750 şi 1850, diversele protestantisme europene ies din lîncezeala anilor 1660–1740. Aristocrații sceptici, suveranii anticlericali sau atei, produse ale filosofiei Luminilor, dispar din peisajul social. În Marea Britanie, fenomenul se manifestă încă de la mijlocul secolului XVIII. John Wesley, fondator al metodismului, începe să predice în 1739. Mişcarea sa agită mediile populare în a doua jumătate a secolului XVIII, provocînd, în prima jumătate a secolului XIX, o reactivare a tuturor sectelor provenite din revoluția engleză[24], trezite dintr-un somn de o sută cincizeci de ani. Scoția şi Țara Galilor sînt atinse în acelaşi timp. Pe continent, întoarcerea la credință e ceva mai tîrzie. Primele semne caracteristice ale acestei renaşteri generale apar în Germania, Suedia, Danemarca, Norvegia, Elveția şi Țările de Jos, între 1800 şi 1815[25]. În cazul Marii Britanii, ca şi în cel al continentului, cronologia revelează natura şocului ce pune în mişcare credințele religioase.

În Marea Britanie, prima fază, sălbatică, a revoluției industriale, face să se răspîndească o stare de nelinişte generală ce duce la o renaştere temporară a credinței. Pe continent, Revoluția franceză, care începe la o jumătate de secol după revoluția industrială engleză, face să apară un alt tip de frică, o altă nevoie de credință şi de siguranță metafizică, ducînd la aceeaşi soluție, trezirea credințelor tradiționale.

Reactivarea religioasă îi conduce adesea pe protestanții „regenerați" în afara Bisericii lor instituite, fenomen abia perceptibil în Germania, dar măsurabil în Suedia, în Danemarca şi Norvegia, evident în Țările de Jos, Anglia, Scoția şi Țara Galilor, deoarece istoria religioasă a acestor patru națiuni e ritmată în secolul XIX de sciziuni. Într-o țară protes-

---

[23] Pentru o prezentare generală a *renaşterii* protestante, vezi E.G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, t. 3 şi K.S. Latourette. *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 2.

[24] G.R. Cragg. *The Church and the Age of Reason*, pp. 141–156.

[25] K.S. Latourette, *op. cit.*, t. 2, pp. 136–140. 168–175 etc.

tantă, sciziunea nu e decît un semn brut de vitalitate. Separarea de Biserica mamă înseamnă să repeți istoria părinților fondatori, aceea a lui Luther și Calvin, înseamnă să te redefinești „reformat". Apariția în Țările de Jos, între anii 1820–1830, a Christelijke Gereformeerde Kerk sau a Free Church scoțiană în 1843, a unei lente separări a metodismului de Biserica anglicană, a proliferării altor secte engleze, a eliminării de către metodism și alte grupuri nonconformiste a anglicanismului în Țara Galilor, nu creează o nouă problematică religioasă. Adevărata credință protestantă implică, la nivel individual, convingerea unei convertiri la adolescență sau la mijlocul vîrstei adulte. Convertirea aleșilor favorizează aproape în mod mecanic sciziunile, îndeosebi în țări de structură arminiană, care valorifică puțin disciplina organizațională. Protestantismul e prosper în cea mai mare parte a secolului XIX, chiar dacă nu creează noi credințe. El nu are de înfruntat, pe terenul propriu, precum catolicismul, amenințarea lipsei de credință, cu excepția, poate, a unor subculturi muncitorești, în special în Anglia. Înainte de sfîrșitul secolului, nu e observabilă nici o prăbușire globală. Atunci, însă, căderea e brutală și totală : spre deosebire de criza catolică din a doua jumătate a secolului XVIII, criza protestantismului, care începe către 1880, nu scutește nici o regiune și nu lasă să subziste mare lucru din puterea socială a Bisericilor. Ea face din lumea reformată un univers total laicizat. Înainte de a aborda cronologia exactă a acestui proces, e necesar să amintim cîteva probleme de metodă privind măsurarea practicării credinței într-o țară protestantă.

Măsurarea credinței și a practicii într-o țară protestantă

Sociologia catolicismului renunță la a mai defini credința, pentru a fi interesată doar de practica religioasă : metoda Boulard conduce la stabilirea unor indicatori cuantificați care măsoară asistența la slujba duminicală, frecvența împărtășaniei pascale, proporția de copii botezați, procentajul de căsătorii religioase, numărul anual per locuitor al hirotonisirilor de preoți. Fără a atinge intensitatea reală a credinței, la o populație dată, acești indicatori definesc bine puterea locală a catolicismului. Ei măsoară eficient influența Bisericii asupra spiritelor. Într-o țară protestantă, nu avem nimic asemănător. Religia lui Luther neagă importanța preoților și declară supremația credinței laice ; deci, nu se poate lua în considerare frecvența vocațiilor sacerdotale, la un moment anume, într-un loc anume, drept un indicator obiectiv de religio-

zitate. Utilizarea unor ritualuri pune probleme asemănătoare : credința protestantă se dorește interioară, o relație directă a omului cu Dumnezeu. Prezența la slujbele religioase nu este capitală pentru protestantism. Faptul de a nu asista nu constituie o ruptură semnificativă. Un număr puțin ridicat de pastori, o prezența redusă la slujba de duminică nu pot fi considerate ca semne sigure ale unei necredințe radicale. Protestantul ideal, în versiunea sa reformată cea mai dură, este un om care, la el acasă, citește seara din biblie. Ceea ce nu poate fi cuprins în statistică. Totuși, rigoarea metodologică nu trebuie să ducă la o respingere a datelor existente. Prezența la slujbele religioase *într-un anume moment,* numărul de pastori *într-un anume moment,* nu au un sens absolut. Dimpotrivă, o scădere bruscă a asistenței duminicale, între *două* date anume, sau o scădere a numărului de pastori au un sens și nu pot decît să reveleze o diminuare a credinței. Așadar, e posibil să se dateze, cu o anumită precizie, criza protestantismului european. Și unele comparații în spațiu au un sens. În interiorul unui sistem religios național, prezența simultană a unor zone de puternică sau redusă prezență duminicală, a unor regiuni deosebit de favorabile recrutării de pastori, arată existența unor niveluri diferite de religiozitate. Astfel, anumite fenomene de accelerare sau de rezistență pot fi studiate din interiorul unor țări, ca Anglia, de pildă.

Cronologie

Primele semne de diminuare a protestantismului apar în Anglia și în Țările de Jos începînd din 1880. Din 1881, Biserica anglicană înregistrează o scădere a numărului de hirotonisiri anuale. Într-o primă fază, această situație nu pare a privi Bisericile nonconformiste ; declinul efectivelor acestora nu începe decît prin 1906[26]. Recensămînturile olandeze, care împart locuitorii regatului în funcție de apartenența religioasă, arată o creștere substanțială a numărului celor „fără religie", începînd din 1880, exclusiv în provinciile protestante[27]. Din 1890 sau din 1900, acest lucru se referă la toate țările protestante : Țara Galilor și Scoția, națiunile scandinave și țările de limbă germană. În cele nouă provincii ale fostei Prusii, numărul de candidați la o funcție sacerdotală scade cu 50% între 1895 și 1905. Numărul de studenți în teologie scade de la

[26] A. Hasting, *A History of English Christianity, 1920–1985*, pp. 36–37.
[27] Recensămînt din 1930, t. 9, pp. 58–59.

4 536 la 2 228 între 1900 şi 1908[28]. În Suedia, declinul începe tot în anii 1890–1914 : în 1908 este publicat un raport privind declinul recrutării[29]. Traiectoria Danemarcei, situată din punct de vedere geografic între Suedia şi Germania, este, după toate probabilităţile, similară.

Naţiunile scandinave mai periferice, ca Norvegia şi Finlanda, sînt cucerite de mişcare.

Procesul durează un anumit timp ; în majoritatea regiunilor, el este încheiat, în mare, la începutul anilor treizeci. În Prusia, numărul hirotonisirilor anuale trece de la 329 în 1890 la 134 în 1930[30]. Pe ansamblul Bisericilor protestante din Germania, numărul de confirmări scade de la 808 911 în 1920 la 447 695 în 1930[31].

După cel de al doilea război mondial, protestantismul are mai ales aderenţi cu numele, ca şi catolicismul din regiunile decreştinate. Prezenţa la slujba religioasă duminicală atinge niveluri spectaculos de scăzute : în Danemarca, în anii cincizeci, ea este de 5,7% în districtele rurale ; în Suedia, de 1,3% ; în Finlanda, de 2,9%[32]. Între 1880 şi 1950, protestantismul dispare ca putere socială. Din 1930, el nu mai e o forţă importantă în majoritatea regiunilor.

Cauză primară, cauze secundare

Cauza primară, esenţială, a crizei protestante din anii 1880–1930 este cu siguranţă revoluţia darwiniană care distruge mitul fondator al Genezei. Un atac mai direct şi mai brutal decît revoluţia newtoniană, care schimba structura universului, dar nu se atingea de om şi de misterul originii sale. Teoria selecţiei naturale este deosebit de dură pentru protestantism, care aşază Biblia în centrul practicii şi gîndirii religioase. A distruge Geneza înseamnă a semăna îndoiala asupra întregii Biblii şi a sfintelor Scripturi. Înseamnă a mina protestantismul în centrul său. Şi asta nu numai în ţările calviniste, unde folosirea Vechiului Testament e o veche tradiţie, ci şi în cele luterane, unde „renaşterile“ din secolul

[28] K.S. Latourette, *op. cit.*, t. 2, p. 98.
[29] K.S. Latourette, t. 2, p. 183.
[30] K.S. Latourette, t. 4, p. 254.
[31] K.S. Latourette, t. 4, p. 253.
[32] K.S. Latourette, t.4, pp. 313, 326 şi 341. Cifra la scară naţională de 2,7% dată de Latourette pentru Norvegia (p. 323) mi se pare cam scăzută, dacă ţinem seama de existenţa unei zone de rezistenţă în Norvegia occidentală.

XIX erau pe larg bazate pe lectura Bibliei[33]. Revoluția darwiniană amenință mult mai puțin direct catolicismul, care le refuză, în practică, credincioșilor, accesul la Scripturi. Cronologia crizei protestante, care începe pretutindeni între 1880 și 1910 într-o manieră remarcabil de uniformă, indică în sine că acționează un factor unic și universal. Factorul acesta este publicarea, în 1859, a *Originii speciilor*. Pentru că atunci lumea protestantă e complet alfabetizată – dacă lăsăm la o parte unele sectoare muncitorești și agrare ale societății engleze –, criza se propagă cu o foarte mare rapiditate și atinge curînd toate mediile sociale. Unii factori secundari permit să se explice ușorul avans al anumitor regiuni și întîrzierea altora.

Țările de structură nucleară absolută și de tradiție arminiană, ca Anglia și Olanda, sînt atinse primele. Datele nu ne permit să afirmăm dacă de această relativă precocitate este răspunzătoare tradiția religioasă sau structura familială.

Arminianismul, născut în zonă calvinistă, este deosebit de fidel Bibliei, deci vulnerabil în mod special la darwinism, dar se mai poate estima și că structura familială a Angliei și a Olandei, *nucleară absolută*, proiectează imaginea liberală a unui Dumnezeu mai fragil decît imaginea autoritară construită de familia sursă din Germania ori Suedia. Factorii religioși și familiali acționează în același sens, ei nu pot fi omiși.

Analiza structurilor familiale permite, totuși, să se înțeleagă de ce decreștinarea „protestantă“ ia forma unui abandon lipsit de agresivitate și neînsoțit de sentimente antireligioase, spre deosebire de prima decreștinare catolică, explicit ostilă preoților și lui Dumnezeu.

Egalitarismul structurii familiale nucleare egalitare, tipic în regiuni catolice decreștinate, explica ostilitatea față de orice principiu transcendent, respingerea oricărei ființe de natură superioară sau de esență diferită. Într-o țară protestantă, luterană sau arminiană, egalitarismul e absent din structura familială și, prin urmare, nu se iau atitudini metafizice. Familia sursă presupune un inegalitarism activ, familia nucleară absolută o indiferență accentuată față de principiul de egalitate. Declinul credinței nu implică, de asemenea, în cazul lor, respingerea lui Dumnezeu ori a preoților. În țările de structură liberală, ca Anglia sau Olanda, indivizii care au renunțat la practica religioasă își părăsesc în liniște Biserica. În Suedia și în Germania, cel mai adesea ei încetează de a mai crede și de a mai practica, dar rămîn cu numele membri ai Bisericilor de stat. În Anglia și în Olanda, prăbușirea religiei e un proces nedureros.

---

[33] E.G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, t. 3, p. 170.

Arminianismul admitea într-atît autonomia omului, încît dispariția teoretică a Creatorului nu creează un vid și o lipsă. Sectele arminiene cele mai radicale și în special quakerii așezau deja în chiar spiritul aleșilor lumina divină. Arminianismul radical îl cobora pe Dumnezeu în om și suprima orice transcendență adevărată, orice autoritate exterioară. Dispariția lui Dumnezeu nu e decît un mic pas înainte pentru grupuri avînd o asemenea concepție despre divinitate. Ea nu poate, în nici un caz, să dezechilibreze spiritele.

În regiunile luterane de familie sursă, dispariția lui Dumnezeu nu e nedureroasă. Lichidarea metafizică a unei ființe atotputernice ținîndu-l în mîna sa pe om, care nu e percepută doar de Nietzsche, creează, dimpotrivă, o angoasă reală, sentimentul unei pierderi ireparabile. E o criză morală ale cărei efecte le vom vedea în Germania, cu ocazia escaladării nazismului, fenomen ce urmează foarte curînd după dispariția Dumnezeului lui Luther.

Revoluție industrială și decreștinare în Anglia

Revoluția industrială nu fixează ritmurile fundamentale ale decreștinării protestante, dar suprimă posibilitatea unei reapariții. Darwinismul distruge credințele elitelor ; dezvoltarea proletariatelor industriale distruge vechiul mediu popular, în care s-ar fi putut refugia credința tradițională.

Neconcordanța temporală a decreștinării cu revoluția industrială este o evidență. În 1851, unicul recensămînt religios din istoria britanică măsoară prezența la serviciul religios duminical. Marea Britanie e deja masiv industrială[34]. Cu toate acestea, nivelul general de practică rămîne ridicat, mai mare de 50% în majoritatea comitatelor, într-o perioadă cînd, într-o bună parte a Bazinului parizian, este sub 20%. Răspîndirea revoluției științifice darwiniene decide momentul crizei, ce va începe treizeci de ani mai tîrziu. O examinare detaliată a recensămîntului religios din 1851 evidențiază acțiunea de decreștinare a revoluției industriale în mediul muncitoresc (hărțile 33 *a* și 33 *b*).

---

[34] Pentru o prezentare generală a documentului, vezi W. S. F. Pickering, „The 1851 religious census – a useless experiment?". Bună cartografiere a principalelor rezultate privind Anglia (fără Țara Galilor) în J. D. Gay, *The Geography of Religion in England*, pp. 266–320.

La această dată, cei mai puțini practicanți se află mai ales în comitatele cele mai industriale : Derbyshire, Lancashire, Cheshire, Leicestershire, Northamptonshire, Staffordshire, Warwickshire, West Yorkshire (GBE 8, 19, 20, 23, 28 și o parte din 34). Ele nu sînt depășite în lipsa de perseverență decît de unele comitate din Nord, ca Westmoreland, Cumberland și Northumberland (GBE 7 și 11), mai puțin industriale, dar unde rezistența catolică din secolele XVI și XVII slăbise influența protestantismului și creaseră condiții deosebit de favorabile indiferentismului religios. În ansamblu, coeficientul de corelație care leagă practica religioasă cu proporția de populație ocupată în industrie sau comerț este puternic, egal cu – 0,64[35]. Aceeași concordanță se va observa și în Scoția, unde Vestul industrial, centrat pe Glasgow, este în aceeași perioadă mai puțin practicant decît Estul mai tradițional din jurul orașelor Edinburgh și Dundee[36]. Examinarea cazului britanic arată, totuși, că decreștinarea maselor nu ajunge pentru a antrena un sistem religios către sfîrșitul său. Nici aceea a elitelor. Cazul protestantismului englez, ca și acela al catolicismului francez din secolul XVIII, arată că elitele *și* masele trebuie să fie decreștinate, simultan sau succesiv, pentru ca să se prăbușească ansamblul sistemului religios. Morfologia economică – mare exploatație agricolă sau întreprindere industrială – favorizează indiferentismul popular. Revoluțiile științifice atacă religia de sus în jos, minînd credințele burgheze.

În Anglia, marea exploatație agricolă, atît de surprinzătoare în peisajul din Sud, nu are efecte imediat vizibile la nivel de practică, spre deosebire de întreprinderea industrială. Comitatele din Sud, comparabile cu centrul Bazinului parizian prin structura agrară, dau la iveală, în 1851, niveluri de practică religioasă relativ ridicate (hărțile 33 a și 34 a). Trebuie analizată însăși natura credinței pentru a fi identificat un efect specific al marii exploatații. Numeroasele nuanțe ale structurii protestante engleze permit o asemenea abordare. Recensămîntul religios din 1851 deosebește diversele confesiuni și permite în special să se pună față în față anglicanii (fideli Bisericii instaurate) cu nonconformiștii (membri ai nenumăratelor grupuri, din care metodiștii, baptiștii și congregaționaliștii sînt cei mai importanți). Credința nonconformistă, mai intensă, presupune însă un veritabil angajament personal. Adeziunea anglicană este un act de *conformism* social cît și unul de practică reli-

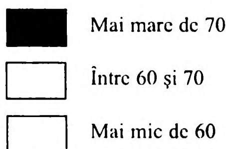
35 Practică religioasă în 1851, profesiune în 1821.

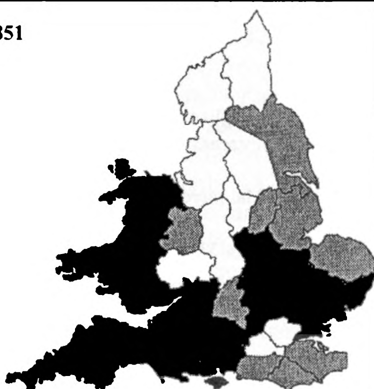
36 M. Langton, R. J. Morris și colab., *Atlas of Industrializing Britain* : pentru rezultate recensămîntului religios din 1851 privind Scoția, p. 213.

gioasă. Zonele de forță ale Bisericii anglicane sînt cele de mare exploatație (harta 34 *b*). Proletariatul agricol din Sud, fără a se opune religiei, ca proletariatul industrial din Nord sau proletariatul rural din Bazinul parizian, este lipsit de entuziasm, mai mult conformist decît evlavios. Aşa cum am văzut, anglicanismul, religie vulnerabilă şi rurală, cedează în 1880, cu mai bine de douăzeci de ani înaintea nonconformismului burghez şi mic burghez. Aceleaşi nuanțe de comportament religios pot fi observate în Suedia sau în Germania : acelaşi indiferentism relativ al proletariatului industrial, aceeaşi slăbire a sentimentului religios la lucrătorii agricoli din Suedia centrală sau Germania de Nord.

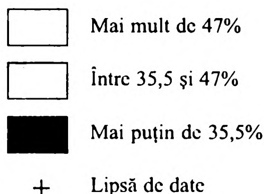
Harta 33 – Anglia

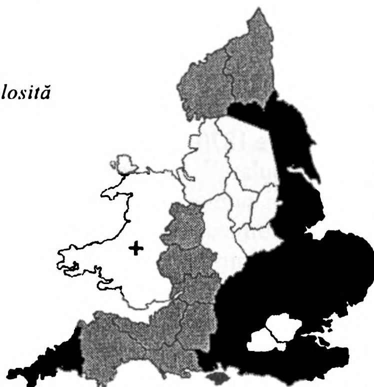
a) practica religioasă globală în 1851
Indice de prezență la slujbă





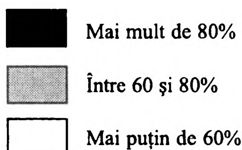
b) industrializarea în 1821
Proporția din populația activă folosită în industrie, comerț şi artizanat

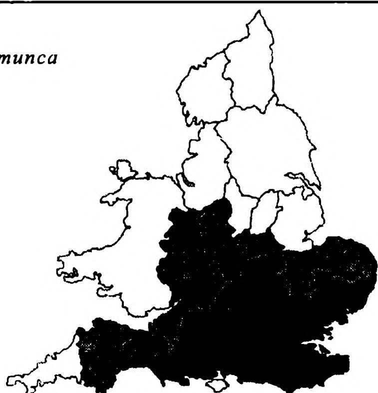




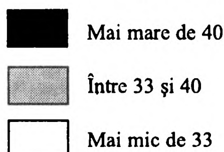
Harta 34 – Anglia

a) concentrația agrară în 1851
Proporție de ferme folosind munca salariată





b) practica anglicană în 1851
Indice de prezență la slujbă





Demarajele industriale ale Germaniei, între 1850 şi 1870, sau ale Suediei, între 1870 şi 1890, distrug fundamentele socioeconomice ale religiei populare[37]. Cu toate acestea, industria nu imprimă niciodată decreştinării, numai ea, ritmul său național. Iar aceasta, pentru că ea nu slăbeşte sentimentul religios decît în proletariatul nou creat. Mai mult, pentru că ea, într-o primă etapă, produce cel mai adesea o reactivare a credinței în straturile sociale care se sustrag proletarizării. Confruntate

---

[37] Datele demarajului sînt cele propuse de W.W. Rostow în *Les Étapes de la croissance économique*, p. 7.

cu o viziune posibilă a Infernului pe pămînt – uzina sau mina –, clasele sociale tradiționale sînt tentate să se redefinească drept creștine, într-un sens augustinian și protestant : mai bine aleși decît condamnați. Această deplasare a meșteșugarilor și burghezilor înspre credință are o amploare variată, dar e pretutindeni evidentă în țări protestante, *acolo unde revoluția industrială precede criza darwinistă,* care lovește, pînă la urmă, protestantismul, la nivelul elitelor burgheze și nu la acela al maselor muncitorești. Din acest punct de vedere, cazul Angliei este exemplar. Creșterea în forță a nonconformismului, între 1750 și 1850, corespunde cu o activare a credinței în anumite pături sociale ; ea este un efect al industrializării, ca și decreștinarea din mediul muncitoresc. Societatea suferă o polarizare religioasă. Proletarii ocupînd o funcție inferioară calificării lor se află în prăpastie. La marginea abisului, muncitori calificați, meșteșugari, funcționari și burghezi găsesc în ideea de alegere divină o speranță necesară. Geografia nonconformismului englez confirmă această interpretare ca limbaj de reacție la revoluția industrială. Indiferent că e vorba de metodism sau de *dissent* tradițional, zonele de credință puternică, din Midlands sau Yorkshire, mărginesc la est regiunile de industrializare și de decreștinare maxime (hărțile 35 *a* și 35 *b*). Anglicanismul prosperă mult spre sud, departe de bulversările economice. Deoarece provoacă în același timp *declin și consolidare a credinței*, industrializarea nu poate atrage după sine, singură, decreștinarea. În ce o privește, revoluția științifică, atingînd elitele și clasele mijlocii, stabilește momentul crizei, anii 1880–1930, pentru întreaga lume protestantă.

Supraviețuirea catolicismului armonic (1900–1965)

Criza protestantă din anii 1880–1930 nu afectează ceea ce mai rămîne din lumea catolică. Regiunile unde Biserica romană supraviețuise prăbușirii din anii 1730–1800 mai sînt, după al doilea război mondial, poli de fidelitate ai catolicismului. Dispariția protestantismului îi oferă Bisericii catolice un fel de monopol al credinței. Năruirea lumii protestante produce o ciudată reunificare : pentru cîteva decenii, credința maselor, atunci cînd ea există, se identifică din nou cu Roma. E vorba însă de un creștinism minoritar, care nu deține mai mult de 30% din Europa occidentală, restul continentului fiind pe larg decreștinat. Acest ultim catolicism este fărîmițat din punct de vedere geografic, constituit din mai multe blocuri, adevărate insule despărțite de mări de indiferentism religios (harta 36).

Insula principală e centrală şi masivă : ea cuprinde lumea germanică meridională – Germania de Sud şi Renania, Austria occidentală, Elveţia centrală – prelungită la sud–est cu Veneto şi o parte din Lombardia, iar la nord–vest cu Belgia şi Ţările de Jos meridionale. Celelalte insule sînt mai puţin impresionante ca mărime. Un bloc iberic se întinde din Ţara Bascilor franceză pînă în Nordul Portugaliei, prin Vechea–Castilie şi Leon. În Franţa, Vestul breton, angevin şi vendeean, precum şi marginea de sud–est a Masivului central, constituie alte nuclee de rezistenţă. Estul, format din Lorena, Alsacia, Franche–Comté şi Savoia, la fel de fidel ca şi Vestul, se prezintă ca e extindere a blocului central germanic. Ultimul pol de rezistenţă creştină este o insulă în sensul strict al cuvîntului : Irlanda. În toate aceste regiuni, practica religioasă rămîne puternică pînă după al doilea război mondial, dar cu variaţii notabile : o fidelitate maximă e remarcată în Irlanda, cu mai mult de 90% prezenţă la slujba duminicală, şi o practică minimă în Germania, cu exact 50% în 1951. Dar, în toate aceste regiuni, credinţa supravieţuieşte mai mult decît în alte părţi atacurilor conjugate ale revoluţiei ştiinţifice şi ale revoluţiei industriale.

Fundamente antropologice ale rezistenţei

Toate regiunile fidele catolicismului sînt caracterizate prin exploataţia familială în domeniul agrar. La început, am fi tentaţi să atribuim acestui factor excepţionala lor rezistenţă religioasă. Totuşi, blocul principal, centrat pe lumea germanică, nu mai este o lume rurală între 1930 şi 1960. Ţăranii care trăiesc aici sînt, într-adevăr, proprietari independenţi, dar trăsătura fundamentală a peisajului social, în această inimă industrială a Europei, este clasa muncitoare. Ceea ce surprinde aici, este persistenţa catolicismului în cadrul proletariatului. La începutul anilor cincizeci, aproape jumătate din muncitorii catolici germani asistă cu regularitate la slujba de duminică[38]. Condiţia de salariat nu ucide religiozitatea.

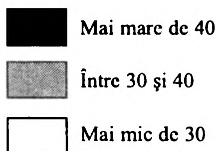
Toate regiunile la care ne referim aparţin tipului familial sursă -- complet în cazul Sudului Ţărilor de Jos, Germaniei meridionale şi Elveţiei şi incomplet în cazul Renaniei, Belgiei şi Veneto. O imagine paternă viguroasă susţine aici imaginea unui Dumnezeu puternic. Este

[38] A. Wahl, *Culture et mentalités en Allemagne*, p. 41 ; practica e mai redusă, însă, în mediile muncitoreşti ale regiunii supraindustrializate a Ruhrului.

o explicație indispensabila, dar insuficientă, în măsura în care familia sursă n-a salvat, în aceeași perioadă istorică, religia din țări protestante ca Suedia, Germania de Nord sau Scoția. Pentru a explica excepționala soliditate a catolicismului în aceste regiuni, mai trebuie să amintim și o consolidare a disciplinelor familiale cu ajutorul organelor Bisericii. Combinația dintre autoritarismul familial și supremația preotului, tipică pentru *catolicismul armonic*, permite supraviețuirea religiei în perioada științifică și industrială. Protestantismul se sprijinea doar pe familie, fiindcă nega importanța preotului ; cînd apare criza, el e lipsit de orice susținere organizațională. Biserica catolică, dimpotrivă, este o instituție

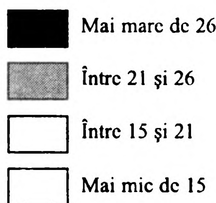
Harta 35 – Anglia

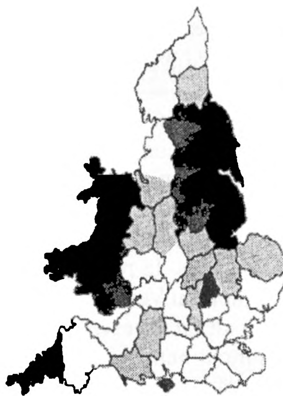
a) practica „nonconformistă“ în 1851
Indice de prezență la slujbă



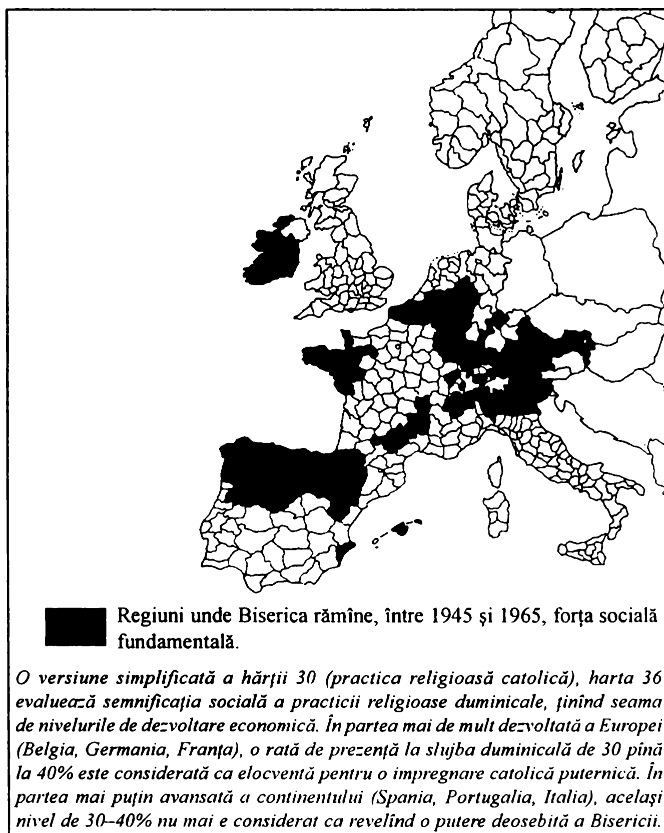


b) practica metodistă în 1851
Indice de prezență la slujbă





Harta 36 – Ultimul catolicism



Regiuni unde Biserica rămîne, între 1945 şi 1965, forţa socială fundamentală.

O versiune simplificată a hărţii 30 (practica religioasă catolică), harta 36 evaluează semnificaţia socială a practicii religioase duminicale, ţinînd seama de nivelurile de dezvoltare economică. În partea mai de mult dezvoltată a Europei (Belgia, Germania, Franţa), o rată de prezenţă la slujba duminicală de 30 pînă la 40% este considerată ca elocventă pentru o impregnare catolică puternică. În partea mai puţin avansată a continentului (Spania, Portugalia, Italia), acelaşi nivel de 30–40% nu mai e considerat ca revelînd o putere deosebită a Bisericii.

ierarhizată şi disciplinată, al cărei mecanism poate juca un rol autonom de susţinere a conformismului religios şi de întîrziere a dezintegrării.

Aşadar, supravieţuirea catolicismului în anumite regiuni nu e un fenomen simplu. Pretutindeni, puterea aparatului clerical şi acceptarea unui rol special al preotului în viaţa religioasă şi socială au avut un cuvînt de spus. În regiunile rurale – Irlanda, Vechea-Castilie, Nordul Portugaliei sau Vestul Franţei – dominate de tipuri familiale foarte variate, un alt factor esenţial este independenţa economică, aceasta permiţînd menţinerea unui nivel relativ ridicat de religiozitate. În inima industrială a Europei, în Germania, în Belgia şi în Ţările de Jos, mai

curînd ar trebui amintită familia sursă, cu puternica sa autorirate paternă, chiar dacă ceea ce rămîne din fondul rural, favorabil, are un anumit rol.

Catolicismul acesta e foarte diferit de catolicismul trentin, cel ce se redefinise împotriva protestantismului. Între 1560 şi 1730, Biserica se sprijină mai ales pe regiuni ale căror structuri familiale dominante sînt de tip nuclear egalitar. Metafizica liberală şi egalitară a teologiei de la Trent reflectă valorile liberale şi egalitare ale acestui tip familial dominant. Regiunile de familie sursă ori de familie nucleară absolută care rămîn în sfera de influenţă catolică sînt minoritare, 38 şi, respectiv, 2%. Începînd de la prima criză catolică, ce smulge de sub influenţa Bisericii zonele a căror structură familială este nuclear egalitară şi unde sistemul agrar este marea exploataţie, echilibrul de forţe antropologice se schimbă. În interiorul sferei rămase catolice, în secolele XIX şi XX, familia sursă constituie pe viitor tipul dominant. Ea ocupă 70% din spaţiu, faţă de 25% ocupat de familia egalitară, legată de proprietatea ţărănească. O configuraţie ciudată această asociere a catolicismului tîrziu cu tipul familial autoritar şi inegalitar, ce favorizase atît de bine protestantismul. O configuraţie normală, în măsura în care familia sursă, cu taţii săi absoluţi, produce imagini ale lui Dumnzeu autoritare şi viguroase. Familia sursă este susţinerea firească a tuturor sistemelor religioase puternice : în secolul XVI, credinţa cea mai absolută este protestantă ; în secolul XX, ea este catolică.

Deplasarea catolicismului, de la familia nucleară egalitară înspre familia sursă, nu rămîne fără urmări asupra practicii sociale şi a teologiei sale, cu adevărat deformate de schimbarea de teren antropologic. Pe parcursul secolului XIX, deviază într-un sens autoritar. Sistemul metafizic nu e modificat explicit, dar tematica favorizează din ce în ce mai mult principiile de ordine şi de supunere. Anul 1871 marchează punctul final al acestei evoluţii : atunci e proclamată dogma infailibilităţii pontificale, care încearcă să facă din papă o imagine a lui Dumnezeu pe pămînt[39].

[39] Despre noţiunea de *catolicism armonic*, cf. *supra*, p. 127.

CAPITOLUL VII

Controlul naşterilor

Controlul naşterilor este, împreună cu alfabetizarea şi industrializarea, unul dintre elementele esenţiale ale modernităţii. În Europa, răspîndirea sa începe de la sfîrşitul secolului XVIII. Dar istoria sa nu e simplă. Prima naţiune unde se aplică e Franţa, care nu e cea mai modernă. Ea se afla atunci în urma Europei germanice şi nordice în privinţa alfabetizării şi a Marii Britanii în privinţa industrializării. Către 1980, legătura dintre controlul naşterilor şi nivelul cultural este o evidenţă la scară mondială, deoarece coeficientul de corelaţie, care compară fecunditatea cu alfabetizarea femeilor e mare, egal cu – 0,73[1]. Între 1770 şi 1950, însă, în interiorul continentului european, doar evoluţia ratei de alfabetizare nu permite explicarea tuturor evoluţiilor ratei de natalitate.

Cronologic

Istoria controlului naşterilor, ca şi aceea a decreştinării, e intermitentă. Franţa se detaşează în ultima treime a secolului XVIII : rata de natalitate începe să scadă în oraşe. În perioada Revoluţiei se produce o accelerare, iar contracepţia se răspîndeşte la sate. Din anii 1830–1835, rata de natalitate franceză trece sub linia de 30 de naşteri anuale la

[1] E. Todd, *L'Enfance du monde*, p. 190.

1 000 de locuitori[2]. În restul Europei nu intervine nici o schimbare : ratele de natalitate rămîn ridicate, fără a atinge totuşi nivelurile caracteristice ale lumii a treia din anii 1950–1970. Existenţa unor vîrste foarte mari la căsătorie permite deja un oarecare control al fecundităţii, punînd o frînă la procreaţie vîrstei medii. În ansamblu, ratele de natalitate sînt stabile, cuprinse între 30 şi 38 la mie în primele trei sferturi ale secolului XIX[3]. Această situaţie europeană, care îmbină o revoluţie demografică franceză cu o imobilitate a comportamentelor din alte ţări, durează aproape o sută de ani, pînă în ultimul sfert al secolului XIX. Atunci se pune în mişcare Europa de Nord. Începînd din 1880, încep să se detaşeze Marea Britanie, Ţările de Jos, Belgia şi Elveţia[4]. În ţările scandinave, Germania şi Austria, apar uşoare scăderi, nedecisive. Din anii 1900–1910, revoluţia demografică atinge Europa centrală şi nordică pe orizontală[5]. Valul atinge, pînă la urmă, Europa mediteraneană : în Italia, Spania şi Portugalia, grosul desprinderii demografice se produce între 1920 şi 1940. Periodizarea vorbeşte de la sine : revoluţiile demografice franceze şi nord-europene coincid cu cele două crize majore : prima prăbuşire catolică din anii 1730–1800 şi căderea protestantismului între 1880 şi 1930.

Alfabetizare + decreştinare = contracepţie

Alfabetizarea e doar o primă condiţie a dezvoltării controlului naşterilor ; prăbuşirea credinţelor religioase pare un factor la fel de important. O dată introduse cele două elemente explicative, istoria demografică a Europei, împreună cu cele trei faze principale ale sale, devine uşor de înţeles.

Faza întîi : 1770–1830

În această perioadă, Franţa e singura naţiune din Europa – cel puţin în ce priveşte Bazinul parizian – în acelaşi timp *alfabetizată şi decreştinată.* Creşterea nivelului cultural permite răspîndirea cunoştinţelor.

---

[2] P. Festy. *La Fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, p. 8.
[3] P. Festy. *op. cit.*, p. 8.
[4] J.–C. Chesnais. *La Transition démographique*. p. 126.
[5] J.–C. Chesnais. *op. cit.*, p. 129.

Dispariția Bisericii catolice, a cărei doctrină interzice orice intervenție în mecanismul natural al procreației, le dă indivizilor libertatea necesară. De la finele secolului XVIII, francezii consideră, împreună cu Diderot, că nici un Creator nu le supraveghează în amănunt viața cotidiană și mai ales modul lor de a face dragoste. Ei încetează a mai crede în realitatea păcatului originar, noțiune asociată de Biserică insistent cu sexualitatea și care-i justifică represiunea. Decreștinarea desacralizează iubirea fizică, permite experimentarea individuală în acest domeniu și dezvoltarea controlului nașterilor. În această primă fază, nici Nordul, nici Sudul Europei nu pot urma Franța. În Nord, alfabetizarea e mai avansată, dar creștinismul e intact. Or, protestantismul sacralizează la fel ca și catolicismul sexualitatea. În Sud, din 1800, există zone întinse decreștinate în Spania, Portugalia sau Italia, dar rata de alfabetizare e prea scăzută ; domnesc ignoranța și pasivitatea.

Faza a doua : 1880–1930

Europa de Nord se alătură Franței. Ea rămîne alfabetizată, dar abandonează credința creștină. Începe tranziția demografică. Scăderea ratei de natalitate în țările protestante nu rămîne fără efect asupra comportamentului demografic al țărilor catolice din Nord. În Belgia, în Elveția centrală, în Sudul Țărilor de Jos, în Germania renană și meridională și Austria, rata de natalitate coboară, în pofida persistenței unui nivel ridicat de practică religioasă. Același fenomen poate fi observat în Franța, unde în regiunile catolice scutite de decreștinare apare, între 1800 și 1900, o fertilitate cu mult inferioară celei din restul lumii catolice. Influența comportamentului francez majoritar este evidentă. Cu toate acestea, în 1900, în Franța ca și în Germania, zonele catolice au totuși niveluri de fecunditate superioare celor din restul țărilor.

Faza a treia : 1920–1940

În Spania, Portugalia și Italia, răspîndirea tîrzie a alfabetizării e cea care declanșează în mare procesul de tranziție demografică. În Sudul acestor trei țări, decreștinarea era un fenomen vechi, al cărei potențial contraceptiv era dezactivat de nivelul cultural redus. Harta 27, unde e situat în spațiu și timp procesul de alfabetizare europeană, permite să se constate că pragul de 50% de bărbați alfabetizați nu e depășit de

Italia şi Spania de Sud, prin Portugalia centrală, decît între 1900 şi 1940. Femeile, fără de care nu poate fi răspîndită contracepţia, n-au atins, după toate probabilităţile, acest stadiu, decît după 1920 : concordanţa este perfectă. În aceste ţări, e de notat că, între 1940 şi 1965, mai există o suprafecunditate persistentă în regiuni rămase practicante.

Intenţia acestui scurt capitol n-a fost studierea în toate detaliile a procesului de răspîndire a controlului naşterilor. Subiectul a fost tratat într-o vastă sinteză (realizată sub conducerea lui Ansley Coale), avînd o abordare în special spaţială şi cartografică[6]. Decupajul Europei folosit e foarte apropiat de cel propus de mine. Unele reflecţii generale privind tranziţia demografică europeană – aceea aparţinînd lui Ron Lesthaeghe îndeosebi – pun bine în evidenţă interacţiunile între alfabetizare, decreştinare (secularizare potrivit terminologiei anglo–saxone) şi structurile agrare[7]. În diversele lucrări, conforme cu sinteza de la Princeton, se găsesc toate hărţile necesare unei descrieri a fenomenelor demografice europene între 1780 şi 1960.

Tranziţie demografică şi tranziţie ideologică

Factorii care declanşează dezvoltarea controlului naşterilor – decreştinare şi alfabetizare – nu se mulţumesc să acţioneze în domeniul demografic. Pierderea sensului religios, învăţarea cititului afectează ansamblul structurii sociale şi în particular viaţa ideologică a ţărilor şi regiunilor. Într-adevăr, condiţiile de apariţie a ideologiilor moderne sînt aceleaşi cu cele ale răspîndirii contracepţiei. De aceea coincid atît de bine în timp şi spaţiu tranziţia demografică şi cea ideologică.

---

6 Vezi lucrarea de sinteză a lui A.J. Coale şi S.G. Watkins, *The Decline of Fertility in Europe*. Decupajul administrativ e foarte apropiat de decuparea în 483 de unităţi folosită de mine, dar se întinde mult mai departe, deoarece înglobează Europa orientală şi Rusia. În această carte se găseşte lista monografiilor naţionale. care are drept bază sinteza globală (Franţa, Italia. Portugalia, Belgia, Rusia. insulele Britanice).

7 Vezi îndeosebi R. Lesthaeghe şi C. Wilson, „Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe. 1870–1930". în A.J. Coale şi S.C. Watkins. *op. cit.*, pp. 261–292.

PARTEA A TREIA

Moartea religiei, naşterea ideologiei

Moartea religiei permite naşterea ideologiei. Oamenii înlocuiesc brusc imaginea estompată a paradisului prin imaginea nouă a societăţii ideale. Din 1789, în Europa se succed valuri ideologice, legate în timp şi spaţiu de etapele decreştinării : Revoluţia franceză, liberalismul, social-democraţia, comunismul, fascismul, naţional–socialismul... Metafizicile sociale înlocuiesc metafizicile religioase, concepţiile despre un ideal terestru pe cele despre o lume de dincolo cerească. Dar nici politica modernă nu scapă mai uşor de determinările antropologiei decît religia tradiţională. Valorile familiale structurau în fiecare loc marile metafizici religioase, organizînd pentru vecie raportul dintre om şi Dumnezeu, liberal sau autoritar, precum şi relaţiile dintre oameni, egalitare sau inegalitare. Marile metafizici politice – ideologiile – reiau aceleaşi piese elementare pentru a-şi construi cetăţile ideale, de această dată pe pămînt. Relaţia cetăţeanului cu statul – care-l înlocuieşte pe Cel Veşnic – va fi liberală sau autoritară ; cele dintre cetăţeni vor fi egalitare sau inegalitare.

Diversitatea structurilor familiale permitea să se înţeleagă apariţia sistemelor religioase distincte şi contradictorii : catolic, luterano–calvinist, arminian... Ea mai permite să se explice şi dezvoltarea unor ideologii foarte diverse, precum şi localizarea lor în spaţiul european. Individualismil egalitar, liberalismul pur, social–democraţia, fascismul, comunismul, naţional–socialismul nu pot fi adoptate de către un popor ca ideologie dominantă decît dacă structura sa familială îl îndreptăţeşte. Peste frămîntarea produsă de războaiele civile sau internaţionale, se conturează o geografie ideologică a continentului, extraordinar de stabilă între 1789 şi 1965. De la începutul secolului XX, generalizarea votului universal provoacă exprimarea sistematică a structurilor ideologice naţionale sau regionale ; în acest caz, cartografia electorală permite situarea cu precizie a ideologiilor în spaţiu : variabile disciplinate, prea puţin aleatorii, acestea se înscriu în spaţiile

antropologice tradiţionale, grefîndu-se în mod selectiv pe similarele lor familiale.

Astfel, sistemele antropologice locale determină, succesiv, structura metafizicilor religioase şi pe aceea a metafizicilor politice. Stabilitatea structurilor familiale în timp face ca valorile elementare imprimate religiei, apoi ideologiei, să fie aceleaşi într-un loc dat. Un sistem liberal şi egalitar va produce, în secolul XVI, o metafizică religioasă liberală şi egalitară, apoi, între secolele XVIII şi XX, o metafizică ideologică liberală şi egalitară. Un sistem familial autoritar şi inegalitar va produce, în secolul XVI, o metafizică religioasă autoritară şi inegalitară, iar în secolul XX o metafizică ideologică autoritară şi inegalitară. Orice observator, care nu ţine seama de existenţa determinării familiale, dar observă dispariţia religiei, naşterea ideologiei şi analogia de structură existentă între religie şi ideologie, va avea impresia unui transfer direct de valori, din plan religios către planul politic. El va crede că vede religiosul modelînd politicul, dumnezeii autoritari realizînd state puternice, dumnezeii liberali încurajînd parlamentarismul. Transferul observat este în mare măsură o iluzie, rezultată din permanenţa unui determinant fundamental, sistemul familial. Mai rămîne ca într-un loc dat, societatea ideală a oamenilor politici să pară cetatea lui Dumnezeu coborîtă pe pămînt.

Patru sisteme ideologice

Combinaţia cea mai elementară arată existenţa a patru sisteme ideologice fundamentale, corespunzătoare cu cele patru tipuri familiale care ocupă continentul şi definite prin cele două perechi de valori sistemice libertate/autoritate şi egalitate/inegalitate. Ca şi familia, ideologia va putea fi :

1. liberală şi egalitară, în regiune de familie nucleară egalitară ;

2. autoritară şi inegalitară în regiune de familie sursă ;

3. autoritară şi egalitară, în regiune de familie comunitară ;

4. liberală şi neegalitară, în regiune de familie nucleară absolută.

Fiecăruia din cele patru sisteme familiale trebuie să-i corespundă un singur sistem ideologic. Dacă privim tradiţiile politice naţionale în ansamblu, din exterior şi pe o perioadă lungă, ipoteza unei relaţii simple între familie şi ideologie este imediat verificată. Franţa de Nord, majoritar liberală şi egalitară pe planul familial, produce fără efort perechea ideologică „libertate-egalitate". Negativ antropologic al

Franței, Germania, autoritară și inegalitară pe planul familial, refuză liberalismul și egalitarismul. Anglia, al cărei tip familial dominant este liberal fără a fi egalitar, manifestă un imdividualism absolut, adică indiferent față de principiul de egalitate. Pentru că nici o țară din Europa occidentală nu e dominată absolut de familia comunitară, autoritară și egalitară, Rusiei îi va reveni exprimarea potențialului ideologic al acestui al patrulea tip, sub forma unui totalitarism de nuanță egalitară. Puterea relativă a familiei comunitare în Italia va permite, totuși, să se examineze într-o țară occidentală producția ideologică specifică acestui sistem antropologic.

La un nivel mai general, ideologia se confundă cu structura politică națională sau regională. Iar relația dintre sistemul familial și cel ideologic este de o splendidă transparență. Cu toate acestea, atunci cînd se studiază din punct de vedere istoric înfruntările politice interne la fiecare din sistemele naționale sau regionale, sistemul ideologic devine confuz sau, mai curînd, se dedublează.

Naționalism și socialism

Dezintegrarea cetății creștine produce un vid metafizic. Oamenii, despărțiți din cauza rupturii religioase, trebuie să se unească din nou într-o societate ideală, adică într-un grup organizat conform principiilor generale și impersonale de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Acest grup trebuie să fie definit, iar limitele noii cetăți trasate. În Europa apar, pe rînd, două construcții metafizice concurente care sînt nevoite, pînă la urmă, să coabiteze și să se înfrunte. Noua cetate va fi ori Națiunea, ori Clasa. Estomparea conștiinței creștine provoacă creșterile succesive sau simultane ale conștiinței naționale și ale conștiinței de clasă. Ideologiile naționale și cele de clasă apar dintr-un același vid religios, dintr-o aceeași angoasă metafizică.

Primă experiență ideologică modernă, ieșind din prima prăbușire religioasă, Revoluția franceză se mulțumește cu o singură cetate nouă, națiunea. Sigur că idealurile sale de libertate și egalitate sînt valabile pentru întreg pămîntul. Limitele societății create pe aceste principii sacre vor fi, însă, cele ale națiunii. Omul universal va fi, la început, francez. Primul dintre naționalismele moderne decurge, logic, din prima criză religioasă. Totuși, Revoluția franceză nu folosește și nu inventează cea de a doua cetate ideală a timpurilor moderne, Clasa. Desigur, ea descrie starea a treia ca fiind împotriva nobilimii, dar și

că ea e națiunea reală. Societatea franceză de la finele secolului XVIII se poate percepe, o dată nobilimea eliminată, drept o societate puțin diferențiată, cu o clasă unică. Lumea preindustrială a micilor orașe și sate oferă imaginea unei societăți mai curînd fin stratificată decît polarizată în clase. Parisul, capitală imensă la scara epocii, e, totuși, un oraș de artizani și de comercianți, destul de omogen din punct de vedere social. Numai muncitorii agricoli din Bazinul parizian, veritabili proletari rurali, ar putea fi considerați, la nevoie, ca deosebiți de masa țărănească, artizanală și burgheză care constituie națiunea. Răspîndiți în satele lor, ei nu pot forma o clasă autonomă și vizibilă a structurii sociale. Revoluția franceză poate înlocui, deci, o metafizică unitară, catolică, printr-o altă metafizică unitară, națională.

Revoluția industrială produce pretutindeni un grup uman nou, separat, dramatic dominat și exploatat : proletariatul. Ea creează condițiile obiective minime ale unui vis ideologic altul decît cel național. Pare posibilă o a doua cetate ideală : clasa muncitoare în suferință e chemată să regenereze întreaga umanitate aflată în suferință. Proletariatul, lipsit complet de tradiții, ieșit din neant, va trebui să pună temeliile noii societăți. De fapt, el însuși e cetatea ideală. Metafizica socialistă ia naștere în secolul XIX, precum metafizica națională în secolul XVIII, produsă tot de vidul religios. Termenul socialist e luat aici în sensul său cel mai general : proiect de transformare a societății, repartizînd un rol special clasei muncitoare.

Pentru cristalizarea socialismului nu e necesară prezența unui mare număr de proletari reali. În Franța, țară de timpuriu decreștinată și suficient de alfabetizată, apariția unei tematici de clasă e foarte rapidă. Primele doctrine socialiste apar din 1848, la nici cincizeci de ani de la începutul industrializării. Prăbușirea metafizicii religioase este o condiție a genezei ideologiei socialiste, la fel de importantă ca procesul de industrializare. În aceeași epocă, în Anglia, într-o țară unde clasa muncitoare e aproape majoritară în cadrul populației active, socialismul e încă inexistent. Din 1880, însă, prăbușirea generală a protestantismului asigură pătrunderea unor socialisme englez, german, suedez ori danez, fără ca forța diverselor mișcări „muncitorești" să aibă un raport direct cu amploarea industrializării.

Prăbușirea metafizicii protestante, între 1880 și 1930, permite o creștere simultană a ideologiei naționaliste. Din 1880, naționalismul și socialismul progresează împreună. De dispariția cetății creștine profită deopotrivă conștiința de clasă și conștiința națională. De altfel,

cele două războaie mondiale vor permite să se aprecieze forța superioară a mitului național.

Adevărul e că, pornind de la revoluția industrială, decreștinarea izbutește pretutindeni să ajungă la definirea celor două ideologii concurente, una naționalistă, alta socialistă. Naționalismul de la sfîrșitul secolului XVIII nu mai e, deci, exact acela al Revoluției franceze. El nu ocupă singur spațiul lăsat gol de religie, ci și-l dispută cu socialismul. Or, socialismul, chiar dacă devine uneori noua metafizică a claselor mijlocii, se definește întotdeauna ca o ideologie muncitorească și se identifică cu dominații unei anume societăți. Naționalismul, în pofida tematicii sale unitare, devine o doctrină de clasă și se identifică, prin simetrie, cu lumea dominanților.

Patru naționalisme, patru socialisme

Națiunea, clasa muncitoare stabilesc limita exterioară a societății ideale, și nu structura sa internă, care rămîne determinată oriunde de valorile sistemului familial. Acolo unde domină familia nucleară egalitară, naționalismul va fi liberal și egalitar, ca și socialismul. În regiune de familie sursă, naționalism și socialism vor fi autoritare și inegalitare. Aceeași concordanță o găsim și în cazul tipurilor familiale nuclear absolut și comunitar. Așadar, în epoca contemporană se formează patru perechi naționalism/socialism și se înfruntă în interiorul fiecărei regiuni sau națiuni, dar împărtășind valorile comune. Niciodată conflictul dintre ideologia naționalistă și cea socialistă nu permite să fie depășită o tradiție politică. Nici o confruntare nu lasă Anglia să se sustragă liberalismului său sau Germania să devină antiautoritară.

În acest stadiu al analizei, fiecare dintre sistemele ideologice poate fi considerat drept combinația dintre două metafizici sociale, antagoniste și complementare, din care una consideră drept cetatea ideală națiunea, iar cealaltă clasa muncitoare. În acest caz, putem scrie :

sistem ideologic = ideologie naționalistă + ideologie socialistă.

Ideologii religioase reacționale

Dedublarea sistemelor ideologice în ideologie naționalistă și ideologie socialistă, considerînd națiunea și, respectiv, clasa, drept grup de integrare fundamental, nu dă seama de totalitatea segmentării ideologice a Europei anilor 1789–1965. Într-adevăr, metafizica ideologică apare pentru a înlocui metafizica religioasă acolo unde ea se prăbușește. Dar religia nu moare pretutindeni, între 1789 și 1965, și nici în aceeași perioadă, în funcție de statutul catolic sau protestant al țării. Lumea protestantă rezistă pînă către 1880. Pentru o parte a lumii catolice, lucrurile stau mai bine, căci supraviețuiește pînă prin 1965, trecînd deci intactă prin întreaga perioadă de înflorire a ideologiilor moderne. Așadar, Biserica catolică se definește prin raportare la Revoluția franceză, la social–democrație, la comunism, la fascism, la nazism sau la liberalism. Catolicii, a căror metafizică religioasă e neatinsă, n-au nevoie, în realitate, de o metafizică ideologică. Pentru ei, esențială rămîne organizarea viitorului celest și nu aceea a viitorului social. Cu toate acestea, sînt nevoiți să ia poziție în înfruntările ideologice ale epocii contemporane. Sînt constrînși să adopte o atitudine referitoare la organizarea ideală a cetății oamenilor, economică și politică. Între 1789 și 1965, catolicismul dă naștere unor ideologii pe care le-am putea califica drept reacționale, în măsura în care ele nu generează o nevoie intrinsecă a populațiilor credincioase, ci sînt reacții defensive la construcțiile ideologice care înfloresc în jurul lor. Ideologia religioasă reacțională nu e mai eliberată de determinările familiale decît religia sau ideologia pură. Într-adevăr, catolicismul tîrziu din anii 1789–1965 supraviețuiește în zone antropologice foarte diverse : familie sursă în principal, dar și familie nucleară egalitară și, într-o mai mică măsură, familie nucleară absolută și familie comunitară. Astfel încît nu se produce o ideologie reacțională unică. Familia sursă determină două forme specifice, monarhismul autoritar și creștin–democrația. Celorlalte tipuri familiale, mai puțin importante cantitativ, le va veni mai greu să definească forme ideologice precise, dar lasă să apară recții diferențiate la modernitatea ideologică.

Între 1789 și 1880, protestantismul, mereu activ, generează, și el, cîteva ideologii religioase reacționale, care, ca și acelea ale catolicismului, nu scapă de determinanții familiali : ele sînt liberale în Anglia și autoritare în Germania.

Ideologiile religioase reacționale, preocupate de apărare morală cît și de reformă economică și socială, sînt adesea mai interesate de sexualitate sau de alcoolism decît de mijloacele de producție și de schimb. Ele nu sînt nici de clasă, nici naționale, ci trebuie ca, acolo unde există, să ia poziție prin raportare la ideologiile pure, naționaliste sau socialiste.

Pe viitor, fiecare sistem ideologic poate fi descompus în trei forțe :

- *o ideologie socialistă sprijinită pe noțiunea de clasă ;*
- *o ideologie naționalistă sprijinită pe aceea de națiune ;*
- *o ideologie religioasă reacțională, a cărei referință ultimă e cetatea lui Dumnezeu.*

Ipoteza familială nu exclude posibilitatea unui pluralism politic intern pentru fiecare tip antropologic. Dintr-un același sistem familial pot lua naștere una, două sau trei forțe principale, a căror confruntare definește viața politică a țării sau a regiunii avute în vedere. Toate aceste forme au însă în comun valorile ideologice fundamentale transmise prin sistemul familial.

Structurile familiale determină patru dezvoltări ideologice separate în Europa anilor 1789–1965, fiecare corespunzînd unuia din cele patru tipuri familiale și spațiului său geografic. Familia nucleară egalitară, familia sursă, familia comunitară, familia nucleară absolută produc istorii ideologice paralele dar distincte. Pentru a le înțelege mai ușor, ele trebuie analizate separat.

Momentul ideologiilor : decreștinarea și alfabetizarea

Apariția ideologiilor moderne nu e determinată numai de dispariția metafizicii religioase. Pentru a se identifica cu noile sisteme de gîndire, popoarele trebuie să atingă un nivel educativ minim, adică să știe să scrie și să citească. Mai precis, pentru ca o metafizică de înlocuire să se poată răspîndi într-o societate modernă, e nevoie să se respecte o proporție de bărbați alfabetizați cel puțin egală cu 50%. Trecerea pragului de 50% de bărbați alfabetizați este, împreună cu decreștinarea, o condiție necesară de ideologizare. Împreună, decreștinarea și alfabetizarea constituie condițiile necesare și suficiente ale trecerii la ideologie. Decreștinarea și alfabetizarea pot coincide în timp, dar un decalaj, într-un sens ori în altul, este cea mai obișnuită combinație. Se pot observa trei figuri istorice.

a) ***Decreştinarea şi alfabetizarea sînt simultane.*** *În Franţa Bazinului parizian, învăţarea cititului şi dispariţia metafizicii religioase sînt două fenomene contemporane unul cu altul, care trec împreună pragurile lor critice respective către mijlocul secolului XVIII. Recrutarea religioasă scade începînd din 1730–1740 ; linia de 50% de bărbaţi alfabetizaţi e trecută către 1780. Revoluţia franceză, prima manifestare ideologică modernă, poate să izbucnească.*

b) ***Alfabetizarea precede decreştinarea.*** *Este cazul tuturor ţărilor protestante, unde învăţarea cititului e foarte avansată în secolul XVII, dar unde prăbuşirea religioasă nu intervine decît între 1880 şi 1930. O perioadă de latenţă poate fi identificată între începutul secolului XVIII şi sfîrşitul secolului XIX, timp în care popoare foarte alfabetizate rămîn credincioase pe plan religios şi, prin urmare, sînt refractare la ideologie. Germania, Ţările de Jos, Elveţia protestantă, ţările scandinave şi Marea Britanie se conformează acestui model. În ansamblul acestei vaste sfere, prăbuşirea religioasă e aceea care marchează începutul ideologizării, la sfîrşitul secolului XIX.*

Regiunile unde catolicismul supravieţuieşte crizei din anii 1730–1800, ca Germania de Sud, Flandra, Irlanda şi Spania de Nord, de exemplu, se conformează acestui model, însă nu ies din faza de latenţă, alfabetizată dar preideologică, decît către 1965. Apariţia unor ideologii moderne în cea mai mare parte a Europei constrînge totuşi aceste regiuni să producă ideologia reacţională din belşug între anii 1880 şi 1965.

c) ***Decreştinarea precede alfabetizarea.*** *În unele regiuni catolice, decreştinarea, totală sau parţială, este, dimpotrivă, foarte timpurie, deoarece intervine în secolul XVIII, dar alfabetizarea e tîrzie. Pragul de 50% bărbaţi alfabetizaţi nu este atins în Italia centrală decît în a doua jumătate a secolului XIX, în Italia şi în Spania de Sud în prima jumătate a secolului XX, iar în Portugalia de Sud între 1940 şi 1970 (harta 27). Mai poate fi definit şi un al doilea tip de latenţă, o fază în timpul căreia populaţiile nu mai aderă la o metafizică religioasă, dar nici la una socială. Se poate vorbi de un vid metafizic, care produce în populaţiile respective un sentiment caracteristic de părăsire. În acest caz, creşterea ratei de alfabetizare declanşează ideologizarea şi atrage după sine o adevărată reconstrucţie socială şi mentală, populaţiile trecînd de la vid în plină metafizică.*

Activarea ideologică a Europei occidentale este un fenomen global, dar desfăşurat în timp. Cronologia sa combină, ca şi aceea a controlului naşterilor, decalajele Nord/Sud ale procesului de alfabetizare cu ritmul sacadat al decreştinării. Ideologizarea începe în Franţa de Nord din secolul XVIII. Revoluţia trece prin foc şi sabie Europa, dar nu reuşeşte să provoace interesul pentru ideologie la popoarele protestante supraalfabetizate ale Europei de Nord. Urmează o pauză care acoperă cea mai mare parte a secolului XIX. Ţările protestante, în care se prăbuşeşte religia, intră în era ideologică între 1880 şi 1900. Foarte puţin timp după aceea, în anii 1920–1950, Spania şi Italia ating stadiul deplinei activităţi ideologice. Portugalia nu le urmează cu adevărat decît la începutul anilor şaptezeci. Grosul procesului de ideologizare european e concentrat în anii 1880–1950, cazurile francez şi portughez apărînd prin precocitatea şi, respectiv, întîrzierea lor, ca relativ izolate. Între 1880 şi 1945, Europa parcurge efectiv o fază de demenţă ideologică, ritmată de două războaie totale.

CAPITOLUL VIII

Libertate şi egalitate
Franţa, Spania, Italia de Nord şi de Sud

Franţa

În august 1789, Adunarea naţională constituantă afirma, în primul articol din Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului, că *„oamenii se nasc şi rămîn liberi şi egali în drepturi"*. Ea precizează : *„Deosebirile sociale nu se pot întemeia decît pe folosul comun"*[1]. Noţiunile de libertate şi egalitate aplicate destinului uman nu sînt originale. Teologia conciliului de la Trent dădea deja o definiţie a mîntuirii declarînd simultan libertatea oamenilor, capabili să aleagă prin faptele lor între Infern şi Paradis, şi egalitatea lor, realizată prin taina botezului[2]. Noutatea este deplasarea acestor concepte din domeniul lumii de dincolo înspre sfera socială. O dată cu revoluţia, oamenii încetează a se mai comporta ca şi cum structura lumii de dincolo era singura realitate, iar societatea o iluzie. În timpul războaielor religioase, se lupta şi se murea pentru a afirma sau nega egalitatea şanselor de intrare în Paradis şi autoritatea lui Dumnezeu privind mîntuirea ; oamenii Revoluţiei luptă pentru egalitatea juridică de pe pămînt şi pentru libertatea faţă de stat. Nobilimea, care încarnează idealul de inegalitate, ca şi monarhia absolută pe cel de autoritate, sînt primele ţinte concrete ale procesului angajat în 1789.

Revoluţia mai mult deplasează metafizica catolică decît o contrazice. Ea o epurează chiar, deoarece o eliberează de orice urmă

---

[1] J. Godechot. *Les Constitutions de la France*, p. 33.
[2] Cf. *supra*, pp. 108–109.

de augustinism. În 1789, valorile de libertate şi de egalitate ating pur şi simplu lumea de aici, după ce fuseseră situate în altă parte. Idealul revoluţionar rămîne, însă, o metafizică, în măsura în care el defineşte o esenţă umană independentă de societatea concretă şi prezentă, cu ceva mai puţin abstractă decît esenţa umană afirmată de conciliul de la Trent. Ca şi catolicismul, Revoluţia defineşte o lume de dincolo, dar care nu mai e un undeva ci rămîne un viitor. O societate alcătuită din oameni liberi şi egali trebuie să-i urmeze societăţii prezente. Perechea „prezent terestru/viitor metafizic", atît de importantă pentru analiza sistemelor religioase, îşi păstrează importanţa pentru analiza primului dintre sistemele ideologice moderne. Om ideal, societate ideală : e legitim şi practic să vorbim despre o metafizică revoluţionară, după ce am evocat metafizicile catolică sau protestantă.

Existenţa unei analogii de structură între metafizica catolică şi metafizica revoluţionară – ambele liberale şi egalitare – face mai inteligibil un fenomen de coincidenţă spaţială absolut fundamental : Revoluţia franceză se dezvoltă în ţară catolică. În interiorul acestei ţări catolice, ea îşi află baza geografică iniţială în regiunea cea mai înverşunat catolică, în perioada războaielor religioase, inima Bazinului parizian[3].

Două secole separă Liga de Revoluţie, insurecţia religioasă condusă de parohi de răsturnarea ideologică dirijată de laici. Dar dezechilibrarea doctrinară – parţială, fiindcă valorile de libertate şi egalitate sînt mereu prezente – nu împiedică o stabilitate a regiunilor la care ne referim. Poate fi evocat un mecanism de *endomorfoză*, ducînd de la Ligă la Revoluţie[4].

Unele elemente din practica Ligii anunţă, de altfel, doctrina revoluţionară şi pregătesc o alunecare a idealurilor de libertate şi de egalitate dinspre religios către social. În toiul înfruntărilor de la finele secolului XVI, Liga lasă a se întrevedea tendinţe antiaristocratice şi antimonarhice[5]. Ea destituie Parlamentul din Paris şi alungă nobilii ; propaganda sa regicidă are drept consecinţă asasinarea a doi regi, Henric al III-lea, apoi Henric al IV-lea. Ludovic al XVI-lea n-a fost prima victimă regală din Paris.

---

[3] Cf. harta 23.

[4] Despre noţiunea de endomorfoză, cf. *supra*, p. 67.

[5] Asupra acestui punct, vezi A. Lebigre, *La Révolution des curés. Paris, 1588–1594*, pp. 38–39, 187–190, 248–252.

Familie nucleară egalitară şi metafizică revoluţionară

Continuitatea doctrinală de la *liberalism egalitar teologic* la *liberalism egalitar ideologic* nu este efectul unei evoluţii hegeliene în care ideile pure ar da naştere altor idei pure, înrudite dar distincte. Pentru repetarea formelor este răspunzător un agent din afara domeniului gîndirii conştiente. O structură latentă şi stabilă produce, succesiv, dar la două secole distanţă, două versiuni diferite ale unui acelaşi liberalism egalitar. Între 1588 şi 1789, structura familială a Bazinului parizian nu se schimbă. La ambele date, e vorba de acelaşi tip nuclear egalitar, în care se combină liberalismul relaţiilor părinţi–copii şi egalitarismul raporturilor dintre fraţi. Preexistenţa acestei structuri familiale permite explicarea acceptării metafizicii liberale şi egalitare la conciliul de la Trent : imaginea unui Dumnezeu liberal şi oameni egali la naştere în faţa mîntuirii se potrivea cu regiuni populate de taţi liberali şi de fraţi egali în faţa părinţilor lor. În mod simetric, metafizica protestantă, afirmînd existenţa unui Dumnezeu autoritar şi a unei inegalităţi de la naştere a oamenilor în faţa mîntuirii, se impunea în regiunile dominate de familia sursă, locuite de părinţi autoritari şi fraţi inegali în privinţa moştenirii.

Modelul acesta explicativ, foarte puţin modificat, ne permite să înţelegem succesul ulterior al metafizicii revoluţionare în regiunile de familie nucleară egalitară. Noua metafizică este şi o imagine reflectată, dar mai mult socială decît religioasă. Imaginea statului o înlocuieşte pe aceea a lui Dumnezeu, egalitatea juridică a condiţiilor se substituie egalităţii create prin botez. Structura familială continuă să-şi proiecteze imaginea epurată, transfigurată în ideologie, aşa cum fusese în teologie. Oamenii, liberi în faţa părinţilor, trebuie să fie liberi şi în faţa statului ; fraţii, egali în familie, trebuie să rămînă astfel şi în viaţa socială. Dacă trecem din planul principiilor în acela al acţiunii concrete, liberalismul egalitar din 1789 consideră monarhia absolută de nesuportat, iar organizarea din Vechiul Regim ca inadmisibilă.

Filosofii din secolul XVIII sînt perfect conştienţi de existenţa unei legături între structurile familiale şi concepţiile politice. La drept vorbind, e vorba de un loc comun cultural, cel puţin de pe vremea lui Aristotel, reactualizat în anii 1680–1690 de controversa Filmer/Locke[6].

[6] Primul din *Two Treatises of Government* de Locke, datînd din 1690, este un atac sistematic al lucrării *Patriarcha* de Sir Robert Filmer (1680), care caută

Gînditorii francezi prerevoluționari n-au însă nici o idee despre diversitatea și rigiditatea structurilor familiale europene. Ei își construiesc modelele politice și sociale bazîndu-se *a priori* pe o familie nucleară egalitară, într-atît de universală încît nu mai are nevoie de o denumire specifică. În *Contractul social* (1762), Rousseau se dovedește un antropolog deosebit de precis : toate elementele structurale ale familiei nucleare egalitare sînt menționate la începutul lucrării :

„Cea mai veche dintre toate societățile și singura naturală e cea a familiei. Iar copiii nu rămîn legați de părinte decît atît cît au nevoie de el pentru a se menține. De îndată ce această nevoie încetează, legătura se desface. Copiii, scutiți de supunerea ce o datorau tatălui, tatăl, scutit de grija pe care o datora copiilor, devin cu toții independenți. ... Dacă vreți, familia e primul model al societăților politice : șeful este imaginea tatălui, poporul este imaginea copiilor, dar cu toții, fiind născuți egali și liberi, nu-și pierd libertatea decît în folosul lor"[7].

În articolul „Autoritate politică" din *Encyclopedie* (1751–1766), Diderot nu poate decît să susțină, și el, caracterul ideal al acestui model familial pentru filosofii și gîndirea dominantă din timpul său. *„Dacă natura a stabilit vreo autoritate, aceea este puterea paternă : aceasta, însă, își are limitele sale ; în stare naturală, ea ar înceta de îndată ce copiii ar fi în stare să se conducă singuri"*[8]. Diderot, mai puțin sistematic și mai subtil decît Rousseau, pune existența familiei nucleare la condițional, caracterul său egalitar nefiind precizat. El distinge implicit familia *în stare naturală,* ideal filosofic, de famila *reală*, care nu poate prezenta întotdeauna liberalismul dorit. Rousseau, ca un adevărat ideolog, oferă o formulare de tip profetic care nu deosebește realitatea de vis, ceea ce este de ceea ce trebuie să fie.

Imaginea lui Dumnezeu în metafizica revoluționară

Metafizica revoluționară e departe de a fi perfect laicizată : nu toate elementele sale privesc organizarea societății. Ea nu distruge întreaga reprezentare religioasă a lumii și a omului. Dumnezeu însuși nu

să deducă legitimitatea monarhiei absolute din inevitabilitatea puterii paterne. Ca și în textele ulterioare ale filosofilor francezi, postulatul de universalitate a *unei* structuri familiale particulare face toată controversa absurdă, nereală. Vezi mai ales capitolul 2, din Locke, „Of paternal and regal power", pp. 5–6.

7 Le *Contrat social*, pp.172–173.

8 *Encyclopédie*, articole selectate, pp. 257–258.

e absent din ea. Transformat în Ființă supremă (protestanții francezi îl rebotezaseră Cel Veșnic), el veghează la apariția noii ideologii. Asupra acestui punct, Declarația de la 1789 e foarte clară. „*Adunarea națională recunoaște și declară, în prezența și sub auspiciile Ființei supreme, următoarele drepturi ale Omului și Cetățeanului*"[9]. Dumnezeu continuă să existe, dar nu mai acționează. Pe plan strict religios, tendința centrală a Revoluției franceze este deistă : ea recunoaște existența unei Ființe supreme, creatoare a lumii, dar observator pasiv al evoluției sale (reglată de legi științifice) și al faptelor oamenilor (reglate de universala rațiune). Poziția acestui Dumnezeu lipsit de putere este, în mod evident, imposibil de apărat : filosofia secolului XVIII, apoi acțiunea revoluționară din anii 1789–1794, duc la apariția unor derive repetate de la deism la ateism, de la existența la non-existența lui Dumnezeu.

Adevărata imagine a lui Dumnezeu din 1789 nu trebuie căutată în vreo lume de dincolo, ci pe pămînt, în chiar inima omului. Ideologia revoluționară impune o divinizare a omului, din care cultul rațiunii – individuală și universală – nu e decît un apect. Ea împarte între toți oamenii divinul, pe care nu-l suprimă. E ceea ce a exprimat atît de bine, în 1845, Edgar Quinet, în discursul său despre *Creștinism și Revoluția franceză* : „*După optsprezece secole, omul începe, în sfîrșit, să afirme că Dumnezeu a coborît în om ; această conștientizare a prezenței spiritului divin creează un nou cod al drepturilor și al îndatoririlor. Încă de la început, Revoluția promite să fie religioasă și universală ; de aici și această primă consecință, că spiritul său respinge tot ce poate diminua demnitatea interioară a speciei umane*"[10].

E frumoasă acestă evoluție a divinității înspre lumea sensibilă, dar nu e nouă. Metafizica revoluționară nu e nici aici absolut originală. Cele mai radicale secte arminiene engleze, în special quakerii, nu aveau un discurs foarte diferit. Fără a fi preocupate de universal și de rațiune, ele caută lumina divină în spiritul aleșilor. Înainte de Revoluție, arminianismul radical îl coboară pe Dumnezeu în om și suprimă în practică orice transcendență adevărată, orice autoritate exterioară omului[11].

Ceea ce distinge arminianismul protestant de ideologia revoluționară este caracterul restrîns, selectiv, al procesului său de divinizare a omului. De partea englezilor, numai aleșii sînt divinizați, de cea franceză, toți oamenii, ba, mai mult, omul universal. În ambele cazuri, dispariția

---

[9] J. Godechot, *Les Constitutions de la France*, p. 33.
[10] E. Quinet, *Le Christianisme et la Révolution française*, pp. 270–271.
[11] Cf. *supra*, p. 118.

autorității transcendente a lui Dumnezeu duce la o pulverizare umană a imaginii sale. În Franța, însă, ce-a mai rămas din Dumnezeu se împarte între toți ; în Anglia numai unei părți dintre oameni.

Apropierea metafizică dintre arminianismul radical și filosofia prerevoluționară era destul de evidentă la gînditorii din secolul XVIII. Primele patru scrisori filosofice ale lui Voltaire sînt consacrate quakerilor, cărora le face o descriere afectuoasă și ironică[12]. Canalul Mînecii a fost traversat și în celălalt sens : cel mai mare dintre apărătorii englezi ai Revoluției franceze, Thomas Paine, era de formație quaker[13].

E greu să nu sesizezi, sub aceste asemănări și diferențe între metafizicile franceză și engleză, acțiunea inconștientă a sistemelor familiale care dominau Franța de Nord și Anglia – familia nucleară egalitară și familia nucleară absolută – cu asemănările și diferențierile lor. În ambele cazuri, liberalismul relației părinți–copii asigură o slăbire a autorității divine, ce duce la fragmentarea sa. În Franța, egalitatea între frați se reflectă într-o egalitate a repartizării atributelor divine ; în timp ce în Anglia, indiferența față de principiul de egalitate, tipică pentru familia nucleară absolută, împiedică o asemenea extindere a luminii celeste la toți oamenii.

Astfel încît ar fi inexact să prezentăm Revoluția ca atacînd religia. În realitate, ea înlocuiește o religie care se stinge. Vidul creat de decreștinare în anii 1730–1789 face inevitabilă apariția metafizicii revoluționare. Lipsiți de cetatea lui Dumnezeu, oamenii simt nevoia să construiască o societate ideală. Mecanismul acesta de creare prin vid permite, de altfel, să se înțeleagă defazajul existent între gîndirea revoluționară din anii 1789–1794 și gîndirea filosofică din anii 1740–1780. Gîndirea filosofică e inepuizabilă atunci cînd critică religia, dar foarte săracă atunci cînd e vorba să mediteze asupra viitorului social[14]. Gîndirea revoluționară dorește să construiască o societate ideală și, în al doilea rînd, să repună în ordine Biserica, muribundă deja în regiunile centrale ale țării.

Tentativa de reorganizare, prin conflictele pe care le provoacă, permite fixarea zonelor de dezvoltare a individualismului egalitar din epoca revoluționară.

---

[12] *Lettres philosophiques*, pp. 20–40.

[13] Despre originilor quakerilor lui Paine, vezi E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, p. 204.

[14] Despre luptele filosofilor francezi contra Bisericii, vezi E. Cassirer, *La Philosophie des Lumières*, cap. 4, pp. 193–262

Geografia metafizică a Franței în 1791

Constituția civilă a clerului, adoptată de Adunare la 12 iulie 1790, definește o Biserică separată de Roma și care nu mai admite rolul tradițional al preotului. Ea impune alegerea preoților parohi de către cetățenii din adunările de district, iar a episcopilor de către aceiași cetățeni din adunările departamentale. Fără a fi explicit antireligios, acest proiect este o negare a înseși ideii de transcendență. El face din Biserică un satelit al puterilor civile și pune societatea oamenilor mai presus de cetatea lui Dumnezeu. În fața ezitărilor clerului, Adunarea le pretinde preoților un jurămînt de fidelitate față de Constituție. E un act solemn care oferă ocazia unei opțiuni ce duce la o veritabilă sciziune a Bisericii Franței. Aproape 55% dintre preoții parohi și vicari depun jurămîntul, acceptînd să coboare pe pămînt idealurile cetății lui Dumnezeu. 45% refuză, preferînd să-și lase cetatea ideală în lumea de dincolo, accesibilă doar prin moarte. Alegerea nu e întîmplătoare și permite a se contura, pentru anul 1791, o veritabilă geografie metafizică a Franței (harta 38 b)[15]. Zona de acceptări coincide aproape perfect cu aceea a decreștinării descrise de sociologia religioasă către 1950–1965. Ea e alcătuită dintr-o vastă masă centrală, coborînd pieziș de-a lungul axei Reims–Bordeaux, dintr-un pol secundar important, format din Provence și Dauphiné și dintr-un pol secundar minor mergînd de la departamentul Aude la departamentul Hautes–Pyrénées și trecînd prin Ariége. Masa centrală decreștinată, din poligonul Rouen–Amiens–Reims–Dijon–Blois este o zonă de familie nucleară egalitară, unde dispariția metafizicii liberale și egalitare a conciliului de la Trent nu poate duce decît la apariția unei alte metafizici liberale și egalitare, sociale și revoluționare.

Cu toate acestea, decreștinarea nu coincide întru totul cu individualismul egalitar. În regiunile decreștinate unde tipul familial dominant nu e familia nucleară egalitară, nu se remarcă apariția ideologică a conceptelor de libertate și de egalitate. În mod simetric, în regiunile de familie nucleară egalitară unde decreștinarea nu se produce, se manifestă, totuși, o sensibilitate pozitivă față de tematica revoluționară.

---

[15] Despre geografia jurămîntului constituțional, vezi cartea fundamentală a lui T. Tackett, *La Révolution, l'Église, la France.*

Decreştinarea fără familia nucleară egalitară : Marche, Bourbonnais şi Limousin

Pe marginea de nord–vest a Masivului central, zonă de arendă în parte şi de mare exploatație, decreştinarea e timpurie şi jurămîntul constituțional acceptat cu uşurință[16]. Regiunile acestea nu vor pune, practic, probleme Revoluției. În nici un caz, însă, nu vor putea fi considerate ca individualiste egalitare, acceptînd pe deplin ideologia Revoluției franceze. Sînt prea izolate şi minoritare pentru a lăsa să se vadă, din 1789 sau 1793, propriul lor temperament ideologic. În secolul XVIII, ele au rate de alfabetizare deosebit de scăzute, ceea ce nu uşurează exprimarea preferințelor lor doctrinale. Caracterul specific al ideologiei lor va izbucni, totuşi, între 1880 şi 1930, printr-o alegere ideologică *autoritară şi egalitară*. O mişcare comunistă puternică, atît rurală cît şi muncitorească, se răspîndeşte atunci în regiune, de la Dordogne pînă la Allier[17]. E un fenomen normal : familia comunitară împarte în această zonă terenul antropologic cu tipurile sursă şi nuclear egalitar. Decreştinarea eliberează, deci, un potențial ideologic, care e uneori în acelaşi timp autoritar şi egalitar, şi nu ca în centrul Bazinului parizian doar liberal şi egalitar.

Familia nucleară egalitară fără decreştinare : Lorena şi Franche–Comté

Hărțile realizate în 1965 arată permanența practicii religioase la est şi la sud–est de Bazinul parizian, în zonele de familie nucleară egalitară, unde proprietatea țărănească permite supraviețuirea catolicismului[18]. Persistența, aici, a unei metafizici religioase liberale şi egalitare împiedică, în acelaşi timp, o raliere deschisă şi o opoziție brutală la metafizica socială liberală şi egalitară a Revoluției. Nu se remarcă o ostilitate activă față de Paris în aceste regiuni rămase catolice. De fapt, cea mai mare parte din Lorena merge pînă la a accepta Constituția civilă a clerului. Abatele Grègoire, şeful Bisericii constituționale, preot

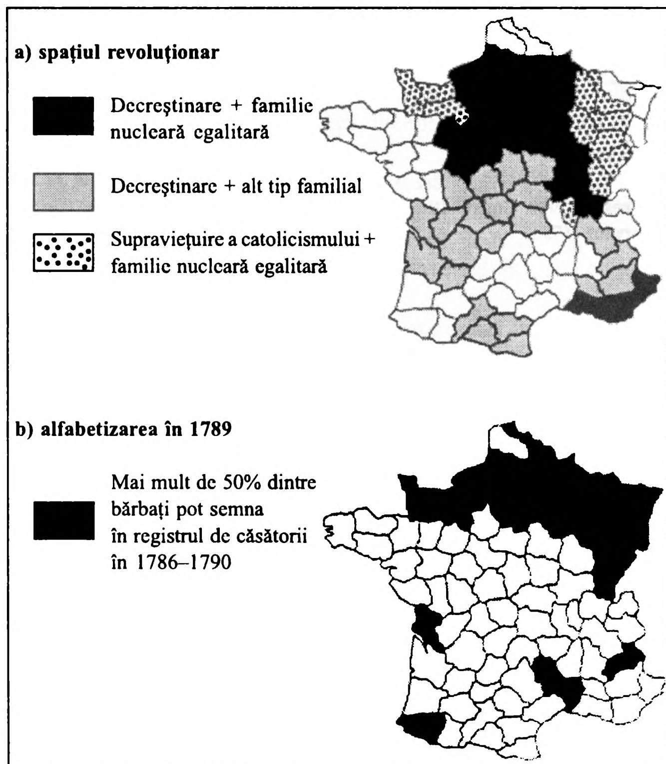
16 Despre cauzele decreştinării din aceste regiuni, vezi cap. 6, pp. 169–173.

17 Vezi harta europeană a comunismului din 1975, nr. 57.

18 Despre cauzele rezistenței religioase din aceste regiuni, vezi cap. 6, pp. 169–173.

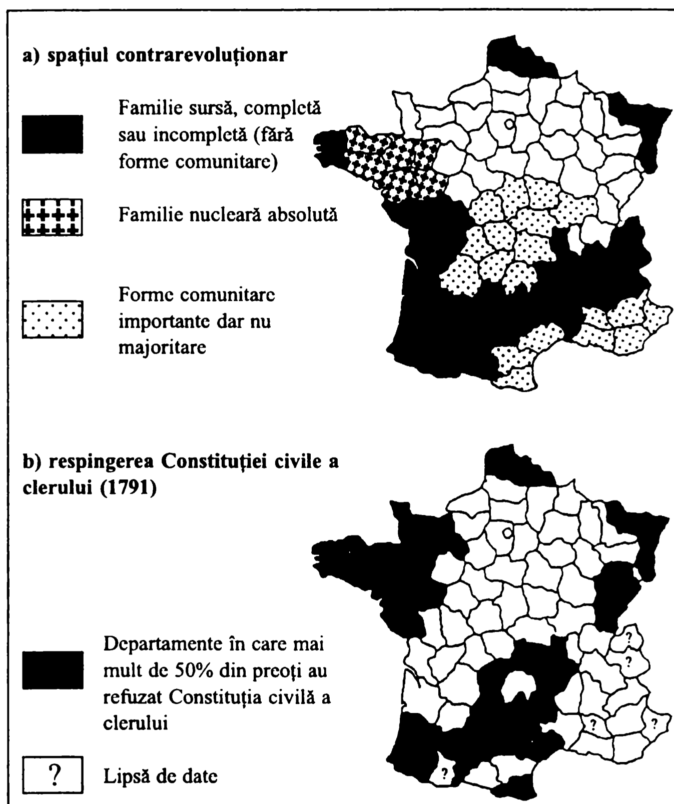
loren, încarnează de minune ambivalenţa acestei provincii, a cărei metafizică liberală şi egalitară pendulează între pămînt şi cer. Între 1871 şi 1890, cu ocazia instituirii celei de-a III-a Republici, într-o perioadă cînd papa mai pretinde o opoziţie desăvîrşită faţă de individualismul egalitar, catolicii loreni sînt republicani. Moderaţi, desigur, dar republicani[19]. Atitudinea lor defineşte o ideologie religioasă reacţională pe care o putem numi *republicanism creştin*. Termenul *republican* trebuie să amintească aici adeziunea la valorile de libertate şi de egalitate.

Harta 37 – Franţa



[19] Despre orientarea republicană a Lorenei între 1871 şi 1890, vezi F. Goguel, *Géographie des élections françaises sous la III^e et la IV^e République*, pp. 18–33.

Harta 38 – Franţa



Contrarevoluţia : familia sursă şi familia nucleară absolută

Catolicismul nu defineşte singur Contrarevoluţia. Ca să dăinuie, iubirea pentru rege şi nobili trebuie să se sprijine pe metafizica autoritară şi inegalitară produsă de anumite tipuri familiale.

Familia sursă, autoritară şi inegalitară, este suportul antropologic ideal al Contrarevoluţiei. Autoritatea tatălui o prelungeşte pe aceea a regelui şi a nobilului. Inegalitatea dintre fraţi face firească acceptarea inegalităţilor sociale. În general, familia sursă stabileşte un ideal de ierarhie de neînvins.

Familia nucleară absolută nu este autoritară. Dar, indiferenţa arătată autorităţii o desparte suficient de ideologia revoluţionară franceză. În regiunile de familie sursă şi de familie nucleară absolută nu sînt realizate condiţiile de apariţie a individualismului egalitar : valorile dominante se află în opoziţie cu cele ale Revoluţiei. Ţăranii îi vor susţine pe rege şi pe nobil, iar uneori se vor dovedi capabili să moară pentru apărarea idealului de inegalitate între oameni.

Geografia revoltelor contrarevoluţionare verifică destul de bine ipoteza referitoare la potenţialul contrarevoluţionar al familiei sursă şi al familiei nucleare absolute. Federalismul din 1793, care agită marile oraşe de provincie, rezultă mai puţin din anticentralism cît din predominanţa asupra periferiei ansamblului francez a structurilor familiale neegalitare şi uneori antiliberale.

Afară de marile oraşe, zonele principale de activitate contrarevoluţionară sînt în număr de trei, dacă acceptăm sinteza prezentată de Jacques Godechot[20].

- În Vest, răscoala din Vendée, extinsă în Maine–et–Loire şi o parte din Bretania, începe în 1793[21].
- În Sud–Est, de-a lungul văii Rhonului, se manifestă în 1795 o teroare albă destul de spectaculoasă şi care urmează după căderea lui Robespierre[22].
- În Sud–Vest se dezvoltă în 1799, adică mai tîrziu, o insurecţie regalistă de o destul de mare amploare, dar ineficientă dacă o comparăm cu precedentul creat în Vendée[23].

Cele mai violente şi sîngeroase fenomene nu se produc în centrul regiunilor ostile, prin specificul lor, individualismului egalitar, adică în centrul zonelor de familie sursă ori de familie nucleară absolută, ci pe liniile de contact cu zonele antropologice dominate de valorile revoluţionare. Cea mai ineficientă dintre insurecţiile regaliste are loc în Sud–Vest, în centrul regiunilor de familie sursă cele mai tipice pentru ţinut. Înfruntările sîngeroase din Vendée, Lyon şi Provence se produc în zonele în care sistemele de valori se află în contact, se întrepătrund geografic, acolo unde opoziţiile ideologice se materializează în grupuri umane distincte dar apropiate. Acolo unde se poate urî la vedere. În alte părţi, omogenitatea relativă a regiunilor potenţial contrarevoluţio-

---

[20] Vezi J. Godechot, *La Contre–Révolution*.

[21] J. Godechot, *op.cit.*, pp. 230–274. 374–376.

[22] J. Godechot, *op. cit.*, p. 267.

[23] J. Godechot, *op. cit.*, pp. 365–374.

nare le permite să practice o rezistență pasivă mult mai puțin dureroasă – cu alte cuvinte să aștepte sfîrșitul furtunii.

Mentalitatea contrarevoluționară nu poate fi considerată ca o ideologie în sens strict. Ea este tipică pentru regiuni catolice unde credința într-o lume de dincolo metafizică rămîne fundamentală. E vorba, deci, de o ideologie religioasă reacțională. Contrarevoluția se definește *împotriva* unei veritabile ideologii, individualismul egalitar, născut din dezintegrarea religioasă în regiune de familie nucleară egalitară. Dar, într-o manieră caracteristică, reacția catolicismului diferă în funcție de zona în care supraviețuiește : nucleară egalitară – Lorena și Franche–Comté – sau sursă ori nucleară absolută – Vestul și Sud–Vestul. În regiunea de familie nucleară egalitară se ajunge la un republicanism moderat ; în regiunea de familie sursă ori nucleară absolută, trăsătura inegalitară a sistemului familial permite afirmarea unui sentiment monarhist și a unei identități contrarevoluționare. În Franța, acest monarhism e de un gen nou : apare în provincii de margine, ostile în mod tradițional centralismului capețian. El ia naștere mai curînd dintr-un atașament pentru autoritate în general, decît dintr-o dragoste tradițională pentru monarhia franceză. El se definește negativ, împotriva sentimentului republican, moștenitor al tradițiilor centralizatoare ale monarhiei capețiene.

Revoluția și protestantismul

Metafizica revoluționară, liberală și egalitară, e opusă punct cu punct metafizicii protestante, autoritară și inegalitară. Ideologia revoluționară își extrage valorile fundamentale dintr-un tip familial liberal și egalitar ; credința protestantă, dintr-un sistem familial autoritar și inegalitar. Nu e nimic uimitor în faptul că Revoluția din secolul XVIII și Reforma din secolul XVI ocupă spații opuse în ansamblul francez. Revoluția se dezvoltă în inima Bazinului parizian, Reforma prosperă în Sud, de-a lungul unui „arc occitan“ La Rochelle–Montauban–Nîmes–Geneva. Geografia doctrinelor le trădează antagonismul fundamental. Revoluția oferă, totuși, ocazia unei alianțe pe care-o putem califica drept tactică. Fiindcă înlocuiește catolicismul, Revoluția pare să-l atace ; ostilitatea aceasta aparentă față de Biserică asigură ralierea protestanților la Revoluție, acolo unde ei se mai mențin. Burghezii din La Rochelle și țăranii din Gard susțin Republica. O alianță contra naturii, dacă ne mărginim la analizarea sistemelor metafizice respective ale Revoluției și ale Reformei : nici o acrobație conceptuală nu-i poate face compatibili

pe omul nou al Luminilor, dedicat fericirii, libertății și egalității, și omul păcătos al lui Calvin, predestinat, încă înainte de a se naște, mîntuirii sau damnării. După persecuțiile din timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, tentația anticatolică e prea puternică pentru supraviețuitorii reformați. Ei sprijină Republica pe întreg teritoriul Occitaniei[24]. E o susținere importantă în măsura în care sudul țării, dominat de familia sursă, se declară monarhist. Protestanții oferă Revoluției cîteva puncte de sprijin indispensabile într-o regiune întinsă, ce-i e ostilă în ansamblu, împiedicînd astfel o reacție violentă a teritoriului în perioada crizei federaliste.

De ce Franța?

Franța nu e singura țară europeană în care se găsesc reprezentate pe larg structuri familiale liberale și egalitare și ne-am putea întreba, pe bună dreptate, de ce a fost ea, mai mult decît Italia, Spania sau Portugalia, locul de apariție al ideologiei individualiste egalitare. O comparație a ponderii relative a familiei nucleare egalitare în fiecare din națiunile „latine" duce la un rezultat paradoxal : masa sa relativă e cea mai redusă în Franța, ceva mai puțin de 40% din totalul sistemelor familiale, față de ceva mai mult de 40% în Portugalia, 50% în Italia și 60% în Spania. O ipoteză deterministă simplă ar duce la ideea că se putea prevedea producîndu-se o explozie revoluționară de „tip francez" mai întîi în Spania, apoi în Italia și, în fine, în Portugalia și Franța. Evoluția istorică reală nu poate fi înțeleasă, însă, doar prin modelul care asociază familia nucleară egalitară de individualismul egalitar.

Primul factor care conduce în Franța la o explozie revoluționară este avansul cultural. În 1789, rata de alfabetizare din Bazinul parizian depășește 50% pentru bărbați (harta 37 b). Mai la sud, numai Piemontul italian e la fel de dezvoltat. Spania nu va atinge acest stadiu decît în secolul XIX, iar Sudul celor două peninsule latine și Portugalia abia după 1900[25]. Alfabetizarea de masă nu e necesară decreștinării, aceasta fiind încheiată în Sudul spaniol, portughez ori italian, încă din a doua jumătate a secolului XVIII, ca și în Bazinul parizian. Alfabetizarea de

[24] Despre fidelitatea protestanților din La Rochelle față de Revoluție în cele mai rele momente ale Terorii, vezi L. Maslow-Armand, *La bourgeoisie protestante et la dechristianisation à La Rochelle*.

[25] Cf. harta 27.

masă, dimpotrivă, e indispensabilă apariției ideologiilor moderne. Vis social, metafizica ideologică trebuie să facă să viseze întreaga societate. Aflată aproape de Europa de Nord dezvoltată, Franța Bazinului parizian e coaptă, în 1789, pentru ideologie, într-o epocă în care surorile sale latine stagnează în analfabetism.

Un al doilea factor favorizează afirmarea violentă a idealurilor de libertate și egalitate de către Franța de Nord : rezistența unei periferii naționaliste de structură autoritară și inegalitară. Însuși conflictul dintre un centru liberal–egalitar și o periferie inegalitar–autoritară conduce la explozia revoluționară, adică la *exprimarea în formă isterizată a idealurilor centrului.* S-ar putea susține chiar că în 1789 centrul se apără împotriva agresiunilor temperamentului periferic. Mica nobilime, care proliferează în Sud–Vest și Vest datorită familiei sursă, este pe larg răspunzătoare de „împotrivirea aristocratică“ de la finele Vechiului Regim, care pretinde pentru nobili un monopol al posturilor de ofițeri din armată. Nobilimea din Bazinul parizian, o aristocrație foarte bogată și liberală, de altfel, n-are nici un amestec în această reacție nobiliară. Starea a treia din Nord, confruntată cu agresiunea societății marginale, trebuie să-și declare propria ideologie. Și să pornească la cucerirea Hexagonului. În perioada conflictului, Bazinul parizian constituie esențialul părții dezvoltate a țării. Familia nucleară egalitară, care îl ocupă, se află într-o situație temporară de mare forță ideologică. La sfîrșitul secolului XVIII, valorile Nordului sînt stimulate prin alfabetizare. Ele se pot afirma cu violență și eficiență. Exprimarea ideologică, excepțional de clară, ia însă naștere din conflictul dintre centru și periferie.

În Spania, Portugalia sau Italia, unde valorile autoritare și mai ales inegalitare sînt mai prost reprezentate decît în Franța, afirmarea violentă a idealurilor de libertate și de egalitate este mai puțin necesară : conceptul de egalitate juridică cîștigă fără mare zarvă, mica nobilime neavînd în nici una din țările latine din Sud destulă greutate pentru a apăra principiul societății bazate pe ranguri.

Negarea statului

Familia nucleară egalitară nu încurajează apariția unei elaborări stabile a statului liberal. Tipul de relație dintre părinți și copii, insistînd asupra independenței generațiilor, favorizează idealul unui stat minimal, reflex al unei autorități paterne reduse. Dar trăsătura egalitară a sistemului familial, echivalența strictă între frați, acționează în domeniul

politic ca un dizolvant al autorității. Egalitarismul atrage după sine refuzarea oricărei transcendențe, religioasă ori ideologică... El accelerează decreștinarea, nutrind o ostilitate de principiu față de existența lui Dumnezeu, ființă prin esență superioară oamenilor. Obsesia egalității împiedică stabilizarea religioasă a Revoluției asupra unui punct moderat, acceptarea Ființei supreme a lui Robespierre. Din 1789, domeniul politic e mult mai important decît cel religios : or, însuși principiul regalității e cel care dizolvă trăsătura egalitară a sistemului familial. Monarhia constituțională e compatibilă cu trăsătura liberală a structurii ideologice, dar nu și cu particularitatea sa egalitară : într-o națiune în care toți oamenii sînt egali, nu poate exista o ființă de natură diferită, regele, chiar dacă acesta și puterile concrete ale monarhului sînt nule.

Familia nucleară egalitară detestă în sine autoritatea și nu cutare sau cutare tip de autoritate. Valorile sale, împinse pînă la ultimele consecințe, sfîrșesc mai curînd prin a nega statul decît prin a avea o preferință pentru statul liberal. De aici și dificultățile teoretice și practice ale liberalilor francezi din secolul XIX, care nu reușesc să stabilizeze Revoluția fie sub forma unei monarhii constituționale, fie sub aceea a unei republici liberale[26]. Instabilitatea politică a Franței, în secolul XIX, nu este efectul unei confruntări între centrul țării, revoluționar, și periferia sa, contrarevoluționară, ci a unei incapacități a centrului, liberal și egalitar, de a-și găsi echilibrul. Derivele revoluționare din anii 1789–1794, insurecțiile pariziene din 1830, 1848 și 1871 exprimă o dinamică egalitară de negare a puterii statului. Ideologia „sans–culotte" este, în această privință, perfect maturizată din 1793 : ea așază suveranitatea populară în „secțiuni", refuzînd constituirea unei puteri de stat care să le transceandă, adică în afara comandamentului[27]. Această doctrină, care refuză legitimarea unei structuri centrale de autoritate, statul, are un nume : anarhism. Familia nucleară egalitară încurajează apariția unei structuri politice de tip anarhist.

Cu toate acestea, statul stabilește ordinea socială și, în particular, proprietatea. Or, familia nucleară egalitară, individualistă, favorizează o concepție deosebit de clară despre proprietate. Adunarea constituantă

---

[26] Tocqueville își dă foarte bine seama că principiul egalitar e cel care împiedică o stabilizare „în stil englezesc" a procesului revoluționar. Dar nu poate ști că egalitatea e înscrisă în țesătura antropologică a Bazinului parizian și lipsește din sistemul familial englez.

[27] Despre „tendințele politice ale sans–culotteriei", vezi A. Soboul, *Les Sans–Culottes*, pp. 101–134.

face din aceasta unul din drepturile omului. Statul, respins pe plan afectiv, este necesar, din punct de vedere tehnic, pentru a apăra dreptul de proprietate. La această dilemă, tipică pentru toate regiunile de familie nucleară egalitară, care au nevoie de un stat liberal pentru garantarea proprietăţii individuale, dar detestă toate manifestările concrete de autoritate, nu există o soluţie simplă. În practică, în majoritatea ţinuturilor unde domină acest sistem antropologic, se observă o permanentă oscilare între disoluţia anarhistă şi reorganizarea militară. Organizarea necesită adesea recurgerea la armată, instituţie specializată, ierarhizată, insulă de disciplină într-o mare de individualism egalitar incontrolabil. Lovitura de stat, urmînd unei perioade de anarhie civilă, este caracteristică pentru sistemele ideologice individualiste, nu pentru cele autoritare. Bonaparte, general, autor al primei lovituri de stat ideologice moderne, apare din oscilaţia anarhism/militarism tipică pentru familia nucleară egalitară. Lovitura de stat din 18 Brumar este opusul logic şi necesar al structurii sans–culotte. Oscilarea anarhism/militarism traversează întreaga istorie contemporană a Franţei, temperată de prezenţa stabilizatoare a valorilor periferice autoritare şi/sau inegalitare, capabile să nutrească un adevărat ataşament pentru stat.

Trăiască Naţiunea!

Dragostea de ţară, dezvoltată în epoca revoluţionară, este de o remarcabilă intensitate, egală cu aceea a celor mai puternice pasiuni religioase. Termenul de *naţiune*, obsesiv în literatura politică a anilor 1789–1794, evoca atunci, foarte direct, ideea unei comuniuni mistice a cetăţenilor, care echivalează cu comuniunea creştină. Paralelă logică : sanctificarea patriei se naşte din nevoia de a înlocui credinţa catolică, a cărei dispariţie destabilizează spiritele. Conştiinţa naţională ia naştere din prăbuşirea conştiinţei creştine. Violenţa sentimentelor exprimate ne îndrituieşte să vorbim de „naţionalism" revoluţionar.

Un naţionalism cu efectele obişnuite ale tuturor naţionalismelor : războaie de cucerire a căror motivare nu e de ordin economic–raţional, ci ideologic (după cum remarcă Schumpeter, războaiele raţionale nu sînt atît de numeroase[28]). Imperialismul revoluţionar e legitimat prin afirmarea unei superiorităţi intrinseci a sistemului naţional, în cazul de faţă Marea Naţiune.

[28] J. Schumpeter, *Impérialisme et classes sociales*, pp. 41–45.

Această descriere a naționalismului francez din anii 1789–1815 nu epuizează problema. Ea sesizează fenomenul din exterior, mai mult prin cauzele și efectele sale decît în sine : ideologia națională apare din vidul religios și lansează Franța împotriva Europei. Structura sa internă decurge, ca și restul ideologiei revoluționare, din valorile purtate de familia nucleară egalitară, care definesc un naționalism absolut distinct de alte naționalisme, produse mai tîrziu de familia sursă germană sau de familia nucleară absolută engleză.

Naționalismul revoluționar nu poate fi disociat de o concepție liberală și egalitară, care-i consideră pe toți oamenii, nu numai pe francezi, liberi și egali. În numele omului universal pornește Franța la cucerirea Europei. Egalitatea dintre frați, dragă familiei din Bazinul parizian, se proiectează în ideologia națională ca principiu de egalitate a oamenilor și a popoarelor. Naționalismul revoluționar este, deci, antirasist. În practică, el e asimilator, echivalarea oamenilor permițînd *a priori* extinderea limitelor poporului francez. Liberalismul, altă componentă a sistemului, încurajează aderarea individuală la națiune, mai curînd „naturalizarea“ decît integrarea colectivă a popoarelor. Una dintre primele și cele mai spectaculoase manifestări ale acestui naționalism liberal și egalitar este emanciparea evreilor în Franța.

Problema evreiască, un revelator

În societățile europene care, practicante ori nu, sînt toate de tradiție creștină, evreii încarnează ideea însăși de diferență. Atunci cînd înfruntă problema evreiască, adică diferența în sine, ideologia naționalistă revelează cu o deosebită claritate natura sa profundă. Revoluția franceză, primul dintre fenomenele ideologice moderne, oferă primul exemplu de cristalizare ideologică a chestiunii evreiești în interiorul primei cristalizări naționaliste. Emanciparea evreilor „în stil francez“ definește un naționalism. Legea votată în 27 și 28 septembrie 1791 se conformează logicii revoluționare : *„Să li se refuze totul evreilor ca națiune și să li se acorde totul ca indivizi“*[29].

Adunarea națională e condusă de logica omului universal. Confruntată cu o comunitate evreiască vizibilă și separată, în Lorena, în Alsacia, la Bordeaux sau la Avignon, ea refuză să vadă, simultan,

[29] Citat de R. Hermon–Belot în prefața sa la reeditarea volumului *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs*, de abatele Grégoire, p. 31

diferența și colectivitatea. Constituantele nu acceptă decît indivizi, pe care nimic nu trebuie să-i deosebească de alți francezi, dacă nu e vorba de o credință religioasă făcută, de altfel, insignifiantă prin decreștinare. Naționalismul se exprimă perfect în refuzarea dreptului la existență a unei *alte* națiuni. Liberalismul ajunge la o descriere a evreului mai curînd ca individ decît ca membru al unui grup ; egalitarismul face din el un cetățean ca și ceilalți.

Universalismul revoluționar rezultă, ca și universalismul catolic, din principiul familial al egalității între frați, extins, prin metafizică, la totalitatea oamenilor. Varianta naționalistă a societății ideale reduce și lărgește în același timp cetatea lui Dumnezeu. Naționalismul desparte francezii de alte popoare ale Europei, dar permite înglobarea imediată a comunității evreiești și, în viitor, asimilarea oricărui individ, fără deosebire de rasă ori religie.

Avem aici de a face cu un naționalism revoluționar care trece Europa prin foc și sabie între 1792 și 1815, dar poartă în el însuși valorile de libertate și de egalitate. De aici și forța sa de expansiune. „Marea Națiune", care descrie toți oamenii ca liberi și egali, nu e cel mai neplăcut dintre visele ideologice europene.

Dedublare ideologică : socialism și naționalism

Pînă la revoluția din 1830 inclusiv, națiunea regrupează francezii. Ideologii visează o societate unitară de mici producători independenți, liberi și egali între ei. Diferențele de clasă sînt percepute ca secundare și, mai ales, sortite dispariției, ca și sărăcia, grație „progresului". Revoluția industrială distruge foarte repede această reprezentare a viitorului social–economic. În Franța, ea nu impresionează nici prin amploare, nici prin rapiditate, ci începe lent, sub monarhia din iulie. Existența cîtorva mine și uzine e suficientă pentru imaginația oamenilor : de la revoluția din 1848, al cărei început pare o reluare nereușită a celei din 1789, conceptele de luptă de clasă și de socialism apar drept componentele esențiale ale unei noi modernități ideologice. Doctrinele care se dezvoltă așteaptă de la proletariatul, martir și mîntuitor, un Hristos reînviat, salvarea omenirii. Prima versiune franceză a acestei atitudini e mai mult sentimentală decît dogmatică : *„Pălăria jos în fața șepcii, în genunchi în fața muncitorului"*. exprimare tipic pașoptistă a unei teorii a luptei de clasă, care n-are răbdare să aștepte dezvoltarea reală a proletariatului. În eseurile sale despre stînga și mișcarea muncitorească

franceze, istoricul englez Tony Judt arată în ce măsură e prea rapidă apariția conștiinței de clasă în Franța, prin raportare la aceea a clasei concrete[30]. Dacă ne gîndim la meșteșugarii și micii burghezi masacrați în iunie 1848, la sfîrșitul unei scurte lupte dintre „socialism" și armată, ar trebui mai degrabă să vorbim de o „falsă conștiință de clasă". Însă, nevoia de definire a proletariatului drept un grup de integrare ideal nu apare doar sau total din mișcarea economică. Identificarea cu clasa, ca și cu națiunea, este rezultatul rupturii legăturii religioase dintre oameni și al necesității de reconstruire a unei cetăți ideale. De la mijlocul secolului XIX, existența unei clase muncitoare foarte mici, dar chemată să crească, într-o regiune pe larg decreștinată, Bazinul parizian, permite visul socialist. În 1848, el e foarte divers, incoerent și nu depășește Parisul. Socialismul își începe în Franța expansiunea reală abia la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Creșterea industrială, care începe o dată cu al Doilea Imperiu, dă substanță clasei muncitoare și, prin urmare, imaginii unei societăți ideale întemeiate de proletariat. Dezvoltarea industriei franceze se continuă, ordonată și lentă, pînă prin 1968, an în care proporția de populație activă folosită în sectorul secundar atinge aproape 40% din totalul persoanelor active. E o cifră importantă, dar care ne arată și că niciodată proletariatul nu va domina numeric națiunea, spre deosebire, de altfel, de ideologiile care se reclamă de la el, majoritare în 1946, apoi în 1981. Socialismul seduce, așadar, mai mult decît clasa muncitoare.

Nașterea socialismului împarte în două ideologia, fiindcă subzistă alternativa naționalistă. Pe viitor, se vor înfrunta două cetăți ideale pe terenul lăsat gol de absența creștină. Cu toate acestea, naționalismul trebuie să se transforme. Socialismul, care vrea să se identifice cu clasa muncitoare, obligă naționalismul la o contraidentificare burgheză. Astfel, naționalismul devine o ideologie de dreapta, în opoziție cu o ideologie de stînga, socialismul. E un fenomen de polarizare ideologică, ce explică o transformare doctrinară bine cunoscută de istoricii francezi ai celei de-a III-a Republici, descrisă ca „*trecerea de la stînga la dreapta a naționalismului*"[31]. Modelul prezentat în lucrarea de față confirmă această percepție, dar nu și interpretarea : naționalismul nu trece cu adevărat de la stînga la dreapta. El încetează de a mai fi o doctrină unitară în care națiunea e imaginată ca o totalitate nediferențiată, pentru

[30] „Le mouvement ouvrier français au XIX^e^ siècle" în *Le Marxisme et la gauche française*, pp. 39–123.

[31] Vezi, de exemplu, R. Rémond, *Les Droites en France*, pp. 149–168.

a accepta ideea unei diviziuni a societății în clase și a propune o doctrină antisocialistă. Devine de dreapta fără a fi fost vreodată de stînga, structura ideologică a Franței din anii 1789–1830 nefiind de tip dualist. O localizare a ideologiilor în spațiu permite să se contureze mai bine problema.

Între 1789 și 1830, centrul țării, Bazinul parizian, nuclear egalitar pe planul familial, luptă împotriva periferiei Hexagonului, autoritar și inegalitar. Din punct de vedere ideologic, însă, acest centru este omogen, liberal, egalitar și iacobin. Naționalismul său, centralizator și expansionist, nu e nici de dreapta, nici de stînga : el e visul unei societăți ideologic unitare.

Din 1848, centrul însuși e cel ce se dedublează ideologic, permițînd aparițiile, aproape simultane, ale socialismului și naționalismului. Dar, nu orice socialism și nu orice naționalism. Familia nucleară egalitară e mereu aici, producătoare de valori care structurează cele două ideologii rivale.

Anarho–socialismul

Primului socialism francez nu-i place statul. Implantat mai ales în partea dezvoltată a țării, la Paris și în Franța de Nord, el trebuie să construiască o ideologie care să țină seama de valorile liberale și egalitare ale tipului familial dominant din regiune. Respingerea autorității marchează organizarea și doctrina socialismului din anii 1880–1914. Anarhismul său profund îl plasează, împreună cu secționalismul sansculotte, în tradiția revoluționară.

Dispersarea în mici grupuri a socialismului francez din anii 1880–1900, pulverizat în secte rivale și instabile, este primul semn al unei incapacități voluntare pentru organizare, tipice anarhismului. La sfîrșitul secolului, se mai pot distinge Partidul muncitoresc revoluționar (allemanist), Comitetul revoluționar central (blanquist), Federația muncitorilor socialiști (broussist), trei grupuri neclare atît prin organizare , cît și prin doctrină. Mai există Partidul muncitoresc francez (guesdist), singurul care prezintă un oarecare grad de structurare organizațională sau doctrinară. Guesde se reclamă de la Marx și este perceput ca un socialist autoritar, etatist, în opoziție cu socialismul libertar al altor grupuri. Mai există, însă, și o mișcare muncitorească total deconectată de la „socialismul" oficial, cu o opțiune anarhistă clară : sindicalismul revoluționar, care domină CGT (Confederația generală a Muncii [Confédération générale du travail]). Doctrina sa declară autonomia mișcării

sindicale, proclamată prin carta de la Amiens în 1906, răspuns anarhist la unificarea socialistă din 1905, care conduce la fondarea SFIO. Chiar principiul de autonomie sindicală, care refuză autoritatea birocraţiilor de partid, recomandînd acţiunea directă şi greva, defineşte mişcarea muncitorească drept anarhistă.

Muncitorul ideal pentru anarho-socialismul francez este un om liber, care neagă autoritatea patronului, a burghezului, a preotului şi refuză categoric să conteze pe un partid disciplinat sau pe stat pentru stabilirea dreptăţii sociale. El nu detestă statul burghez, ci statul în sine, în toate manifestările sale. Armata şi poliţia, încarnări fizice ale autorităţii sale declanşează îndeosebi reacţii de fobie. Se poate vedea aici puterea determinantului familial : revendicarea egalităţii de către o clasă exploatată şi dominantă nu conduce, totuşi, la părăsirea valorilor liberale. Pentru muncitorii din anii 1880–1914, nu e vorba de a încredinţa unui stat muncitoresc grija de a realiza egalitatea în condiţiile sociale din cetatea ideală. Va trebui să se aştepte anii 1920–1930 pentru a se recunoaşte această componentă libertară a mişcării muncitoreşti franceze.

Geografia anarho–socialismului francez

Diferitele tendinţe ale mişcării socialiste franceze, aşa cum apar ele în ajunul unificării, nu se repartizează la întîmplare în spaţiul francez. Grupurile cele mai apropiate de anarhism sînt puternice în capitală şi în Bazinul parizian. Formaţia cea mai autoritară arată o afinitate particulară pentru periferia Hexagonului, unde structurile familiale, de tip sursă ori comunitar, cuprind o trăsătură autoritară favorizînd înclinaţia pentru organizare, partid, stat, pe scurt pentru orice structură care permite încadrarea individului. Opoziţia dintre allemanişti şi guesdişti e deosebit de semnificativă[32].

Partidul muncitoresc socialist revoluţionar (allemanist) este apropiat de anarhiştii puri : el este antiautoritar, glorifică muncitorul de jos şi spontaneitatea. Nu acordă importanţă construcţiilor doctrinare. E puternic la Paris, la periferii şi în partea de est a Bazinului parizian, între Ardeni, Yonne şi Côte–d'Or, adică în partea cea mai industrializată a regiunilor de familie nucleară egalitară.

---

[32] Pentru datele privind implantarea geografică a tendinţelor socialiste în ajunul unificării, vezi C. Willard, *Socialisme et communisme français*, pp. 59–82 ; şi J. Droz şi colab., *Histoire générale du socialisme*, t. 2, pp. 186–187.

Partidul muncitoresc francez (guesdist), care insistă asupra importanței dogmei și a organizarii, este clar implantat în Nord–Pas–de–Calais, Sud și regiunea Rhône–Alpi, regiuni de familie complexă, unde antiindividualismul e oarecum firesc.

Formele autoritare ale socialismului – social–democrația și comunismul corespunzînd unor trei tipuri familiale ce comportau o relație autoritară între părinți și copii – vor fi studiate în următoarele capitole, consacrate familiei sursă și familiei comunitare. În cadrul restrîns al spațiului francez, aici se vede deja în ce măsură definesc determinările antropologice conținutul ideologiei socialiste, diversificată în funcție de terenul familial.

Liberal–militarismul

Apariția socialismului o provoacă pe aceea a unui nou naționalism, ce se identifică cu nevoia de ordine a claselor mijlocii. Bonapartismul și boulangismul sînt cele două forme succesive luate, între 1848 și 1914, de noua ideologie naționalistă a regiunilor de familie nucleară egalitară. Dorința de ordine e nevoită să recurgă la șiretlicuri față de structura politică liberală și egalitară susținută de familie. Aversiunea față de autoritate, incapacitatea de a se organiza și refuzul doctrinelor rigide nu sînt mai puțin tipice pentru dreapta și clasele mijlocii decît pentru stînga și clasa muncitoare din Bazinul parizian. Așadar, pentru noul naționalism nu se pune problema materializării într-o structură de partid stabilă. Între 1885 și 1900, Liga patrioților, care reprezintă destul de bine, împreună cu Déroulède, această nouă ideologie, nu e nici mai puternică, nici mai eficientă decît grupurile socialiste și anarhiste de dreapta a căror indisciplină o imită. Deificarea armatei și a principiului militar permite, totuși, să se ocolească anarhismul latent al acestei drepte. În regiunea de familie nucleară egalitară, instituția aceasta specializată se străduiește să inverseze tendințele structurii locale și recomandă ierarhia și disciplina. În plus, ea simbolizează un ideal naționalist de bravură războinică. În contextul unei societăți inapte pentru disciplină, himera naționalistă și antisocialistă se fixează foarte repede asupra armatei sau, mai curînd, asupra a ceea ce reprezenta armata, adică ordinea și gloria națională.

Cu toate acestea, bonapartismul și boulangismul nu caută să scape de individualismul egalitar al fondului antropologic, ci glorifică votul universal, a cărui necesitate ideologică rezultă din existența unor indivizi

egali în drepturi. Ele pretind chiar o legitimare populară directă a şefului executivului prin alegere, referendum sau plebiscit. Apelarea la salvator ia aici o formă specifică : conducătorul nu e încarnarea umană a unui principiu, el este *individul* în stare pură, expresie ultimă şi cu consecinţe periculoase a individualismului din Bazinul parizian. Ca atare, el e în mare măsură imprevizibil în faptele sale, căci nu e nicidecum constrîns de disciplinele conjugate ale unei doctrine şi ale unui partid. Prin structură, şeful suprem al liberal–militarismului nu e chiar atît de diferit de militantul de jos al anarho-socialismului, care crede că nu are „nici Dumnezeu, nici stăpîn".

Preocupările sociale ale liberal–militarismului îi arată originea antisocialistă. Toate naţionalismele de dreapta sesizează, ca şi socialismele, antagonismele de clasă, dar, spre deosebire de ele, doresc mai curînd să reintegreze proletariatul în naţiune, decît să expulzeze din naţiune elementele neproletare. Pentru naţionalismele de dreapta, naţiunea rămîne cetatea ideală, care trebuie să înlocuiască cetatea lui Dumnezeu ; dar nu e de ajuns, ca în 1789, să-şi declare existenţa, ci trebuie să-şi construiască unitatea, împotriva noţiunii de clasă glorificată de socialisme.

Situate la dreapta spectrului politic, bonapartismul şi boulangismul păstrează esenţialul valorilor revoluţionare. Naţionalismul lor nu e îndeosebi etnocentric : el presupune întotdeauna existenţa unui om universal, a cărui perfectă încarnare e francezul. Antisemitismul – care perturbă societatea franceză după criza boulangistă din anii 1887–1889 şi duce la afacerea Dreyfus din anii 1894–1899 – vine din altă parte.

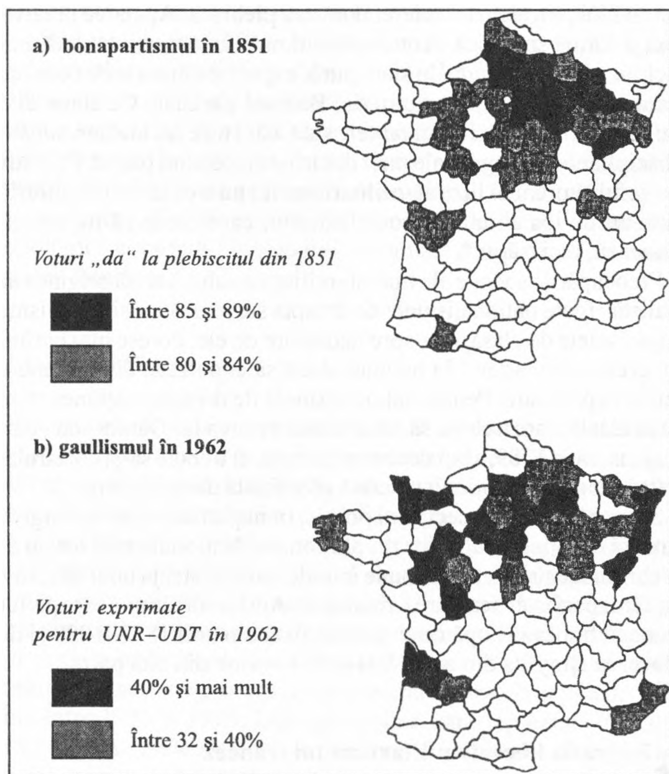
Geografia liberal–militarismului francez

Lovitura de stat a lui Ludovic–Napoleon Bonaparte, realizată la 2 decembrie 1851, este urmată de un plebiscit care permite a se fixa, în spaţiul francez, susţinerea nepotului lui Napoleon I. Iar *aceasta,* în pofida condiţiilor dubioase în care a avut loc această consultare electorală (harta 39 a).

Bazinul parizian se detaşează clar drept o zonă de aprobare deosebit de masivă, cu mai mult de 80% de *da* la referendum în majoritatea departamentelor. La nord–est de această zonă, *da*-urile sînt şi mai numeroase, însumînd între 85 şi 89% din alegătorii înscrişi[33]. Apropierea de

[33] Pentru o analiză detaliată a geografiei electorale a bonapartismului, vezi F. Bluche, *Le Bonapartisme* : pentru plebiscitul din 1851, pp. 274–276.

Harta 39 – Franța



graniță întărește patriotismul și sporește sensibilitatea față de gloria militară napoleoniană. Ansamblul zonei de susținere corespunde destul de bine, însă, cu fondul antropologic nuclear egalitar.

Pentru boulangism nu mai e posibilă obținerea unei geografii la fel de precise, fiindcă această mișcare n-a mers pînă la capăt, iar definirea sa ideologică a fost foarte repede perturbată de alianțele cu conservatorii monarhiști, ținînd de o altă tradiție și de o altă geografie. Dar, se poate afirma că boulangismul este în primul rînd un fenomen parizian, ca și naționalismul Ligii patrioților[34]. Episodul boulangist este urmat de un

[34] Pentru datele geografice privind Liga patrioților, vezi Z. Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, pp. 96–97, 106.

puseu naționalist localizabil pe planul electoral. La alegerile municipale din 1900, capitala virează spre dreapa, o dreaptă al cărei naționalism violent nu e decît o redefinire antisocialistă a iacobinismului tradițional al Parisului. Radicalizarea de dreapta a douăzeci de arondismente e însoțită de o radicalizare de stînga a periferiilor. În aceeași perioadă, unele comune, ca Saint–Denis, își dau adeziunea absolută la socialism, în versiunea sa anarho–socialistă. Dedublarea ideologică e un fenomen global. Mai curînd ar trebui să vorbim de o sciziune a tradiției ideologice pariziene decît de o alunecare spre dreapta. Se poate stabili următoarea ecuație :

naționalism revoluționar →
anarho–socialism + liberal–militarism

Geografia liberal–militarismului o regăsește, deci, pe aceea a anarho–socialismului. Coincidență firească : ambele ideologii provin din același teren familial și corespund unor aceleași valori liberale și egalitare.

Antisemitismul se află în altă parte

Dezvoltarea antisemitismului, care agită dar nu copleșește viața politică franceză din ultimii ani ai secolului XIX, este efectul altor determinări antropologice și culturale. Ura față de evreu nu e produsă de tradiția centrală și revoluționară a țării, ci de tradiția periferică și monarhistă. În ajunul afacerii Dreyfus, antisemitismul e secretat în mod tipic de mediile catolice ale periferiei. *La Croix* se pretinde, în acea vreme, „ziarul cel mai antievreiesc din Franța". În anii 1898–1899, Liga antisemită e mai mult provincială decît pariziană ; ea e un negativ geografic al Ligii patrioților a lui Déroulède[35]. Opoziție inevitabilă : Liga patrioților e grefată pe familia nucleară egalitară și pe tradiția revoluționară ; Liga antisemită, pe familia sursă și nucleară absolută, care susține, în jurul anului 1898, cea mai mare parte a catolicismului francez. Biserica, universalistă la origine, nu mai e, de altfel, răspunzătoare în sine pentru dezvoltarea acestui antisemitism. Familia sursă, purtătoarea unei trăsături inegalitare, e cea care încurajează inegalitatea

[35] Pentru datele geografice privind Liga antisemită, vezi Z. Sternhell, *op. cit.*, pp. 221–222.

raporturilor dintre popoare. Inegalitatea dintre frați se proiectează pe plan ideologic în inegalitatea dintre oameni. Menținerea practicii religioase împiedică, în realitate, apariția, la periferia Hexagonului, a unei ideologii antisemite ce atrage după sine în totalitate adeziunea populațiilor. Potențialul antiuniversalist al familiei sursă va fi studiat în amănunt în capitolele 9 și 10, consacrate analizei producțiilor ideologice ale acestui tip antropologic.

Defectuos dezvoltat, antisemitismul francez e în mod clar periferic, așa cum va fi Acțiunea franceză de la începutul secolului XX.

Tentativele de colaborare antirepublicană între boulangiștii patrioți și monarhiștii antisemiți explică dificultățile analizei. Afacerea Dreyfus a fost o excepțională ocazie de fuziune între cele două doctrine : Dreyfus, ofițer și evreu, putea sluji la cristalizarea simultană a militarismului boulangist și a antisemitismului monarhist. E o colaborare ce conduce, totuși, cele două drepte radicale la un eșec răsunător, rezultat atît al incompatibilității lor firești cît și al eficacității republicanilor dreyfusarzi.

Analiza geografică a fenomenelor ideologice își arată puterea clasificatoare și explicativă. Două ideologii de dreapta, produse de tipuri familiale distincte, sînt eficient separate printr-o punctare geografică : cazul liberal–militarismului (familie nucleară egalitară) și al antisemitismului (familie sursă). În schimb, o ideologie de dreapta și o ideologie de stînga, produse de același tip familial, ocupă aceeași poziție în spațiul național : cazul liberal–militarismului și al anarho–socialismului, susținute tot de familia nucleară egalitară. Boulangism și allemanism coexistă în Bazinul parizian. Identificările de clasă, corespunzătoare celor două doctrine, permit disocierea lor la un nivel geografic mai mic decît departamentul, la nivel de comună, de exemplu. Boulangismul se dezvoltă în comunele mic–burgheze, iar allemanismul în comunele muncitorești. Opoziția dintre Paris (liberal–militarist către 1900) și periferia sa industrială (anarho–socialistă) permite separarea creațiilor ideologice de dreapta și de stînga ale familiei nucleare egalitare.

1930–1965, înflorirea dualismului : anarho–comunism și gaullism

Pînă la primul război mondial, dedublarea ideologică care pune în opoziție anarho–socialismul și liberal–militarismul este violentă, dar incompletă. Majoritatea alegătorilor din Bazinul parizian rămîne fidelă

tradiției ideologice stabilite de Revoluție, sub forma îmblînzită a republicanismului, în variantele sale radicale sau moderate. Numai ansamblul parizian opune o stîngă socialistă unei drepte naționaliste. Industrializarea e doar în formă embrionară, iar națiunea rămîne percepută de cei mai mulți dintre alegători ca unitară. Continuarea, între cele două războaie, a mişcării de industrializare, duce la înflorirea sistemului dualist. Fenomen complicat oarecum de o necroză a anarho–socialismului.

Sciziunea de la Tours, din 1920, duce la apariția Partidului comunist, organism centralizat, care nu poate fi considerat, în nici un caz, ca o emanare a idealului anarhist, dar care încorporează, totuşi, tradiția anarho–socialistă. Bastioanele cele mai solide ale PCF nu sînt situate în Bazinul parizian, ci pe marginea de nord–vest a Masivului central şi pe litoralul mediteranean, unde se grefează pe structurile comunitare şi pe tradițiile guesdiste. Comunismul atrage, însă, şi clasa muncitoare din Bazinul parizian, a cărui adeziune la PCF e evidentă încă din epoca Frontului popular, în 1936. După al doilea război mondial, Partidul comunist domină ansamblul stîngii din Bazinul parizian şi elimină, în favoarea sa, o parte a tradiției antiautoritare[36]. Comunismul preia valorile egalitare ale anarhismului, dar nu şi structura sa liberală. Astfel încît se poate vorbi de necroza parțială a unei tradiții, prin extincția valorilor sale liberale. Marea industrie pare a fi răspunzătoare de deriva autoritară a mişcării muncitoreşti. Aservirea față de lucrul la bandă din producție face însăşi noțiunea de libertate inaccesibilă noilor muncitori şi e de înțeles realinierea exclusivă a proletariatului parizian la valorile egalitare. Dar, afirmarea principiului de autoritate e foarte redusă. Sigur că PCF se defineşte ca o structură totalitară, înăbuşind manifestările spontane de la baza sa ; el stabileşte un control strict al celulelor şi al sindicatului său (CGTU, apoi CGT). Nu reuşeşte, totuşi, să transforme practicile militante muncitoreşti. Între 1936 şi 1968, perioadă de dominație comunistă „absolută“ în mediul muncitoresc parizian, nici PCF, nici CGT nu sînt în stare să declanşeze o grevă eficace. Marile mişcări revendicative rămîn de tip spontan ; sindicatul şi partidul se agită, conform tradiției, în spatele deciziilor luate la bază. Nu se poate vorbi de dispariția structurii ideologice anarho–socialiste : PCF, maşină organizată şi disciplinată, nu reuşeşte nicidecum să controleze viața socială din Bazinul parizian. Vom vedea în ce măsură se deosebeşte el de Par-

---

[36] Pentru o geografie electorală detaliată a comunismului francez, vezi E. Todd. *La Nouvelle France*, pp. 159–168 şi H. Le Bras şi E. Todd, *L'Invention de la France*, pp. 343–365.

tidul comunist italian, care şi-a găsit analogul familial strict, comunitar, în Italia centrală. Caracterul imperfect al aderării comuniste din Bazinul parizian iese la iveală între 1978 şi 1988 : în cîteva consultări electorale, PCF este pulverizat. Puterea sa n-a durat decît două scurte generaţii.

Imediat după al doilea război mondial, socialismul, sub forma hibridă a anarho–comunismului (organizaţie comunistă aşezată pe o structură ideologică rămasă în fond anarhistă), sfîrşeşte prin a domina global stînga din ansamblul Bazinului parizian. Expansiunea socialismului duce, printr-un efect de simetrie, la dezvoltarea naţionalismului. E vorba de un liberal–militarism liniştit ce nu are nevoie de nici o lovitură de stat militară reală pentru a ajunge la putere. Gaullismul se mulţumeşte cu imagini de măreţie militară şi naţională. În 1962, UNR-UDT, singurul partid fidel atunci generalului de Gaulle, iese victorios în centrul Bazinului parizian, în regiunile de familie nucleară egalitară (harta 39 b). Gaullismul stabileşte un salvator şi îl legitimează prin votul universal direct ; visează la grandoare naţională şi are preocupări sociale. Este boulangismul dus pînă la capăt şi nu prezintă ca atare decît puţin interes doctrinar, dar reuşeşte acolo unde acesta a eşuat. Primul general sedusese Parisul ; cel de al doilea repetă experienţa, dar îşi extinde cucerirea în Bazinul parizian, o bază mai sigură pentru a controla întregul sistem naţional.

Cauza profundă a succesului gaullist este puterea ostilă a mişcării socialiste şi necroza sa autoritară. Polarizarea sistemului ideologic corespunzător cu familia nucleară egalitară se încheie imediat după al doilea război mondial. Himera unei cetăţi ideale „muncitoreşti" îşi atinge apogeul între 1946 şi 1968. Contrahimera unei naţiuni reintegrînd clasa muncitoare urmează absolut logic. Gaullismul este un efect, involuntar dar inevitabil, al socialismului. Caracterul necrozat, comunist, al socialismului în chestiune asigură preeminenţa gaullismului, orientarea spre dreapta a Bazinului parizian între 1958 şi 1981. Totalitar, PCF contrazice tendinţa liberală a regiunilor de familie nucleară egalitară. Clasele mijlocii inferioare aleg să se identifice cu naţiunea şi nu cu proletariatul. Chiar o parte a clasei muncitoare prefera naţiunea, nu clasa : din 1958, gaullismul capătă audienţă în PCF. În Bazinul parizian, ca să fii proletar, nu trebuie să fii mai puţin egalitar şi liberal.

Comunismul francez e o ideologie totalitară, antiliberală. Dar sistemul ideologic global, constituit din confruntarea dintre gaullism şi comunism, nu poate fi considerat ca antiliberal, deoarece partea sa de stînga e minoritară. Preţul pentru necroza comunistă a liberalismului de stînga este prăbuşirea stîngii, dovada activităţii persistente a trăsăturii

„liberale“ a sistemului antropologic. Înfruntarea gaullism/comunism nu contrazice modelul unui conflict fundamental între anarho–socialism şi liberal–militarism în regiunea de familie nucleară egalitară.

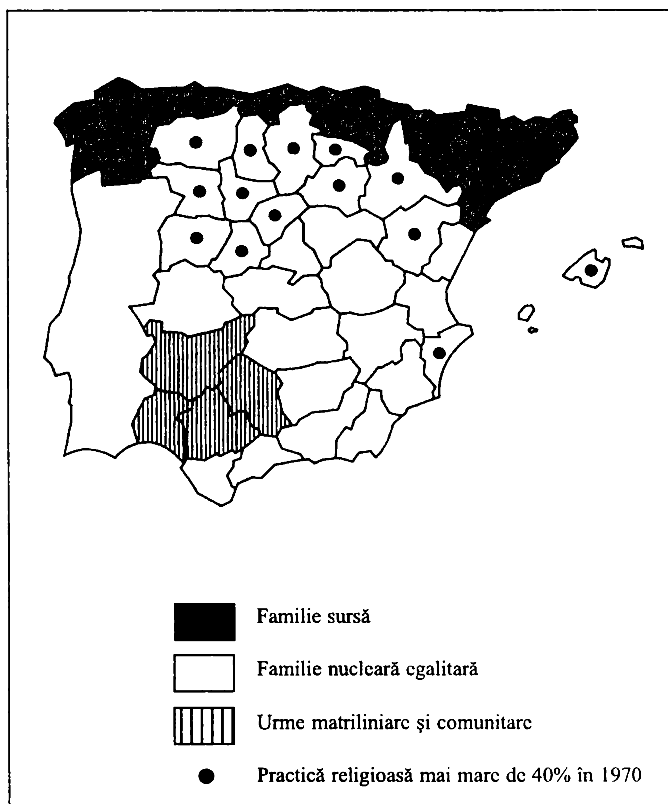
Cazul francez e imperfect : existenţa unor sisteme familiale periferice cuprinzînd trăsături în acelaşi timp autoritare şi egalitare atenuează puritatea modelului. Forme familiale comunitare permit stabilizarea Partidului comunist pe marginea de nord–vest a Masivului central sau pe litoralul mediteranean şi întăresc chiar prin aceasta anumite trăsături autoritare ale mişcării socialiste franceze. Trebuie să ne întoarcem către Spania, unde preponderenţa familiei nucleare egalitare e mult mai clară, pentru a observa, în toată puritatea sa, confruntarea dintre anarho–socialism şi liberal–militarism.

Spania

Geografia familială a Spaniei e mult mai simplă decît aceea a Franţei. La Nord, din Galicia şi pînă în Catalonia, o lungă fîşie de familie sursă urmează lanţul Cantabric şi piemontul pirinean. În Centru şi la Sud, teritoriul e dominat de familia nucleară egalitară. În patru provincii din Sud–Vest, din bazinul Guadalquivirului, pot fi identificate forme egalitare, dar prezentînd unele trăsături autoritare[37]. Zona nucleară egalitară pură (constituie 60% din teritoriu şi nu 40% ca în Franţa) poate fi descompusă în două subansambluri. La Nord, o regiune de proprietate ţărănească, cu o puternică practică religioasă, coincide cu Spania veche formată din Leon şi Vechea–Castilie. La Sud şi la Est, o zonă mai vastă de foarte mare exploataţie şi de redusă practică religioasă acoperă vechea Spanie musulmană de la mijlocul secolului XI. Spaţiile antropologice sînt mai bine decupate decît în Franţa, unde sistemele intermediare şi imprecise sînt numeroase, în special între Loire şi Masivul central. În cazul Spaniei, trecerea de la familia sursă (minoritară) la familia nucleară egalitară e netă ; la fel şi trecerea de la proprietatea ţărănească la marea exploataţie (harta 40). Istoria permite explicarea clarităţii decupajului antropologic : diversele zone corespund, într-adevăr, etapelor succesive ale recuceririi creştine a Spaniei musulmane.

[37] Vezi *supra*, cap. I, pp. 58–63.

Harta 40 – Spania : fondul antropologic şi religios



O tradiţie liberală şi egalitară

Încă de la începutul secolului XIX, adică din epoca luptei împotriva lui Napoleon, elitele spaniole lasă a se vedea comportamentul liberal şi egalitar caracteristic tipului antropologic dominant, familia nucleară egalitară[38]. În acea vreme, masele analfabete nu iau parte la elaborarea proiectelor politice. În schimb, Cortesurile, reunite la Cadix, sfîrşesc

[38] Despre liberalismul spaniol din prima jumătate a secolului XIX, vezi P. Letamendia, *Les Partis politiques en Espagne*, pp. 11-16.

prin a elabora Constituția din 1812, care stabilește o monarhie constituțională și are în vedere instituirea votului universal. Acest sistem nu se stabilizează mai bine decît cel prevăzut prin Constituția franceză din 1791, care face și ea eforturi de instituire a unei monarhii constituționale. Imaginea regelui nu poate supraviețui în sistemul liberal egalitar. Toate încercările spaniole de stabilizare a modelului se năruiesc în anarhie, în lipsa unei derive egalitare de origine populară. Paradoxal, în acest caz, armata întruchipează atît principiile de ordine cît și cele de dezordine. Seria de lovituri de stat militare realizate în numele liberalismului începe în 1820. Un *pronunciamiento* impune, în 1868, votul universal. În lipsa unei puteri stabile și recunoscute, intrarea în scenă a armatei pare inevitabilă, chiar dacă ofițerii săi rămîn în majoritate niște indivizi luminați care cred în virtuțile libertății și ale egalității. Către sfîrșitul secolului XIX, manifestarea ideologică a maselor, în sfîrșit alfabetizate, nu schimbă în mod fundamental datele problemei : familia nucleară egalitară produce o autoritate politică totodată slabă și detestată. Liberalismul relației părinți–copii favorizează o concepție minimă despre putere. Egalitarismul relației dintre frați conduce la respingerea acestei puteri care, deși redusă, transcende indivizii.

Activare ideologică

Spania, al cărei proces de alfabetizare e mult mai tîrziu decît cel al Franței, nu atinge stadiul de deplină activare ideologică decît în secolul XX. Pragul de 50% de bărbați alfabetizați e trecut de Bazinul parizian în secolul XVIII, de Spania de Nord în secolul XIX, iar de Spania de Sud între 1900 și 1940. Acest nivel de alfabetizare e necesar la formarea ideologică a valorilor familiale ale unei regiuni date : el permite aderarea maselor la noile doctrine. Spania își exprimă deci valorile ideologice cu mult mai tîrziu decît Franța, jumătatea sa de sud fiind în urma jumătății de nord. Primele semne de activitate ideologică populară pot fi identificate în Nord către 1830, iar în Sud către 1870. Apariția deplină a ideologiilor spaniole trebuie situată între anii 1900–1930.

La această dată, Spania nu e încă decît o mare națiune rurală, trei sferturi din populația sa trăind din agricultură. Un început de industrializare poate fi observat în Nord : în Catalonia se dezvoltă activități de transformare încă din prima jumătate a secolului XIX, iar în Țara Bascilor și în Asturii industria grea apare la sfîrșitul secolului XIX. Supradezvoltarea relativă a sistemelor periferice încurajează

separatismele basc şi catalan. Între 1870 şi 1930, proletariatul spaniol propriu–zis este un corp destul de legendar. Comparabilă cu Franţa anilor 1780–1790 pe plan economic şi cultural, Spania anilor 1860–1930 ar fi trebuit să producă mai curînd o ideologie naţională unitară decît doctrine insistînd asupra luptei dintre clase. Existenţa unui proletariat deosebit de masiv şi de exploatat în Sud favorizează apariţia rapidă a unor ideologii de clasă, adică socialistă şi naţionalistă. Perechea anarho–socialism/liberal–militarism domină foarte repede jocul politic spaniol.

Anarhismul victorios

Sudul, Centrul şi Estul ţării sînt în 1870 decreştinate de cel puţin un secol, Nordul rămînînd practicant. O evidenţiere ideologică în sens strict nu poate avea loc decît în regiunile unde dezintegrarea religioasă a creat un vid şi, prin urmare, nevoia unei noi cetăţi ideale. Societatea visată va fi de tip anarhist. Spania este, într-adevăr, singura naţiune din Europa unde forma dominantă luată de socialism (în sensul cel mai extins al conceptului, „ideologie care rezervă clasei muncitoare un rol deosebit în construirea noii cetăţi“) ajunge, în 1900, la anarhismul pur. Între 1869 şi 1873, spaniolii trec de partea lui Bakunin împotriva lui Marx, atunci cînd, în cadrul Internaţionalei I, se înfruntă socialismul libertar şi socialismul autoritar[39]. Contribuţia lor teoretică la dezbatere e neînsemnată, dar cea practică e imensă. La începutul anilor 1870 se dezvoltă un anarhism muncitoresc catalan şi un anarhism rural andaluz.

Anarhismul spaniol refuză compromisul. Neagă necesitatea unui sistem politic care să conducă societatea şi recomandă absenteismul electoral. Tendinţele sale muncitoreşti sînt destul de clasice, dar mai violente ca în Franţa. Acţiunea spontană începe cu terorismul şi cu greva. Asasinarea patronilor şi incendierea bisericilor sînt la fel sau mai importante ca înfiinţarea de cooperative de producţie. Anarhismul rural andaluz e, dimpotrivă, original. Milenarist, el ajunge să constituie o cvasireligie. Anarhismul din Sud vrea autonomia absolută a satului (*pueblo*-ul), împărţirea pămînturilor, eliminarea religiei, mîntuirea prin ştiinţă şi educaţie. Condamnă coridele, alcoolul şi tutunul. Predică amo-

[39] Despre supremaţia anarhistă, vezi J. Droz şi colab., *Histoire générale du socialisme*, t. 2, pp. 308–309. În 1873, marxiştii spanioli abia dacă menţin un ziar, în timp ce bakuniniştii au treizeci de periodice.

rul liber, dar respinge depravarea. În 1918, ca şi în 1880, insurecţia tipică pentru un sat anarhist ia forma retragerii din lume pentru pregătirea mileniului. Muncitorii agricoli intră în grevă, *pueblo*-ul îşi taie relaţiile cu lumea exterioară şi aşteaptă[40]... Deci, anarhismul spaniol e un antileninism ; este ineficacitatea revoluţionară întrupată. Ocuparea unui sat izolat de către armată sau garda civilă nu e niciodată dificilă. Dar, fiindcă el este expresia unor valori antropologice stabile, acest anarhism rezistă la experienţa eşecului. Sindicatul anarhist, CNT, înfiinţat în 1911, domină multă vreme, într-o manieră strivitoare, sindicatul socialist rival, UGT. În 1920, CNT are 700 000 de aderenţi, faţă de cei 240 000 ai UGT[41].

Geografia anarho–socialismului spaniol

Foarte tipic ideologic, anarhismul spaniol e uşor de localizat geografic. Harta propusă de J. Vicens Vives în *Atlas de historia de España* descrie zona de tradiţie anarhistă, de-a lungul coastei mediteraneene, din Andaluzia pînă în Catalonia. În mare, e vorba de o regiune de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie rurală (harta 41 a). Provinciile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie situate mai în interiorul teritoriului – Noua–Castilie, Estramadura – sînt mai puţin atinse, datorită, desigur, unei densităţi foarte reduse a populaţiilor lor rurale[42]. Provinciile unde familia nucleară egalitară e asociată cu proprietatea ţărănească – Vechea Castilie, Leon – rămîn catolice practicante şi, în consecinţă, nu sînt afectate de fenomenul de ideologizare.

Existenţa unui anarhism muncitoresc puternic în Catalonia nu contrazice regula care leagă familia nucleară egalitară de anarhism, deşi fondul antropologic al Cataloniei rurale e de tip sursă, autoritar şi inegalitar. Formarea clasei muncitoare catalane rezultă dintr-o mişcare migratorie continuă, ce-şi are sursa în regiunile de familie nucleară egalitară situate mai la sud. Familia nucleară egalitară poate fi considerată ca sistemul familial dominant al proletariatului din Barcelona între 1880 şi 1930.

---

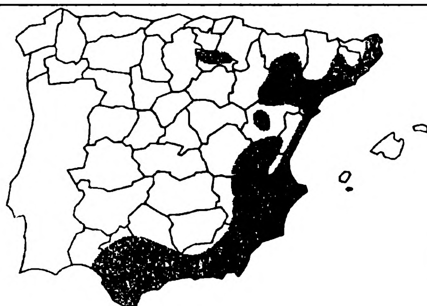
[40] O foarte frumoasă descriere a anarhismului andaluz în E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, pp. 81–86.

[41] P. Letamendia, *op. cit.*, p. 21.

[42] Pentru harta densităţii populaţiei rurale, vezi V. Zalacain, *Atlas de España y Portugal*, p. 46.

Harta 41 – Spania

a) anarhismul



Regiune cu o puternică tradiție anarhistă

b) Partidul socialist în 1977–1979



Voturi exprimate pentru PSOE : media alegerilor generale din 1977 și 1979

Mai mult de 35%   Între 31 și 35%

Anarhismul recomandă absenteismul, deci, nu are o exprimare electorală oficială. Anarho–socialismul spaniol este, așadar, reprezentat pe planul electoral de un partid socialist de tip „latin" destul de clasic. PSOE (Partidul socialist muncitoresc spaniol) combină încă de la început incapacitate organizațională și revoluționarism verbal ; e foarte aproape, prin formă și comportament, de frații săi din Bazinul parizian. Socialismul său este de structură liberală și-i repugnă etatizarea societății. Între 1931 și 1936, PSOE este cel mai important dintre partidele stîngii spaniole, care include și unii „radicali", numeroși și divizați. În 1936, PSOE are în Camera Frontului Popular 88 de deputați, Stînga

republicană 79, Uniunea republicană 34 ; Partidul comunist, cu cei 14 deputaţi, e cea mai neînsemnată dintre forţele de stînga, fenomen firesc într-o ţară de structură liberală[43]. Geografia electorală a PSOE e foarte stabilă. Episodul franchist nu afectează cu nimic implantarea sa majoritară în partea centrală şi meridională a ţării, ce reapare, intactă, la sfîrşitul anilor şaptezeci. La alegerile generale din 1977 şi 1979, PSOE este puternic în regiunile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie (harta 41 b). Singura sa bază în Nord este regiunea industrială a Asturiilor, unde domină tipul sursă : s-ar putea aminti fără dificultate o structură politică specifică proletariatului din Asturii, îndeosebi capacităţi de disciplină şi de organizare cu totul uimitoare în context spaniol. Forţa de organizare muncitorească din Asturii, cu ocazia insurecţiilor din 1934, este, într-un fel, excepţia care confirmă regula de ineficienţă a anarho–socialismului spaniol[44].

Apariţia liberal–militarismului (1923–1936)

În Spania, ca şi în alte părţi, începuturile socialismului le antrenează şi pe acelea ale unui naţionalism de dreapta. Într-un mod mult mai specific, apariţia anarho–socialismului conduce la aceea a liberal–militarismului. Într-o ţară măcinată de dezordine, visul de ordine al unei drepte, la fel de puţin dotate pentru organizare ca şi stînga, se fixează asupra armatei. La începutul anilor douăzeci, armata spaniolă nu mai aderă la liberalismul tradiţional[45]. Pulverizarea autorităţii statului face din instituţia militară un pol de disciplină. Dictatura generalului Primo de Rivera, numit în 1923 cu acordul regelui Alfons al XIII-lea, e deja o încercare de reordonare militară a unei societăţi civile dezorganizate. Dorinţa de ordine se manifestă printr-o represiune accentuată a activităţilor anarhiste. Naţionalismul, componentă necesară a ideologiei liberal–militariste, se manifestă printr-un centralism revigorat şi, deci, printr-o încercare de controlare a autonomismelor catalan şi basc. Acest centralism de dreapta asigură o derivă spre stînga a autonomismelor, chiar în Ţara Bascilor, regiune de puternică influenţă catolică. Transformarea corpului de ofiţeri superiori într-un mic parlament care de-

43 P. Letamendia. *op. cit.*, p. 27.
44 G. Hermet. *L'Espagne de Franco*, pp. 28–29.
45 P. Letamendia. *op. cit.*, p. 23.

cide, cu majoritate de voturi, necesitatea sau inutilitatea unei lovituri de stat, asigură menţinerea unui liberalism fundamental în chiar interiorul sistemului militar.

Între 1900 şi 1930, în partea decreştinată a Spaniei pătrunde perechea ideologică tipică pentru regiunile de familie nucleară egalitară : anarho–socialismul contra liberal–militarismului. Dacă ne mărginim la analiza regiunilor decreştinate, înfruntarea e inegală. Polarizarea structurii sociale asigură o predominanţă stabilă a stîngii. Omniprezenţa unui proletariat agricol foarte sărac, lipsa unei clase mijlocii numeroase împiedică stabilizarea, între 1900 şi 1930, a unui echilibru relativ, observabil în Bazinul parizian. Pe plan electoral, stînga e majoritară în Spania centrală şi meridională.

Leon şi Vechea–Castilie : o ideologie catolică reacţională

La Nordul peninsulei, catolicismul supravieţuieşte, între 1750 şi 1965, în regiune de familie nucleară egalitară şi de proprietate ţărănească, exact ca în Lorena, Franche–Comté sau Lombardia. Populaţiile din aceste regiuni, apărate prin menţinerea unei metafizici religioase intacte, nu simt nevoia unei ideologii de tip modern. Activarea ideologică a restului peninsulei constrînge, totuşi, catolicismul local la o redefinire politică. Leon şi Vechea–Castilie trebuie să producă o *ideologie religioasă reacţională.* Şi fiindcă terenul familial e liberal şi egalitar, ideologia reacţională în chestiune nu poate fi autoritară şi inegalitară. Efectiv, forţele politice care apar în perioada republicii, între 1931 şi 1936, nu pot fi în nici un fel descrise ca fascizante sau monarhiste. CEDA (Confederaţia spaniolă a drepturilor autonome), înfiinţată în 1933 şi care domină dreapta parlamentară spaniolă în ajunul revoluţiei spaniole, datorită deputaţilor de Leon şi Vechea-Castilie, acceptă republica[46]. Denumirea sa sugerează îndeajuns lipsa unei structuri autoritare. Ca doctrină, oamenii din CEDA nu sînt atît de diferiţi de republicanii moderaţi şi catolici din Estul Franţei, care ţin de tipul republican–creştin. Ei trebuie să se confrunte însă cu o stîngă al cărei anticlericalism depăşeşte tot ce fusese văzut în timpul Revoluţiei franceze. În Spania anilor 1900–1930, incendierea unei biserici sau asasinarea unui preot

[46] O foarte bună prezentare a doctrinelor de dreapta în ajunul războiului din Spania, în articolul consacrat acestei ţări de Stanley Paine, în antologia lui H. Rogger şi E. Weber, *The European Right*, pp. 168–207.

e o activitate politică aproape banală. Punctul culminant al militantismului antireligios este atins în Catalonia, în 1936 : anarhiştii dezgroapă sistematic cadavrele călugăriţelor, pentru a demonstra populaţiei starea lor normală de putrefacţie şi, prin urmare, lipsa de însemnătate a clerului[47]. Această isterie antireligioasă radicalizează conflictul dintre moderaţii catolici pe de o parte şi radicalii, socialiştii şi anarhiştii pe de altă parte, fără ca acest lucru să implice definirea unei ideologii politice autoritare. O asemenea ideologie reacţională autoritară există în Spania, dar e strict minoritară şi mai ales localizată în afara regiunilor de familie nucleară egalitară. Carlismul, cu 15 deputaţi în Camera din 1936, faţă de 101 ai CEDA, e tipic pentru regiunile de familie sursă[48]. El este excepţia autoritară care confirmă regula unui catolicism mai curînd liberal ca structură.

Familia sursă şi carlismul

Din anii 1820–1830, regiunile de familie sursă din Nordul peninsulei îşi produc propria ideologie religioasă reacţională, autoritară şi inegalitară, caracteristică pentru un sistem antropologic de tip sursă. Regiunile avute în vedere sînt catolice încă şi nu au nevoie de o ideologie, dar trebuie să se apere împotriva agresiunilor ideologice care încep să pătrundă din Centrul şi Sudul ţării. Lovitura de stat militară liberală din 1820 declanşează o primă reacţie a regiunilor de familie sursă. Ideea unei monarhii autoritare, opusă monarhiei constituţionale ce pare a se fi instalat, se răspîndeşte între ţăranii din extremul Nord al peninsulei, aşa cum se răspîndise la ţăranii din regiunile de familie sursă de la periferia franceză în perioada Revoluţiei. Prima răscoală monarhistă autoritară are loc în 1822. La acea epocă, liberalismul egalitar din Sud se materializează doar în acţiunea elitelor ; aici masele nu reacţionează. Spre deosebire de Nord, unde masele sînt cele care se ridică pentru a apăra idealul unei monarhii integrale (harta 42 b). Navarra şi Catalonia sînt în mod deosebit atinse. Nivelul mai ridicat de dezvoltare culturală din Nord – se apropie de pragul de alfabetizare de 50%, care permite activarea ideologică – asigură valorilor de ierarhie o mare putere

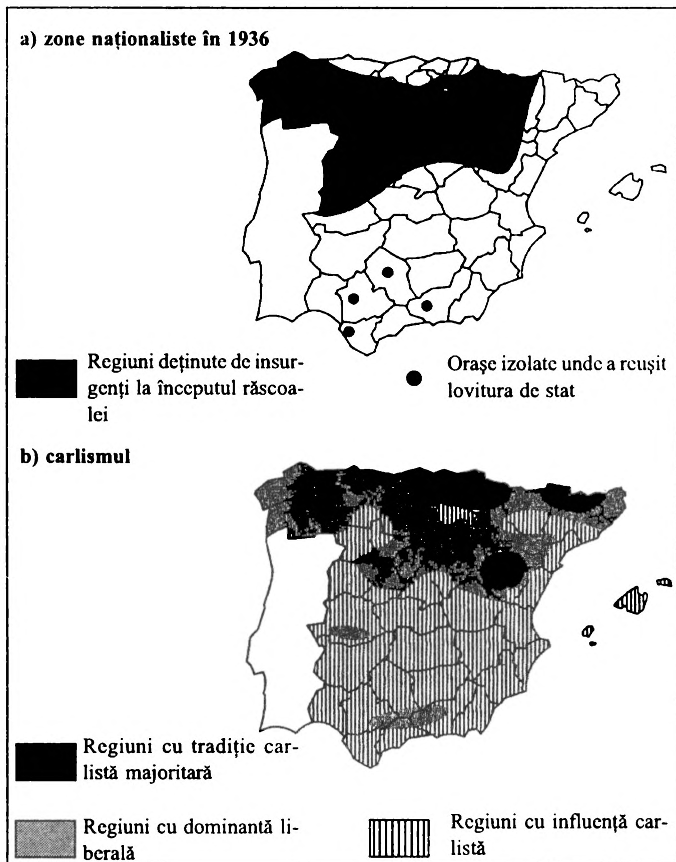
---

[47] Cf. B. Lincoln, „Revolutionary exhumations in Spain, july, 1936" în *Comparative Studies in Society and History*, vol. 27, nr 2, aprilie 1985, pp. 241–259.

[48] Pentru datele parlamentare, P. Letamendia, *op. cit.*, p. 27.

temporară, exagerată față de importanța reală a familiei sursă în ansamblul spaniol. Începînd cu răscoala populară antiliberală din 1833, care pune în mişcare provinciile basce, Navarra, Aragonul şi Catalonia, carlismul îşi ia forma definitivă şi numele. La moartea lui Ferdinand al VII-lea, carliştii se declară partizani ai lui Carlos, fratele regelui defunct, şi contra Isabellei, fiica sa. Lovitura de stat militară din 1868, care duce la introducerea votului universal, declanşează un nou război carlist. De această dată, însă, alfabetizarea din Sud făcînd între timp progrese, întreaga țară se îndreaptă spre activarea ideologică ; carlismul începe

Harta 42 – Spania



să piardă din importanța sa relativă. Primește ponderea sa „reală“ de ideologie reacțională, corespunzătoare unui sistem antropologic periferic și minoritar. În ajunul războiului civil, carliștii rămîn agitați și violenți, dar trec drept o grupare politică foarte mică.

Războiul din Spania

Atunci cînd a început războiul din Spania, ideologiile politice autoritare care pot fi descrise ca „monarhiste“ sau „fascizante“ sînt neînsemnate. Carliștii erau în declin. Fasciștii de imitație, admiratori ai lui Mussolini sau ai lui Hitler, organizați în Falangă (creată, ca și CEDA, înainte de alegerile din 1933), constituie o altă grupare minusculă. Existența sa îl va ajuta pe Franco să obțină ajutor german și italian. Dar războiul din Spania nu ia naștere, ca înfruntarea în Franța dintre Revoluție și Contrarevoluție, dintr-un conflict între sisteme de valori opuse. În Franța, un sistem liberal și egalitar luptă împotriva contrariului său autoritar și inegalitar. În Spania, conflictul este în cadrul sistemului liberal și egalitar. Regiunile de familie sursă, autoritare și inegalitare, sînt marginale și se împart aproape egal între cele două tabere. Asturiile, Țara Bascilor și Catalonia preferă tabăra republicană ; Galicia, Navarra și partea de nord a Aragonului, tabăra naționalistă (harta 42 a). Conflictul dintre anarho–socialism și liberal–militarism, amplificat de factorul religios, e cel ce va duce la unul dintre războaiele civile cu cele mai mari pierderi în vieți omenești din istoria Europei : potrivit estimărilor, între 600 000 și un milion de morți. Desfășurarea evenimentelor și localizarea lor în spațiu ne permit să înțelegem semnificația conflictului. Între 1931 și 1936, cea de a II-a Republică spaniolă se cufundă în anarhie. Statul se descompune. Ca de obicei, armata întruchipează speranța de moment a unei reveniri la ordine. Dreapta așteaptă de la militari să se substituie statului șubrezit. După victoria electorală a Frontului popular, armata încearcă o lovitură de stat care, absolut logic, eșuează în cea mai mare parte a țării. În regiunile de familie nucleară egalitară din Centru și Sud, stînga este, în Spania, în mod structural dominantă. Povestea s-ar fi oprit la acest eșec, dacă în Leon și Vechea-Castilie n-ar fi existat o regiune dominată de catolicism, pe care Frontul popular n-o controla *și care oferă un teritoriu insurecției militare.* Imediat după lovitura de stat, naționaliștii nu dețin decît aceste regiuni catolice din Nord, plus orașele Cordoba, Sevilla, Grenada și Cadix. O prezență militară specifică asigură controlul Marocului spaniol. Liberal–mili-

tarismul şi catolicismul republican al CEDA fuzionează, sudate mai mult prin antimilitarismul şi anticatolicismul anarho–socialismului, decît printr-o reală comunitate de aspiraţii. Intervenţiile germană şi italiană, precum şi ajutorul sovietic dau acestui conflict, absolut hispanic la origine, o tentă internaţională : e pusă problema fascismului şi a comunismului. În realitate, războiul e spaniol : un conflict între anarhism şi Biserică, între anarhism şi armată. Regimul franchist, militar şi catolic, îşi va arăta în timpul celui de-al doilea război mondial totala indiferenţă faţă de problematicile hitleriste sau mussoliniene. Războiul din Spania se datorează mai mult dezintegrării autorităţii politice, decît unei aspiraţii a maselor la o autoritate forte. El e tipic pentru o naţiune unde domină structurile familiale liberale şi egalitare, mari producătoare de anarhie şi de o aspiraţie contrară ordinii militare. Ceea ce deosebeşte Spania de majoritatea ţărilor Americii latine, unde oscilaţia anarhie/militarism defineşte esenţialul tradiţiei politice, este existenţa unei zone liberale şi egalitare, dar catolică, cel puţin pînă în 1965. În America latină, familia nucleară egalitară coincide întotdeauna cu o practică religioasă neînsemnată, ca în Andaluzia. Conflictul dintre religie şi ateism dă nuanţa sa dramatică situaţiei spaniole. Confruntarea dintre metafizica socială anarhistă şi metafizica religioasă catolică nu corespunde unei opoziţii a valorilor, liberale şi egalitare în ambele cazuri, ci unei diferenţe de interpretare privind localizarea, terestră sau celestă, a acestor valori. Catolicii concep o lume de dincolo celestă liberală şi egalitară ; anarhiştii un viitor terestru liberal şi egalitar.

Italia nordică şi meridională

Familia nucleară egalitară nu ocupă o poziţie centrală în spaţiul italian. Ea domină Nordul şi Sudul peninsulei, Sicilia şi Sardinia. În Centrul cizmei, un bloc masiv de familie comunitară acoperă Emilia–Romagna, Toscana, Marche şi Umbria, împărţind sistemele nucleare egalitare în două regiuni separate. La Nord, familia nucleară egalitară coincide adesea cu un sistem de proprietate ţărănească, mai clar la poalele Alpilor decît în cîmpia fluviului Po ; la Sud, ea corespunde de multe ori cu un sistem de mare exploataţie deosebit de specataculos, de tip latifundiar, ca în Andaluzia. Nordul rămîne, între 1750 şi 1965, relativ catolic, Lombardia fiind totuşi mai practicantă decît Piemontul.

La Sud, decreştinarea e veche şi masivă, ca în majoritatea sistemelor antropologice în care se combină familia nucleară egalitară şi marea exploatație. Familia sursă, incompletă, nu ocupă decît Veneto, în contact cu vasta zonă germanică de familie autoritară şi inegalitară. Aşadar, Italia este cea mai egalitară dintre țările latine. Tipurile sale familiale nuclear şi egalitar au în comun o componentă egalitară care acoperă 85% din teritoriul global. (Hărțile care descriu cazul Italiei, numerele 58–61, se află în capitolul 11, consacrat familiei comunitare.)

Cele două fețe ale socialismului italian : 1891–1914

Încă de la înființarea sa, în 1891, Partidul socialist italian cuprinde două aspecte. În el se amestecă o tendință anarhizantă, legată de mişcarea muncitorească piemonteză sau lombardă, şi o tendință autoritară supraorganizată, centrată pe ligile țărăneşti din Emilia–Romagna[49]. Socialismul piemontez şi lombard se sprijină pe clasa muncitoare decreştinată din regiunile unde tipul antropologic dominant este familia nucleară egalitară. Găsim aici, ca şi în Franța Bazinului parizian, o predominanță a structurii anarho–socialiste, cu toate componentele sale : glorificarea autonomiei muncitoreşti, acțiunea spontană a maselor, greva, tendințe ce se dezvoltă în timpul marilor greve de după primul război mondial, mai ales la Torino, în sectorul industriei de automobile. În Emilia–Romagna, socialismul întîlneşte țărănimea, şi mai ales familia comunitară, cu componenta sa autoritară. El încetează a mai fi anarhist ca structură, manifestînd, încă de la finele secolului XIX, o forță de organizare şi o disciplină cu totul remarcabile. Avem aici deja imaginea viitorului Partid comunist italian, care se conturează în aceste regiuni cu mult înainte de victoria bolşevică din 1917. Comunismul italian va fi studiat în detaliu în capitolul 11, consacrat producțiilor ideologice ale familiei comunitare.

Poziția dominantă a socialismului autoritar din Italia centrală influențează, încă de la sfîrşitul secolului XIX, istoria ideologică a Sudului peninsulei.

[49] Despre cele două tendințe inițiale ale socialismului italian, vezi J. Droz şi colab., *Histoire générale du socialisme*, t. 2, p. 258.

Stînga meridională între anarhism şi comunism : 1893–1965

Italia meridională este duplicatul antropologic al Spaniei meridionale. Găsim aici aceeaşi familie nucleară egalitară, aceeaşi mare exploatație agricolă, aceeaşi decreştinare timpurie şi aceeaşi alfabetizare tîrzie. Activarea ideologică începe cu douăzeci de ani mai tîrziu în Sicilia decît în Andaluzia, dar aici e o problemă de nuanță. Din 1889, încep să se organizeze primele *fascii* siciliene, asociații de țărani contestatari. Tulburări agrare masive culminează în 1893[50]. Cu toate acestea, muncitorii agricoli din Italia meridională nu dezvoltă o practică şi o teorie anarhiste de tip andaluz. Ei sînt imediat încadrați de socialiştii veniți din Nord şi aderă destul de repede, cu numele, la o doctrină de tip socialist autoritar. După al doilea război mondial, Partidul comunist italian domină socialismul rural din sud, la fel cum domină proletariatul periferiilor muncitoreşti ale Neapolelui[51]. Fenomenul e destul de asemănător cu acela observat în Franța, în Bazinul parizian, între 1920 şi 1965. Partidul comunist se instalează ca forță dominantă a stîngii în regiunile de familie nucleară egalitară. Ca şi în periferia pariziană, adeziunea autoritară e superficială şi nu se ajunge la crearea locală a unui partid disciplinat, care controlează sindicatele, muncitorii sau țăranii. Eticheta comunistă ajunge totuşi să se impună. Negarea aparentă a principiului liberal, înscris în structura antropologică, ajunge la acelaşi rezultat ca în Bazinul parizian al anilor 1954–1965 : *o dominație permanentă a dreptei care îşi asumă apărarea liberalismului. Atrofia liberalismului de stînga produce o atrofie a stîngii însăşi.* Italia de sud votează fără întrerupere cu dreapta între 1946 şi 1990, spre deosebire de Spania meridională, care e de stînga înainte de instaurarea, ca şi după dispariția regimului franchist. PSOE îşi asumă pe deplin tradiția liberală, anarhizantă, spaniolă şi domină în mod logic regiunile de puternică polarizare socială. În Italia de sud, o stîngă majoritar liberală ar putea, spre deosebire de Partidul comunist italian, să cîştige regional alegerile.

---

50 J. Droz, *op. cit.*, p. 256.

51 55% din proletariat votează comuniştii în 1958, în periferia industrială din Neapole, la Castellamare di Stabia, de exemplu, cf. F. Ferrarotti şi colab., *La piccola citta*, p. 90. Pentru socialismul rural, E. J. Hobsbawn, *Primitive Rebels*, pp. 93–107.

Naţionalism şi mafia

Naţionalismul stabilit la sudul peninsulei italiene şi în Sicilia, către sfîrşitul secolului XIX, este în mare măsură un regionalism întors împotriva Nordului. Începînd cu anexiunile din 1860, eforturile guvernului central de unificare a ţării, îndeosebi pentru încasarea impozitelor pe întregul teritoriu, radicalizează în Sud şi în Sicilia neîncrederea faţă de stat, caracteristică pentru toate regiunile de familie nucleară egalitară. Tendinţele anarhizante ale societăţii civile sînt împinse la extrem şi duc pur şi simplu la negarea statului, la proliferarea unui banditism de coloratură naţionalistă şi la o delincvenţă generalizată. Societăţile locale refuză să admită prezenţa unei administraţii centrale. În Andaluzia şi Bazinul parizian, unde familia nucleară egalitară minează autoritatea statului, administraţia concretă e oricum o producţie locală, endogenă sistemului. Andaluzia şi Bazinul parizian aparţin polului central şi dominant al naţiunii. La Neapole, în Calabria sau în Sicilia, familia nucleară egalitară prezintă aceeaşi ostilitate de principiu faţă de stat. În plus, administraţia e percepută mai mult ca un corp străin, născut în Piemont, decît local. Respingerea statului şi a legilor sale devine o obligaţie morală, nutrită de un veritabil „naţionalism" local, de către un regionalism deosebit de radical.

Organizaţiile de tip Mafia iau naştere în Sicilia – şi sub alte nume la Neapole sau în Calabria – din inexistenţa unui stat recunoscut şi din aspiraţia populaţiilor către un minimum de ordine, într-o societate fără lege. Evident, e vorba de o ordine paralelă, delincventă, sprijinită mai curînd pe reţele personale de protecţie decît pe reguli impersonale stabilind drepturile şi îndatoririle cetăţenilor. O datorie negativă defineşte organizarea socială : administraţia oficială nu trebuie să aibă acces la nici o informaţie privind indivizii. Mafia vrea ordine, dar una bazată pe stabilitatea clientelelor şi inexistenţa statului : o ordine *ultraliberală şi personalizată*.

Aşadar, dialectica ordinei şi a dezordinei, care permite dezvoltarea Mafiei, este asemănătoare cu aceea care determină, în Bazinul parizian sau în Spania, devotamentul faţă de armată, materializare a principiului de disciplină într-o societate anarhică. Nu exagerăm dacă socotim Mafia siciliană ca pe un echivalent funcţional al armatei spaniole. Mai mult chiar, ca pe un substitut. Fixarea simbolică asupra ordinei militare nu e posibilă în Italia de sud, unde armata aminteşte mai mult de dominaţia piemonteză decît de gloria naţională.

Ascensiunea socialismului agrar nu poate duce în Sicilia la contra-instaurarea unui liberal–militarism de dreapta. Ea sfîrşeşte printr-o dezvoltare, printr-o instituţionalizare a Mafiei, care leagă clasele mijlocii siciliene într-o vastă reţea defensivă, în stare să-şi protejeze membrii, atît contra statului italian, cît şi contra socialismului[52].

Orientarea de dreapta a Mafiei e oarecum mascată de *regimul fascist*, care luptă împotriva ei, în numele valorilor autoritare, Mafia aliindu-se, în ce-o priveşte, la poziţiile Partidului liberal. În 1924, coaliţia liberalism–Mafia reuşeşte să tempereze la Palermo presiunea fascistă. Imediat după cel de al doilea război mondial, însă, naţionalismul original al Mafiei se dovedeşte cu claritate a fi de dreapta : bande înarmate de mafioţi îi masacrează, în 1944 şi 1947, pe ţăranii comunişti[53].

Votul universal – între 1912 şi 1921, apoi după 1948 – permite ca în sudul peninsulei şi în Sicilia să se dezvolte clientelismul. Reţele neoficiale, legate sau nu de structuri mafiote, controlează electoratele populare. Înainte de fascism, clientelismul asigură, destul de logic, puterea deputaţilor de nuanţă liberală (şi uneori monarhişti bourbonieni, adică ostili monarhiei piemonteze). După al doilea război mondial, alinierea la dreapta a regiunii se traduce printr-un vot în mod superficial democrat–creştin, *în lipsa preoţilor şi a practicii religioase*[54]. În realitate, mecanismul clientelismului funcţionează tot timpul, dar pătrunde şi în doctrina democrat–creştină, ce încarna atunci, la scara peninsulei, lupta împotriva comunismului. În Sud, votul rămîne foarte personalizat, expresie a unui individualism înverşunat al structurii politice şi sociale. La stînga, ca şi la dreapta, alegătorii meridionali se joacă cu ideologiile de disciplină care sînt comunismul şi doctrina democrat–creştină. În spatele partidelor, ei caută oamenii. Tehnica scrutinului listei italiene, care autorizează alegătorul să indice o preferinţă personală pentru cutare sau cutare candidat, permite aprecierea cu precizie a individualismului sudist. În 1958, de exemplu, procentul de alegători care uzează de posibilitatea votului preferenţial (individualizat) era, în Nord, în funcţie de districte, între 14 şi 22%, în Centru între 16 şi 30%, în Sud între 32 şi 51%, iar în Sicilia şi Sardinia între 42–51%. Proporţia de alegători democrat–creştini care uzează de votul nominal varia între 14 şi 31%

[52] Despre legătura dintre Mafia şi clasele mijlocii, vezi E.J. Hobsbawn, *op. cit.*, pp. 30–52.

[53] E. J. Hobsbawn, *op. cit.*, p. 47 pentru alegerile din Palermo şi p. 45 pentru masacrele antisocialiste.

[54] Pentru lipsa preoţilor, vezi harta 31.

in Nord şi între 51 şi 60% în insule. Procentul de alegători comunişti era între 9 şi 20% în Nord şi între 39 şi 51% în insule[55]. Uniformitatea de faţadă a marilor structuri partizane maschează, fără a le face să dispară, structurile regionale. Individualismul meridional italian acceptă etichetele partizane pentru a le perverti mai bine. El nu perturbă prea mult funcţionarea globală a Partidului comunist italian, puternic instalat în Italia centrală. Dimpotrivă, el reuşeşte să deturneze de la sensul său originar termenul *democraţie–creştină*, care acoperă cu acest văl pudic mecanica clientelară funcţionînd în sudul peninsulei şi în insule, regiuni părăsite de multă vreme de orice religie vie.

Zona extremelor

Este evident că experienţele istorice franceză, spaniolă sau italiană sînt distincte. Nivelurile de dezvoltare a zonelor avute în vedere sînt foarte inegale : dacă acceptăm criteriul alfabetizării ca esenţial, trebuie să admitem că Sudul peninsulelor iberică şi italiană numără două secole de întîrziere faţă de Bazinul parizian. Această distanţare istorică poate fi sesizată în multe alte domenii : stadii de industrializare, niveluri de viaţă considerabil diferite în toate epocile. La toţi parametrii, Bazinul parizian aparţine Europei dezvoltate din Nord, iar Andaluzia şi Sicilia Europei înapoiate din Sud. Din diferenţa de dezvoltare rezultă unele deosebiri esenţiale. Marea brutalitate a mecanismelor socio–economice din Andaluzia sau Sicilia explică nivelul foarte ridicat al violenţei politice din aceste regiuni. În mod reciproc, bogăţia Franţei de Nord dă o nuanţă mai binevoitoare structurii politice din Bazinul parizian, deşi evenimentele din anii 1789–1871 şi-au luat tributul de vieţi omeneşti.

Diferenţele nu trebuie să mascheze unele asemănări, care derivă din fondul antropologic comun al celor trei ţări latine, familia nucleară egalitară[56]. Pot fi identificate analogii de structură, deosebit de evidente atunci cînd analiza se axează pe raportul dintre individ şi stat, mai mult chiar, pe antagonismul dintre individ şi stat.

Anarhism, socialism libertar sau liberal, comunism superficial şi instabil (în afară de Italia centrală) : tot atîtea expresii înrudite pentru

[55] A. S. Zuckerman. *The Politics of Faction*, p. 66.

[56] Portugalia, foarte fragmentată pe planul familial, e studiată amănunţit în capitolul 11, consacrat producţiilor ideologice ale familiei comunitare.

un acelaşi tip *anarho–socialist* definit prin structura individualistă egalitară, care opune un individ ideal şi abstract unui stat perceput ca nefast prin esenţă şi nu doar pentru că este burghez.

Bonapartism, boulangism, gaullism, franchism, clientelism cu faţadă democrat–creştină şi, de ce nu, Mafia : tot atîtea expresii, foarte diverse ce e drept, pentru a numi aspiraţia către ordine într-o societate în mod natural dezordonată, măcinată de individualismul egalitar. Ordinea este militară şi esenţialmente simbolică în cazul bonapartismului, al boulangismului sau al gaullismului ; e militară şi sălbatică în cel al franchismului. Ordinea este civilă, paralelă şi personalizată în cazul clientelismului (versiune blîndă) şi al Mafiei (versiune dură). Toate aceste forme ideologice de dreapta, naţionaliste şi antisocialiste în stiluri foarte variate, caută într-un individ unic soluţia problemei dezlănţuirii individualiste. Un general, un şef de facţiune, un naş devine salvatorul. Şeful acesta nu se sprijină pe un partid clar structurat, chiar dacă la un moment dat sînt identificabile reţele umane stabile. Mai mult decît partidul, *banda* e forma de organizare corespunzătoare a unui asemenea tip ideologic.

Nu s-a observat niciodată, în sistem antropologic nuclear egalitar, la stînga sau la dreapta, de partea socialismului sau a naţionalismului, un partid solid, o ideologie structurată, care să deifice statul sau partidul. Chiar rezistenţa acesta faţă de ordine creează o impresie de diversitate : forţele politice ce au luat naştere din individualismul egalitar nu dau dovadă de o nevoie profundă de unificare teoretică la scară europeană, spre deosebire de forţele disciplinate dezvoltate în regiunile unde sistemele familiale comportă o trăsătură autoritară.

De la optimism la introversiunea ideologică

O diferenţă esenţială pune faţă în faţă ideologiile iberice şi sud–italiene cu similarele lor franceze, deopotrivă evidentă şi greu de sesizat. Producţia ideologică a Bazinului parizian este în mod clar optimistă, în vreme ce acelea ale Andaluziei ori Siciliei sînt incontestabil depresive. Revoluţia franceză se consideră pe loc universală şi cuceritoare, născută pentru fericirea omenirii. Nu acelaşi lucru se poate spune despre ideologiile din Sudul italian sau iberic, acestea prezentînd un caracter spontan introvertit şi părînd sortite eşecului. Mafia este o formă evident regresivă de organizare socială, distrugătoare a civilizaţiei şi a moralei. Dar chiar şi anarhismul andaluz, ideologie normală totuşi şi morală, ce crede în

omul nou, lasă a se vedea o surprinzătoare tendință către introversiune, către retragere, la sate ; aderarea sa la absenteism nu o poartă prea departe de un refuz mafiot al statului şi al formelor civilizate de acţiune politică. Sărăcia regiunilor meridionale ale Europei nu e de ajuns pentru a explica acest caracter depresiv, regresiv, al formelor ideologice dezvoltate aici între sfîrşitul secolului XIX şi mijlocul secolului XX. Scandinavia, deşi în 1880 e şi mai săracă (chiar dacă e total alfabetizată), nu lasă a se vedea nici una din aceste trăsături depresive. Numai istoria religioasă şi culturală a Italiei şi a Spaniei meridionale permite o explicaţie pentru această descurajare ideologică. În regiunile de mai sus, credinţa religioasă se prăbuşeşte, încă din secolul XVIII, într-o societate în mare măsură analfabetă. Cel puţin un secol şi jumătate, populaţiile de aici trăiesc într-o stare de abandon spiritual, fiindcă ideologia nu urmează imediat religiei. În Bazinul parizian, căderea catolicismului e urmată imediat de apariţia unei noi ideologii. Trecerea aproape instantanee de la metafizica religioasă la metafizica revoluţionară dă populaţiilor impresia unui irezistibil marş înainte al umanităţii. În extremul Sud al lumii latine, dimpotrivă, pierderea sensului religios creează o lume pierdută, demoralizată, în toate sensurile cuvîntului. În vidul metafizic se dezvoltă o anumită amoralitate socială. Cînd, în sfîrşit, alfabetizarea permite în aceste regiuni o reconstrucţie ideologică, demoralizarea şi uneori amoralitatea sînt prezente, instalate ca structuri şi comportamente stabile, capabile să influenţeze dezvoltarea ideologiilor.

CAPITOLUL IX

Autoritate şi inegalitate

1. Germania

Omul universal, născut liber şi egal tuturor, nu fascinează Germania[1]. După unele ezitări, filosofii de dincolo de Rhin modelează idealul opus al unui om germanic, născut supus, dar superior celorlalţi, reproducînd, în realitate, în concepţiile sale morale şi politice, preferinţa de neclintit a familiei sursă pentru autoritatea taţilor şi inegalitatea dintre fraţi.

Discours à la nation allemande de Fichte constituie primul act al acestei reacţii antiuniversaliste şi antiindividualiste. În 1806, cînd trupele lui Napoleon defilează în Berlin, Fichte defineşte, împotriva idealurilor revoluţionare franceze, o esenţă germanică indestructibilă şi superioară, înscrisă îm limba germană :

„Prima misiune pe care ne-am impus-o şi care consta în căutarea caracterului fundamental care-i desparte pe germani de alte popoare

---

[1] Pentru o prezentare generală a atitudinilor germane faţă de Revoluţia franceză, vezi R.R. Palmer. *1789, les révolutions de la liberté et de l'egalité*, cap. 9 : „Allemagne : la révolution. donnée philosophique". pp. 269–288. Palmer aşază faţă în faţă pasivitatea politică a populaţiilor germane şi intensa activitate filosofică suscitată de Revoluţia franceză. În acest capitol vom găsi un rezumat al primelor atitudini ale lui Fichte. favorabile Revoluţiei. *La Révolution française vue par les Allemands* este o foarte bună selecţie de texte. traduse şi comentate de Joël Lefebvre. care rezumă atitudinile intelectualilor germani ţinînd seama de desfăşurarea cronologică a evenimentelor.

de origine germanică a fost îndeplinită. Diferența trebuie căutată în primele ramificații ale rădăcinii primitive : germanul continuă să vorbească o limbă vie, luîndu-și întotdeauna puterea de la izvorul originar, în timp ce limba altor popoare germanice nu trăiește decît la suprafață, rădăcinile sale fiind moarte. În aceasta constă pentru noi întreaga diferență : pe de o parte viața, pe de altă parte moartea, fără să ne preocupe valoarea intrinsecă prezentată în alte părți de limba germană. Între viață și moarte nu e posibilă nici o comparație, iar una posedă, prin raportare la cealaltă, o valoare infinită"[2].

Celelalte popoare germanice sau neoromanice sînt, bineînțeles francezii, italienii, spaniolii, adică franci, lombarzi sau vizigoți care și-au pierdut limba, germanică, în procesul lor de contopire cu populațiile locale. *Limba*, element central al mecanismului antiuniversalist, diferențiator, definește de asemenea și un antiindividualism. Pentru filosofii Luminilor, limbajul articulat este o aptitudine a indivizilor, una dintre componentele rațiunii umane. Pentru Fichte, individul nu există . *limba*, ființă colectivă, dar autonomă, vorbește prin mijlocirea indivizilor.

„*Ne dăm cu ușurință seama de enorma influență exercitată asupra dezvoltării umane a unui popor de către structura limbii sale, de această limbă ce însoțește, limitează și însuflețește individul pînă în adîncurile cele mai ascunse ale gîndirii sale și ale voinței sale, ce face din conglomeratul uman vorbind această limbă o comunitate condusă de o aceeași inteligență*"[3].

Poporul german, superior celorlalte, acționează ca o singură ființă vie. Oamenii nu sînt nici egali, nici liberi.

Hegel preia rapid ștafeta și, fără a se fi arătat vreodată în mod explicit ostil Revoluției franceze, dă totuși o descriere detaliată a con-

---

[2] *Discours à la nation allemande*, pp. 119–120. Reiau un detaliu din traducerea lui S. Jankelevitch. Traducerea cuvîntului *Stamm* prin *rasă* mi se pare a deforma spiritul textului, sau în orice caz percepția sa de către un cititor francez modern. Azi, *rasă* evocă o noțiune biologică și ideologică direct asociată nazismului. Folosirea sa creează un paralelism exagerat între doctrina fichteană despre *națiune* și definiția hitleristă a cuvîntului Volk *(popor)*. Am preferat traducerea literală *sursă*, folosită atît în germană cît și în franceză (cu voia lui Fichte, care nu crede în posibilitatea de a se trece dintr-o limbă în alta), fie că e vorba de popoare, de vegetale sau de structuri familiale. (*Stämme* ale poporului german sînt grupurile primitive de saxoni, bavarezi, franconieni etc.) Pentru textul german, p. 72 din ediția Felix Meiner Verlag.

[3] *Discours à la nation allemande*, p. 120.

traiului său ideologic, autoritar şi inegalitar. În ale sale *Leçons sur la philosophie de l'histoire*, din anii 1822–1831, Hegel reafirmă existenţa unei misiuni germanice specifice, a cărei primă manifestare e Reforma protestantă.

„Interioritatea pură a naţiunii germane a fost cu adevărat terenul potrivit pentru eliberarea spiritului ; naţiunile latine, dimpotrivă, au menţinut în profunzimea sufletului lor, în conştiinţa lor, divizarea ; provenite din amestecul de sînge roman şi sînge german, ele mai păstrează şi acum în ele această eterogenitate“[4].

Sîngele succedînd limbii fichteene drept principiu diferenţiator, care asigură perpetuarea inegalităţilor, nu este un concept de o nesăbuită originalitate. Avem aici aplicarea sistematică a conceptelor de autoritate şi de inegalitate la descrierea internă a societăţii ideale, care face interesant modelul hegelian. În *Principes de la philosophie du droit* (1821), idealul de autoritate conduce la iubirea faţă de stat (expresia nu e prea puternică), visul de inegalitate al unei ierarhizări a claselor.

Pentru Fichte, inegalitatea oamenilor produce o inegalitate a popoarelor, dar nu se prelungeşte într-o inegalitate a germanilor între ei. Dimpotrivă, primul din *Discursuri* oferă o viziune absolut unitară a naţiunii :

„Nu ne mai rămîne decît să punem noua educaţie la îndemîna tuturor germanilor, fără excepţie, adică să facem în aşa fel încît această educaţie să nu fie aceea a unei clase, ci a naţiunii în ansamblul său“[5].

Vedem reapărînd aici componenta terestră, egalitară, a protestantismului, prin care se cere educaţie pentru toţi.

În *Principes de la philosophie du droit*, Hegel nu e deloc interesat de educaţia maselor ; din contra, el insistă asupra necesarei divizări a societăţii în caste (*Stände)*, a căror asamblare, şi nu aceea a indivizilor, constituie naţiunea, poporul sau statul. Hegel nu se mulţumeşte cu castele tradiţionale din Vechiul Regim. Ţărani şi proprietari funciari sînt reuniţi într-o clasă „substanţială“, iar categoria militară constituie o „clasă a curajului“ (*der Stand der Tapferkeit*). Clasa preferată de Hegel este negreşit „clasa universală“, în serviciul statului, funcţionarii. Împărţirea oamenilor în categorii sociale imuabile este o aplicare a principiului de inegalitate[6]. Supremaţia statului, încarnare a univer-

---

4 *Leçons sur la philosophie de l'histoire*, p. 322.
5 *Discours...*, *op. cit.*, p. 73.
6 *Principes de la philosophie du droit*, pp. 310, 312, 326, unde se face o descriere a *Stände*.

salului, nu e o piedică în slujirea lui de către un grup de persoane specializate, diferite prin funcție, dacă nu și prin natură, de ceilalți oameni.

Statul este literalmente divinizat : „*Ca realitate efectivă a voinței substanțiale pe care o deține în conștiința de sine deosebit de ridicată a universalității sale, statul este rațional în sine și pentru sine. Această unitate substanțială e un scop în sine, absolut și imobil, în care libertatea atinge cel mai elevat drept al său, la fel cum acest scop final deține dreptul cel mai elevat față de indivizi a căror datorie supremă e de a fi membri ai statului*[7] ... *Statul este voința divină luată ca spirit actualmente prezent, ce se desfășoară pentru a deveni figura reală și organizarea unei lumi*"[8].

Ne aflăm aici destul de departe de statul liberal francez sau englez, rău necesar, construit pentru a proteja libertatea indivizilor și rezultînd, pe de altă parte, dintr-un contract între acești indivizi[9]. Proza hegeliană dă un foarte frumos și precoce exemplu de schimbare a sensului cuvîntului *libertate (Freiheit...)*. Pentru gînditorii (și pentru popoarele) francezi și englezi, libertarea e un drept individual, exprimîndu-se prin libertăți concrete de circulație, de exprimare, de moravuri. Hegel reia libertatea lui Luther, principiu transcendent care se sustrage indivizilor, obligație interioară de a nu urma decît o direcție dată, cea bună. La Luther, aceasta e libertatea lui Dumnezeu care se exprimă prin intermediul oamenilor ; la Hegel, libertatea statului e cea care însuflețește indivizii. Cuvîntul *rațiune (Vernunft)* suferă o deformare paralelă. Pentru gînditorii francezi, rațiunea e o facultate a indivizilor. Pentru Hegel, rațiunea e un principiu transcendent, animînd statul și nu indivizii[10].

O analiză superficială a *Principes de la philosophie du droit* ar putea duce la a-l considera pe Hegel drept un succesor al lui Luther printre alții, respectînd credințele fundamentale ale creștinismului și dorind controlul Bisericii efectuat de către stat, în marea tradiție protestantă. Comparația între luteranism și hegelianism e o iluzie ce dovedește marea prudență verbală și uriașa abilitate tactică a lui Hegel. Sigur

---

7 *Principes...*, *op. cit.*, p. 258.

8 *Principes...*, *op. cit.*, p. 272.

9 Critică a noțiunii de contract de către Hegel. *Principes...*, *op. cit.*, p. 59.

10 O caracteristică fundamentală a reprezentării hegeliene a societății este aceea că pentru el conceptele de stat, de rațiune, de libertate, de popor nu sînt în mod logic distincte, ci într-o mare măsură interșanjabile, deoarece toate sînt construite *în mod negativ* (dialectic?) împotriva noțiunii de individ. Străduindu-se să distrugă același lucru, ele devin același lucru.

că Hegel supunea Biserica statului, dar unui stat al cărui principe era foarte direct supus lui Dumnezeu. Pentru Hegel, Biserica nu mai există cu adevărat, statul este Dumnezeu.

În aşteptarea decreştinării : Germania între 1800 şi 1880

Fichte şi Hegel pregătesc materialele de care intelectualii şi masele germane vor avea nevoie pentru a-şi construi ideologiile. Ei transpun în valori ideologice abstracte valorile familiale ale fondului antropologic. Inegalitatea dintre fraţi devine inegalitatea dintre oameni, dintre popoare, dintre clase. Autoritatea taţilor devine autoritatea statului. Într-un mod mai general, supunerea fiilor e convertită în supunerea oamenilor faţă de anumite forţe care-i depăşesc : statul, raţiunea, limba, sîngele, destinul, rasa. Fichte şi Hegel reacţionează împotriva individualismului egalitar francez. Însă, în 1830, ca şi în 1806, e prea devreme pentru ca popoarele Germaniei sau Austriei să adere la ideologii de tip modern. Ele n-au nevoie de o cetate terestră ideală. Metafizicile lor religioase sînt intacte, în ţinuturi protestante ca şi în ţinuturi catolice. Cetatea lui Dumnezeu, autoritară şi inegalitară din lumea protestantă, bine definită în regiunile catolice de familie sursă, e de ajuns pentru liniştea spiritului lor. Eforturile elitelor burgheze şi intelectuale de a imita Revoluţia franceză nu duc decît la producerea unui foc de paie[11]. Decreştinarea e o condiţie prealabilă necesară apariţiei ideologiilor. Ea începe în Germania, după ce a fost realizată de către Prusia, în 1870–1871, unitatea naţională. Dispariţia cetăţii celeste atrage însă după sine, atunci, ca şi în Franţa de la mijlocul secolului XVIII, construirea imediată a unei societăţi ideale de înlocuire, mai bine zis a două societăţi ideale. Franţa Bazinului parizian, societate tradiţională în momentul decreştinării sale, produsese la început o ideologie naţională unitară, o lume visată de cetăţeni liberi şi egali. După aceea, industrializarea a dus la o sciziune a sistemului ideologic, într-o componentă *socialistă* şi o componentă *naţionalistă de dreapta*, anarho–socialism şi liberal–mili-

[11] Nondezvoltarea ideologică a Germaniei este perfect sesizată de Marx în *L'Idéologie allemande* (1845–1846). Pe plan explicativ, însă, Marx ratează esenţialul, rolul activ al decreştinării, pe care el n-o poate concepe decît ca pe un efect al industrializării. Industrializarea îşi are rolul său, dar nu e singurul factor de decreştinare. Franţa anului 1789 nu are nevoie de aceasta pentru a intra în criză religioasă şi ideologică.

tarism, înfruntîndu-se pe terenul comun al libertății și egalității. Germania n-a avut parte de primul stadiu, unitar, al ideologiei : decreștinarea și industrializarea au avut loc simultan. La drept vorbind, industrializarea este unul din cei doi factori fundamentali ai decreștinării, care atinge mai întîi clasa muncitoare din regiunile protestante. Sistemul ideologic german are la apariție două aspecte, el fiind în același timp socialist și naționalist de dreapta. Glorificarea proletariatului permite construirea unui vis socialist, iar teama de proletariat duce la construirea unui vis concurent de reintegrare. Dar cele două ideologii, socialistă și naționalistă, născute pentru a se combate, împărtășesc aceleași valori de autoritate și de inegalitate. Amîndouă preferă statul și acceptă principiul de inegalitate între oameni, cu resemnare în cazul socialismului și cu entuziasm în cazul naționalismului.

Decreștinarea, care nu atinge decît Germania protestantă, începe o dată cu dezvoltarea clasei muncitoare, în anii 1870. Ea atinge clasele mijlocii în anii 1880. Devine evidentă din punct de vedere statistic din 1890, manifestîndu-se atunci printr-o scădere brutală a numărului de vocații religioase și a practicii duminicale[12].

Ca orice profeție, cuvîntul nietzscheean e o deosebit de bună percepție a prezentului. Într-adevăr, în 1882, el anunță, în *Le Gai savoir,* moartea lui Dumnezeu :

„*Unde este Dumnezeu, striga el, o să vă spun! Noi l-am ucis, voi și cu mine! Cu toții sîntem ucigașii săi! Dar cum am făcut acest lucru? Cum am putut noi să golim marea? Cine ne-a dat buretele ca să ștergem întregul orizont? Ce-am făcut ca să eliberăm acest pămînt de soarele său? Încotro se îndreaptă el acum? Încotro ne duce? Departe de toți sorii? Să ne fi aruncat într-o continuă cădere?*“[13]

Moartea lui Dumnezeu creează în Germania o angoasă deosebită, ce nu-și avea echivalentul în Franța secolului XVIII. Pierderea sensului religios e întotdeauna o încercare psihologică. În textul lui Nietzsche găsim însă, reflex fidel al neliniștii metafizice germane din anii 1870–1890, ideea unei pierderi ireparabile, a unei vieți imposibile și, mai ales, un remarcabil sentiment de culpabilitate. Prin comparație, anunțul francez, cu mai bine de un secol înainte, al morții lui Dumnezeu, e amuzant. Aflăm la Diderot, pe lîngă o neliniște metafizică reală, și o anumită satisfacție la ideea de a fi scăpat de supravegherea divină a vieții cotidiene. Pentru francezii din secolul XVIII, moartea lui Dum-

[12] Cf. *supra*, p. 166–169.
[13] *Le Gai savoir*, p. 149.

nezeu înseamnă şi dispariţia păcatului originar, precum şi posibilitatea de a face dragoste aşa cum înţeleg ei, adică pentru plăcere[14]. Tot atîtea avantaje cîte inconveniente. În Germania din anii 1890–1914, ca şi în Franţa din anii 1789–1810, moartea lui Dumnezeu duce la o modificare a comportărilor sexuale şi la o dezvoltare a controlului naşterilor. Scăderea fecundităţii germane e deosebit de rapidă şi de brutală între 1910 şi 1930[15]. E izbitor, însă, sindromul de teroare şi de culpabilitate ce însoţeşte, în Germania protestantă, dispariţia Creatorului. Acest sindrom are cauze absolut precise.

Modernitate urbană şi distrugerea gospodăriei sursă

În sistemul familial nuclear, procesul de industrializare şi de urbanizare nu afectează structura menajului. Idealul de independenţă adultă interzice, în cadrul vieţii tradiţionale, conlocuirea părinţilor cu copiii căsătoriţi. Familiei nucleare îi corespunde o structură simplă a *gospodăriei* care cuprinde cel mult două generaţii. Instalarea în oraş nu schimbă cu nimic habitudinile populaţiilor care practică acest sistem : menajul simplu, cuprinzînd două generaţii, e perfect adaptat la modul de viaţă urban.

Acest transfer nedureros de la sat la oraş nu e caracteristic pentru familia sursă. Dimpotrivă. Asocierea a trei generaţii sub un acelaşi acoperiş, ce-şi are justificarea economică la ţară, îşi pierde orice sens practic în mediul urban. Oricît de mare ar fi ataşamentul faţă de valorile de autoritate şi de interdependenţă între generaţii, la oraş acest menaj nu rezistă : chiar şi în regiune de familie sursă, *gospodăria* formată din

---

14 Să-l comparăm pe Diderot cu Nietzsche : „În ce priveşte portretul Fiinţei supreme, privind înclinaţia sa spre mînie, privind asprimea pedepselor sale sau unele comparaţii ce ne vorbesc în mare număr despre raportul dintre cei pe care îi lasă să piară şi cei cărora binevoieşte a le întinde mîna, fiinţa cea mai corectă ar fi tentată a-şi dori ca el să nu existe. Am fi destul de mulţumiţi în această lume, dacă am fi siguri că nu avem a ne teme de nimic în cealaltă : *gîndirea lipsită de Dumnezeu n-a înspăimîntat niciodată pe nimeni*" (*Pensées philosophiques*, IX. p. 35).

15 Rata de natalitate scade de la 35% în 1910 la 15% în 1930. Germania realizează, în douăzeci de ani, o transformare a comportamentelor sexuale, pentru care Franţa a avut nevoie de o sută trezeci de ani, deoarece ea se întinde între 1800 şi 1930. Pentru curbele de natalitate franceză şi germană, vezi J.-C. Chesnais, *La Transition démographique*, pp. 223 şi 321.

două generații e tipică pentru modul de viață urban. Recensămîntul german din 1970 permite să se aprecieze această dezintegrare a gospodăriei, care nu corespunde unei mutații a valorilor, ci arată o adaptare rațională la condițiile economice. În 1970, proporția de gospodării cuprinzînd cel puțin trei generații era, la țăranii independenți (*selbständige)* de 30% ; la muncitorii din industrie de 4%, iar la salariații din comerț și servicii de 3,5%. Într-o manieră caracteristică, muncitorii agricoli dau o rată intermediară de 10%[16]. Sînt cifre ce nu spun nimic despre valorile familiale : ele arată, pur și simplu, că în oraș, aceste valori, dacă se perpetuează, încetează de se întruchipa în constituirea de gospodării cu trei generații. În mediul urban dispare securitatea familiei dintr-un mediu închis. Individul nu mai e singur dacă e căsătorit. Dar el nu se mai află nici sub autoritatea directă și materială a tatălui său. În faza de tranziție de la sat înspre oraș, adică în perioada exodului rural, care-și atinge maxima intensitate în Germania între 1870 și 1929, dezintegrarea gospodăriei creează o anxietate de un tip deosebit, un sentiment de a fi părăsit de Dumnezeu, atît de bine evocat de Nietzsche. Bineînțeles că dispariția tatălui trupesc duce la angoasă și la regretul după tatăl metafizic. Decreștinarea și, la drept vorbind, întregul proces de naștere a ideologiilor se produce în Germania în contextul distrugerii gospodăriei sursă, fenomen care creează un vid, o lipsă specifică. Crescut în centrul unui ideal de autoritate, individul intră, singur, într-un mod de viață urban ce nu-i mai permite realizarea materială a idealului său familial. Gospodăria nu-i mai oferă securitate individului. Statul, partidul vor trebui să-l încorporeze pentru a-i reda liniștea spiritului.

Social–democrația germană

Socialismul german progresează în ritmul decreștinării, pînă într-atît încît ambele fenomene – unul ideologic, altul religios – par a forma unul singur. Social–democrația germană ia naștere oficial în 1875, la congresul de la Gotha, prin fuziunea a două mici grupuri : Asociația generală a muncitorilor, de tendință lassalliană, și Partidul muncitoresc

[16] Recensămînt din 1970, vol. 8 : *Bevölkerung in Haushalten*, pp. 64–66. Numărul gospodăriilor de tip A1, împărțit la totalul de gospodării de tip A1, A2, A3, A4 și al gospodăriilor de o persoană.

social-democrat din Germania, mai apropiat de marxism[17]. Votul universal permite, din 1871, irezistibila ascensiune a social-democrației, cea mai puternică din Europa înainte de 1914. Cea mai mare creștere intervine între 1887 și 1912, perioadă în care trece de la 10 la 35% din voturi exprimate. Deci, social-democrația nu ia realmente avînt decît începînd din momentul cînd se accelerează decreștinarea, adică spre sfîrșitul anilor 1880.

Cifrele care descriu extinderea națională și globală a social-democrației germane nu oferă decît o reprezentare imperfectă a procesului în curs. Înainte de 1914, extinderea urmează decreștinarea : în consecință, e deosebit de masivă în regiunile protestante, unde practica religioasă se prăbușește și mai redusă în cele unde religia (adică catolicismul) rezistă (harta 43). Zona industrială a Ruhrului, catolică, nu e o fortăreață a social-democrației. Cea mai importantă creștere a social-democrației se produce în Saxa, Hessa și la Berlin, în centrul dezvoltat și dens populat al Germaniei *protestante*. În aceste regiuni, procentajul de voturi exprimate depășește adesea majoritatea absolută. În 1903, în Saxa, social-democrația obține 59% din voturi și douăzeci și două de locuri din douăzeci și trei ; la Berlin, 67% din voturi și cinci locuri din șase. Aici, nu mai e un partid puternic, ci un partid dominant.

O ciudată dominație. Fiindcă pe lîngă alegerile pentru Reichstag, realizate prin vot universal direct (și cu scrutin majoritar la două tururi), în regatul Prusiei și în Saxonia mai sînt și alte moduri de scrutin care îi iau social-democrației întreaga putere regională. În Prusia se menține votul cu *trei clase*, care împarte alegătorii în trei categorii numeric inegale alegînd fiecare un număr egal de deputați[18]. În fiecare circumscripție, întregul proletariat se află în clasa a III-a. Clasa I nu cuprinde decît cîteva sute de persoane, elita înalților funcționari și nobilimea. Saxonia introduce, în 1896, un sistem asemănător, ce permite neutralizarea reprezentării orașelor, prin urmare a muncitorilor.

---

[17] *Allgemeiner deutscher Arbeiterverein* și *Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands*.

[18] În a doua sa versiune, adică începînd din 1893, sistemul prusac stabilește clasele prin avere. Venitul fiscal al statului este împărțit la trei. Contribuabilii care achită treimea superioară a acestui venit au dreptul la o treime dintre aleși ; cei care plătesc a doua treime au dreptul la o altă treime de aleși ; plătitorii din cea de a treia parte, inferioară, a încasărilor fiscale, amestecați cu cei neimpozabili, au dreptul la o a treia treime. Votul nu e secret. În 1913, clasa I conținea 4,5% din corpul electoral ; clasa a II-a, 15,7% : clasa a III-a 79,8%. Pentru mai multe detalii privind acest sistem, vezi S. Suval, *Electoral Politics in Imperial Germany*, pp. 233–234.

Social–democraţia germană (1877–1912)
Alegeri pentru Reichstag
Procentaj al voturilor exprimate

1877	7.1	1893	23,3
1878	7,7	1898	27,2
1881	6,1	1903	31,7
1884	9,7	1907	28,9
1887	10,1	1912	34,8
1890	19,7		

Sursă : J. Rovan, *Histoire de la social–démocratie allemande*, p. 115.

Înainte de 1914, social–democraţia e puternică la nivel naţional, fără a fi majoritară, deoarece nu obţine decît ceva mai mult de o treime din voturi. În Germania protestantă, social–democraţia, ades majoritară, este exclusă de la putere printr-un sistem care asigură, de fapt, menţinerea stărilor din vechiul regim şi, deci, societatea împărţită pe categorii. Marele partid muncitoresc nu constituie decît reprezentarea unei categorii printre altele, proletariatul, desemnat tot mai des în Germania prin expresia „a patra stare"[19].

Autoritate şi organizare

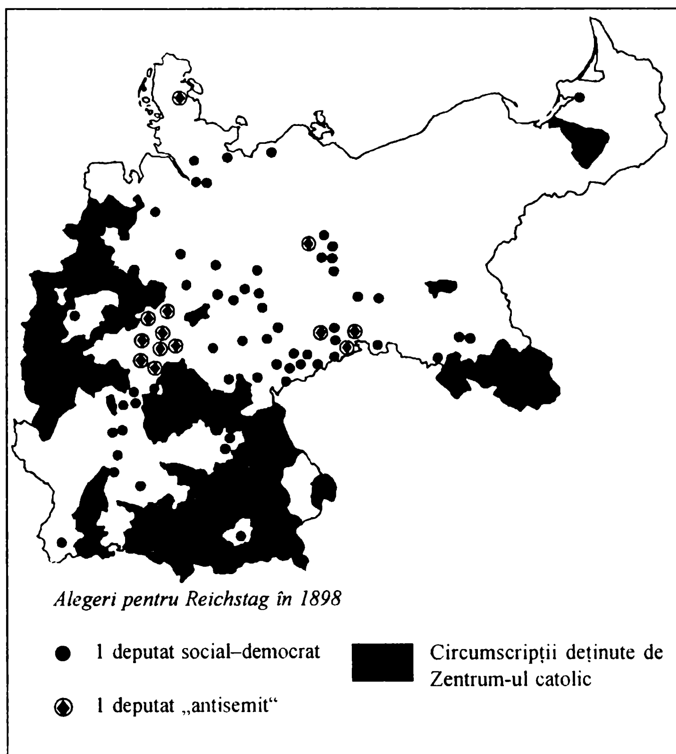
Social–democraţia se defineşte ca marxistă nu atît prin programul de la Gotha din 1875, cît prin cel de la Erfurt din 1891. Ea acceptă teoria crizelor ciclice ale capitalismului şi aşteaptă ca societatea burgheză să fie covîrşită de creşterea numerică a proletariatului. Se declară ca partid muncitoresc, instrument al unei clase. Doreşte socializarea mijloacelor de producţie şi de schimb. Foarte repede, însă, dezacordul cu privire la revizionism încurcă iţele doctrinare. Din 1898, Bernstein atacă fundamentele teoretice ale marxismului, materialismul istoric şi chiar noţiunea de revoluţie[20]. La congresul de la Stuttgart, tezele sale

[19] Vezi scrisoarea lui Theodor Fontane citată de G. Craig în *Germany, 1866–1945*, p. 269, exemplu de idealizare al celei de-a „patra stări".
[20] Despre disputa revizioniştilor, vezi J. Droz, *Histoire générale du socialisme*, t. 2, pp. 40–51.

sînt condamnate, dar fără ca el să fie exclus. Din 1900, social–democrația germană se definește mai bine prin practica decît prin teoria sa.

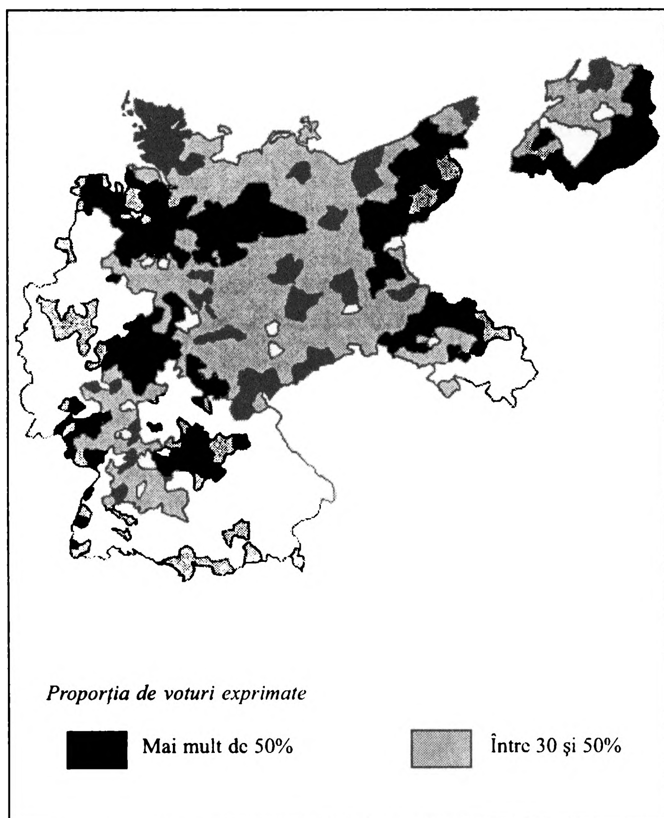
Potrivit lui Ebert, care-i urmează lui Bebel, în 1913, în fruntea partidului, *„socialismul înseamnă organizare. Dezorganizarea e cel mai mare dușman al socialismului*“[21]. Devotamentul față de partid explică mai bine decît orice element doctrinar natura social–democrației germane și o opune, trăsătură cu trăsătură, anarho–socialismului parizian sau andaluz.

Harta 43 – Germania : social–democrație, antisemitism și Zentrum în 1898



[21] Opinie raportată de Friedrich Stampfer în ziarul partidului, *Vorwärts* : vezi G. Craig, *op. cit.*, p. 403.

Harta 44 – Germania : nazismul în iulie 1932



Partidul social–democrat e primul dintre marile partide de masă avînd origine extraparlamentară, ca să reluăm clasificarea lui Maurice Duverger, care deosebeşte organizaţiile politice în funcţie de provenienţa lor parlamentară sau extraparlamentară, adică din societatea însăşi. El devine foarte repede o prodigioasă maşină, în pofida persecuţiilor bismarckiene din anii 1878–1890. În 1912, are 1 700 000 de aderenţi, deţine o sută de ziare, se sprijină pe sindicate puternice, controlează numeroase societăţi sau asociaţii culturale, încurajînd muzica, teatrul sau lectura. Plăteşte mai multe mii de activişti. Cei 110 parlamentari ai săi din Reichstag au o mai mică influenţă politică decît birocraţia sa.

Această aptitudine pentru organizare nu e decît versiunea socialistă a unei aptitudini generale a culturii germane pentru organizare, derivînd din principiul de autoritate inclus în familia sursă. Disciplina familială devine disciplină de partid. Spre deosebire de omologii săi francez, italian sau spaniol, mişcarea muncitorească germană dezvoltă foarte repede o ostilitate instinctivă faţă de conceptul de grevă generală, perceput mai mult ca o încarnare a dezordinii, decît ca manifestare a unui ideal revoluţionar[22].

Social–democraţia, prima forţă politică din Germania imperială, este, totuşi, izolată. Ea formează o lume autonomă, separată, respinsă de restul societăţii germane. E de înţeles ca socialiştii, „revoluţionari" în anii 1875–1890, să fi fost combătuţi de Bismarck ; mai greu de înţeles este poziţia cu totul specială a Partidului social–democrat, devenit reformist, în Germania anilor 1900–1914. E o mişcare disciplinată care acceptă societatea aşa cum e şi se consacră îmbunătăţirii condiţiilor locale de viaţă ale proletariatului. Nu se mai luptă decît pentru a cere modificări raţionale în sistemul fiscal. Pînă la urmă, acceptă monarhia, armata şi expansiunea colonială ; în 1913, votează noi impozite pentru finanţarea cheltuielilor militare. Aspiră la integrare, dar nu se integrează[23]. Celelalte forţe politice continuă să-l trateze ca pe un paria al sistemului social wilhelmian. În aceeaşi perioadă, socialiştii francezi sînt mult mai puţin puternici (SFIO obţine în 1914 de două ori mai puţine voturi : 17%) şi continuă să recomande răsturnarea ordinii burgheze, dar fac indiscutabil parte din sistemul cultural francez. Se bucură de susţinerea unor numeroşi intelectuali, în vreme ce social–democraţii germani sînt ţinuţi la distanţă de universităţile Reichului. Ceea ce face dificilă integrarea deplină a muncitorului şi a expresiei sale politice, social–democratul, este lipsa conceptului de om universal.

Inegalitate între oameni şi conştiinţă de clasă

Idealul francez de om universal, egal cu toţi ceilalţi oameni, transpune pe planul ideologic valoarea familială care cere egalitatea între

[22] Despre social–democraţia germană şi noţiunea de grevă generală, vezi J. Droz, *op. cit.*, pp. 51–56.

[23] Pentru a descrie această situaţie ambiguă a dezvoltat Günther Roth conceptul de integrare negativă în lucrarea sa *The Social Democrats in Imperial Germany.*

frați. Refuzarea omului universal, caracteristică a culturii germane, rezultă dintr-o trăsătură inegalitară a sistemului familial germanic, inegalitatea dintre frați fiind convertită în inegalitate între oameni. În Franța, muncitorul nu e decît una din întrupările succesive ale omului universal. Această percepție face adeziunea la ideologia socialistă a proletariatului mai dificilă, deoarece ea contrazice, *a priori*, ideea unei misiuni speciale a clasei muncitoare. Proletarii sînt oameni printre alți oameni. Noțiunea de om universal explică destul de bine o anumită slăbiciune a conștiinței de clasă în sistemul ideologic francez. Ea mai explică și buna integrare a muncitorilor în sistemul politico–cultural național. În țara omului universal, proletarii sînt, ca și burghezii, niște cetățeni, capabili de atașament pentru republică.

În Germania, dimpotrivă, idealul de diferențiere a oamenilor se manifestă simultan atît în favoarea unei bune conștiințe de clasă cît și a unei defectuoase integrări a proletariatului. Visul marxist al unui muncitor ce se percepe mai curînd ca proletar decît ca om în general, e mai ușor de realizat. Acceptarea de către societate a acestui proletar ca cetățean obișnuit este, însă, mai dificilă. E vorba de o mecanică ideologică de ansamblu : clasele mijlocii germane participă cu autoritate la dezvoltarea conștiinței de clasă muncitorești percepînd proletariatul ca fiind de esență diferită.

Valorile de autoritate și de inegalitate purtate de familia sursă creează deci un echilibru deosebit, o integrare pur verticală a societății. Grupurile sociale, despărțite de diferențele dintre ele, acceptă în paralel autoritatea statului. Visul hegelian al unei societăți alcătuite din grupuri sociale închise, reunite prin stat, este realizat de Germania imperială. E vorba de o versiune modernă, industrială a societății pe categorii, cea proletară alăturîndu-se nobilimii, țăranilor, burghezilor. Menținerea în Prusia a votului pe trei clase reprezintă o negare perfectă a Revoluției franceze. În 1789, statele generale franceze, desemnate conform unui sistem pe trei clase – nobilime, cler, starea a treia – se convertesc în Adunarea națională și adoptă, în urma dublării stării a treia, votul individual. În Germania, izolarea social–democrației și, poate, și consimțămîntul său secret, împiedică o evoluție de acest tip, ce presupune existența unui ideal de egalitate a oamenilor.

Reformismul, consubstanțial ideologiei social–democrate, rezultă logic din acceptarea principiului de inegalitate între oameni și între clase. Inegalitatea reală constatată în societatea capitalistă nu e, în fond, resimțită ca intolerabilă de către social–democrați. Aceștia nu

pun în discuție existența unei poziții specifice a clasei muncitoare în structura socială. În măsura în care oamenii nu sînt egali, visele de schimbare, de revoluție, devin fără obiect. Îmbunătățirea condițiilor de viață, în interiorul unei structuri sociale diferenţiate, devine adevăratul, singurul obiectiv. Reformismul social–democrat nu este efectul unei slăbiciuni de caracter deosebite a conducătorilor sau a militanților, ci al unei determinări antropologice, consecință finală a inegalitarismului înscris în structura familială de tip sursă. Într-un sens, reformismul arată natura inegalitară a mesajului social–democrat.

Dimpotrivă, trăsătura egalitară a ideologiilor anarho–socialiste şi comuniste e cea care implică poziţionarea lor revoluționară. Aspirația către egalitate, înscrisă în egalitatea între fraţi din sistemul familial nuclear sau comunitar, face percepţia inegalităților obiective ale structurii sociale absolut inacceptabilă. Revoluţia, distrugere a ordinii stabilite, devine indispensabilă.

Naţionalismul etnocentric

Ideologia naţionalistă germană se naşte „de dreapta", contemporană cu social–democraţia, alt produs ideologic al procesului de decreştinare. Naționalismul apare totuşi întotdeauna ceva mai tîrziu decît socialismul. În primul rînd, fiindcă el corespunde unui reflex defensiv antisocialist şi presupune existența unei amenințări de care e menit să apere Germania. Dar şi pentru că decreştinarea progresează mai repede în clasa muncitoare decît în casele de mijloc : astfel, ideologizarea proletariatului este în avans față de aceea a aristocrației ori a burgheziei, mică sau mare. Decalajul e doar de cîţiva ani. Social–democrația ia realmente avînt între 1887 şi 1903, iar pangermanismul se dezvoltă între 1900 şi 1914.

Naționalismul german ia imediat o formă specifică, antiuniversalistă. Insistă asupra existenței unei esențe germanice ce defineşte o misiune specifică a Reichului. Mesajul fichtean se răspîndeşte. Pericolul pentru Europa constă în faptul că Germania este efectiv pe cale de a deveni prima putere de pe continent. Între 1880 şi 1908, ea trece de la 46 la 63 de milioane de locuitori. Industria sa o depăşeşte în mare măsură pe aceea a Marii Britanii. Visul pare să devină realitate. În 1893, se înființează Liga pangermanistă (Alldeutscher Verband), asociație, grup de presiune reprezentat în principalele partide politice

ale coaliției guvernamentale după 1900[24]. Aspirația la poziția de lider european și mondial împinge Germania la neînțelegeri cu Rusia, iar apoi cu Marea Britanie. În centrul noii politici externe se află construirea unei flote de război capabile să se opună hegemoniei navale britanice. Pangermaniștii percep Imperiul britanic drept prima putere mondială, al cărei loc trebuie să-l ia. Franța, învinsă deja în 1870, nu e luată în serios. Rusia, a cărei dezvoltare demografică și industrială e corect apreciată, nu e considerată ca o amenințare pe termen lung. O asociație de încurajare a politicii navale, Flottenverein, dă amploare conflictului cu Marea Britanie. Atracția culturală față de organizație se manifestă atît din partea naționalistă, cît și din aceea a socialiștilor. În ajunul războiului din 1914, Liga navală are mai mult de 300 000 de aderenți[25]. Întărirea ideologiei naționaliste este evidentă pe plan intern. Caracterul totodată antagonist și complementar al ideologiilor social–democrată și pangermanistă apare clar cu ocazia alegerilor din 1907, cînd cancelarul von Bülow impune o tematică naționalistă. Alegerile „hotentote" au loc într-un climat de înfruntare colonială și de opoziție cu Anglia. Apelul la naționalism îi permite efectiv guvernului să blocheze un timp dezvoltarea socialistă. Partidul social–democrat scade de la 31,7 la 28,9% din voturile exprimate. Înaintarea sa e reluată în 1912. Ideologia naționalistă, cu centrul de gravitate situat în clasele mijlocii, vine în urma ideologiei socialiste, cu centrul de gravitate situat în clasa muncitoare, deja masiv decreștinată.

Naționalismul german, ideologie de dreapta, este definit în întregime, atît pe plan extern cît și pe cel intern, prin refuzul conceptului de om universal și printr-o convingere fundamentală în inegalitatea oamenilor. Acest diferențialism îndreptat spre străinătate duce la percepția unei inferiorități franceze, ruse sau engleze. Dirijat spre interiorul societății germane el duce la percepția unei inferiorități muncitorești și, bineînțeles, evreiești. Structurile acestui naționalism etnocentric apar cu o claritate deosebită atunci cînd e confruntat cu problema evreiască, care pune în mod teoretic problema diferenței sau a nediferenței între oameni.

---

[24] Cf. P. G. J. Pulzer, *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria*, p. 229. Între 1894 și 1914, 60 de deputați din Reichstag aparțineau Ligii pangermaniste : 15 antisemiți, 9 conservatori, 8 membri ai Reichspartei, 28 național–liberali. În general, cartea lui Pulzer e de o calitate excepțională.

[25] S. Suval, *Electoral Politics in Imperial Germany*, p. 35.

Antisemitismul

Definirea omului germanic duce la contradefinirea evreului, încarnare negativă a virtuților germane. La mijlocul anilor 1870, Wilhelm Marr inventează cuvîntul *antisemitism*. Lucrarea sa de succes, *Der Sieg der Judentums über das Germanentum* („Victoria iudeității asupra germanității"), atinge douăsprezece ediții în șase ani[26]. În 1879 e fondată Antisemiten Liga, prima asociație politică ce-și face din ura față de evrei motivația esențială[27]. Apariția antisemitismului marchează trecerea naționalismului de la era doctrinară, reprezentată de Fichte sau Hegel, la era ideologică, ce se caracterizează prin aderarea de largi mase la idealul de inegalitate a oamenilor. Ar fi greu să găsim la Hegel o denunțare a naturii răufăcătoare a evreului. Dimpotrivă, în *Principes de la philosophie du droit* e apărată ideea de emancipare[28]. Prăbușirea credinței creștine e necesară pentru răspîndirea ideologiei antisemite moderne. Religia creștină, protestantă sau catolică, stabilește prea bine înrudirea evreului cu creștinul. Moartea lui Dumnezeu o antrenează pe aceea a lui Hristos, adică a acelui evreu care i-a dăruit Europei religia sa. Legătura teoretică dintre evrei și neevrei se desface. Devine posibilă identificarea diferențelor etnice și biologice. Darwinismul nu se mulțumește să distrugă credința în Vechiul Testament și în Geneză, ci le oferă ideologiilor rasiste din anii 1880–1914 noțiunea de luptă pentru existență a speciilor. Evreii nu mai sînt poporul ales care se înșeală (viziune creștină), ci o specie (o rasă) deopotrivă inferioară și amenințătoare. Cartea lui Marr e descrisă pe drept cuvînt de Pulzer ca un „*Darwin de cinci bani*"[29].

După prima agitație din anii 1870, anii 1880 reprezintă o fază de latență, antisemitismul politic rămînînd berlinez. În 1887, este ales în Reichstag primul deputat antisemit. În 1890 numărul crește la 5, iar în 1893 se ajunge la 16, pentru ca în 1898 să se reducă la 13 (harta 43). Cu timpul, etichetele devin mai puțin clare. Sau, mai curînd, antisemitismul încetează de a mai fi o doctrină specifică, pentru a deveni patrimoniul comun al dreptei germane. În 1892, Partidul conservator declară,

---

26 Cf. Pulzer, *op. cit.*, p. 49.
27 Pulzer, *op. cit.*, p. 51.
28 *Principes de la philosophie du droit*, pp. 275, 340.
29 Pulzer, *op. cit.*, p. 49.

în primul paragraf al „programului de la Tivoli" : „*Noi combatem invadatoarea şi tulburătoarea influenţă evreiască asupra vieţii noastre populare*"[30]. Din 1900, antisemitismul nu mai e nicăieri, fiindcă e pretutindeni. În 1913, Sindicatul angajaţilor din comerţ (Deutschnationales Handlungsgehilfenverband, DHV) precizează printr-un adaos la statutele sale că nu acceptă „*evreii şi pe toţi cei care aparţin unor naţiuni sau unor rase antitetice în mod conştient germanităţii*"[31]. În acea epocă, DHV are 148 000 de membri faţă de cei 12 380 ai sindicatului social–democrat rival.

Deosebit de interesantă este autoidentificarea claselor mijlocii cu arianitatea pură, care atrage după sine respingerea în paralel a muncitorului şi a evreului, două fiinţe diferite şi inferioare. Lumea angajaţilor, deopotrivă salariaţi şi decreştinaţi, e foarte vulnerabilă faţă de ideologia antisemită. Respingerea în paralel a muncitorilor şi a evreilor de către clasele mijlocii duce la o solidaritate obiectivă : social–democraţia devine efectiv partidul muncitorilor şi al evreilor. Între 1871 şi 1884, grupul celor 14 evrei aleşi în Reichstag cuprinde 3 liberali de dreapta, 8 liberali de stînga şi 3 social–democraţi. Din 1890, aproape toţi parlamentarii evrei sînt social–democraţi[32].

Antisemitism contra social–democraţie

Antagonismul şi complementaritatea sînt concepte care, combinate, descriu cel mai bine raporturile dintre antisemitism şi social–democraţie din cultura germană a anilor 1870–1914. Social–democraţia e forma germană a elanului socialist. Antisemitismul concentrează şi rezumă tendinţele cele mai dure ale naţionalismului german. Social–democraţia şi antisemitismul iau naştere, pe rînd, din procesul de decreştinare. Antagonismul şi complementaritatea pot fi sesizate în timp şi spaţiu.

În timp, izbucnirile antisemite urmează după cele ale social–democraţiei. Prima fază antisemită are loc după fondarea social–democraţiei, în a doua jumătate a anilor 1870. Relativa stagnare socialistă între 1877 şi 1885 încetineşte creşterea antisemitismului. Demarajul socialist din anii 1887–1893 duce la prima apariţie politică şi parlamentară a antisemitismului. Social–democraţia obţine 23,3% din voturi ; grupurile

[30] Pulzer, *op.cit.*, p. 119.
[31] Pulzer, *op. cit.*, pp. 220–221.
[32] Pulzer, *op. cit.*, p. 260.

antisemite obțin 16 deputați dar, de notat, numai 2,9% din sufragii. Cu timpul, generalizarea sentimentului antisemit în dreapta germană corespunde cu stabilizarea social–democrației ca forță dominantă a stîngii.

În spațiu, relația dintre complementaritate și antagonism nu e mai puțin frapantă. Zonele de creștere a antisemitismului electoral care sînt Hessa, Saxonia, Thuringia și Berlin sînt și cele ale dezvoltării social–democrației, chiar dacă antisemitismul nu reușește să învingă decît pe laturile regiunii de influență social–democrată. Din cele 16 locuri antisemite din 1893, 8 sînt în Hessa, 6 în Saxonia și celelalte 2 în Prusia, la est de Elba[33]. În 1903, forța social–democrației elimină din Saxonia reprezentarea antisemită, așa cum împiedicase, cu mult mai devreme, succesul candidaților antisemiți la Berlin. În 1907, însă, campania naționalistă duce la o cădere social–democrată și la un puseu antisemit. Doar în Hessa, zonă unde social–democrația e puternică, dar nu hegemonică (39,3% din voturi în 1912), reușește să se mențină reprezentarea parlamentară antisemită[34]. Ne miră totuși antisemitismul dreptei saxone, dezvoltat într-o regiune unde evreii constituie abia 0,25% din populație. Paradoxul este la scara Germaniei : în această țară, unde dreapta este, în 1914, erodată de antisemitism, există mai puțin de 1% evrei. Insignifianța cantitativă a chestiunii evreiești nu va împiedica apariția nazismului. Între 1928 și 1932, antisemitismul devine factorul structurant fundamental al naționalismului german. Înainte de 1914, el e un element important, dar secundar.

---

[33] Pentru tot ce se referă la alegerile din 1893, vezi Pulzer, *op. cit.*, pp. 121–123.

[34] Reproduc un tabel al lui Pulzer unde sînt comparate performanțele electorale social–democrate și antisemite în Saxonia și Thuringia. Relația de complementaritate e frapantă.

	Număr de deputați	
	Antisemiți	Social–democrați
1898	3	16
1903	1	29
1907	6	8
1912	1	27

Vom găsi o bună prezentare a raporturilor de forțe între partidele politice la sfîrșitul epocii wilhelmiene în J. Bertram, *Die Wahlen zum deutsche Reichstag vom Jahre 1912*.

Eşecul antisemitismului francez

Antisemitismul este, între 1875 şi 1914, un fenomen la scară europeană, ce găseşte pretutindeni intelectuali adepţi ai darwinismului social, fericiţi să descopere semnele noii lupte între rase. Acolo unde nu există terenul antropolgic ideal – adică familia sursă, care încurajează o viziune inegalitară a vieţii sociale – doctrina nu prinde, nu devine ideologie. Mai mult, antisemitismul nu prinde nici acolo unde familia sursă rămîne neutralizată de o credinţă religioasă intactă. Absenţa unor condiţii antropologice şi religioase favorabile explică eşecul antisemitismului în Franţa, în pofida caracterului spectaculos al afacerii Dreyfus. Examinarea mecanismului antisemit *la scară europeană* arată în ce măsură acest episod al vieţii politice franceze a fost efectul unei mode, consecinţă temporară a unei obsesii franceze a epocii : nevoia irepresibilă de imitare a Germaniei, învingătoare în războiul din 1870. Agitaţia antisemită franceză se produce întotdeauna cu cinci pînă la zece ani mai tîrziu decît agitaţia antisemită germană. Primele manifestări au loc la Berlin către sfîrşitul anilor 1870, iar la Paris către mijlocul anilor 1880. Primul vîrf politic e atins în Germania în 1893 ; în Franţa, activitatea Ligii antisemite culminează cu afacerea Dreyfus, în 1898. După 1900, fenomenul regresează în Franţa, pentru a se instala în Germania. Chiar şi originea cuvîntului *antisemitism*, inventat în Germania, implică un avans german[35]. Revelator este însă mai ales contrastul final dintre eşecul francez şi succesul german. Germania protestantă e o regiune de familie sursă pe cale de decreştinare, astfel încît prezintă un teren favorabil răspîndirii ideologiei antisemite. În Franţa, centrul sistemului naţional se sprijină pe familia nucleară egalitară, care continua să reproducă valori ca libertate şi egalitate, adică idealul unui om universal. Periferia franceză e ocupată de familia sursă, dar o familie sursă neutralizată de un catolicism mereu puternic. Antisemitismul va fi nevoit să se mulţumească cu medii intelectuale provinciale şi decreştinate. Masele i se sustrag. Ca şi în partea catolică a Germaniei, unde Zentrum (partid catolic), condus de liderul său Windthorst, face să eşueze tentaţia antisemită.

---

[35] Vezi, de exemplu, asupra acestui punct. Z. Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, p. 177.

Zentrum catolic şi creştin–democraţie

Apariţia ideologiilor moderne, social–democraţia şi naţionalismul etnocentric, este rezultatul procesului de decreştinare care între 1870 şi 1914 nu atinge decît partea protestantă a Germaniei. Existenţa acestor noi forţe obligă, totuşi, regiunile unde credinţa religioasă e intactă, adică, practic, lumea catolică, la o redefinire. Apare „*o ideologie religioasă reacţională*“, doctrina democrat–creştină[36].

Din 1870, unificarea Germaniei cu Prusia protestantă îi determină pe catolicii minoritari să se organizeze confesional, la început din motive defensive. În martie 1871, primele alegeri naţionale, cu vot universal direct, aduc în Reichstag 57 de deputaţi catolici, membri ai partidului de centru, Zentrum-ul. Formaţie religioasă şi regională, Zentrum învinge ofensiva anticatolică bismarckiană, Kulturkampf. În 1874, Zentrum obţine 91 locuri de deputaţi. Prusia protestantă renunţă la ideea de a distruge catolicismul german din Sud şin Vest. Conflictul are rădăcini în trecut : el pune în opoziţie o lume protestantă, unde practica religioasă începe să slăbească, şi o lume catolică absolut solidă. Prăbuşirea protestantismului, ascensiunea social–democraţiei şi a naţionalismului etnocentric transformă din exterior Zentrum-ul, care, din partid catolic, devine partid democrat–creştin. Confruntaţi cu concurenţa ideologică a socialiştilor şi a naţionaliştilor, care propun două viziuni posibile ale cetăţii terestre ideale, catolicii germani trebuie să-şi redefinească concepţia politică. Ei se menţin în afirmarea întîietăţii unei cetăţi celeste, dar trebuie să elaboreze un program de tranziţie privitor la gestionarea cetăţii terestre : creştin–democraţia ridică mănuşa aruncată catolicismului tradiţional de către ideologii. Social–democraţia şi naţionalismul etnocentric iau naştere simetric, expresii de stînga şi de dreapta ale valorilor de autoritate şi de inegalitate purtate de familia sursă. Doctrina democrat–creştină, dezvoltată pe acelaşi teren, nu se poate sustrage acestor determinări antropologice. Ea nu ia amploare decît în ţări catolice, unde domină familia sursă. Confruntat devreme cu ideologiile moderne şi chestiunea muncitorească, catolicismul german are un rol decisiv în elaborarea idealului democrat–creştin. Aspectele fundamentale

O prezentare generală a istoriei doctrinei democrat–creştine se găseşte în cartea lui Jean–Marie Mayeur, *Des partis catholiques à la démocratie chrétienne, XIX^e–XX^e siècles.*

ale doctrinei vor fi definite de papa Leon al XIII-lea, în enciclica *Rerum novarum*, din 1891.

Publicată în 1891, în momentul cînd social–democrația depășește pragul de 20% din voturi și devine un partid important în Germania, enciclica *Rerum novarum,* privind „condiția muncitorilor", este în primul rînd un text antisocialist[37]. Planul său e clar. Prima parte : „Un fals remediu, socialismul". A doua parte : „Adevăratul remediu", împreună cu „1. Rolul Bisericii", „2. Rolul statului". A treia parte : „Rolul organizațiilor muncitorești". Leon al XIII-lea definește un antisocialism *anti-individualist*, care neagă necesitatea soluțiilor etatiste radicale, dar pretinde intervenția unor diverse suprastructuri sociale în viața indivizilor : Biserica, bineînțeles, dar și, în noul context al exploatării clasei muncitoare, statul și organizațiile profesionale. Statul creștin trebuie să respecte proprietatea privată și autonomia familiei, însă intervenția cerută de Leon al XIII-lea este într-un sens mai vast decît aceea a statului social–democrat, deoarece ea se extinde la domeniul moravurilor și al religiei. Enciclica dă o listă detaliată a domeniilor privilegiate de acțiune ale statului bun :

„*Se ajunge ca muncitorii, părăsindu-și lucrul sau suspendîndu-l prin greve, să amenințe liniștea generală, din cauză că printre muncitori slăbesc legăturile naturale ale familiei ; că se calcă în picioare religia muncitorilor, fără a li se ușura deloc îndeplinirea obligațiilor lor față de Dumnezeu ; că promiscuitatea sexuală sau alte incitații la viciu constituie un pericol pentru moralitate în uzină ; că patronii strivesc muncitorii sub povara inechităților sau le dezonorează persoana umană prin condiții nedemne și degradante ; că atentează la sănătatea lor printr-o muncă în exces și în disproporție cu vîrsta și sexul lor ; în toate cazurile, e neapărat necesar a se aplica, între anumite limite, forța și autoritatea legilor. Drepturile trebuie respectate cu religiozitate, iar statul trebuie să le garanteze tutoror cetățenilor, prevenind sau pedepsind violarea lor... Totodată, în privința protecției drepturilor private, e nevoie să se preocupe într-o manieră specială de cei slabi și nevoiași. Statul să devină, deci, în mod deosebit, providența muncitorilor, a celor ce aparțin categoriei celor săraci în general*"[38].

Asocierea muncitorească urmează, dintr-o perspectivă creștină, confreriilor, congregațiilor și ordinelor religioase. Ea duce direct la sindicalismul creștin, chiar dacă expresia nu apare.

---

[37] Folosesc ediția Bonne Presse a *Rerum novarum.*
[38] *Rerum novarum*, p. 30.

„Soarta clasei muncitoare, aceasta e problema care ne frămîntă ... muncitorii creştini o vor rezolva cu uşurinţă prin raţiune dacă, uniţi în asociaţii şi urmînd o direcţie prudentă, merg pe calea pe care părinţii şi strămoşii lor au găsit mîntuirea lor şi pe aceea a popoarelor."[39]

Rerum novarum conturează imaginea unei societăţi integrate pe verticală de către un stat acţionînd sub controlul Bisericii. Ea refuză lupta dintre clase, dar acceptă pe deplin principiul de inegalitate terestră a oamenilor :

„*Este imposibil ca, în societatea civilă, toată lumea să ajungă la acelaşi nivel. Fără îndoială că acesta e scopul urmărit de socialişti, dar împotriva naturii toate eforturile sînt zadarnice. Ea a stabilit diferenţe, pe cît de variate pe atît de profunde, între oameni : diferenţe de inteligenţă, de talent, de îndemînare, de sănătate, de forţe ; diferenţe necesare din care apare în mod spontan inegalitatea condiţiilor*"[40].

Autoritate, inegalitate, integrare a individului : lumii familiei sursă nu-i va fi greu să accepte această doctrină. Ţările catolice a căror structură familială este de tip liberal şi egalitar nu vor reuşi acest lucru.

„Catolicismul social" definit de Leon al XIII-lea nu e foarte diferit de „protestantismul social" – dacă putem spune astfel – aplicat de Bismarck în ultimii ani ai existenţei luteranismului prusian. Noul Reich german le impune patronilor şi muncitorilor asigurarea de sănătate din 1883, asigurarea de accident din 1884 şi asigurarea de bătrîneţe din 1889. Dezvoltarea economiei germane, spectaculoasă între 1880 şi 1900, nu ia forma engleză ori franceză a unui capitalism sălbatic şi individualist. Statul încurajează, ghidează, încadrează şi protejează. Ataşamentul faţă de stat nu este exclusiv social–democrat, visul unei societăţi ingrată pe verticală nu e doar democrat–creştin. Familia sursă, autoritară şi inegalitară, domină ansamblul culturii germane, valorile sale ierarhice sînt acelea ale tuturor claselor şi ale tuturor subculturilor. Conflictele dintre grupuri nu pun în discuţie autoritatea şi inegalitatea. Rivalităţile dintre funcţionarii prusaci, catolici renani sau bavarezi, social–democraţi saxoni sau din Hessa nu duc niciodată la definirea unei ideologii liberale.

---

[39] *Rerum novarum*, p. 46.
[40] *Rerum novarum*, p. 16.

Geografia Zentrum-ului

Geografia Zentrum-ului o reproduce la perfecţie pe aceea a catolicismului german (harta 43). La alegerile din 1903, de pildă, el obţine 19,7% din voturi pe ansamblul Reichului, dar 54,2% în Renania, 40,4% în Westfalia, 43,2% în Bavaria, 40,7% în Baden, faţă de 0,6% în Saxonia, 0,6% în Schleswig–Holstein, 0,7% în Brandenburg[41]. În regiune protestantă, Zentrum nu există. În regiune catolică e partid dominant, împotriva căruia celelalte forţe politice se afirmă cu greutate. Între 1903 şi 1912, Zentrum slăbeşte puţin (16,4% sufragii în 1912), dar în ajunul războiului din 1914 rămîne al doilea partid al Reichului, după social–democraţi[42].

În 1912, social–democraţii şi catolicii Zentrum-ului constituie cele mai stabile forţe ale sistemului politic, cu organizaţiile lor de masă, cu sindicatele şi asociaţiile lor culturale diverse şi variate. Nu sînt aliaţi : în teorie, Zentrum e mai curînd în coaliţia guvernamentală, social–democraţia în afara ordinii burgheze. Împreună, însă, ei obţin mai mult de jumătate din voturile exprimate, 51,2% în 1912. Aceste două forţe au multe în comun. Ele împărtăşesc, precum toate forţele ideologice germane, valorile elementare ale familiei sursă. În plus, sînt relativ moderate, în adeziunea la valorile naţionaliste îndeosebi. Apropiaţi de criza din 1918, prăbuşirea Reichului şi primul eşec al naţionalismului, social–democraţii şi catolicii vor constitui axa centrală a Republicii de la Weimar.

Pe axa stînga–dreapta, Zentrum ocupă, aşa cum o arată şi numele, o poziţie centristă între 1870 şi 1933. Doctrina sa prezintă în acelaşi timp aspecte de dreapta şi de stînga. Refuzul său teoretic al conflictului dintre clase apropie catolicismul politic de naţionalism, care doreşte, şi el, o societate integrată, ierarhizată dar unită. În cazul naţionalismului din anii 1880–1914, noţiunea de integrare a claselor nu e decît un vis lipsit de substanţă. Catolicismul a reuşit, dimpotrivă, ca în regiunile unde domină, să unească şi să-i menţină sudaţi pe muncitori, ţărani, funcţionari şi burghezi. Realizarea practică a idealului de solidaritate a

[41] J. Bertram, *Die Wahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912*, p. 206 pentru rezultatele regionale ale alegerilor din 1903.

[42] J. Bertram, *op. cit.*, p. 207 pentru rezultatele regionale ale alegerilor din 1912.

claselor duce în mod ciudat la o apropiere cu social–democrația ; mișcarea catolică are în componență și o ramură muncitorească importantă. Apropiați prin preocupările lor economice, muncitorii social–democrați și cei creștini au interese comune. Caracterul centrist al doctrinei democrat–creștine ține totuși de rațiuni mai profunde, independente de structura socio–economică obiectivă. Ea nu e nici de dreapta, nici de stînga, fiindcă se află *în altă parte*. Pentru un catolic convins, esențialul rămîne organizarea cetății celeste, nu aceea a societății terestre. Creștin-democrația nu e o ideologie în sens strict. Ea nu e decît o ideologie religioasă reacțională, devenită necesară prin apariția social–democrației și a naționalismului etnocentric.

Nazismul : perfecționarea și depășirea naționalismului etnocentric

Apariția nazismului e adesea prezentată drept rezultatul îmbinării a două tipuri de dezordine. În primul rînd, dezordinea provocată de înfrîngerea și prăbușirea monarhiei tradiționale ; în al doilea rînd, panica declanșată de marea criză economică din 1929. Nu poate fi negat caracterul determinant al șomajului, care privează șase milioane de germani de un loc de muncă stabil în jurul anului 1930. Ar fi o greșeală însă dacă am considera ajungerea la putere a Partidului național–socialist al muncitorilor germani (NSDAP) și a lui Hitler drept un rezultat doar al acestor doi factori. Istoria comparativă cea mai simplă și cea mai directă arată în special o insuficientă interpretare strict economistă : existența unei mase de 10 milioane de șomeri permite, în Statele Unite, reușita lui Roosvelt, adică a unei politici reformiste ce nu punea în discuție principiile democrației liberale. Devenit posibil datorită crizei economice mondiale, nazismul se înscrie și într-o continuitate ideologică germană indiscutabilă. El își găsește în Germania bazele antropologice și religioase indispensabile dezvoltării sale. Este punctul de vîrf al ideologiei naționaliste etnocentrice, pe care o depășește chiar prin unele aspecte importante. Nazismul interpretează în cea mai aberantă manieră valorile de autoritate și de inegalitate susținute de familia sursă, fixîndu-le asupra noțiunii de *rasă*, termenul fiind luat în accepțiunea sa biologică.

Autoritarismul implică aici o înglobare a individului prin rasă, categorie transcendentă. Caracterul extremist al conceptului de rasă provine din faptul că apartenența la această grupare se sustrage total conștiinței și voinței. Supunerea față de Dumnezeu, față de stat, de

nobil sau de Biserică presupunea o minimă acceptare conştientă. Ipoteza unei fiinţe genetic determinate distruge posibilitatea teoretică a unei revolte a individului. Astfel, teoria hitleristă subordonează statul rasei :

„Noţiunea fundamentală este că statul nu e un scop, ci un mijloc. Este condiţia prealabilă pentru formarea unei civilizaţii umane de valoare superioară, dar nu-i e cauza directă. Aceasta rezidă exclusiv în existenţa unei rase potrivite cu civilizaţia. Chiar dacă s-ar afla pe teritoriul a sute de state model, în cazul în care arianul, care e stîlpul civilizaţiei, ar urma să dispară, nu va mai exista o civilizaţie corespunzătoare, în ordinea spirituală, la gradul atins de popoarele de rasă superioară"[43].

În această reprezentare, inegalitatea dintre oameni rezultă din existenţa raselor, din care unele, ca slavii şi evreii, au reputaţia de a fi inferioare, iar altele, ca arienii, sînt considerate ca superioare. Trecerea de la pangermanism la nazism este evidentă, fără a fi absolută. În practică, nazismul conduce la definirea banală a omului german superior altor europeni, dar negat ca individ, supus absolut al acestei entităţi superioare care e Germania. E necesar a fi subliniate unele diferenţe importante între nazism şi pangermanism. Radicalismul autoritar şi inegalitar duce nazismul dincolo de o deificare a Germaniei, a poporului şi a statului său. Personajul pozitiv central al delirului hitlerist nu e germanul, ci arianul, şi mai supus rasei sale decît germanul statului său. Nazismul realizează la maximum potenţialul autoritar şi inegalitar al familiei sursă, dar detaşînd-o de orice suport istoric şi cultural concret. Fiindcă, dacă germanii există în calitate de popor, arienii constituie o categorie mitică pe plan rasial. Termenul *arian*, noţiunea de rasă absolutizează idealurile de autoritate şi de inegalitate. Radicalismul acestor concepte mitologice permite a se disocia aplicarea lor la realitatea germană : nu orice german e un arian, superior tuturor negermanilor. Germania însăşi trebuia epurată de bolnavii, nebunii, homosexualii săi. Simplă încarnare a principiului de arianitate, Germania, o dată învinsă de coaliţia unor rase inferioare, nu va mai fi salvată. Între 1943 şi 1945, Germania e una din victimele nazismului. Prin războiul purtat cu înverşunare, Hitler s-a străduit să o ducă la distrugere. El nu e un naţionalist în sensul tradiţional al termenului, ci deplasează idealul de inegalitate între oameni dincolo de conceptul de naţiune.

Nazismul universalizează ideologia inegalitară. El permite apariţia, în ţări negermanice, libere sau ocupate, a unor adepţi ai doctrinei care,

---

[43] Hitler, *Mein Kampf*, p. 389.

fără a fi germani, se identifică cu arianitatea. Ura față de evreu ușurează această internaționalizare a idealului de inegalitate. Evreul se găsește pretutindeni, el încarnează oriunde ființa inferioară, principiul răufăcător ce trebuie distrus ; fiind contrariul arianului, el definește negativ mai ales rasa dominată.

Probleme de cronologie : decreștinare și nazism

Între 1890 și 1914, antisemitismul e important fără a fi dominant. Se prezintă ca o latură extremă a naționalismului pangermanist. Nu și-a obținut încă realmente autonomia. E departe, cu cele 2–3% voturi obținute de candidații antisemiți între 1890 și 1914, de cele 37,4% voturi obținute de NSDAP la alegerile din 31 iulie 1932[44]. Ritmul decreștinării germane ne permite să înțelegem fazele succesive ale întăririi ideologiei antisemite. Declinul practicii religioase începe în mediul muncitoresc protestant în anii 1870–1880 ; el atinge clasele mijlocii către 1880. Cu toate acestea, în 1914, decreștinarea e departe de a fi încheiată chiar în Germania protestantă. Luteranismul e slăbit fără a fi dispărut, în special în clasele burgheze. Declinul religiei atrage după sine dezvoltarea ideologiilor social–democrată și naționalist etnocentrică. În 1914, însă, Germania nu se află decît la jumătatea drumului. Decreștinarea se încheie între 1918 și 1930, ajungîndu-se la lipsa de credință pe întreg ansamblul format din clasele mijlocii, țărani, burghezi sau noile categorii de angajați salariați. În acest moment, doar în acest moment, ideologizarea țării poate ajunge la punctul său culminant : nazismul, realizarea supremă a idealurilor de autoritate și de inegalitate, devine victorios atunci cînd dispare Dumnezeul lui Luther, într-un climat agravat de anxietate religioasă ce imprimă epocii atmosfera sa de sfîrșit al lumii. Criza economică din 1929 declanșează o criză politică de tip rasist pentru că ea intervine într-o țară unde valorile familiale stabilesc idealuri de autoritate și de inegalitate, în însuși momentul cînd clasele mijlocii ies din cadrul securizant al religiei tradiționale. Cîteva cifre ne permit verificarea acestei coincidențe cronologice. Între 1920 și 1930,

---

[44] Pentru rezultatele electorale ale partidelor la nivel național în timpul republicii de la Weimar, vezi G. Castellan, *L'Allemagne de Weimar*, p. 117 : și H. Ménudier, *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*, p. 194.

numărul de „confirmări“ protestante scade de la 808 000 la 447 000[45]. Scăderea fecundității, efect imediat al dispariției credințelor religioase, reduce rata de natalitate de la 25% în 1918 la 15% în 1930[46].

Geografia electorală a nazismului

Apărut în faza terminală a unei crize religioase, nazismul electoral se înscrie firește într-o geografie de tip religios. În iulie 1932, cînd forța sa electorală culminează, NSDAP este important pe ansamblul Germaniei[47]. Dacă în regiuni catolice obține între 20 și 25% din voturi, în regiuni protestante depășește cel mai adesea 30% și, destul de frecvent, 50% (harta 44). Global, harta nazismului victorios e harta protestantismului. Coincidența e deosebit de frapantă, dacă ne mulțumim cu cartografierea performanțelor electorale naziste în mediul rural[48].

Succesul nazismului în zonele rurale protestante, de structură socio–economică tradițională, permite mai bine izolarea factorului religios și importanța capitală a procesului de decreștinare. În iulie 1932, național–socialismul obține 64% din voturi în zonele rurale ale regiunii Schleswig–Holstein, de pildă, populate cu țărani mijlocii și independenți[49]. În acest caz, descumpănirea țăranilor nu poate fi interpretată în termeni pur economici, chiar dacă scăderea prețurilor agricole zdruncină serios veniturile rurale. Cauza acestei tulburări a lumii tradiționale este pierderea sensului religios.

Soliditatea catolicismului stabilește unicele zone adevărate de rezistență la penetrarea nazistă. Astfel, NSDAP se afirmă ca un negativ geografic al Zentrum-ului. În regiunea Köln și Aix–la–Chapelle, foarte catolică, NSDAP nu obține în iulie 1932 decît 20,2% din voturi, față de 40,4% cîștigate de Zentrum. În Bavaria de Jos, naziștii obțin 20,4% voturi, față de 48% ale Bayerische Volkspartei, grup catolic bavarez asociat la Zentrum[50]. Ar fi ilogic, totuși, ca dintr-o examinare superficială

45 K.S. Latourette, *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 4, p. 253.

46 J.–C. Chesnais, *La Transition démographique*, p. 231.

47 NSDAP înregistrează o ușoară scădere între alegerile din iulie și noiembrie 1832 de la 37,4% la 33,1% din voturile exprimate.

48 Despre nazismul rural, vezi C.P. Loomis și J.A. Beegle, „The spread of German nazism in rural areas“.

49 C.P. Loomis și J.A. Beegle, articolul citat, p. 732.

50 Pentru datele regionale privind alegerile în timpul Republicii de la Weimar, vezi A. Milatz, *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*.

a hărţilor să se ajungă la ideea că protestantismul predispune la nazism şi că doctrina catolică dă imunitate. Sigur că naşterea luteranismului e legată de dezvoltarea unui prenaţionalism german, întors împotriva universalismului roman, dar naţionalismul religios al lui Luther nu conduce dincolo de o glorificare a Germaniei şi nici de antisemitismul creştin tradiţional. Ceea ce foarte bine a văzut şi Hitler :

„Protestantismul acţionează întotdeauna mai bine asupra intereselor germane, cu atît mai mult cînd e vorba de moralitate sau de dezvoltare intelectuală naţionale sau de apărarea spiritului german, a limbii germane şi a libertăţii germane : toate acestea se confundă, într-adevăr, cu înseşi principiile pe care se sprijină ; dar el combate de îndată în modul cel mai ostil orice tentativă de salvare a naţiunii de opresiunea inamicului sau de moarte, deoarece punctul său de vedere asupra evreilor e mai mult sau mai puţin stabilit dinainte în dogmele sale"[51].

Prăbuşirea credinţei protestante face posibil antisemitismul de masă. Geografia nazismului o reproduce pe aceea a protestantismului deoarece acesta, mai fragil decît catolicismul, se prăbuşeşte mai curînd, între 1880 şi 1930.

Mutaţiile dreptei germane : 1870–1933

Istoria electorală a social–democraţiei şi a Zentrum-ului nu e de o mare complexitate, în pofida eliminării de către Hitler a celor două partide între 1933 şi 1945. Ele constituie, între 1880 şi 1990, mişcări stabile şi identificabile, chiar dacă perechea creştin–democraţie/social–democraţie, care domină viaţa politică a Republicii Federale Germane, e mai puternică decît perechea social–democraţie/Zentrum din primii ani ai celui de-al doilea Reich. Zonele de forţă ale social–democraţiei din anii 1960–1970, situate în Germania de Nord, apar din 1900 ca regiuni de implantare privilegiată. Bastioanele cele mai puternice ale Christlich–Demokratische Union (CDU), din Vest şi Sud, apar deja pe hărţile Zentrum-ului din anii 1880–1912. Doctrinele social–democrată şi creştin–democrată sînt identificabile de la un capăt la altul al perioadei, continuitatea celor două organizaţii şi a celor două implantări electorale nefiind decît temporar întreruptă de regimul nazist.

[51] *Mein Kampf*, pp. 116–117.

Istoria politică a dreptei naționaliste germane e mult mai puțin simplă. Partidele sale se formează și se desfac ; electoratul său ezită, sare de la o doctrină la alta. Deplasările partizane ale electoratului naționalist determină, la drept vorbind, într-o mare măsură, cursul istoriei germane.

Sub Imperiu, trei grupuri principale își împart clientela electorală naționalistă și antisocialistă : conservatorii, național–liberalii și progresiștii (sau liberalii de stînga). Cele trei formații constituie nucleul coaliției guvernamentale. Prezența unei terminologii liberale nu trebuie să dea iluzii : în 1914, „liberalii“ germani sînt complet eliberați de influența originală a liberalismelor englez și francez. Ei sînt integrați sistemului imperial, acceptînd îndeosebi principiul nonresponsabilității parlamentare a guvernării, atitudine, care, prin definiție, îi descalifică în poziția lor de liberali.

După 1918, electoratul naționalist de dreapta se perpetuează prin trei formațiuni principale : Deutschnationale Volkspartei (DNVP), al cărui nucleu principal corespunde cu partidul conservator ; Deutsche Volkspartei (DVP), corespunzător național–liberalilor și Deutsche Demokratische Partei (DDP), care continuă tradiția „progresiștilor“ și acceptă, spre deosebire de DNVP și DVP, Republica de la Weimar. La aceste trei forțe principale mai trebuie adăugată o mulțime instabilă de mici grupări extremiste.

Pe plan electoral, creșterea nazismului corespunde în esență cu o absorbire a clientelei tuturor forțelor de dreapta de către NSDAP.

Între 1928 și iulie 1932, Partidul național–socialist trece de la 2,6 la 37,3% din voturile exprimate. DNVP scade de la 14,2 la 5,9% ; DVP de la 8,7 la 1,2% ; DDP de la 4,9 la 1% ; micile grupări combinate trec de la 13,9 la 3%. Împreună, aceste grupuri trec de la 41,7 la 11,1% din voturi, adică o scădere de 30,6%, care explică ea singură esențialul impulsului nazist de +34,7%. Între 1928 și iulie 1932, Zentrum-ul, împreună cu satelitul său bavarez (Bayerische Volkspartei), este deosebit de stabil ; el își mărește chiar ușor numărul voturilor, de la 15,2 la 15,7%, exprimînd astfel relativa impermeabilitate a catolicismului la nazism. SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) pierde 8,2% din corpul electoral, deoarece scade de la 29,8 la 21,6%[52]. Se poate estima, în privința acestor 8,2%, că 3,7% se datorează creșterii Partidului comunist (de la 10,6 la 14,3% din voturi) și că maximum 4% trec la

[52] Conform cifrelor date de H. Ménudier. *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*. p. 194.

NSDAP. Potrivit acestor calcule foarte aproximative (acceptînd ipoteza unui raport perfect între toate voturile pierdute de DNVP, DVP, DDP şi micile grupări faţă de NSDAP), social–democraţia ar fi cedat, totuşi, 13% din electoratul său naţional–socialismului. Deci rezistenţa SPD nu e la fel de vrednică de luat în seamă ca aceea a Zentrum-ului. Fenomen ce pare complet normal atunci cînd se ştie că NSDAP preferă teritoriul protestant. SPD e implantat în regiune protestantă, iar Zentrum se află la adăpost în regiune catolică.

Aşadar, nazismul unifică toate tendinţele partizane ale naţionalismului german. El depăşeşte vechile clivaje sociale care întreţineau fragmentarea ideologiei naţionaliste : înglobează nobili şi ţărani „conservatori", funcţionari „democraţi" şi burghezi „liberali", eliminînd ansamblul terminologiei politice franceze şi anglo–saxone, importată între 1789 şi 1870. Naţionalismul etnocentric înlocuieşte totul. Hitler ajunge astfel să realizeze puţin din ceea ce vechile partide de dreapta nu reuşiseră deloc, adică să atragă cîţiva muncitori.

Spre deosebire de conservatori şi liberali, Partidul naţional–socialist al muncitorilor germani nu-i tratează pe muncitori ca pe nişte paria ai societăţii germane. Împingînd la maximum idealul de inegalitate cu ajutorul antisemitismului, nazismul nu e interesat de diferenţierea oamenilor prin economie. Astfel ajunge el să slăbească, dar nu să distrugă, social–democraţia germană.

După război : forţa doctrinei democrat–creştine

Împărţirea Germaniei în zonele occidentală şi sovietică modifică echilibrele ideologice. Germania de Est e integral cuprinsă în partea protestantă a ţării. Germania de Vest recuperează o parte din sfera protestantă şi aproape în totalitate catolicismul german[53]. Protestanţii, care nu-şi mai practică religia, şi catolicii, care rămîn fideli Bisericii lor, constituie două mase demografic comparabile în interiorul Germaniei occidentale. În Republica Federală ia sfîrşit preponderenţa strivitoare a tradiţiei protestante. Stabilirea frontierelor dă, automat, din 1949, o pondere relativ nouă Zentrum-ului. Rebotezată CDU–CSU[54], redefinită ca interconfesională, doctrina democrat–creştină germană porneşte la cucerirea Republicii Federale. CDU–CSU recuperează electoratele de

[53] Nu e abandonat decît catolicismul silezian.
[54] CDU : Christlich–Demokratische Union : CSU : Christlich–Soziale Union.

dreapta ale Nordului şi Centrului protestant al ţării, pe care căderea nazismului le lăsase disponibile.

Social–democraţia între 1918 şi 1972

Primul război mondial conduce, în Germania ca şi în majoritatea ţărilor continentului, la o sciziune a mişcării socialiste. Radicalismul unei aripi de stînga se afirmă mai întîi ca dorinţă de pace, apoi printr-o aderare la Internaţionala comunistă. Insurecţia spartakistă din 1919, reprimată de Noske, ministrul de Interne social–democrat, cu ajutorul unor trupe fidele de extremă dreapta, duce la instalarea unei duşmănii durabile între social–democraţi şi comunişti. Deşi slăbit de sciziune, SPD rămîne totuşi, de departe, partidul dominant al stîngii germane. În 1928, la alegerile generale ce au precedat criza economică din 1929, SPD obţine 29,8% din voturile exprimate, faţă de 10,6% ale KPD (Kommunistische Partei Deutschlands). Chiar şi în mijlocul crizei economice şi ideologice de la începutul anilor treizeci, KPD nu reuşeşte să învingă SPD. În iulie 1932, comuniştii au 14,3% din voturi, iar social–democraţii 21,6%. În noiembrie 1932, comuniştii au 16,9% din voturi, iar social–democraţii 20,4%[55]. Represiunea nazistă nu ne mai permite să urmărim evoluţia ulterioară a raportului de forţe. Uşurinţa cu care este eliminată orice influenţă comunistă din Germania de Vest după 1949 demonstrează că impulsul comunist de la începutul anilor treizeci nu era decît o agitaţie temporară, o deviere prin raportare la tendinţele ideologice profunde ale societăţii germane.

Radicalizarea socialismului german între 1930 şi 1932 nu este, în realitate, decît o reacţie defensivă la presiunea nazistă. Isterizarea dreptei naţionaliste conduce la o anumită isterizare a stîngii socialiste[56]. De altfel, geografia electorală a KPD e deosebit de atipică. Dintre toate geografiile ideologice germane, e singura care se sustrage clivajului

---

[55] G. Castellan, *L'Allemagne de Weimar*, p. 117.

[56] Sînt conştient de caracterul etcrodox al acestei interpretări : nazismul e prezentat adesea ca o reacţie la ameninţarea roşie. Comunismul e considerat aici ca o reacţie defensivă a stîngii în faţa ameninţării naziste. De fapt, creşterea NSDAP se face independent de aceea a comunismului şi e, mai ales, disproporţionată. Între 1928 şi 1930, datorită crizei economice, NSDAP trece de la 2,6 la 18,3% din voturi, iar KPD de la lo,6 la 14,3%. În iulie 1932, KPD e tot la 14,6% din voturi, iar NSDAP obţine 37,4%.

religios. SPD şi NSDAP manifestă un tropism protestant. Zentrum este expresia politică a catolicismului. Bastioanele temporare ale comunismului sînt fie protestante ca Berlin, Saxonia şi Thuringia, fie catolice ca Ruhr-ul. E o geografie ce defineşte bine KPD-ul ca pe un partid muncitoresc : el depăşeşte 16% din sufragii în toate aceste provincii, fiindcă ele constituie inima industrială a Germaniei, cu proletariatele deosebit de masive din Ruhr şi Saxonia. Contraponderea acestui puseu comunist în mediul muncitoresc e, totuşi, nazificarea simetrică a unei părţi din proletariatul german. Astfel încît nu se poate vorbi de o înlocuire a social–democraţiei prin comunism în cadrul lumii muncitoare. Nici în perioada de vîrf a crizei economice, ideologia nu poate evita determinările antropologiei. Nicăieri în Germania nu există tipul familial comunitar permiţînd o aderare sinceră la valorile comuniste. Aderarea la KPD nu poate privi, deci, decît o minoritate alienată, îndepărtată de la valoarea dominantă de inegalitate ce-i permite fenomenului nazist să se dezvolte în celelalte sectoare ale societăţii.

După al doilea război mondial, social–democraţia scapă de concurenţa comunistă prin interzicerea KPD-ului. De altfel, performanţele electorale derizorii ale DKP, partid comunist autorizat din 1972, sugerează faptul că, orice s-ar spune, în Germania occidentală comunismul dispăruse. De exemplu, între 1972 şi 1983, DKP oscilează între 0,2 şi 0,3% din voturile exprimate[57]. Cu toate acestea, noul decupaj al Germaniei nu favorizează SPD, care-şi lasă în Germania de Est bastioanele cele mai puternice, Saxonia, Thuringia şi Berlin, adică o parte importantă a zonei protestante. Deşi lipseşte concurenţa comunistă, primele performanţe electorale ale social–democraţiei de după război sînt mediocre : 29,2% din voturi în 1949, 28,8% în 1953, 31,8% în 1957. Domină creştin–democraţia : cu 50,2% din voturi în 1957, ea a sfîrşit prin a înghiţi electoratul de dreapta din zonele protestante[58]. În acest stadiu, slăbiciunea social–democrată nu e decît efectul mecanic al decupajului frontierelor. În toate circumscripţiile de tradiţie protestantă din Nordul şi din Centrul Germaniei occidentale – în Schleswig–Holstein, Hanovra şi Hesse – SPD ajunge foarte repede la scorurile sale tradiţionale, fie că e vorba de votul social–democrat din 1912 sau de totalul voturilor socialiste şi comuniste din 1928, cu rezultate ce depăşesc cel mai adesea 4o% din sufragii. PSD îşi regăseşte însă şi slăbi-

H. Ménudier, *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*, p. 195.

H. Ménudier, *op. cit.*, p. 195.

ciunea tradiţională din regiunile catolice : în 1950, Biserica e viguroasă în Germania. Totuşi, SPD recuperează rezultatele pătrunderii comuniste din Ruhr la începutul anilor treizeci, ceea ce-i dă, în fine, o reală bază politică într-o regiune *muncitorească şi catolică*.

Din 1960, SPD progresează, depăşindu-şi nivelul de forţă tradiţional în Germania occidentală : în 1961, obţine 36,2% din voturi, iar în 1972, 45,8%[59]. Cea mai mare parte a creşterii sale se produce în regiunile catolice din Vest şi Sud. Acest pas înainte nu e decît continuarea logică a întăririi socialismului între anii 1880–1912. Atunci, social–democraţia progresa în urma lăsată de decreştinarea protestantă. Între 1960 şi 1972, avansarea mai moderată a SPD urmează îndeaproape începutul decreştinării, perceptibil în zona catolică. De la 50% în 1953, prezenţa medie la slujba duminicală scade cu încetul la 39% în 1968. Reculul catolicismului e lent, ca şi progresele social–democraţiei. De altfel, mişcarea nu va domina în Germania de Sud, SPD nereuşind să obţină mai mult de 40% din voturile exprimate.

Sistemul ideologic german

Decreştinarea Germaniei ritmează, aşadar, apariţia ideologiilor moderne, social–democraţia şi naţionalismul etnocentric, forme ale socialismului şi ale naţionalismului corespunzătoare valorilor de autoritate şi de inegalitate susţinute de familia sursă. Doctrina democrat–creştină, ideologie religioasă reacţională ce se descrie drept o rezistenţă la social–democraţie şi la naţionalismul etnocentric, nu scapă nici ea determinărilor antropologice şi valorilor familiei sursă. Marile forţe ideologice care iau naştere şi se dezvoltă în spaţiul german între 1870 şi 1932 nu sînt niciodată liberale sau egalitare. Antiindividualismul lor e întotdeauna evident. Eşecul liberalismului german, temă istoriografică clasică, are drept cauză fundamentală incapacitatea familiei sursă de a nutri idealuri ce-i sînt contrare.

De stînga, de dreapta sau de centru, forţele ideologice germane sfîrşesc întotdeauna prin a concepe vaste maşini integratoare. Partidele de masă – SPD, Zentrum, NSDAP – sînt înconjurate de o constelaţie de organizaţii profesionale sau culturale satelit. În mod spontan, fidelitatea de partid produce în Germania „sub–societăţi“, integrate pe verticală, ce realizează, în contextul unei societăţi şi al unei economii

[59] H. Ménudier, *op. cit.*, p. 195.

moderne, idealul de societate a claselor din Vechiul Regim. Clasa social–democrată a muncitorilor, clasa democrat–creştină a catolicilor, clasa nazistă a categoriilor de mijloc protestante, în 1930. Raportul de forţe dintre cele trei mari ideologii care-şi împart spaţiul german nu e stabil. Înainte de 1900, social–democraţia pare a fi chemată să domine ansamblul sistemului ; între 1928 şi 1933, naţionalismul etnocentric e învingător, eliminînd prin teroare toate celelalte forţe. Reapariţia după război, a unei social–democraţii foarte asemănătoare cu cea dinainte şi a unei creştin–democraţii victorioase, în pofida unui traumatism cultural fără precedent, dovedeşte stabilitatea ideologiilor. Conjunctura, naţională sau internaţională, poate modifica, perturba chiar uneori, raportul de forţe dintre cele trei ideologii majore ; dar nu reuşeşte niciodată să deregleze sistemul global, să producă altceva decît o dominare a Germaniei prin ansamblul „social–democraţie + creştin-democraţie + naţionalism etnocentric“. După al doilea război mondial, Partidul liberal, FDP, rămîne o forţă suplimentară necesară anumitor coaliţii ; el nu depăşeşte niciodată 12,8% din voturile exprimate între 1949 şi 1970[60].

Nimic nu lasă, de altfel, să se afirme *a priori* că electoratul Partidului liberal de după război e mai autentic liberal decît cel al grupului „naţional–liberal“ dinainte de 1914, care se aliniază fără efort, între 1928 şi 1932, la poziţiile naţional–socialiste.

Destinul politic al Germaniei Federale din anii 1949–1970 prezintă un interes teoretic cu totul particular pentru scena politică. Reconturarea sistemului statal permite o verificare aproape experimentală a autonomiei antropologice a ideologiilor. Nici suprastructura statală, nici modul de funcţionare a partidelor nu reuşesc să distrugă fundamentele regionale, religioase şi familiale ale ideologiei. Despărţite de partea răsăriteană a Germaniei, care include centrul istoric al Imperiului, regiunile Republicii Federale îşi regăsesc, în mare, alinierile din 1928 sau 1912. Singura modificare importantă este dispariţia naţionalismului etnocentric, pe care ocupanţii aliaţi nu l-ar fi tolerat. Aşadar, nu statul e spaţiul natural al vieţii ideologiei. Cînd statul e tăiat în două, ideologia, tăiată şi ea în două, continuă să trăiască şi să se manifeste acolo unde existenţa libertăţilor politice o permite. Din punct de vedere formal, structura spaţială a ideologiei e destul de apropiată de aceea a unei „culturi celulare“ care, separată în două părţi, continuă să funcţioneze. Unitatea de viaţă şi de reproducere a ideologiei este, bineînţeles, fa-

[60] H. Ménudier, *op. cit.*, p. 195.

milia, ba mai mult, un grup local de familii. Segmentarea statului nu perturbă această organizare de bază decît în jurul frontierelor şi în capitale. În ansamblu, ţesătura familială supravieţuieşte foarte bine unei asemenea operaţii chirurgicale, iar supravieţuirea sa o atrage pe aceea a ideologiei locale.

Una dintre trăsăturile izbitoare ale geografiei ideologice a Germaniei este relativa sa simplitate, îndeosebi atunci cînd o comparăm cu acelea ale unor ţări ca Franţa, Spania sau Italia. Spaţiul german e ocupat de un singur tip antropologic, familia sursă, ce e drept mai puţin net în Rhenania decît în restul ţării. Dar nu vom găsi nicăieri un tip absolut opus, ca familia nucleară egalitară, familia comunitară sau familia nucleară absolută. Simplitatea ideologică a Germaniei rezultă din această simplitatea antropologică. În Franţa, Spania sau Italia, unde tipul dominant e familia nucleară egalitară, în spaţiul naţional pot fi observate sisteme familiale minoritare, dar importante. În Franţa, mai ales familia sursă, dar şi familia comunitară şi familia nucleară absolută. În Spania, familia sursă, mai puţin masivă decît în Franţa, dar deloc neglijabilă, fiindcă ea corespunde minorităţilor naţionale catalană, bască şi galiciană. În Italia, familia comunitară, masivă şi centrală, e cea care, din regiunea Emilia şi pînă în Umbria întrerupe omogenitatea antropologică a ţării. Aceste eterogenităţi creează în Franţa, Spania şi Italia adevărate conflicte între valori.

În naţiunile eterogene pe plan antropologic, apariţia sistemelor ideologice moderne, cu trei componente (socialism + naţionalism + ideologie religioasă reacţională), creează un joc extrem de complex, în care fiecare zonă antropologică produce socialismul *său*, naţionalismul *său* şi ideologia *sa* religioasă reacţională. Vedem deci apărînd sisteme naţionale ce includ şase, nouă sau douăsprezece ideologii majore, potrivit cu spaţiile naţionale cuprinzînd două, trei sau patru tipuri familiale. Nimic asemănător în Germania, unde omogenitatea fondului antropologic reduce jocul ideologiilor la înfruntarea dintre trei forţe principale, împărtăşind aceleaşi valori de autoritate şi de inegalitate. Repartizarea componentelor în spaţiul german – social–democrată, naţionalist etnocentrică, democrat–creştină – poate fi explicată prin jocul a doi factori simpli. În primul rînd, clivajul religios originar ce pune în opoziţie regiuni protestante şi regiuni catolice. În al doilea rînd, diferenţierea economică, unele regiuni fiind, între 1900 şi 1960, mai industrializate şi mai urbanizate decît altele. Factorul religios şi cel socio–economic explică esenţialul variaţiilor ideologice în interiorul spaţiului german.

Social–democrația, creștin–democrația sau mișcarea nazistă au mai ales geografii de tip religios. Comunismul din anii 1919–1933 are o geografie de tip economic.

O asemenea simplitate e rară în Europa. Într-o anumită măsură e surprinzătoare. Germania, care-și realizează tîrziu unitatea, e prezentată în general ca diversă și fragmentată. Persistența unor micro–state pînă într-o perioadă destul de tîrzie ar fi trebuit să încurajeze o diferențiere politică. O asemenea reprezentare e logică, dacă ne luăm după o anumită autonomie a politicii, a importanței rolului statului în construirea doctrinelor și a ideologiilor. Pentru cine e convins de importanța faptului familial în determinarea ideologiilor, omogenitatea politică germană nu mai e o surpriză, ci un simplu reflex al unității sale familiale, antropologice.

Omniprezența familiei sursă permite, în schimb, explicarea în parte a fragmentării tardive a sistemului statal, între Evul Mediu și 1871. Valoarea de inegalitate susținută de acest tip antropologic favorizează o percepție diferențiată a umanității : principiul de inegalitate dintre frați, transformat în ideal de inegalitate între oameni, conduce la definirea unor diferențe „esențiale" între germani și negermani, între evrei și arieni, între muncitori și burghezi, între nobili și burghezi. Ea implică și o atentă observare a diferențelor dintre bavarezi, sași și franconieni. O anumită înclinație pentru microdiferența regională poate fi remarcată în Germania și ea explică destul de bine tendința sistemului statal de a se descompune în unități provinciale. Situație paradoxală : un tip familial uniform încurajează percepția diferențelor într-o cultură deosebit de omogenă, pe plan familial în orice caz. Paradox ce permite a se înțelege de ce fragmentarea statală nu împiedică apariția, după unitate, a forțelor ideologice masive și omogene din punct de vedere național. Social–democrația, creștin–democrația și naționalismul etnocentric sînt în Germania forțe la scară națională. Existența lui Bayerische Volkpartei (devenit CSU) asociat cu Zentrum (devenit CDU) este excepția, mai curînd o semiexcepție, care confirmă regula. Naționalismului etnocentric i-a fost ceva mai greu decît altor ideologii să-și realizeze unitatea națională. Ideea fixă a poporului, *der Volk*, implica o anumită ambiguitate în ceea ceea ce privește definirea „nivelului național" ideal și o anumită rivalitate între naționalismul etnocentric și ceea ce trebuie numit „regionalismul etnocentric". Dar, NSDAP se declară în 1932 drept o forță națională, a cărei geografie depinde mai curînd de alte forțe naționale (religioase mai ales, economice uneori), decît de existența unor particularisme locale sau regionale.

Sistemul ideologic german fundamental, cu cele trei componente ale sale, este deci destul de simplu. Derivat din idei susţinute de familia sursă, el nu este realmente specific Germaniei. Şi alte naţiuni europene, mai mici, ca Suedia, Belgia, Elveţia, Austria, Irlanda, sau chiar infrastatale, precum Catalonia, Ţara Bascilor şi Ţara Galilor sînt dominate de tipurile sursă. Deoarece familia produce pretutindeni aceleaşi efecte ideologice, pentru a le analiza sistemele ideologice nu mai e necesară folosirea unor noi concepte. Social–democraţia, naţionalismul etnocentric, creştin–democraţia rămîn în toate aceste cazuri elementele ideologice fundamentale de constituire a sistemului ideologic. Schimbarea locului în ierarhie a naţiunii, care din foarte puternică devine mică sau foarte mică, implică evident o schimbare a modului de manifestare a naţionalismului etnocentric, acesta din ofensiv devenind defensiv.

CAPITOLUL X

Autoritate şi inegalitate

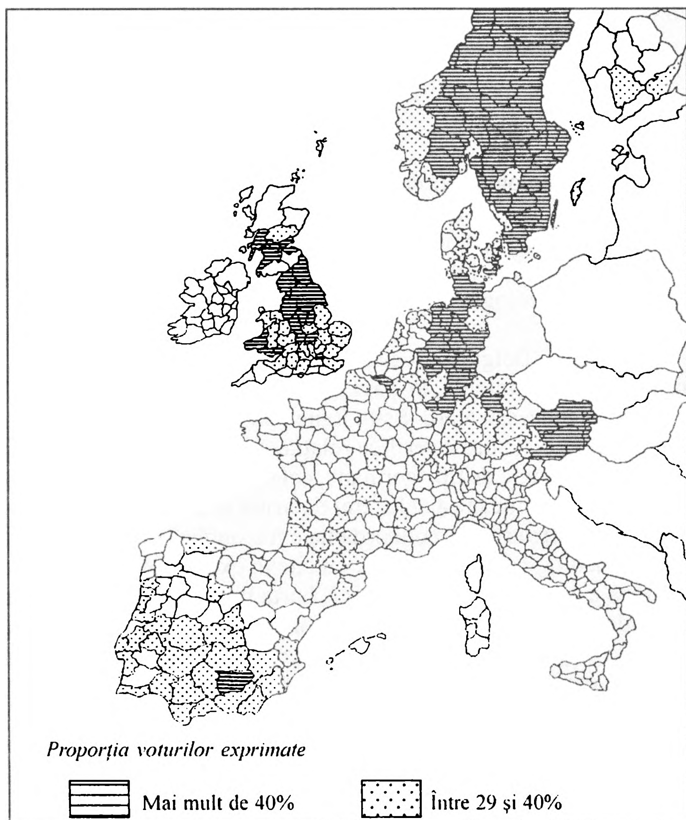
2. Micile naţiuni : Suedia, Austria, Belgia, Elveţia, Irlanda

Sistemul ideologic german, care combină social–democraţia, naţionalismul etnocentric şi creştin–democraţia, nu se opreşte la graniţele Germaniei. El nu e specific unei ţări, unei naţiuni sau unei limbi, ci unui tip antropologic, familia sursă, a cărei hartă europeană defineşte un vast spaţiu ideologic unde se înfruntă, în secolul XX, aceleaşi trei mari forţe.

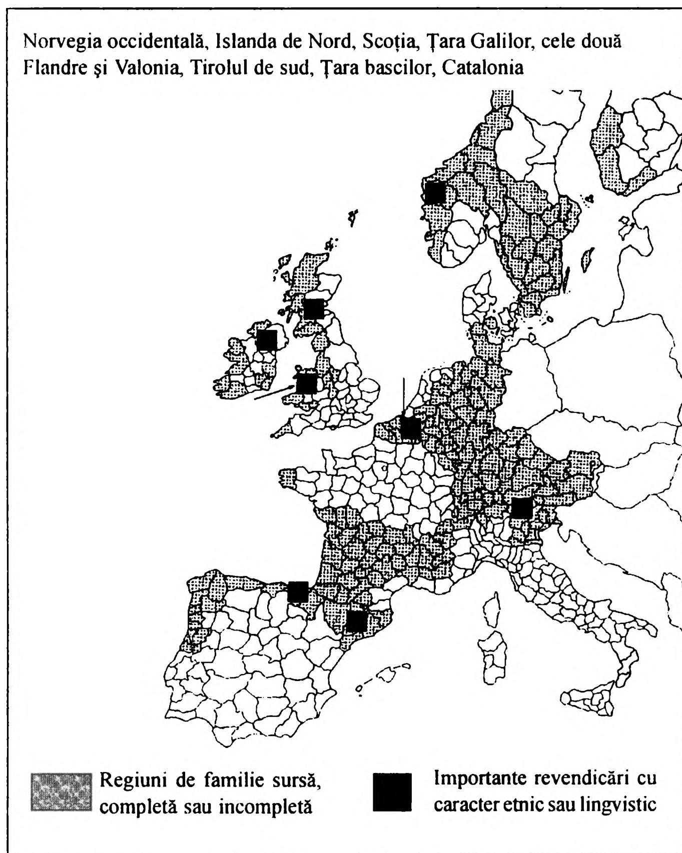
În Suedia, în Belgia, în Austria, în Elveţia, în Irlanda, în Scoţia, în Ţara Galilor, în Catalonia, în Ţara Bascilor, în Sud–Vestul Franţei, în Nordul Portugaliei sau Nord–Estul Italiei, familia sursă produce acelaşi sistem ideologic. Pentru a verifica relaţia generală dintre familia sursă şi sistemul ideologic de tip „german", cel mai simplu lucru e cartografierea la scară europeană a celor trei doctrine în anul 1975 (hărţile 45, 46, 47). Fără a fi perfectă, concordanţa e frapantă. Combinaţia acestor trei forţe ideologice reconturează, cu cîteva excepţii exprimînd fenomene locale de răspîndire ideologică, harta familiei sursă. Fiecare din sferele ideologice, luată separat, pare inclusă în spaţiul antropologic autoritar şi inegalitar. Raportul de includere este excelent în cazul naţionalismului etnocentric (harta 46) şi al creştin–democraţiei (harta 47). E ceva mai puţin bun în cazul social–democraţiei (harta 45) ; imperfecţiune ce rezultă mai curînd dintr-o izolare imperfectă a variabilei „social–democraţie" decît dintr-o asociere atenuată între social–democraţie şi familia sursă. Hărţile creştin–democraţiei şi ale naţionalis-

mului etnocentric sînt realizate pornindu-se de la o definiție riguroasă și satisfăcătoare a acestor concepte. Harta care descrie social-democrația reprezintă ansamblul de partide ce alcătuiesc Internaționala a II-a, „socialistă". Aceasta îmbină, deci, variantele social-democrată, anarho-socialistă și laburistă a fenomenului socialist, nemailăsînd, la drept vorbind, în afara zonei sale de definiție, decît comunismul. Cu toate acestea, ea evidențiază asocierea dintre familia sursă și social-democrație, fiindcă aceasta din urmă constituie partea cea mai stabilă și mai puternică a Internaționalei a II-a. Ideologie puternic structurată, social-democrația are drept caracteristică fundamentală, atunci cînd ea

Harta 45 – Internaționala socialistă în jurul anului 1975



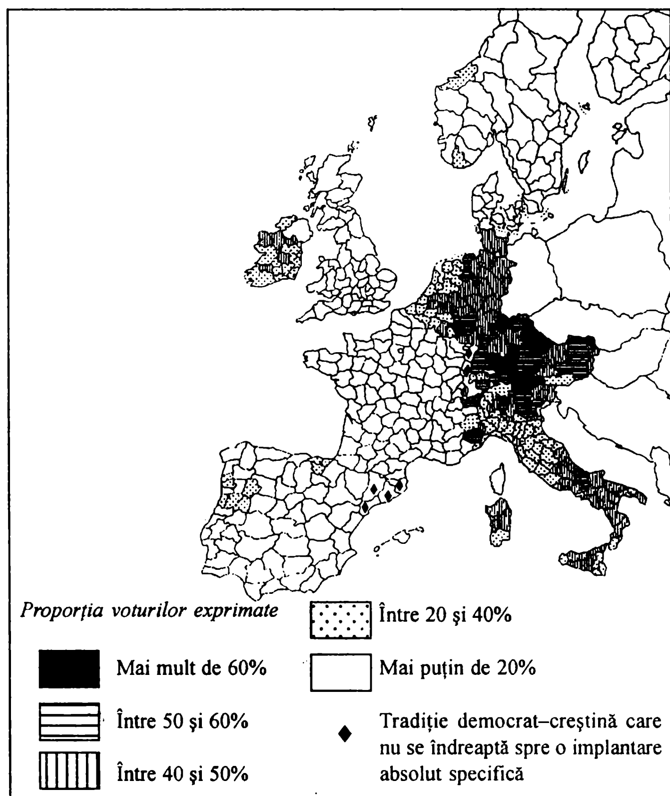
Harta 46 – Revendicarea etnocentrică în 1975



există, o implantare electorală stabilă. Anarho–socialismul (examinat în capitolul 8) și laburismul (în capitolul 12) corespund unor sisteme antropologice liberale și sînt mult mai instabile pe plan organizațional sau electoral. De aceea, atunci cînd se realizează harta „socialismului" Internaționalei a II-a apare mai ales social–democrația.

Cele mai solide bastioane ale Internaționalei a II-a sînt, în 1975, Suedia, Germania de Nord, Austria și Țara Galilor, efectiv dominate de familia sursă. Scoția, Anglia de Nord și Norvegia, deopotrivă vizibile pe hartă, nu corespund decît parțial acestui tip antropologic.

Harta 47 – Creştin–democraţia în jurul anului 1975

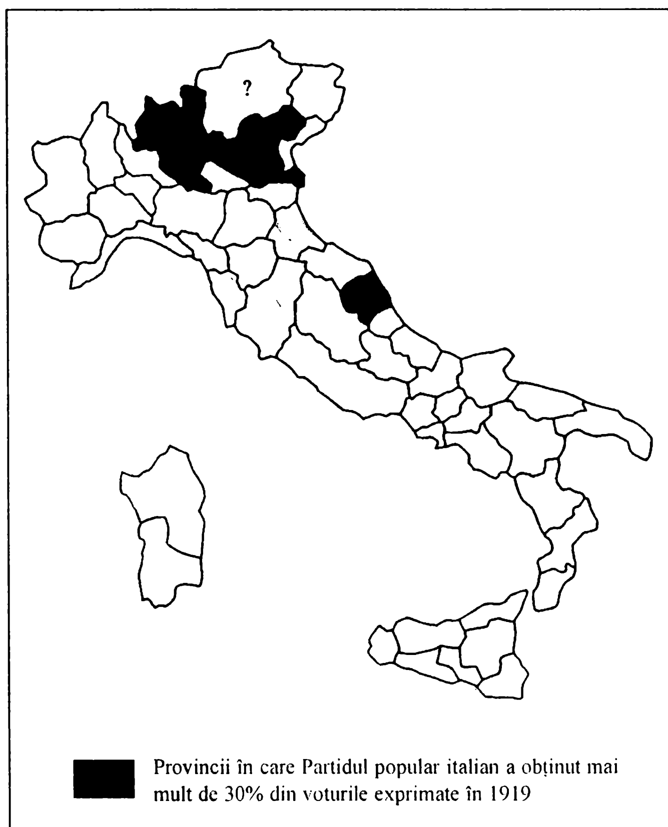


„Naţionalismul etnocentric" e definit aici drept sinteza revendicărilor politice cu justificare „etnologică". Catalogul revendicărilor etnice din Europa anilor 1970–1975 – scoţiene, galeze, irlandeze, flamande, valone, basce, catalane, din Tirolul de sud, din vestul Norvegiei – se înscrie cu rigurozitate în spaţiul definit de familia sursă. Pe harta 46 nu sînt menţionate decît mişcările „etnice" care au realizat unele performanţe electorale, ceea ce descalifică, bineînţeles, autonomismul corsican.

Harta creştin–democraţiei prezintă relaţia de includere cea mai impresionantă. Sînt combinate aici rezultatele electorale ale tuturor mişcărilor ţinînd de Internaţionala democrat–creştină la mijlocul anilor

şaptezeci. Plecînd de la un epicentru situat în Bavaria, creştin–democraţia pare a-şi extinde influenţa asupra Austriei, Elveţiei, Germaniei de Nord, Sudului Ţărilor de Jos, Belgiei, Italiei de Nord–Est. În afara acestui bloc principal, ce corespunde bine nucleului central al familiei sursă europene, creştin–democraţia poate fi observată în Irlanda, în Nordul Portugaliei, în Ţara Bascilor, în Catalonia, în Alsacia, toate regiuni de familie sursă. Cazul creştin–democraţiei italiene, menţionat în capitolul 8, este singura imperfecţiune a hărţii : aceasta nu coincide cu familia sursă decît în Veneto. Către 1975, creştin–democraţia italiană nu mai e de tip clasic. E o vastă coaliţie de facţiuni sudate mai mult

Harta 48 – Italia : creştin–democraţia în 1919



prin anticomunism decît de catolicism. Nu vom găsi nenumăratele sale tendinţe, cel mai adesea liberale şi anarhizante, în partidele organizate şi disciplinate ca CDU germană, Partidul popular austriac sau la social–creştinii belgieni. Pentru a contura adevărata hartă a creştin–democraţiei italiene, trebuie să ne întoarcem la originea sa, imediat după primul război mondial. Atunci, Partidul popular italian (PPI) al lui Sturzo apărea ca o forţă democrat–creştină clasică. La alegerile din noiembrie 1919, PPI nu apare nicidecum ca un partid dominant, deoarece nu obţine decît 20,6% din voturile exprimate, în pofida susţinerii pontificale[1]. Nu e foarte puternic, în maniera Zentrum-ului german, a social–creştinilor austrieci sau a catolicilor belgieni, cu mai mult de 30% din voturi, decît în colţul de nord–est al peninsului, între Veneţia, Brescia şi frontiera austriacă, adică în singura regiune a ţării ce poate fi considerată ca locuită de structuri familiale de tip sursă (harta 48).

Harta creştin–democraţiei europene verifică într-un mod cu totul deosebit explicaţia antropologică a ideologiei, deoarece ea corespunde mult mai bine familiei sursă decît practicii religioase catolice. După cum scrie şi Jean-Marie Mayeur, „*pe harta partidelor catolice din Europa dinainte de 1914, trei state figurează printr-o aceeaşi absenţă : Franţa, Spania şi Italia*“[2]. Absenţă uimitoare dacă ne gîndim la relaţia dintre catolicism şi latinitate. Absenţă logică dacă acceptăm ideea unei asocieri specifice a unor partidelor catolice, apoi a creştin–democraţiei, cu familia sursă. În regiuni latine manifestînd o puternică practică religioasă, catolice dar de familie nucleară egalitară, ca Lorena, Spania de Nord sau Lombardia, ideologia nu e creştin–democrată, ci liberală sau anarhizantă, versiune catolică moderată.

Suedia

Ideologizarea Suediei o reproduce, cu o mare perfecţiune, pe aceea a Germaniei de Nord. În cele cîteva decenii care urmează introducerii sufragiului universal, social–democraţia ajunge aici la o supremaţie indiscutabilă. În acest stadiu, paralelismul dintre istoriile ideologiilor nu face decît să reflecte similitudinea terenurilor antropologice şi religioase. În Suedia, ca şi în Germania de Nord, domină familia sursă,

---

[1] J.–M. Mayeur, *Des partis catholiques à la démocratie–chrétienne*, pp. 112–113.

[2] J.–M. Mayeur, *op. cit.*, p. 83.

autoritară şi inegalitară. În ambele regiuni, aceeaşi religie luterană se prăbuşeşte, în aceeaşi fază a dezvoltării europene, adică între 1880 şi 1930, învinsă de darwinism şi de industrializare. De asemenea, Suedia apare, ca întreaga Germanie, complet alfabetizată în momentul instituirii votului universal.

Demarajul social–democraţiei sudeze e ceva mai tardiv decît acela al omologului său german. Într-adevăr, Suedia nu adoptă votul universal (masculin) decît în 1911, cu patruzeci de ani după al II-lea Reich german[3]. Social–democraţii suedezi recuperează foarte repede uşoara lor rămînere în urmă istorică. Spre deosebire de social–democraţia germană, care se afirmă mai încet, cu 3,3% din voturi în 1871, şi 10,1% în 1887, social–democraţia suedeză pare a se fi născut adultă sau cel puţin adolescentă. În 1911, cu ocazia primelor alegeri cu vot universal, ea obţine 28,5% din sufragiile exprimate. Creşterea sa e încetinită de primul război mondial, dar, în 1924, ea ajunge la 41,1% din voturi, iar în 1932 la 45,8%. Ajunge la putere cu sprijinul partidului agrar. Supremaţia social–democrată e stabilită : 50,6% din voturi în 1936, 54,2% în 1940. Sînt performanţe de excepţie ce rezultă în parte din reuşita politicii economice social–democrate, care, pe plan local, ţine sub control depresiunea mondială, printr-o intervenţie a statului care nu datorează nimic teoriei keysiene. Între 1944 şi 1968, Partidul social–democrat îşi pierde majoritatea absolută. Oscilînd între 45 şi 50% din sufragiile exprimate, el poate conta pe neparticiparea unui Partid comunist care obţine între 3 şi 5% din voturi şi, mai ales, pe slăbiciunea unei opoziţii divizate. Astfel că păstrează puterea pînă în 1976. Stabilitatea electoratului social–democrat suedez, exprimată în cadrul unei ordini instituţional imuabile şi trecînd prin cele două războaie mondiale, e cu totul remarcabilă. Dimensiunea sa nu are, totuşi, nimic excepţional. Dominaţia social–democrată în Suedia seamănă întru totul cu aceea a social–democraţiei din Germania protestantă înainte de primul război mondial. Chiar şi variaţiile regionale sînt comparabile, fiindcă ele corespund cu unele diferenţe ale structurilor socio–economice echivalente. În 1903, SPD german obţine 59% din voturi în Saxonia, regiune supraindustrializată, şi 44% în Schleswig–Holstein, zonă rurală de exploataţie familială[4]. E un partid pretutindeni puternic, dar nu atinge

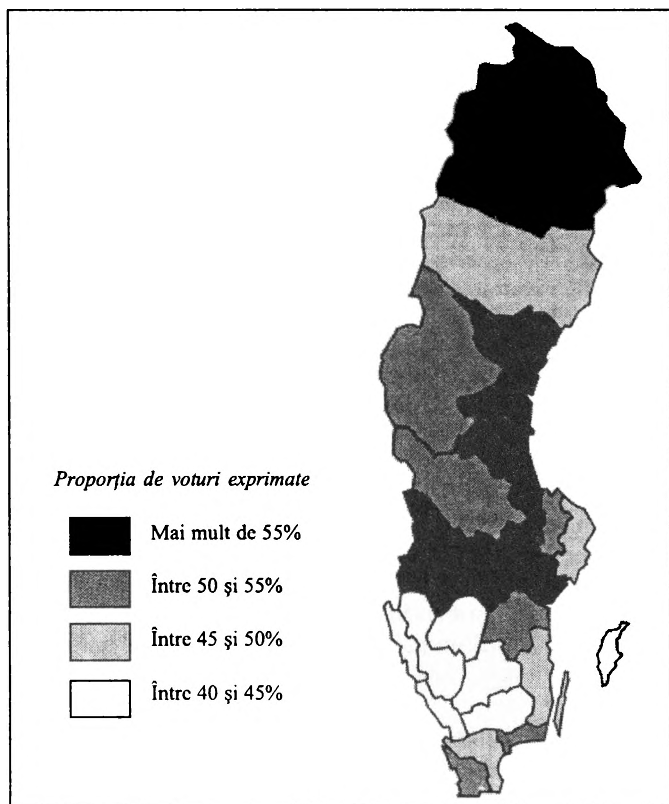
---

[3] Suedia adoptă votul universal pentru ambele sexe în 1921.

[4] Pentru datele regionale privind Germania în 1903, vezi Bertram, *Die Wahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912*, p. 206.

majoritatea absolută decît acolo unde există un proletariat important. Şi în Suedia morfologia economică defineşte zonele de dominaţie absolută şi de putere relativă. Cu toate acestea, rămînerea în urmă industrială a ţării şi omogenitatea sa socio–economică pun clasa muncitoare într-o poziţie secundară ca factor determinant al diferenţelor regionale. Grupul care poate da Partidului muncitoresc social–democrat suedez majoritatea absolută este încă, în 1930, proletariatul agricol. În Nordul ţării sînt mulţi salariaţi rurali, mai ales dacă includem şi tăietorii de lemne, componentă esenţială a forţei de muncă din sectorul primar al acestei ţări cu multe păduri. În Sud–Vestul Suediei, prezenţa unei ţără-

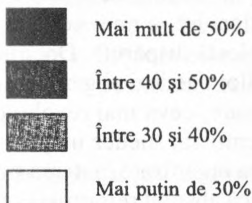
Harta 49 – Suedia : social–democraţia în 1968



Harta 50 – Suedia

a) Salariații agricoli în 1960

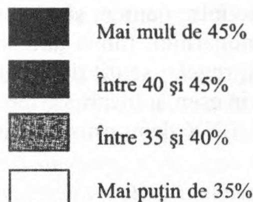
Proporția din populația activă agricolă masculină





b) Industria în 1970

Proporția din populația activă masculină folosită în industrie





nimi mijlocii și independente solide, destul de asemănătoare cu aceea din Schleswig–Holstein, împiedică social–democrația să atingă majoritatea absolută a voturilor. Această geografie originală se menține dincolo de istoria claselor sociale : în 1968, proletariatul agricol devine insignifiant și clasa muncitoare e la fel de numeroasă în Sud–Vest ca și în Centru, dar harta social–democrației continuă să o reflecte pe aceea a sistemelor agrare vechi (hărțile 49, 50 a și 50 b). Partidul muncitoresc depășește 50% din voturile exprimate în toate regiunile unde dominau salariații rurali și oscilează între 40 și 50% în regiunile de exploatație familială. Din anii 1970–1979, coeficientul de corelație, care face

legătura dintre votul social–democrat şi procentul de muncitori agricoli din populaţia activă a sectorului primar rămîne la valoarea de + 0,80, adică foarte ridicat[5]. În această naţiune, absolut rurală pînă prin 1880, ţăranii încetează a mai constitui majoritatea populaţiei active doar în jurul anului 1910. Harta politică păstrează multă vreme urmele originilor agrare.

Prăbuşirea sistemului religios duce, în Suedia, ca şi în Germania de Nord, la apariţia unei credinţe de înlocuire, a unei cetăţi terestre ideale capabile să înlocuiască cetatea celestă dispărută. Doctrinele şi practicile militante ale social–democraţilor suedezi şi germani diferă puţin. Mişcarea germană este, în exprimare, ceva mai revoluţionară, deoarece Partidul muncitoresc social–democrat suedez nu prea aderă la frazeologia marxistă. Dar, gustul pentru organizare, puterea sindicatelor prietene şi aliate, precum şi o practică absolut reformistă se regăsesc de ambele părţi ale Balticii. În Suedia se poate remarca doar o poziţie deosebit de puternică a mişcării cooperatiste şi o ostilitate declarată consumului de alcool. Ataşamentul faţă de stat e acelaşi. De altminteri, tradiţiile statale suedeze n-au ce invidia la cele ale Prusiei. Principiul de autoritate, înscris în structura familială, nutreşte etatismul social–democrat, la fel cum favorizase, cu trei secole mai devreme, apariţia unei birocraţii solide, sprijinindu-se în Suedia mai mult pe pastorii luterani decît pe nobilime[6]. Inegalitatea dintre fraţi conduce la indiferenţa faţă de principiul de egalitate între oameni şi permite, în Suedia ca şi în Germania, acceptarea monarhiei. Într-o ţară social–democrată poate exista o fiinţă specială, regele, scutit de putere dar recunoscut ca fiind deosebit de ceilalţi prin esenţă. Încarnare terestră a visului social–democrat, Suedia secolului XX demonstrează compa-

[5] Vot social–democrat în 1979, muncitori agricoli în 1960.

[6] Cu ocazia cercetărilor privind sistemele familiale ale Suediei meridionale, am avut prilejul să lucrez pe registre ale populaţiei de la începutul secolului XIX. Înregistrarea mişcărilor individuale – intrări şi ieşiri din parohii – de către pastor este extraordinar de meticuloasă. Documentele amintesc integrarea excepţională a populaţiilor preindustriale din Suedia. Cercetarea lor e un bun vaccin împotriva oricărei convingeri într-un totalitarism specific pentru social–democraţia suedeză, care ar aspira să controleze în detaliu viaţa cetăţenilor. Acest tip de control pare bine stabilit în Suedia către 1820, cu mai mult de un secol înainte de preluarea puterii de către Partidul social–democrat. Avem aici o dovadă spectaculoasă a continuităţii „autoritare" în istoria socială suedeză. Pentru o rapidă descriere a acestor registre, vezi E. Todd, *Seven Peasant Communities in Pre–Industrial Europe*, pp. 21–22.

ubilitatea dintre principiul monarhic şi idealul social-democrat, compatibilitate ce lăsa a fi presupusă de istoria germană a anilor 1900–1914. Mai rămîne a fi explicat succesul istoric al social-democraţiei suedeze şi eşecul social-democraţiei germane. Motivele divergenţei trebuie căutate în afara social-democraţiilor ca atare, diferenţele de structură, de ideologie şi de implantare dintre cele două mişcări fiind la origine relativ secundare. Factorii care explică prăbuşirea social-democraţiei germane între 1918 şi 1933, precum şi înflorirea social-democraţiei suedeze în aceeaşi perioadă, pot fi identificaţi în orientarea de dreapta, în partea adversarilor.

Eşec german, succes suedez : naţionalism şi clase mijlocii

Prima dezvoltare a SPD german, între 1871 şi 1890, conduce foarte repede la o reacţie defensivă a claselor mijlocii, care stabilesc, împotriva social-democraţiei, o ideologie naţionalistă de dreapta. Prăbuşirea religioasă de la finele secolului XIX face ca în Germania să apară, succesiv, două ideologii, social-democraţia, apoi naţionalismul etnocentric, în diversele sale avataruri, pangermanist, antisemit şi nazist. Dogma superiorităţii intrinseci a Germaniei o ţine în şah pe aceea a salvării prin clasa muncitoare. Această mecanică dualistă, ce va duce la înfruntările din anii 1918–1933, în Suedia nu e posibilă, din două motive.

În primul rînd, fiindcă Suedia e o naţiune mică, de 5 milioane de locuitori în 1900, faţă de cele 60 de milioane ale Germaniei. Aici, dezvoltarea unei ideologii naţionaliste agresive e de neconceput. Clasele mijlocii suedeze, spre deosebire de cele germane, nu pot să creeze fantezii pe tema cuceririi lumii. Analiza cazului suedez permite să se înţeleagă, prin contrast, adevărata specificitate a cazului german. Germania nu e mai bine dotată decît alte ţări de familie sursă pentru naţionalismul etnocentric, dar mărimea şi puterea sa fac posibilă dezvoltarea unei ideologii agresive insistînd asupra inferiorităţii anumitor popoare, a anumitor rase. Avem aici un fenomen de masă critic ce nu are nimic de a face cu tipul familial sau intensitatea procesului de decreştinare. O Suedie cu 60 de milioane de locuitori ar fi dezvoltat probabil un naţionalism etnocentric plin de sine, sigur de inferioritatea nesuedezilor. Familia sursă întreţine totuşi în Suedia un sentiment al diferenţei între oameni, între popoare, care duce în mod logic la definirea unui *neutralism* foarte solid. Neutralismul pare forma naturală a naţio-

nalismului etnocentric *într-o mică țară independentă.* Este o negare moderată a lumii exterioare, perfect tolerabilă, dar care nu refuză mai puțin decît etnocentrismul agresiv principiul omului universal. Formă specifică a naționalismului, neutralismul nu poate stingheri în nici un fel social–democrația. Etnocentrism al unei națiuni mici, el se potrivește de minune cu mesajul muncitoresc de apărare a celor slabi din interiorul țării. Perechea ideologică „social–democrație + neutralism“ lasă clasele mijlocii suedeze fără ideologie de înlocuire, aspirațiile clasei muncitoare fiind în acord cu cele ale națiunii.

Un al doilea factor care contribuie la dezarmarea ideologică a claselor mijlocii și a dreptei suedeze este lipsa de consistență cantitativă în zorii erei ideologice. Către 1900, Suedia este încă o țară rurală, cu o armătură urbană destul de redusă. În Vechiul Regim, nobilimea, prima clasă a regatului, e deja fragilă numeric, mai puțin de 0,5% din populație în 1718[7]. Țărănimea, componentă recunoscută în societatea împărțită în clase, își are propria reprezentare în Riksdag. În faza de emergență ideologică, ideologia de dreapta nu găsește în Suedia nici un suport socio–economic solid și masiv. În Germania, dimpotrivă, micii nobili (iuncheri), burghezii și artizanii dau fără dificultate o susținere socială naționalismului de dreapta ; controlul ideologic al țărănimii, exercitat de aceste diverse grupuri, îi asigură o bază de masă. În Suedia, țărănimea iese încă din anii 1917–1932 de sub controlul Partidului conservator. Ea își formează propriul partid, „agrar“, care, în momentul decisiv, optează pentru alianța social–democrată într-o coaliție roșu–verde asociind toți muncitorii manuali.

Modelul socialist suedez : egalitarism ori societate pe clase?

Aflată fără întrerupere la putere timp de patru decenii, social–democrația suedeză a putut, mai bine ca oricare alta, să-și materializeze ideologia într-o realizare terestră. Intervenția statului se manifestă aici îndeosebi printr-o presiune fiscală directă foarte ridicată. Dreptul de proprietate, industrială mai ales, fiind respectat, modelul suedez determină coexistența unor servicii sociale îndestulătoare și a unor mari întreprinderi private cu predispoziție pentru export și formă multinațională. Cel mai frapant lucru în acest sistem e faptul că atotputernicia istorică a socialismului și intervenționismul constant al statului, începînd cu

[7] Cf. J.–P. Labatut. *Les Noblesses européennes*, p. 12.

1932, n-a dus la nici un derapaj marxist, la nici o tentativă de extindere totalitară a sectorului public, de lichidare a claselor burgheze. Trăsătura autoritară a sistemului cultural – familial şi ideologic – explică puterea statului ; trăsătura sa inegalitară explică supravieţuirea capitalismului burghez. Gîndirea social–democrată, sau pur şi simplu suedeză, acceptă coexistenţa unor *ființe* sociale de natură diferită. Puterea social–democrată acceptă regele şi se acomodează foarte bine cu permanenţa unei burghezii. Regelui şi capitaliştilor le e refuzată puterea, nu existenţa. Socialismul suedez e reţinut în depăşirea limitei care desparte socialismul democratic de comunism de faptul că el nu este egalitar, nu e interesat de omogenitatea socială şi nu e heterofob. Prezenţa la putere a partidului clasei muncitoare nu implică anihilarea partidelor burgheze, ci dimpotrivă. Structurarea ideologică a vieţii politice suedeze insistă asupra necesităţii confruntării dintre Partidul muncitoresc social–democrat şi partidele burgheze, care contribuie astfel, în felul lor, la definirea uvrierismului [doctrină care acordă prioritate problemelor muncitoreşti] social–democrat.

Acest inegalitarism e descumpănitor fiindcă pune „superiorul" economic în situaţia de „dominat" politic, dar el e consecinţa firească a unui sistem ideologic care acceptă existenţa unor fiinţe sociale diverse.

Omogenizarea scării de venituri prin fiscalitate e greşit interpretată drept semn al unui egalitarism visceral. Ea nu atinge decît exteriorul fiinţelor, nivelul lor de viaţă, nu esenţa lor. Un răspuns egalitar autentic la problema diferenţierii economice nu ar fi fiscal. Egalitarismul, care aspiră la a reduce fiinţele la un numitor comun, poate, ca în Uniunea Sovietică, să le transfome pe toate în funcţionari de stat sau, ca în teoria anarhistă, să le deifice pe toate, visînd la indivizi independenţi de stat, cooperatori sau proprietari. Sistemul suedez acceptă, dimpotrivă, diversitatea statutelor economice. Diversitate care e o condiţie prealabilă necesară la omogenizarea diferenţelor sociale prin fiscalitate. De altfel, relativa egalitate a veniturilor suedeze nu este efectul unei voinţe specific social–democrate. Egalitatea materială e o tradiţie suedeză : diferenţele de nivel de viaţă n-au fost niciodată spectaculoase în această societate rurală foarte alfabetizată. În trecutul Suediei nu există imaginea unei societăţi în care o ţărănime jalnică se află în opoziţie cu o clasă mijlocie dezvoltată în mod ignobil. Vechiul Regim suedez combina egalitatea relativă a nivelurilor de viaţă cu acceptarea diferenţelor de statut. Retrospectiv, poate fi definit drept o societate pe clase cu substrat material egalitar. Reprezentarea autonomă a ţărănimii în stările regatului rezumă aceste două aspecte : ea defineşte valorile centrale ale unei

societăți din Vechiul Regim care acceptă existența unei esențe țărănești, diferită de esențele nobilă sau clericală, cu un statut și drepturi. Într-un anume fel, cetatea social–democrată din anii 1950–1970 nu e decît o transferare industrială a acestui model rural. Partidul social–democrat reprezintă clasa muncitoare, dominînd celelalte partide, care exprimă aspirațiile unor clase nemuncitorești.

Suedia : alegeri la Camera comunelor din Riksdag (1911–1988)
Proporția voturilor exprimate (în %)

	Comuniști	Social–democrați	Liberali	Agrarieni	Conser-vatori
1911		28,5	40,2		31,3
1914-1		30,1	32,2		37,7
1914-2		36,4	26,9		36,7
1917	8,1	31,1	27,6	8,5	24,7
1920	6,4	29,6	22,0	14,1	27.8
1921	7.8	36,2	19,1	11,0	25,8
1924	5,1	41,1	16,9	10,8	26.1
1928	6,4	37,1	15,9	11.2	29,4
1932	9,1	45,8	12,9	15,5	25,8
1936	8,5	50,6	14,2	15,8	19,3
1940	3,6	54,2	12,1	13,7	15,9
1944	10,3	46,7	12,9	13,6	15,9
1948	6,3	46,1	22,8	12,4	12,3
1952	4,3	46,1	24,4	10,7	14,4
1956	5,0	44,6	23,8	9,4	17,1
1958	3,4	46,2	18,2	12,7	19,5
1960	4,5	47.8	17,5	13,6	16.5
1964	5,2	47,3	17,6	13,2	13,7
1968	3,0	50,1	15,0	16,1	13,9
1970	4,8	45,3	16,2	19.9	11,5
1973	5,3	43,6	9,4	25,1	14,3
1976	4,8	42,7	11,1	24,1	15,6
1979	5,6	43,2	10,6	18,1	20,3
1982	5,6	45,6	5,9	15,5	23.6
1985	5.4	44.7	14,2	12.4	21.3
1988	5,9	43.7	12.2	11.4	18,3

Sursa : L. Lewin, B. Janssons, D. Sörbom, *The Swedish Electorate 1887–1968*, pp. 146–148.
Annuaires statistiques de la Suède pentru perioada 1970–1988.

Presiunea fiscală reproduce egalitatea materială a satelor suedeze din secolele XVII-XIX şi a sistemului urban subdezvoltat din epocă.

Faza de tranziţie din anii 1920–1940, în timpul căreia clasa muncitoare le învinge pe toate celelalte, susţinută de industrializare, este deosebit de interesantă. Ea permite să se demonstreze în ce măsură sînt partidele politice suedeze moştenitoare ale claselor din Vechiul Regim. Între 1920 şi 1932, dezvoltarea clasei muncitoare organizate asigură întărirea Partidului social–democrat. Ţăranii se autodefinesc şi ei, din punct de vedere politic, prin înfiinţarea Partidului agrar, care atinge, în 1932, scorul de 15,5% din voturile exprimate. În această perioadă decisivă, Partidul conservator reprezintă clasele mijlocii orăşeneşti, iar slăbiciunea sa (26% din voturi) e slăbiciunea lor. Partidul liberal, în continuă pierdere, deoarece scade de la 40,2% la 12,9% din voturile exprimate între 1911 şi 1932, nu reprezintă nici o clasă în mod special : moştenitor al unei faze anterioare votului universal, apărut sub influenţa anglo–franceză, el se descompune, redus la maximum, ca şi în Germania, de trăsătura autoritară a familiei sursă. Sistemul politic apărut în Suedia în anii treizeci reflectă destul de bine sistemul socio–economic. Muncitori, ţărani, burghezi, toţi îşi au partidul lor. Sînt trei clase, a căror necesară colaborare defineşte sistemul suedez. Dar clasa muncitoare se află pe primul loc în regat.

Austria

Ţară mică, de limbă germană şi familie sursă, Austria produce, în secolul XX, un sistem ideologic de tip clasic, ale cărui trei forţe caracteristice sînt social–democraţia, naţionalismul etnocentric şi creştin–democraţia. Particularităţile locale determinate de influenţa religioasă au drept consecinţă dominaţia a două din cele trei ideologii : social–democraţia şi creştin–democraţia. Fiindcă naţionalismul etnocentric ia aici forma inevitabilă a pangermanismului, el merge din eşec în eşec electoral între 1906 şi 1983.

Pe ansamblu, Austria anilor 1900–1965 rămîne o ţară catolică practicantă, unde credinţa a rezistat la crizele religioase din secolul XVIII şi din anii 1880–1930. Cu toate acestea, regiunea fusese atinsă într-o destul de mare măsură de reforma protestantă din secolul XVI[8].

[8] *Atlas zur Kirchengeschichte*, p. 73.

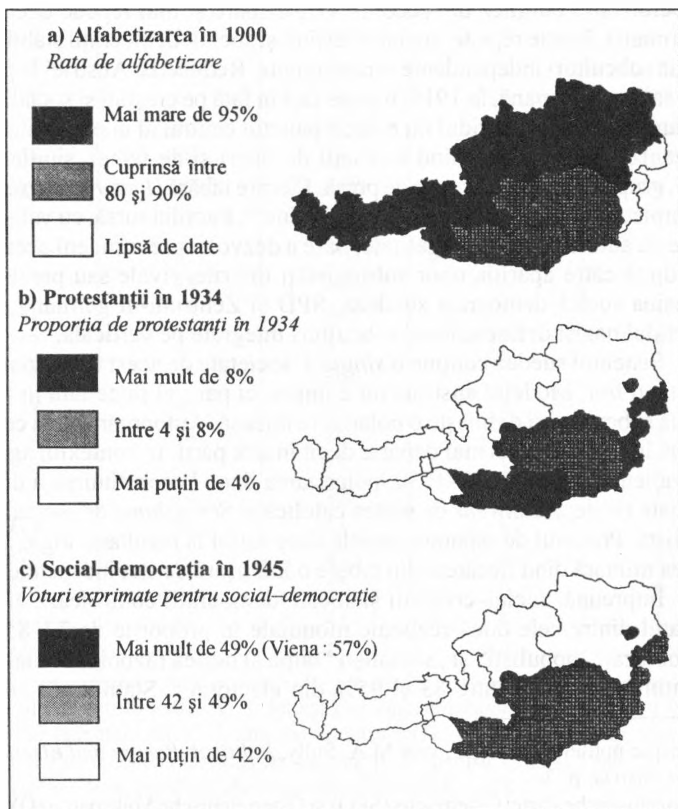
Contrareforma catolică n-a eliminat orice dizidenţă religioasă. Urma lăsată de protestantism e clară încă la recensămîntul din 1934, sub formă de minorităţi, în provinciile de frontieră din Estul şi Sud-Estul ţării, în Burgenland, în Carinthia şi, într-o mai mică măsură, în Styria (harta 51 b ; A1, 2, 6). Către 1950, în partea de sud-est a ţării, practica religioasă, fără a fi neglijabilă, nu e niciodată foarte ridicată, deoarece nu atinge 30% prezenţă la slujba duminicală (harta 30). În secolul XX, protestantismul nu mai e decît rezidual ; supravieţuieşte totuşi negativ datorită unui declin structural al catolicismului, care a reuşit deseori să-l distrugă fără a reuşi să-l înlocuiască. Situaţia religioasă din provinciile sud-orientale ale Austriei, dominate de familia sursă ca şi restul ţării, dar unde catolicismul nu s-a restabilit niciodată după crizele din secolul XVI, e foarte asemănătoare cu aceea din Sud-Vestul francez. De-a lungul văii Garonnei, în anii 1950–1960 se observă aceeaşi familie sursă, aceleaşi minorităţi protestante reziduale şi aceeaşi practică catolică de nivel mediu.

Austro-marxismul şi social-creştinii

În 1889, se înfiinţează la Heinfeld Partidul social-democrat muncitoresc, a cărui acţiune se înscrie la început în cadrul multinaţional al dublei monarhii a Habsburgilor. Vocabular marxist, practică reformistă : austro-marxismul nu se deosebeşte de vărul german decît printr-o proporţie ceva mai ridicată de teoreticieni străluciţi, o contribuţie a culturii vieneze *fin de siècle* la istoria socialismului. Dezvoltarea social-democraţiei o antrenează, automat, pe aceea a unei ideologii de drepta concurente. Mişcarea populară social-creştină (Christlichsozialen Volksbewegung) a lui Karl Lüger, antisocialist şi antisemit, pare pentru moment o prefigurare a nazismului, dar se mulţumeşte foarte repede să devină una dintre cele mai puternice creştin-democraţii din Europa. Ce s-a întîmplat? La început, Mişcarea, vieneză, se dezvoltă în mediu urban decreştinat. Cînd Lüger este ales, în 1897, primar al Vienei, partidul său reprezintă un naţionalism de dreapta, a cărui tematică majoră e antisemită. Combate social-democraţia, dar înlocuieşte şi o religie catolică *local* muribundă. El defineşte o cetate ideală de înlocuire, nici socialistă, nici creştină. Drept urmare, pătrunderea Mişcării social-creştine în provincia austriacă duce la încorporarea regiunilor unde catolicismul a rămas intact sau măcar suficient de puternic pentru a-şi produce propria ideologie reacţională. Pe ansamblu, tendinţa demo-

crat–creştină învinge, iar pînă la urmă partidul fondat de Karl Lüger nu va fi decît o creştin–democraţie deosebit de reacţionară, puternic colorată de antisemitism, dar nu pangermanistă. Mutaţia iniţială a Mişcării social–creştine este un eşec semnificativ al naţionalismului etnocentric, primul pe o lungă listă, în Austria. Situaţia de semidecreştinare (sau de semicreştinare) din Austria secolului XX nu lasă destul spaţiu social ideologiei naţionaliste. Social–democraţia umple cea mai mare parte a unui spaţiu decreştinat, organizîndu-se în jurul a doi poli, clasa muncitoare şi provinciile din Est şi Sud–Est (harta 51 c). Democraţia–creştină ocupă lumea catolică, cu cei doi poli ai săi, clasele

Harta 51 – Austria



mijlocii şi rurale şi provinciile din Vest. De la introducerea votului universal, în 1907, se ajunge la situaţia de duopol.

Cele două tabere (*Lager*)

La alegerile din 1907, populaţiile germane din partea vestică a dublei monarhii (Cisleithania) acordă 42% din sufragii social–creştinilor, 30% social–democraţilor, 5,3% pangermaniştilor, iar restul agrarienilor şi unor diverse tipuri de progresişti. Duopolul „creştin–democraţie/social–democraţie" apare deci pe loc, toate celelalte forţe politice fiind reduse la maximum prin năvala maselor în viaţa politică. Liberalismul burghez din secolul XIX dispare şi mai repede decît în Germania. Foarte repede, social–creştinii şi social–democraţii stabilesc două subculturi independente şi concurente. Reducerea Austriei la partea sa curat germană, în 1918, îi pune faţă în faţă pe creştini şi socialişti. În ambele tabere, partidul nu e decît punctul central al unei nebuloase organizaţionale, combinînd asociaţii de tineri şi de femei, sindicate, ligi, grupări culturale, organe de presă. Fiecare tabără (*Lager)* integrează complet individul ; este o „societate în sine"[9]. Familia sursă, cu valorile sale de autoritate şi de inegalitate, pare a dezvolta pretutindeni această tendinţă către apariţia unor subsocietăţi diferite, rivale sau paralele. Maşina social–democrată suedeză, SPD şi Zentrum-ul germane sau Partidul nazist definesc toate subculturi integrate pe verticală.

Sistemul suedez conţine o *singură* societate de acest tip, sistemul german *trei*. Modelul austriac nu e impar, ci par ; el pune faţă în faţă două subculturi şi defineşte o polarizare intensă. Autoorganizarea celor două lumi e dusă aici mai departe decît în alte părţi. În contextul agitat şi violent al anilor 1918–1930, polarizarea duce la constituirea a două armate rivale, *Heimwehr* de partea catolică şi *Schutzbund* de partea socialistă. Procesul de separare socială duce astfel la rezultatul logic, puterea militară dînd fiecăreia din tabere o înfăţişare de stat independent.

Împreună, social–creştinii şi social–democraţii controlează electoratul dintre cele două războaie mondiale în proporţie de 77–85%. Rebotezaţi „populişti" şi „socialişti" după al doilea război mondial, ei continuă să deţină între 83 şi 95% din electorat[10]. Stabilitatea celor

---

[9] Despre noţiunea de *Lager*, vezi M.A. Sully, *Political, Parties and Elections in Austria*, p. 2.

[10] Sozialistische Partei Österreichs (SPÖ) şi Österreichische Volkspartei (ÖVP).

două forțe pe o lungă perioadă de timp e cu totul remarcabilă : nici dispariția Imperiului austro-ungar în 1918, nici Anschluss-ul (adică alipirea la Germania) în 1938, n-au reușit să perturbe în mod durabil aliniamentele politice. E adevărat, ideologiile sînt solid bazate pe fundamente antropologice și religioase stabile. Pot fi decelate cîteva oscilații : avînt temporar social-democrat în 1918, slăbire democrat-creștină în 1930, trecerea de la o dominație democrat-creștină între 1907

Alegeri legislative austriece (1907–1986)
Voturi exprimate (în %)

	Social-democrați	Democrat-creștini	Pangermaniști	Comuniști
1907	30	42	5	
1911	29	53	18	
1919	41	36	18	
1920	36	42	17	
1923	40	45	13	
1927	42	48	7	
1930	41	36	22	
1945	45	50	–	5
1949	3	44	12	5
1953	42	41	11	5
1956	43	46	7	4
1959	45	44	8	3
1962	44	45	7	3
1966	43	48	5	1
1970	48	45	6	1
1971	50	43	6	1
1975	51	43	5	1
1979	51	42	6	1
1983	48	43	5	1
1986	43	41	10	1

Surse : pentru 1907, W. A. Jenks, *The Austrian Reform of 1907*, pp. 179–187 (germani din Cisleithania) : pentru 1911–1979, M. A. Sully, *Political Parties and Elections in Austria*, p. 3 : pentru 1983 și 1986, *Statistisches Handbuch für die Republik Österreich*, 1988.

şi 1930 la aproape un echilibru între 1945 şi 1970, apoi la o preponderenţă social–democrată. Pe ansamblu, sistemul se menţine. Cu atît mai mult cu cît în timp valorile sociale ale ambelor tabere se apropie : conflictului ostil din anii 1920–1934 îi urmează, între 1945 şi 1966, o mare coaliţie.

Perioada interbelică şi eşecul nazismului

După primul război mondial, democrat–creştinii şi social–democraţii colaborează un timp la instaurarea primei Republici. Din 1920, catolicii, *negrii*, a căror majoritate nu e decît relativă, guvernează cu consimţămîntul pangermaniştilor, partizani ai alipirii la Germania. Înainte de 1930, aceştia din urmă nu depăşeau niciodată 18% din sufragiile exprimate, în pofida condiţiilor deosebit de favorabile. Nimeni nu credea atunci în viabilitatea noului stat austriac, în a sa *Lebensfähigkeit*, cum se spunea în epocă. Pangermanismul se prezintă ca o soluţie raţională. Pînă la preluarea puterii de către Hitler, social–democraţii sînt favorabili Anschlussului, care pentru ei însemna o alipire la marea social–democraţie germană.

Catolicismul e încă prea solid. Pangermanismul nu se poate dezvolta. Criza economică mondială, care loveşte Austria aproape la fel de violent ca Germania, nu reuşeşte să asigure un veritabil demaraj al naţionalismului etnocentric.

Austria, a cărei dezvoltare industrială e comparabilă cu aceea a Suediei din ajunul crizei, are 15% şomeri în 1930, 20% în 1931, 26% în 1932, 29% în 1933 şi 26% în 1934[11]. Social–creştinii regresează de la 48 la 36% din voturile exprimate, între alegerile din 1927 şi 1930. Social–democraţii se menţin la 41%. Pangermaniştii, care se aliniază treptat la poziţiile naziste, nu obţin totuşi decît 22% din voturi în 1930. Social–creştinii, ameninţaţi, dar beneficiind de poziţia lor centristă în jocul politic, reacţionează la pericolul nazist : în martie 1933, adică exact cînd Hitler ia puterea în Germania, cancelarul Dolfuss lichidează sistemul parlamentar austriac şi introduce o dictatură foarte originală, sprijinindu-se deopotrivă pe Biserică şi pe grupurile paramilitare ale Heimwehr. Interzice rapid Partidul nazist austriac şi înfiinţează pentru militanţii săi lagăre de detenţie[12]. Puterea se întoarce şi împotriva so-

---

[11] *Annuaire des statistiques du travail 1937*, p. 4o.
[12] Cf. B. Jelavich. *Modern Austria*, p. 197.

cial-democraților, o revoltă improvizată a acestora fiind înăbușită în februarie 1934[13]. În iulie 1934, dictatura social-creștină rezistă la o tentativă de lovitură de stat nazistă[14]. Dolfuss este asasinat, dar Schuschnigg, care-i urmează, îi continuă politica de rezistență față de Hitler. Singura sa susținere externă e în acea vreme regimul fascist italian. Rezistența austriacă față de Hitler nu încetează decît atunci cînd Mussolini, pînă la urmă angajat în axa Berlin–Roma, îl abandonează pe Schuschnigg. Austria e invadată militar de armata germană. Dar puterea relativă a catolicismului austriac și a formațiilor sale politice și paramilitare împiedică pînă la capăt o preluare a puterii de către nazismul local.

În Austria, ca și în Bavaria sau Rhenania, eforturile nazismului rămîn insuficiente, pînă la preluarea externă a puterii de către NSDAP, pentru a se asigura o dominație locală a naționalismului etnocentric.

După al doilea război mondial : pseudoparlamentarismul

După al doilea război mondial, social-democrații și democrat-creștinii stabilesc împreună un nou sistem politic, bazat pe împărțirea puterilor și colaborare. Alegeri libere fixează ponderea relativă a fiecăruia din cele două partide dominante. Posturile oficiale sînt repartizate proporțional cu performanțele electorale. Președintele e socialist, cancelarul populist. O atotputernică Comisie de paritate, unde sînt reprezentate camerele de comerț și agricultură, controlate de creștin-democrați, Camera de muncă și formațiile sindicale, deținute de social-democrați, ia cele mai multe hotărîri în privința politicii economice, îndeosebi în politica prețurilor și a salariilor[15]. Negocierea între cele două forțe ale duopolului izbutește să facă din Parlament o simplă cameră de înregistrare. Buna înțelegere dintre cele două mari partide permite apariția, între 1945 și 1966, a unui veritabil stat corporatist, prin fuziunea dintre idealurile creștine de asistență socială și principiile marxismului referitoare la intervenționismul statal. Dictatura social-creștină din anii 1934–1938 încercase să instaleze un stat corporatist inspirat din principiile conținute în cele două enciclice, *Rerum novarum* și *Qua-*

[13] B. Jelavich, *op. cit.*, p. 201.
[14] B. Jelavich, *op. cit.*, pp. 205–206.
[15] Despre mecanica puterii în Austria anilor 1945–1966, vezi M.A. Sully, *Political Parties...*, pp. 20–30.

dragesimo anno[16]. Paradoxal, între 1945 şi 1966, respectarea procedurilor liberale şi democratice nu împiedică introducerea unui sistem în care instituţiile corporative au o influenţă mai mare ca Parlamentul. Componenta autoritară a sistemului familial dă naştere unei societăţi care acceptă pe deplin principiul de integrare pe verticală.

Belgia

Structurile familiale dominante în Belgia reprezintă o versiune imperfectă, atenuată, a tipului sursă. Sînt identificabile principiile de autoritate parentală şi de inegalitate între fraţi, dar nu se manifestă prin aplicaţii riguroase. În cadrul societăţii tradiţionale, coabitarea părinţilor cu copiii căsătoriţi constituie o fază temporară, de cîţiva ani, înainte de instalarea unui menaj autonom al tînărului cuplu. Pe plan religios, între 1730 şi 1965 Belgia rămîne o ţară catolică relativ puternică. În 1950, prezenţa la slujba duminicală e încă de 50%[17]. În timpul Revoluţiei, francezii, care au invadat aceste „Ţări de Jos austriece", trebuie să ţină seama de religiozitatea intactă a populaţiilor locale[18]. Atunci, Belgia apărea, ca şi periferia Hexagonului francez – departamentele din Nord şi în special Pas–de–Calais – impermeabilă la valul de decreştinare. În structura socială a secolului XIX, se poate totuşi localiza o mică burghezie francofonă şi, în consecinţă, foarte influenţată de concepţia franceză a laicităţii.

În Belgia, revoluţia industrială este timpurie şi masivă, de tip britanic. Începînd cu prima jumătate a secolului XIX, cărbunele, fierul şi producţia textilă modifică în profunzime peisajul Valoniei, adică partea francofonă a ţării. Între 1900 şi 1930, Belgia, spre deosebire de Suedia sau Austria, este o societate industrială ajunsă la maturitate. În 1929, industria foloseşte în Belgia 48% din populaţia activă, faţă de doar 32% în Suedia şi 33% în Austria. Primul val de industrializare creează o clasă muncitoare în mare parte decreştinată. Partea francofonă a ţării, cu clasele sale mijlocii laicizante şi proletariatul său decreştinat, apare deci, din anii 1880–1900, ca o zona de slăbiciune a catolicismului.

---

16 B. Jelavich, *op. cit.*, pp. 302–303 despre corporatismul anilor treizeci.

17 L. Voyé şi col., *La Belgique et ses dieux*, p. 194.

18 J. Godechot, *La Grande nation*, pp. 396–398.

În schimb, Flandra constituie un bastion absolut intact al Bisericii pînă în 1965. Industrializarea, mult mai tîrzie şi mai puţin sălbatică, eşalonată între anii 1880–1930, nu a zdruncinat aici credinţele religioase ale muncitorilor. În 1950, practica religioasă era de 60% în Flandra şi de 41% în Valonia[19].

Părţile flamandă şi valonă ale ţării diferă prin limbă şi prin nivelul de religiozitate, dar nu şi prin tipul de structură familială. Zona de forţă maximă a familiei sursă e situată, după toate probabilităţile, de-a lungul unei axe centrale nord–est/sud–vest, între oraşul olandez Maastricht şi oraşul francez Lille. Dovadă că în Limbourg, Brabant sau Hainaut, ea traversează regiuni neerlandofone cît şi francofone. Această axă centrală se prelungeşte în Ţările de Jos, în provinciile Nord–Brabant, „Limburg" şi Gueldre ; în Franţa, în partea centrală a departamentelor din Nord şi din Pas–de–Calais[20]. Această „dîră" geografică, autoritară şi inegalitară, corespunde părţii extreme occidentale a zonei de familie sursă centrată pe Germania. Tipul sursă slăbeşte pe măsură ce ne apropiem de provinciile cu adevărat maritime, sau de Ardenii belgieni, aproape de Ardenii francezi unde familia este de tip nuclear egalitar.

Vot universal, creştin–democraţie şi social–democraţie

Votul universal „pur şi simplu" este introdus în 1919, după o perioadă intermediară destul de lungă de vot cenzitar, apoi de vot universal plural, care aloca două voturi unor diverse categorii de cetăţeni, în special capilor de familie. În Belgia, ca şi în Austria, votul universal permite dezvoltarea sistemului ideologic tipic pentru regiunile de familie sursă, unde practica religioasă e în ansamblu puternică, dar prezintă zone de declin în mediul muncitoresc. Îşi face apariţia un Partid social–democrat absolut clasic opus unei creştin–democraţii la fel de clasice. E de notat un specific belgian, prin raportare la lumile politice suedeză, germană ori austriacă : permanenţa unui veritabil curent liberal. Caracterul maleabil al structurii familiale autoritare şi influenţele culturale franceze şi engleze, două naţiuni de puternică tradiţie liberală

[19] Cf. K. Hill, „Belgium : political change in a segmented society", p. 39.

[20] Pentru profilul infradepartamental al structurilor familiale de tip sursă din Nord şi Pas–de–Calais, vezi harta realizată la nivel cantonal pentru ansamblul Franţei, în H. Le Bras şi E. Todd, „Mountains, rivers and the family : comments on a map from the 1975 French census", p. 382.

care au nășit statul belgian în 1830, explică supraviețuirea adevăratului liberalism. Totuși, din 1919 în 1965, catolicii și socialiștii domină viața ideologică prin masa lor.

Belgia : alegeri pentru Camera reprezentanților (1919–1987)
Proporția de voturi exprimate (în %)

	Catolici	Libe-rali	Socia-liști	Comu-niști	Naționaliști flamanzi	Naționaliști valoni	Rex
1919	37,0	17,6	37,6		3,9		
1921	39,4	18,2	35,1		3,5		
1925	38,6	14,7	39,4	1,7	3,9		
1929	38,1	16,5	35,8	2,7	5,9		
1932	39,1	14,3	37,8	2,8	5,6		
1936	28,8	12,4	32,4	6,3	7,1		11,5
1939	32,7	17,4	30,5	5,4	7,9		4,4
1946	44,7	10,5	31,6	12,7			
1949	43,6	15,2	29,7	7,5			
1950	47,7	11,2	34,5	4,7			
1954	41,4	12,2	37,3	3,6	2,2		
1958	46,5	11,0	35,8	1,9	2,0		
1961	41,5	12,3	36,7	3,9	3,5		
1965	34,4	21,6	28,3	4,6	6,7	2,3	
1968	31,7	20,9	28,0	3,3	9,8	5,9	
1971	30,0	16,4	27,3	3,1	11,1	11,3	
1974	32,3	15,2	26,7	3,2	10,2	10,2	
1977	35,9	14,4	26,8	2,7	9,7	7,3	
1978	36,2	16,3	25,4	3,3	7,0	7,2	
1981	26,5	21,5	25,1	2,3	9,8	4,2	
1985	29,2	21,0	28,3	1,2	7,9	1,2	
1987	27,5	21,0	30,5	0,9	8,1	1,2	

Surse : E. Witte și J. Craeybeckx, *La Belgique politique de 1830 à nos jours*, pp. 167 și 264 ; *Annuaire statistique de Belgique* pentru 1985 și 1987.

Împreună, nu obțin niciodată mai puțin de 61% din voturi (în 1936), dar pot ajunge la 82% (în 1950). Aceste două forțe ideologice constituie, ca și în alte părți, două subculturi independente și rivale. O manieră specifică pașnică și consensuală a sistemului interzice totuși confruntările violente de tip austriac. Din 1930, viața ideologică belgiană pune

în evidență o capacitate remarcabilă pentru negociere. Mai întîi, în ajunul independenței dobîndite față de Țările de Jos, se încheie compromisul, „monstruos" pentru acea epocă, dintre catolici și liberali. Mai apoi, cel mai mic risc de subversiune face să apară o remarcabilă unire a socialiștilor, catolicilor și liberalilor ce are ca rezultat, de exemplu, înăbușirea rapidă a mișcării rexiste între 1936 și 1939. Pentru a înțelege sensul acestui compromis, să nu uităm caracterul ceva mai incert al formelor familiale, care nuanțează determinarea antropologică asociind familia sursă cu segmentarea ideologică.

Fondat în 1885, Partidul muncitoresc belgian (POB) se definește ca marxist în teorie și reformist în practică. Prin cooperativele, casele poporului, sindicatele și asociațiile sale culturale, el se dorește societate totală, capabilă să satisfacă aspirațiile cele mai diverse ale membrilor săi. Această social-democrație se instalează, cu un maximum de putere, în sectoarele sociale decreștinate, adică în clasa muncitoare din Valonia. Ca orice forță social-democrată dezvoltată în zonă de familie sursă și

Belgia : cele două hegemonii
Proporția de voturi exprimate (în %)

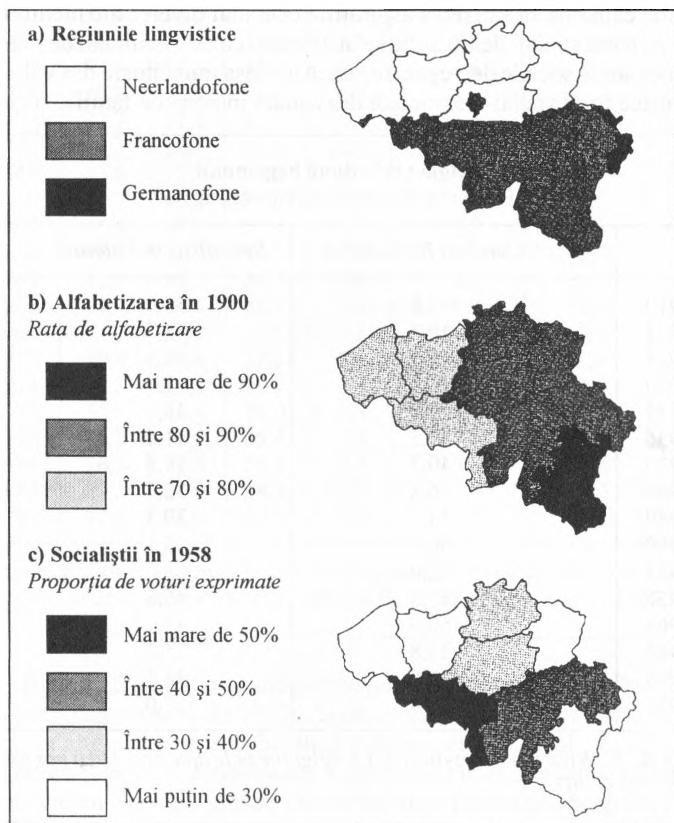
	Catolicii în Flandra	*Socialiștii în Valonia*
1919	47,8	51,0
1921	49,3	48,7
1925	48,5	50,9
1929	44,6	47,5
1932	47,2	48,6
1936	37,3	41,8
1939	40,7	38,8
1946	56,2	36,7
1949	54,4	39,3
1950	60,4	45,1
1954	52,0	48,2
1958	56,5	46,8
1961	50,9	47,1
1965	43,8	35,7
1968	39,0	35,1
1971	37,8	35,0

Sursă : E. Witte și J. Craeybeckx, *La Belgique politique de 1830 à nos jours*, pp. 159 și 267.

de decreştinare relativ avansată, POB se prezintă în Valonia ca partid dominant : 42–51% din voturi între 1919 şi 1936 şi 45–47% între 1950 şi 1961. Pe plan sociopolitic, Valonia seamănă mult cu Suedia sau cu Germania de tradiţie protestantă.

Apariţia social–democraţiei obligă foarte repede catolicismul la o reacţie de tip democrat–creştin. Partidul catolic, născut între 1815 şi 1830 pentru a rezista la presiunea protestantă olandeză, se transformă treptat în creştin–democraţie. În conformitate cu spiritul enciclicei *Rerum novarum*, catolicismul belgian intră în lupta cu social–democraţii pentru controlul clasei muncitoreşti. În Flandra, unde practica religioasă

Harta 52 – Belgia



e puternică, învinge fără eforturi. Chiar și în 1968, 46% din muncitori votează aici cu Partidul creștin–democrat, față de doar 34% cu cel social–democrat. Spre deosebire de Valonia, unde 63% din muncitori îi votează pe socialiști și 18% pe catolici[21]. Uniunea catolică, rebotezată Partid social–creștin în 1945, e un partid dominant în Flandra. Obține 45–48% din voturi între 1919 și 1932. Între 1946 și 1961, preponderența catolică devine strivitoare, deoarece Partidul social–creștin depășește tot timpul majoritatea *absolută* a voturilor exprimate în regiunile de limbă olandeză.

La scară națională, creștin–democrația învinge social–democrația. Ea controlează mecanismul politic și parlamentar între 1919 și 1960. Această dominație este un efect direct al practicii religioase globale de 50% , care definește Belgia drept o țară în majoritate catolică. Sectoarele sociale decreștinate și social–democrate nu definesc decît o minoritate puternică.

Între cele două războaie, Uniunea catolică se autodefinește, într-un mod foarte interesant și semnificativ, drept un partid de *categorii* (*Standen* în olandeză). Ea dorește să depășească înfruntarea dintre clase printr-o asociere, a cărei formulare ideologică trimite direct și explicit la vocabularul din Vechiul Regim[22]. Patru categorii constituie subsocietatea catolică, reprezentînd în Flandra cea mai mare parte a structurii sociale :

1. Federația asociațiilor și cercurilor catolice reunește notabilii burghezi;
2. Boerenbond organizează țărănimea ;
3. Allgemeen Christelijk Werkersverbond unește proletariatul ;
4. Federația creștină a claselor mijlocii definește o a patra categorie, mai puțin puternică.

Organizarea oficială a creștin–democrației belgiene face mai transparentă legătura dintre familia sursă și societatea pe clase.

Regionalismul etnocentric

Idealurile autoritare și inegalitare ale familiei sursă întrețin în general o tendință spre *integrarea negativă* : individul vrea să aparțină unui grup puternic structurat, dar care se definește împotriva altor grupuri.

---

[21] K. Hill, articol citat, p. 83.

[22] Pentru o descriere mai completă a „categoriilor" catolice, vezi E. Witte și J. Craeybeckx, *La Belgique politique de 1830 à nos jours*, pp. 202–203.

Trăsătura autoritară a sistemului familial implică antiindividualismul, absorbirea individului de către grup. Trăsătura inegalitară favorizează impresia de diferență între oameni, între grupuri. Conceptul de *integrare negativă*, folosit de Günther Roth pentru a descrie situația clasei muncitorești și a social–democrației din Germania imperială, mi se pare aplicabil în multe din situațiile ideologice sau religioase create de un sistem antropologic de tip sursă[23]. *Integrarea negativă* poate caracteriza o comunitate religioasă (majoritară sau minoritară), o categorie socioeconomică (clasa muncitorească, de exemplu), un grup etnic (precum *Volk* în *sens* german, prin raportare la restul omenirii). Aceste trei tipuri de integrare negativă corespund unor trei „posibile" ideologii din epoca modernă : ideologie socialistă, ideologie naționalistă de dreapta, ideologie religioasă reacțională. În Belgia, ideologiile socialistă (social–democrație) și religioasă reacțională (creștin–democrație) ocupă cea mai mare parte a terenului. Catolicismul e prea puternic între 1900 și 1965, pentru ca să se manifeste din plin potențialul autoritar și inegalitar din domeniul naționalismului. Integrarea negativă prin etnie e înăbușită prin Biserică sau prin clasă. Cu toate acestea, condițiile obiective ale unei asemenea integrări etnice sînt departe de a fi rele în Belgia : existența a două grupuri lingvistice, flamanzi și valoni, creează o posibilitate *a priori* de identificare a unui grup specific. Situația nu e ideală în măsura în care nici unul din cele două grupuri avute în vedere nu poate să aspire, în mod realist, la supremația mondială. Valonia, de cînd s-a definit împotriva Flandrei, prin limbă, se transformă, logic, într-o anexă extrem de minoritară a ansamblului francez, care ansamblu nu aderă la o concepție etnocentrică a naționalismului. Umbra omului universal are mare influență asupra Valoniei, inhibînd dezvoltarea unei ideologii etnocentrice coerente. În ce privește Flandra, dezvoltarea unui naționalism etnocentric este stingherită și de apartenența la o comunitate lingvistică al cărei spațiu nu se oprește la frontiera belgiană. La scară europeană, Flandra, vorbitoare de limba olandeză, nu e decît o prelungire lingvistică a Țărilor de Jos, unde valorile autoritare și inegalitare ale familiei sursă nu domină de altfel peisajul ideologic. În Belgia, condițiile obiective de dezvoltare a naționalismului etnocentric sînt deci deopotrivă excelente și mediocre. Flamanzii și valonii pot să se identifice ca adversari reciproci, despărțiți prin limbă, în aceeași măsură împinși spre integrarea negativă etnică printr-un sistem familial de tip sursă, prezent de ambele laturi ale frontierei lingvistice. Situația de

---

[23] În *The Social–Democrats in Imperial Germany*. Cf. *supra*, pp. 271–273.

reziduu lingvistic, împărtăşită de Flandra şi Valonia, perturbă această frumoasă poziţie de înfruntare.

În cazul german, mărimea comunităţii etnice permitea dezvoltarea unui naţionalism etnocentric de tip agresiv, cuceritor. În cazul Suediei, dimensiunea mică şi independenţa ţării autorizau o manifestare neutrală a naţionalismului etnocentric. În Flandra şi în Valonia, anvergura mică a etniilor şi nonindependenţa lor încurajează dezvoltarea unui *naţionalism etnocentric defensiv.* Etnia nu se poate defini decît ca un grup redus, ameninţat de copleşire lingvistică şi culturală. E vorba de un fenomen cu totul general. Naţionalismul etnocentric al unui grup aderent la valorile familiei sursă, dar minoritar într-un ansamblu naţional complex, ia forma unui naţionalism etnocentric defensiv. Am fi tentaţi să vorbim despre un *regionalism etnocentric.* Familia sursă produce şi acest gen de efect în Ţara Bascilor spaniolă sau în Catalonia. Ironia situaţiei belgiene constă în faptul că fiecare din cele două grupuri regionale, flamand şi valon, s-a simţit rînd pe rînd ameninţat de a fi copleşit de celălalt. Între 1830 şi 1900, elitele francofone domină Belgia, tabăra flamandă simţindu-se ameninţată de asimilare lingvistică şi persecutată. După al doilea război mondial, partea valonă se simte atacată de o ofensivă de tip demografic : natalitatea ridicată din Flandra, foarte catolică, transformă Valonia, mai laică şi mai înclinată spre contracepţie, în regiune minoritară[24]. Expansiunea lingvistică a francofoniei bruxelleze permite, pentru mulţi ani, menţinerea unei îngrijorări flamande. Această dublă îngrijorare creează condiţiile unui dublu regionalism etnocentric. Cu toate acestea, regionalismul etnocentric este o ideologie a cărei deplină dezvoltare nu e posibilă decît într-o societate complet decreştinată. Între 1900 şi 1965, întărirea regionalismelor etnocentrice nu mai e realmente posibilă în Belgia : se mai poate percepe doar efortul mocnit al regionalismului *în interiorul* forţelor ideologice dominante, socialiste şi, mai ales, catolice. În prima jumătate a secolului XX, „categoriile" populare ale Uniunii catolice sînt cele legate de folosirea limbii flamande, în special categoria ţărănească, Boerenbond. Universalismul catolic moderează şi canalizează revendicarea vorbitorilor de flamandă. În acest caz, Valonia se percepe ca fiind încă dominantă şi nu poate decît revendica menţinerea unui *statu quo.*

---

[24] Cantoanele valone constituie 42% din corpul electoral în 1919 şi 34% în 1954. Cantoanele bruxelleze trec de la 11 la 13%. Cantoanele flamande de la 47 la 52%. Vezi De Smet şi col., *Atlas des élections belges 1919-1954,* p. 93.

Criza din anii treizeci oferă ocazia unei prime agitații, care nu se manifestă decît prin dezvoltarea simultană a mai multor mişcări ideologice de dreapta care scapă influenței catolice : naționalism flamand și rexism. La alegerile generale din 1936, VNV (Vlaamsch National Verbond) obține în Flandra 7,9% din voturi ; în 1932, 13,3% ; în 1939, 15,1%. Creşterea acestui autonomism e întreruptă de război. Naționaliştii flamanzi colaborează cu ocupanții nazişti, făcîndu-şi o proastă reputație. Între 1945 şi 1961, creştin–democrația reabsoarbe electoratul naționalist flamand.

În Valonia, o mişcare politică meteorică, rexismul, autoritar, puțin antisemit, cam neclar în modul cum defineşte naționalismul, se prezintă ca opoziție francofonă la VNV, chiar dacă nu obține decît 7,1% din voturi în Flandra în 1936. La aceeaşi dată, obține 15,8% din voturile exprimate în Valonia. Aceste febre naționaliste sau autoritare sînt încurajate de succesele fascismului italian şi ale nazismului german, precum şi de rata mare a şomajului care atinge 19% din industrie în 1934[25]. Relativa soliditate a catolicismului belgian fereşte clasele mijlocii de orice derivă durabilă. Rexismul dispare din 1939. Pe ansamblu, VNV şi rexismul, care-şi împărțeau printr-un acord teritoriul belgian în 1937, nu obțin niciodată, împreună, mai mult de 18,6% din voturi (în 1936)[26]. Disocierea naționalistă nu poate ajunge la maturitate. Cele două mari partide, democrat–creştin şi social–democrat, rămîn structuri naționale, unitare, a căror organizare îi uneşte pe flamanzi şi valoni. Abia prăbuşirea definitivă a catolicismului, începînd din 1965, face ca naționalismul etnocentric să devină o forță importantă a sistemului ideologic belgian şi să se manifeste nu numai printr-o reapariție a grupurilor autonomiste, ci şi printr-o sciziune a celor două forțe principale, catolică şi socialistă, după criterii etnice şi lingvistice.

---

[25] BIT. *Annuaire des statistiques du travail 1937*, p. 63.

[26] Cf. J.–M. Étienne. *Le Mouvement rexiste jusqu'en 1940*, pp. 179–180, pentru textul complet al acestui acord, inclusiv greşelile de ortografie.

Elveția

Trei sferturi din Confederația helvetică alcătuiesc o țară de limbă și civilizație germană. În 1960, 74,4% din elvețieni vorbesc germana, 20,2% franceza, 4,1% italiana și 1% reto–romana (harta 53). Preponderența germanică apare și mai puternică dacă nu luăm în considerare starea actuală a Confederației, dobîndită, ci istoria formării sale. Cele trei cantoane de la începuturi, Schwyz, Uri și Unterwald, unite încă din 1291, sînt toate germanofone. Valul de raliere, din anii 1351–1352, cu Zürich, Berna, Lucerna, Zug și Glaris, e tot de limbă germană. Lărgirea asociației helvetice cu Friburg și Soleure, în 1481, și cu Bâle, Schaffouse și Appenzell la începutul secolului XVI, nu duce în afara sferei germanice. Abia mai tîrziu, în perioada Reformei protestante, expansiunea diplomatică și militară de la Berna permite anexarea unui spațiu francofon. Trecerea la protestantism a Genevei și a regiunilor Vaud și Neuchâtel se face sub influență berneză.

Ca și restul sferei germane, Elveția e divizată de Reforma protestantă. Cantoanele cu multe orașe și avansate urmează Zürich-ul și Berna pe calea unei Reforme deosebit de radicale, aceea a lui Zwingli. Cantoanele mai rurale sau mai tradiționaliste rămîn fidele catolicismului. Cele mai vechi cantoane elvețiene – Schwyz, Uri și Unterwald – aparțin acestui nucleu dur al catolicismului menținut, situat în Elveția central-estică (harta 54 a). Tessin-ul italian, aflat sub influența cantonului Uri, rămîne în orbita Bisericii catolice, spre deosebire de majoritatea zonelor francofone[27].

Clivajul religios împarte lumea germanofonă în două părți inegale. Protestantismul, majoritar, se sprijină pe zonele cele mai urbane, cele mai populate și, pînă la urmă, cele mai industriale. Catolicismul, minoritar, se află în situație defensivă. Paradoxal, însă, această divizare stabilește, pe ansamblul Confederației, un sistem echilibrat de trei centre de interes. Polul dominant, și prin urmare centralizator, corespunde cu Elveția *germanofonă protestantă,* centrată pe Berna și Zürich. Cei doi poli dominați sînt respectiv Elveția *germanofonă catolică* și Elveția

[27] Francofonii din Jura berneză, din cantonul Friburg și din Valois rămîn totuși catolici.

francofonă dar majoritar protestantă. Împreună, germanofonii catolici și francofonii (protestanți și în mod secundar catolici) pot bloca sau măcar modera aspirațiile centralizatoare ale centrului german și protestant al sistemului.

Grupuri lingvistice și religioase în Elveția (în 1941)

Germanofoni protestanți	47%	
Germanofoni catolici	28%	
Francofoni	20%	{ 13% protestanți 7% catolici
Italofoni	3%	catolici
Alții	1%	

Sursă : *Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1944.

Spre deosebire de Belgia, unde clivajul lingvistic nu concide cu nici un clivaj antropologic, Elveția romandă și Elveția germană diferă pe planul structurilor familiale. Tipul caracteristic al părții germanice a țării este familia sursă, ca în Germania de Sud ; cel al părții francofone a țării este familia nucleară egalitară, ca în regiunea învecinată, Franche–Comté.

De la începutul secolului XIX, în Elveția are loc o revoluție industrială care o urmează îndeaproape pe aceea din Marea Britanie. Modelul elvețian preferă totuși dezvoltarea unei industrii calificate. Lipsită de materii prime, dar bogată într-o populație supraalfabetizată, Elveția alege, spre deosebire de Marea Britanie, producerea de bunuri sofisticate : materii textile de calitate, industrie chimică, orologerie și, foarte repede, mașini–unelte. În 1880, Elveția apare, alături de Belgia și Marea Britanie, drept o zonă foarte industrială[28]. Către 1930, industria ocupa în Elveția 45% din populația activă, aproape tot atît cît în Belgia.

Așadar, sistemul ideologic elvețian se constituie pe un teren cunoscut : familie sursă, alfabetizare timpurie, clivaj religios, demaraj industrial. Toate aceste variabile se regăsesc în Germania anilor 1870–1930. Existența unei minorități francofone și incapacitatea polului protestant germanofon de a controla în totalitate sistemul național sînt,

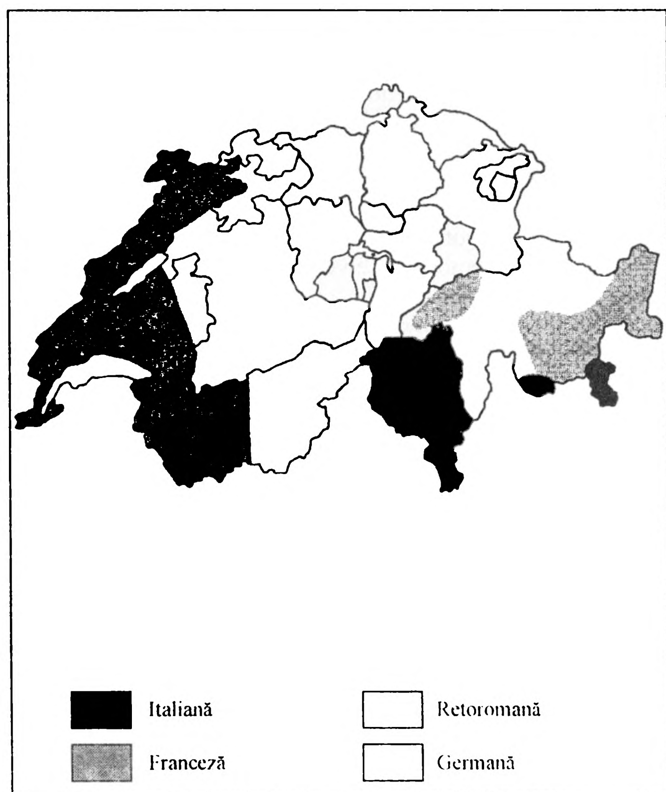
[28] Cf. *supra*, harta 28.

dimpotrivă, două aspecte care îndepărtează Elveția de modelul german. Ele explică supraviețuirea cu ușurință a federalismului helvetic și unele particularități ale ideologiilor elvețiene indiferent că e vorba de social–democrație sau de naționalism etnocentric.

Social–democrația elvețiană

Fondat în 1888, Partidul socialist elvețian (Sozialdemokratische Partei în germană) se prezintă foarte repede pe plan organizațional și doctrinar drept o social–democrație clasică de tip german, ceva mai

Harta 53 – Elveția : regiunile lingvistice



puţin marxistă decît cea de la Berlin sau Viena[29].Găsim aceeaşi practică reformistă, seriozitate organizaţională şi disciplină. Valorile familiei sursă – autoritate şi inegalitate – funcţionează în Elveţia germanică la fel de bine ca în marile regiuni germane. Dar, în zona romandă, unde domină o structură familială nuclear egalitară, social–democraţia se diluează în contact cu valorile liberale şi egalitare ale fondului antropologic. Disciplina de partid cedează. Militanţii îşi plătesc cu o mai mică regularitate cotizaţiile[30]. Un anumit revoluţionarism verbal trădează influenţa egalitarismului. Monopolul social–democraţiei asupra mişcării muncitoreşti se atenuează. În cantonul Neuchâtel se pot identifica tradiţii anarhiste, înrudite cu cele din Jura franceză. La urma urmei, Proudhon era din Franche–Comté. În plus, în Elveţia romandă există un partid comunist, slab, dar a cărui influenţă electorală nu e insignifiantă ca în Elveţia germanofonă. În 1975, POP (Partidul muncitoresc popular, în realitate partidul comunist) obţine 10,7% din voturi în cantonul Vaud, 9,8% în cantonul Neuchâtel şi 18% la Geneva. În lumea germanofonă, PDA (Partei der Arbeit, acelaşi partid comunist) nu obţine 4,6% din voturi decît în cantonul Bâle–Ville, dar în alte părţi nu depăşeşte niciodată 1,8%[31]. Comunismul romand se combină local cu tradiţiile anarhiste ; el exprimă mai curînd componenta egalitară a comunismului decît tendinţa sa autoritară. Tradiţiile anarhiste ale Elveţiei romande atrag după sine o rată de neparticipare la vot net mai ridicată decît în Elveţia germanofonă[32].

Întărirea social–democraţiei elveţiene coincide, în timp, cu declinul practicii religioase protestante. Încă din perioada interbelică, cele mai solide bastioane ale Sozialdemokratische Partei sînt situate în partea *germanofonă* şi *protestantă* a Elveţiei, în cantoanele Berna, Zürich, Aargau, Schaffhouse, Glaris şi Appenzell (numai în partea protestantă a acestui canton, subdivizat în urma Reformei). În partea catolică a Elveţiei germanofone, unde practica religioasă rămîne puternică pînă în 1965, social–democraţia nu se impune ca o forţă importantă[33].

---

[29] O expunere detaliată a programelor succesive ale Partidului socialist elveţian se află în F. Masnata, *Le Parti socialiste et la tradition démocratique en Suisse*, pp. 107–113.

[30] Despre fragilitatea organizaţională a socialismului romand, vezi F. Masnata, *op. cit.*, p. 27.

[31] Sursă : *Les Élections au Conseil national 1979*, Office fédéral de la statistique, p. 63.

[32] Despre absenteismul din Elveţia, vezi J. Rohr, *La Suisse contemporaine*, pp. 122–125.

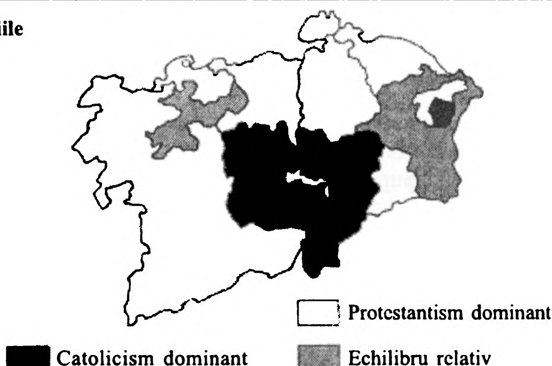
[33] Tabelul complet cu rezultatele social–democraţiei helvetice per canton, din 1925, în *Les Élections au Conseil national*, *op. cit.*, p. 72.

În Elveția romandă, Partidul socialist este important în cantoanele Geneva și Neuchâtel, dar corespunde, pe plan structural și doctrinar, unei variante anarho–socialiste a mișcării muncitorești.

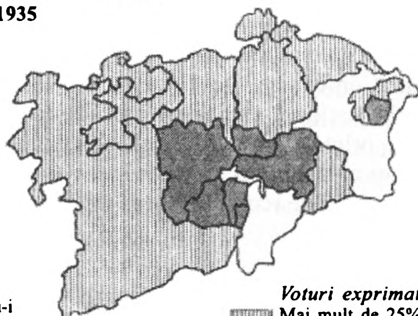
În regiune protestantă germanofonă, social–democrația domină stînga pe tot parcursul secolului XX, dar nu controlează nicidecum sistemul politic regional în ansamblul său. Sozialdemokratische Partei elvețian nu atinge nivelul de putere caracteristic al SPD în Germania de Nord, al social–democrației în Suedia, al SPO austriac în Carinthia și Styria sau al Partidului socialist belgian în Valonia. Social–democrația din Elveția germanofonă și protestantă nu depășește 40%

Harta 54 – Elveția germanofonă

a) Religiile



b) Social–democrație și creștin–democrație în 1935



Voturi exprimate

Mai mult de 25% din voturi pentru social–democrație

Mai mult de 48% din voturi pentru creștin–democrație

N.B. Aceste hărți nu-i menționează pe germanofonii din cantoanele Valois, Friburg și Grisons. Îi integrează pe francofonii din Jura berneză.

din voturi între 1925 şi 1971, decît în cantonul Schaffhouse. În cantonul Zürich, ea nu obţine 40,2% decît o singură dată, în 1935, ca să scadă, din 1947, la mai puţin de 30%. În cantonul Berna, evoluează între 30 şi 40%, între 1925 şi 1971, şi ajunge la 40,5% doar o dată, în 1947. În ansamblul protestant şi germanofon helvetic, Sozialdemokratische Partei oscilează între 25 şi 35% din voturi. Ne aflăm departe de cele 40–55 de procente tipice pentru alte regiuni de familie sursă şi de decreştinare avansată. Această relativă lipsă de forţă e cu atît mai surprinzătoare cu cît intervine într-un mediu puternic industrial : între 40 şi 46% de voturi social–democrate (între 1955 şi 1971) în cantonul Schaffhouse nu înseamnă prea mult într-o regiune unde industria foloseşte, în 1970, 57% din populaţie ; între 30 şi 35% în cantonul Aargau între 1925 şi 1963, este, în fond, foarte puţin pentru un canton unde industria ocupă pe întreaga perioadă 55% din populaţia activă. Se poate vorbi de o slăbiciune specifică a social–democraţiei elveţiene.

Forţa ideologiei naţionaliste concurente, născută ea însăşi din decreştinare şi care ia, în regiunile de familie sursă, forma naţionalismului etnocentric, pune social–democraţia în poziţie minoritară.

Etnocentrismul elveţian între naţionalism şi regionalism

Forţa excepţională a etnocentrismului elveţian se datorează faptului că el se sprijină simultan pe sentimentul naţional şi pe fidelitatea cantonală. El e dublu : imaginile Confederaţiei helvetice şi ale cantonului reprezintă două versiuni ale aceluiaşi ideal de autonomie. Principiul de diferenţă, alimentat de acela de inegalitate între fraţi, permite afirmarea celor două particularisme, care încetează a se mai concura din momentul cînd Confederaţia îşi atinge punctul de echilibru între 1848 şi 1874[34]. Pe plan naţional, etnocentrismul acestei ţări mici se exprimă, ca şi în Suedia, printr-o afirmare strictă de neutralitate. Principiul de diferenţă se exprimă printr-o retragere din lume. Înmulţirea ataşamentelor cantonale reproduce pe plan regional această retragere din lume.

[34] Constituţia federală din 1848 instituie un adevărat stat central. În 1874 intervine ultima mare reformă constituţională centralizatoare. Despre Constituţia helvetică, vezi E. Bonjour şi col., *A Short History of Switzerland*, pp. 267–273 şi 302–309.

În sistemul politic, etnocentrismul este exprimat prin mai multe forțe partizane, care se trag aproape toate din radicalismul anilor 1840–1880. Radicalii elvețieni se identifică cu procesul de construire a Confederației. La origine, radicalismul elveţian e foarte apropiat de „național–liberalismul" german, mai mult centralizator şi anticlerical decît liberal în sensul francez sau englez al conceptului. Radicalismul elveţian este liberal în înțeles german : el vrea *libertatea statului* față de Biserica de la Roma. În 1847, radicalii elvețieni duc un adevărat război cu cantoanele catolice grupate în Sonderbund, ceea ce permite instaurarea Confederaţiei helvetice moderne[35].

Freisinnig–demokratische Partei şi Schweizerisches Volkspartei sfîrşesc prin a reprezenta, la capătul unei activități organizaționale agitate, cea mai mare parte a tradiţiei radicale. (Schweizerischises Volkspartei înglobează mai ales o tradiție agrariană.) Fragmentarea Partidului radical, centralist, permite naționalismului să întruchipeze şi aspirațiile cantoanelor.

De îndată ce statul central e solid stabilit, principiul de autonomie cantonală devine un mit funcțional pe care se poate baza ideologia autonomiei helvetice. Libertatea cantonului față de Confederație garantează libertatea Elveției față de lume şi, în special, față de Europa. Într-o țară unde descentralizarea instituie pe plan teoretic independența statului neutru, e firesc a se observa o fragmentare a Partidului centralist. În forma sa divizată, mişcarea radicală poate exprima simultan principiile complementare ale centralismului şi ale autonomiei cantonale.

Împreună, diversele curente provenite din radicalism, exprimînd cele două niveluri ale etnocentrismului, obțin pretutindeni în Elveția germanofonă 50% din voturi şi mai mult de 60% în cele două cantoane fundamentale, centralizatoare prin excelență, Berna şi Zürich.

În Elveția, ca şi în Suedia, neutralismul este forma cea mai caracteristică a naționalismului etnocentric, produs al familiei sursă într-o națiune mică. În ambele cazuri, sentimentul național se combină cu o identificare cu noțiunile de „mic" şi „slab". În cazul Suediei, imaginea de națiune mică se confundă cu aceea a clasei exploatate, proletariatul. Social–democrația înglobează şi utilizează idealul neutralist. În Elveția, imaginea de mică națiune se amestecă cu aceea de mic canton, amenințat a fi absorbit de colectivitatea globală. Astfel, cantonul se substituie clasei muncitoare ca imagine a slăbiciunii. Această fixare

---

35 O excelentă descriere ideologică a radicalismului elvețian în D.L. Seiler. *Partis et familles politiques*, pp. 356–357.

asupra grupului local explică neputința relativă a social–democrației elvețiene. Idealul de integrare în clasa muncitoare a fost întotdeauna concurat de acela al apartenenței la canton. Principiul de integrare negativă, tipic pentru culturile politice derivate din familia sursă, care leagă indivizii dar desparte grupurile, identifică în Elveția grupul local drept diferențiator ideal[36].

Elveția romandă în fața lui *Homo helveticus*

Elveția romandă acceptă, fără a le urma realmente, tendințele ideologice ale centrului germanofon și protestant al sistemului. În cantoanele Vaud, Geneva sau Neuchâtel, Partidul radical manifestă o veritabilă structură individualistă. E concurat, de altfel, în aceste trei cantoane, de un Partid liberal care obține, în 1975, între 14 și 22% din voturi în funcție de loc[37]. Fidelitatea cantonală e destul de redusă în Elveția romandă, indiferența relativă a cetățenilor exprimîndu-se aici printr-o participare electorală mult mai puțin puternică decît în Elveția germanofonă[38]. În zona francofonă, idealul tipic naționalist etnocentric de neutralitate nu e majoritar, așa ca în zona germanofonă. Referendumul, instituție în mod deosebit helvetică, e un foarte frumos instrument de analiză politologică, el permițînd aprecierea diferențelor de atitudine dintre regiunile romande și germanofone față de probleme precise. Or, refuzul de a participa la instituții internaționale e întotdeauna mai puternic în Elveția germanofonă. De exemplu, în 1920, votul masiv al Elveției romande a condus la intrarea Elveției în Societatea Națiunilor[39]. Lumea francofonă nu va mai reuși să reediteze această performanță cu ocazia creării ONU.

Instalată prin structurile sale familiale egalitare într-o solidă încredere în omul universal, Elveția romandă nu aderă pe deplin la mitul național al unui *Homo helveticus* specific. Comportamentul elvețienilor romanzi e deosebit de interesant pe plan teoretic, deoarece el privește una din cele două populații europene ale căror structuri familiale sînt egalitare și de religie protestantă, cealaltă fiind populația finlandeză. În cazul romand și finlandez, protestantismul – cu doctrina

[36] Despre conceptul de integrare negativă, vezi pp. 271 și 324.
[37] *Les Élections au Conseil national 1979*, *op. cit.*, p. 63.
[38] Despre absenteism, vezi nota 32, p. 330 și pp. 242, 244, 257.
[39] E. Bonjour și col., *op. cit.*, p. 359.

sa de inegalitate a oamenilor, mîntuiţi sau condamnaţi – a fost impus prin cucerire unor grupuri regionale care nu cunoşteau principiul familial de inegalitate între fraţi şi nu aveau, prin urmare, nici o predispoziţie faţă de inegalitarismul metafizic. Astfel, ceea ce apare în Elveţia romandă în domeniul ideologic, atunci cînd sistemul religios se prăbuşeşte, este egalitarismul structurilor familiale şi nu inegalitarismul deosebit de aspru al metafizicii calviniste. Liberalism egalitar, anarho-socialism, o fărîmă de comunism, adeziune la instituţiile universale : esenţialul tradiţiei politice „franceze" (adică *nucleară egalitară*) se regăseşte în Elveţia romandă după dispariţia calvinismului. Acest exemplu demonstrază predominanţa structurilor familiale în procesul de determinare a ideologiilor moderne, precum şi caracterul secundar, trecător, al valorilor religioase. Aceeaşi schemă logică ar putea fi remarcată în cazul Finlandei : luteranismul impus de Suedia nu face să dispară egalitarismul familiei comunitare finlandeze. Astfel încît, vom vedea apărînd în această regiune de tradiţie luterană un Partid comunist important.

Creştin–democraţia helvetică

Sistemul ideologic al Elveţiei germanofone include a treia componentă tipică pentru toate regiunile de familie sursă unde catolicismul supravieţuieşte pînă către 1965 : creştin–democraţia. În aproape toate cantoanele catolice, Christlichdemokratische Partei este un partid dominant[40]. Între cele două războaie, obţine în general 50% din sufragii în cantoanele Lucerna, Schwyz şi Zoug[41]. În cantoanele mai puţin industriale, ca Obwald, Nidwald şi Appenzell, Partidul democrat–creştin obţine cel mai adesea 75–98% din voturi în aceeaşi perioadă. În acest caz, votul exprimă atît unitatea cantonului cît şi credinţa catolică. Numai Uri, care aparţinuse, ca şi celelalte cantoane catolice, de Sonderbund, deviază de la această aliniere fără cusur : între 1925 şi 1975, dă 75–99% din voturi Partidului radical–democratic. Unanimitatea e aici tipică pentru un canton catolic unde religia creştină sudează clasele sociale şi împiedică apariţia unor conflicte economice. Alinierea radicală mai

[40] Fondat în 1912 ca partid naţional. Partidul catolic se numeşte Konservative Volkspartei pînă în 1957, apoi Konservativ–Christlichsoziale Partei şi în fine Christlichdemokratische Partei.

[41] *Les Élections au Conseil national, op. cit.*, p. 70.

evocă şi aderarea la principiul centralist, ce-şi poate găsi o explicaţie în situaţia geografică a cantonului Uri, provincie de frontieră a germanităţii, în contact cu lumea italiană reprezentată aici de Tessin. In cantoanele Friburg şi Valais, profund catolice şi unde germanofonii formează o treime din populaţie, creştin–democraţia e la fel de puternică, deoarece ea obţine în general peste 60% din sufragii.

Pe eşichierul politic helvetic, creştin–democraţia ocupă o poziţie centristă fiindcă recomandă colaborarea dintre clase. În lumea protestantă, partidele care nu sînt social–democrate trebuie să se definească drept antisocialiste şi sînt, prin urmare, mai accentuat de dreapta.

Armonie elveţiană şi dezacorduri belgiene

Coexistenţa unor popoare care vorbesc limbi diferite nu pare a pune Confederaţiei helvetice probleme insurmontabile. Germani şi latini par a fi stabilit în Elveţia o situaţie de echilibru. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Belgia, unde flamanzii şi valonii se înfruntă din ce în ce mai dur pe parcursul secolului XX. Contrastul e paradoxal pentru un specialist în structuri familiale : flamanzii şi valonii nu diferă cu nimic în privinţa aspectului fundamental al organizării antropologice în timp ce elveţienii germanofoni şi francofoni sînt purtători ai unor sisteme familiale diferite, opuse prin convingeri. Flamanzii şi valonii sînt, din punct de vedere etnologic, mai asemănători decît germanii şi romanzii. Flamanzii şi valonii au un sistem familial de tip sursă, de nuanţă mai maleabilă. Elveţienii germanofoni au un sistem sursă pur şi dur, absolut german. Elveţienii romanzi sînt mai apropiaţi, pe plan familial, de locuitorii din Franche–Comté sau din Bazinul parizian. Valonii şi flamanzii, despărţiţi prin limbă dar asemănători în toate, se înfruntă. Germanofonii şi romanzii din Elveţia, opuşi în toate, se suportă, cu un oarecare entuziasm. Paradoxul se clarifică dacă acceptăm ideea că familia sursă alimentează perceperea de diferenţe, de incompatibilităţi reale sau mitice, şi că familia nucleară egalitară încurajează convingerea într-un om universal asemănător cu sine oriunde şi în orice civilizaţie. În Belgia, flamanzii şi valonii, prizonieri ai valorilor inegalitare ale familiei sursă, se percep ca diferiţi şi se înfruntă. În Elveţia, situaţia nu e simetrică. Germanofonii, condiţionaţi de familia sursă, îi percep, desigur, pe francofoni ca diferiţi, dar şi pe nemţii din RFG îi consideră la fel! Perceperea acestei diferenţe nu creează sentimentul paranoic al unei ameninţări romande, fiindcă francofonii nu reprezintă în Confe-

derație decît o mică minoritate, a cincea parte din populație. Atitudinea Elveției romande este, în fond, cheia armoniei helvetice : condiționată de valorile egalitare ale tipului său familial, ea crede în omul universal și, în consecință, poate refuza să vadă diferențele obiective dintre germanofoni și francofoni. Ea poate accepta fără temeri situația sa de minoritate. Miracolul helvetic se datorează absenței naționalismului etnocentric din Elveția romandă.

Irlanda

Irlanda e dominată de familia sursă, cu un plus de claritate la periferia insulei. În depresiunea centrală, structurarea pe verticală, autoritară, a gospodăriilor țărănești, e mai puțin clară și se poate presupune prezența unor forme nucleare, e adevărat, destul de prost definite[42]. Republica Irlandei – parte din insula independentă din decembrie 1921 – rămîne după cel de al doilea război mondial țara cea mai profund catolică din Europa occidentală. Prezența la slujba duminicală nu e, pînă spre 1965, de 50–60%, ca în regiunile cele mai practicante de pe continent, ci de mai bine de 90%. Prin forța sa, catolicismul irlandez este o excepție, un caz limită. El impregnează în totalitate viața culturală și socială.

Cauză și efect al catolicității triumfătoare, țara rămîne profund rurală multă vreme. În 1966, industria folosește doar 28% din populația activă[43].

Cel mai uimitor fenomen al istoriei irlandeze rămîne totuși depopularea. Începînd de la marea foamete din anii 1845–1848, populația scade cu regularitate datorită emigrației. În 1841, pe teritoriul actualei Republici se aflau șase milioane și jumătate de locuitori ; în 1961, populația nu număra mai mult de 2 800 000 de persoane. Oprirea valului migrator permite din nou creșterea populației de la începutul anilor șaizeci. Fenomenul e atribuit adesea unui anumit fatalism al societății irlandeze. Într-adevăr, emigrarea elimină sistematic elementele cele mai dinamice ale unei societăți. La această scară, ea atenuează dinamica socială. Cu toate acestea, Irlanda secolului XX nu e o țară subdezvoltată pe plan cultural. Rata de alfabetizare e ridicată încă de la începutul secolului, fiind de 86% potrivit recensămîntului din 1901.

---

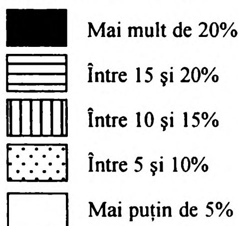
[42] Cf. *supra*, p. 45.
[43] BIT, *Annuaire des statistiques du travail 1973*, p. 125.

Viața ideologică a Irlandei moderne e considerată de către politologi drept un mic mister. Nici un clivaj ideologic serios nu opune cu adevărat cele două principale partide ale țării, Fianna Fail („luptătorii destinului“) şi Fine Gael („familia irlandezilor“). Un Partid muncitoresc minuscul, cel mai slab dintre mişcările social–democrate europene, reprezintă, doar el, întreaga viață ideologică „modernă“ a țării. Analizele sociologice şi geografice arată că nici o variabilă clasică nu poate să prevadă, cu un nivel decent de probabilitate, opțiunile irlandezilor pentru Fianna Fail sau pentru Fine Gael. Apartenența de clasă, în special, nu e un bun determinant, chiar dacă Fine Gael e ceva mai burghez şi urban. Numai

Harta 55 – Irlanda

a) Labour Party în 1973

Proporția de voturi exprimate

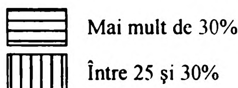


+ Ulster

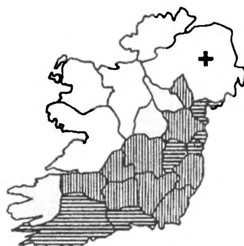


b) Industria în 1971

Proporția din populația activă folosită în industrie

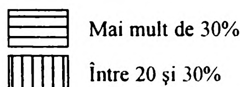


+ Ulster

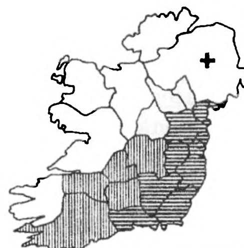


c) Salariații agricoli în 1971

Proporția de salariați din populația activă agricolă masculină



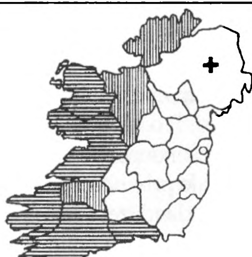
+ Ulster



Harta 56 – Irlanda

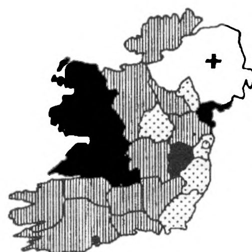
a) Limba celtă în 1851
Proporția de populație vorbitoare de celtă

- Între 50 și 70%
- Între 25 și 40%
- + Ulster



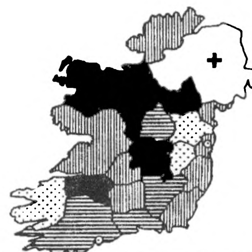
b) Fianna Fail în 1973
Porporția de voturi exprimate

- Mai mult de 50%
- Între 45 și 50%
- Mai puțin de 45%
- + Ulster



c) Fine Gael în 1973
Proporția de voturi exprimate

- Mai mult de 40%
- Între 35 și 40%
- Între 30 și 35%
- Între 25 și 30%
- + Ulster



minilaburismul face excepție. Electoratul său cuprinde un procent ridicat de muncitori agricoli sau industriali. Numai că, bineînțeles, strivitoarea majoritate a muncitorilor votează cu Fianna Fail sau chiar cu Fine Gael. O sintagmă emisă de J.H. Whyte și reluată de majoritatea autorilor recenți, referitoare la subiect, rezumă stupefacția politologilor : în Irlanda există „*o politică fără bază socială*"[44]. În fond, viața politică irlandeză este mai ales „pre-ideologică".

---

[44] J. H. Whyte, „Ireland : politics without social bases" : expresie reluată de M. Gallagher, *Political Parties in the Republic of Ireland*, p. 1.

Catolicismul extern de puternic al Irlandei implică prezența unei metafizici religioase deosebit de solide, care face apariția unor noi ideologii moderne superfluă. *Cel mai puternic dintre catolicisme, cel mai slab dintre socialisme* : avem aici ecuația fundamentală a sistemului ideologic irlandez. Visul muncitoresc e inutil într-o asemenea societate. Visul naționalist, de asemenea. E o afirmație paradoxală în cazul unei națiuni care și-a obținut atît de greu independența. Totuși, acestea sînt faptele : dincolo de afirmațiile pur verbale privind unitatea necesară insulei, cel mai „naționalist“ dintre partidele irlandeze, Fianna Fail, nu face nimic pentru a realiza unirea cu Nordul. Fiindcă, în realitate, unirea nu-i convine Bisericii catolice.

Socialismul înăbușit

Partidul laburist irlandez (Irish Labour Party) există din 1912 și dispune de o reprezentare parlamentară continuă din 1922. Înființat sub influență engleză, el poate fi considerat totuși drept un partid social–democrat de tip clasic. Singura sa particularitate ideologică, prin raportare la social–democrațiile suedeză, germană și belgiană, e aceea de a nu încarna local un ideal de laicitate. Catolicismul pătrunde chiar și în Irish Labour Party. Laburismul irlandez nu le oferă deci indivizilor o posibilitate de integrare totală. El nu este, ca social–democrațiile de pe continent, o Biserică de substituire. Cu un rezultat electoral mediu de 11%, între 1923 și 1969, el este net mai slab decît toate celelalte social–democrații ale lumii catolice. Partidul austriac realizase, între 1919 și 1971, un procent de 43%, iar partidul belgian un procent de 34%, în aceeași perioadă. Social–democrația irlandeză e mai slabă chiar decît aceea a Flandrei, deoarece în această parte foarte catolică a Belgiei Partidul socialist obține în medie 27% din voturi între 1919 și 1971. Se vede bine, pornind de la aceste patru cazuri, în ce măsură forța social–democrației este o funcție inversă a practicii religioase.

Practică religioasă și vot social–democrat în patru regiuni europene

	Practică religioasă în 1950	*Rezultat social–democrat (media anilor indicați)*
Austria	35%	43% (1919–1971)
Valonia	40%	43% (1919–1971)
Flandra	60%	27% (1919–1971)
Irlanda	90%	11% (1923–1969)

Deci, Partidul laburist n-a reuşit să devină partidul majorităţii proletariatului irlandez.

E un partid de clasă, în măsura în care baza sa electorală şi geografică e oricum în funcţie de masa locală a proletariatului. De exemplu, în 1973, Irish Labour Party depăşeşte 10% din sufragiile exprimate pe un teritoriu cuprinzînd Sudul şi Vestul insulei, între Cork şi Dublin. În aceste regiuni se află cel mai numeros proletariat industrial sau rural (hărţile 55 a, b, c). Determinantul socio–economic al votului laburist e slab deoarece majoritatea irlandezilor nu votează cu Partidul laburist.

Creştin–democraţia la plural

Faţă de această social–democraţie minusculă, sistemul ideologic irlandez trebuia să cuprindă un naţionalism etnocentric la fel de minuscul şi o creştin–democraţie foarte puternică. Dacă analizăm temele vieţii politice şi sociale irlandeze, observăm că aceasta e dominată în întregime de respectul faţă de Biserică şi de preceptele sale în materie de divorţ, de contracepţie sau de avort.

Totuşi, sistemul de partide nu reflectă această tematică predominant ideologico–religioasă. În locul unei democraţii–creştine gigantică şi triumfătoare, înfruntînd un micro–naţionalism, se pot identifica două partide care au toate caracteristicile democrat–creştine, în afară de nume, şi care, împreună, încorporează esenţialul redusei aspiraţii către naţionalismul etnocentric. Această discordanţă între sistemul ideologic şi sistemul partidelor ţine de poziţia specială a catolicismului în cultura irlandeză.

Faţă de protestantismul britanic, catolicismul irlandez este trăsătura centrală a identităţii naţionale. Astfel încît e normal să observăm mai mult ca în altă parte o înglobare a naţionalismului de către catolicism, cele două concepte confundîndu-se în contextul irlandez. Puterea absolută a catolicismului, religie atît de necontestată încît pătrunde pînă în Partidul laburist, face inutilă existenţa unui partid specific care ar apăra religia. Cu alte cuvinte, ideologia democrat–creştină e atît de puternică în Irlanda încît îşi poate permite să se împartă în două ramuri de partid rivale, ce-şi afirmă nuanţele asupra unor puncte secundare, ca, de exemplu, naţionalismul.

Pe planul politicii interne, economice şi sociale, Fianna Fail şi Fine Gael par gemeni identici. Acelaşi respect pentru proprietatea privată şi legile pieţii, dar şi aceeaşi acceptare a intervenţiei statului în domeniul

Irlanda : alegerile pentru Dail (1923–1987)
Proporția voturilor exprimate (în %)

	Fianna Fail	Fine Gail	Laburist
1923		39.0	10,9
1927 iunie	26,1	27,5	12,6
1927 septembrie	32,5	38,7	9,1
1932	44,5	35,3	7,7
1933	49,7	30,5	5,7
1937	45.2	34,8	10,3
1938	51,9	33,3	10,0
1943	41,9	23,1	15,7
1944	48,9	20,5	8,8
1948	41,9	19.8	8.7
1951	46.3	25.8	11,4
1954	43.4	32.0	12,1
1957	48,3	26,6	9,1
1961	43,8	32,0	12,0
1965	47,7	34,1	15,4
1969	45,7	34,1	17,0
1973	46,2	35,1	13,7
1977	50,6	30,5	11,6
1981	45.3	36,5	9,9
1982 februarie	7,2	37,3	9,1
1982 noiembrie	45,2	39.2	9,4
1987	44,1	39.2	6.4

Sursă : P. Mair, *The Changing Irish Party System* (tabelul 1.1)

economic, prin naționalizări sau subvenții[45]. Concepția aceasta mixtă privind viața economică e tipică pentru toate creștin–democrațiile. În forma sa intelectuală cea mai elaborată, e vorba de *economia socială de piață*, apreciată de cancelarul german (CDU) Ludwig Erhard. Ca toate partidele democrat–creștine, Fianna Fail și Fine Gael sînt partide cuprinzînd mai multe clase, spre deosebire de mișcările social–democrate, care se sprijină mai ales pe clasa muncitoare, sau de mișcările naționaliste, care reprezintă deosebit de bine clasele mijlocii. Acceptarea directivelor Bisericii în domeniul moravurilor completează în mod

[45] Vezi mai ales M. Gallagher, *op. cit.*, p. 141.

fericit tabloul celor două democrații–creștine concurente. Fine Gael, mai apropiată din punct de vedere istoric de *ierarhia* catolică, aparține oficial Internaționalei democrat–creștine[46]. Fidelitatea cea mai mare față de dogma catolică o exprimă, însă, electorii partidului Fianna Fail. De exemplu, în 1983, 80% din adepții acestuia sînt în favoarea unui amendament împotriva avortului în Constituție, față de doar 61% ai Fine Gael și de 48% ai Partidului laburist[47]. Într-un cuvînt, Fianna Fail, mai populist, exprimă cu o anumită brutalitate aspirațiile poporului catolic. Cît despre Fine Gael, acesta dă dovadă de o anumită moderație burgheză. Totuși, în 1969, cele două siameze ale politicii irlandeze își împărțeau echitabil susținerea claselor mijlocii superioare (*upper* și *upper middle class*). Fine Gael nu apare cu receptare redusă, prin raportare la rezultatul său național mediu, decît pentru lucrătorii necalificați. Alcătuirea din mai multe clase a Fine Gael este deci mai puțin perfectă decît aceea a Fianna Fail. Aceste nuanțe de compoziție socială a celor două partide cu vocație interclasistă ne amintește într-un fel pe acelea care opun ramurile flamandă și valonă creștin–democrației belgiene. În Flandra, „categoriile“ țăran, muncitor și burghez se echilibrează în cadrul Partidului social–creștin. În Valonia, clasa burgheză domină net sistemul catolic, deoarece clasa muncitoare, în mare parte fidelă Partidului muncitoresc belgian, a abandonat cauza.

Pe plan socio–economic, poate fi constatată o anumită complementaritate a partidelor Fine Gael și laburist, subreprezentarea muncitorească a unuia corespunzînd suprareprezentării celuilalt, îndeosebi pe coasta de est în jurul Dublinului. Fianna Fail domină sistemul politic de la stabilizarea sa la începutul anilor treizeci. Între 1932 și 1982, rezultatul său mediu e de 46,3%, iar cel al lui Fine Gael de 31,0%. În cincizeci de ani (1932–1982), Fianna Fail se află la putere timp de treizeci și nouă de ani. Coalițiile între Fine Gael și laburiști durează în general destul de puțin. Insuccesul lor este într-un fel de înțeles : complementare în termeni aritmetici, Fine Gael și Labour Party sînt la fel și pe plan social. Acest lucru implică, însă, o opoziție între un Fine Gael de nuanță burgheză și un Labour Party net muncitoresc.

---

[46] P. Letamendia, *La démocratie–chrétienne*, p. 83.
[47] M. Gallagher, *op. cit.*, pp. 36–37.

Irlanda : preferințe electorale ale grupurilor socio–economice (1969)
Conform rezultatelor unui sondaj (în %)

	Fianna Fail	*Fine Gael*	*Laburist*
Clase superioare și mijlocii superioare	37	37	10
Clase mijlocii inferioare	48	26	15
Muncitori calificați	40	21	27
Muncitori necalificați	43	14	28
Agricultori (mari și mijlocii)	38	46	2
Agricultori (mici)	53	26	5
Întreaga populație	43	25	18

Sursă : J. H. Whyte, *Ireland : Politics Without Social Bases*, p. 631.

Naționalismul de negăsit

Problema naționalismului structurează opoziția simbolică dintre Fianna Fail și Fine Gael. Fianna Fail este în mod oficial moștenitorul celor care au refuzat prin radicalism tratatul din 1921 cu Marea Britanie, cerînd imperios independența imediată și nu menținerea în sfera de influență britanică prin statutul de dominion. Între 1921 și 1922, un război civil îi pune în opoziție pe adversarii și partizanii tratatului. Moderații, favorabili acceptării, înving, iar partidul lor Cumann na nGaedheal, conduce Irlanda de Sud pînă în 1932, cînd adepții independenței ai lui De Valera, „republicanii", cîștigă și alcătuiesc guvernul. Ei realizează atunci independența Irlandei și îi afirmă neutralitatea. Fianna Fail e arma politică a acestor republicani. Fine Gael e moștenitorul direct al Cumann na nGaedheal. Clivajul partizan se bazează pe o amintire istorică. Fianna Fail se consideră partidul purilor și durilor, străduindu-se să proiecteze asupra Fine Gael imaginea unui partid în care domnește nehotărîrea și simpatia pentru Marea Britanie. Fianna Fail este adeptul învățării obligatorii a limbii celtice de către tinerii

irlandezi. Fine Gael este efectiv împotriva unei asemenea măsuri şi preferă caracterul anglofon al Irlandei. Problema alipirii Ulsterului la Republica Irlanda arată natura naţionalismului de nuanţă Fianna Fail. Dincolo de cuvinte, activitatea partidului dominant pentru reunificare este, între 1950 şi 1980, aproape inexistentă. De ce? Fiindcă problema religioasă are întîietate în faţa celei naţionale. Recuperarea Ulsterului, a cărui populaţie e majoritar protestantă, ar obliga Republica să se definească din nou ca stat laic. Constituţia din 1937, promulgată sub De Valera, este de inspiraţie catolică şi-i recunoaşte Bisericii de la Roma o „poziţie specială“[48]. Biserica preferă o Irlandă de Sud trunchiată, dar omogen catolică, unei Irlande reunificate şi eterogene pe plan religios. Imobilismul partidului Fianna Fail (şi a partidelor politice irlandeze în general) privind reunificarea provine din faptul că în Irlanda religia trece înaintea naţiunii.

Deşi e un caz special în Europa, Irlanda nu se sustrage totuşi sistemului ideologic produs de familia sursă, prin valorile sale de autoritate şi de inegalitate. Marea putere locală a catolicismului permite aici doar o discordanţă între sistemul ideologic şi cel al partidelor. Sistemul ideologic alătură o atotputernică aspiraţie democrat–creştină, o micro–social–democraţie şi un micronaţionalism etnocentric. Sistemul de partide combină două forţe politice de tip democrat–creştin, exprimînd ele însele naţionalismul etnocentric şi o mică social–democraţie penetrată de catolicism.

Exprimarea unui naţionalism etnocentric secundar de către partidele de tip democrat–creştin nu e un fenomen rezervat doar Irlandei. El poate fi observat în Flandra anilor 1920–1965, precum şi în Ţara Bascilor sau în Tirolul de sud italian.

Partidul naţionalist basc (PNV), cel mai vechi dintre grupările autonomiste basce, este, oficial, un partid democrat–creştin. Partidul popular din Tirolul de sud, care îi reprezintă pe germanofonii integraţi Republicii italiene, aparţine tot unei constelaţii democrat–creştine. În ambele cazuri, catolicismul exprimă şi înăbuşă totodată revendicarea naţionalistă. El se prezintă drept organul de apărare a unui grup etnic ce se percepe ca fiind ameninţat, dar acţionează şi ca moderator al aspiraţiei etnocentrice radicale, care proclamă specificitatea absolută a poporului în chestiune. Decreştinarea din anii şaptezeci provoacă în aceste două regiuni, ca şi în Belgia, întărirea unui naţionalism etnocentric virulent, autentic.

[48] M. Gallagher, *op. cit.*, p. 36.

Familie sursă şi continuitate temporală

Cea mai evidentă trăsătură a sistemelor ideologice derivate din familia sursă este negreşit continuitatea temporală. Cele trei mari forţe care le constituie – social–democraţie, naţionalism etnocentric şi creştin-democraţie – manifestă în toate ţările la care ne referim o rezistenţă realmente stupefiantă la modificările timpului sau ale mediului înconjurător – economică, socială, diplomatică sau militară. Succesiunea manifestărilor electorale evocă o continuitate impresionantă a partidelor şi a puterii lor relative. În Suedia e votată în continuare social–democraţia, la fel ca în Valonia sau în partea răsăriteană a Austriei. Flandra şi partea vestică a Austriei votează tot creştin–democraţia. An după an, Irlanda optează pentru Fianna Fail, obstinaţie cu atît mai spectaculoasă cu cît acest partid nu are o doctrină evidentă şi stabilă. Regiunile germane sau elveţiene manifestă o aceeaşi constanţă. Nordul şi Centrul Republicii Federale rămîn social–democrate, iar Sudul şi Vestul democrat–creştine, în pofida crizei naţionaliste etnocentrice din anii 1900–1945 sau a trecerii printr-un un regim criminal, capabil să masacreze oamenii dar nu şi ideologiile. De asemenea, în Elveţia germanofonă radicalismul, creştin–democraţia şi social–democraţia reprezintă forţe stabile.

Stabilitatea aceasta e produsă de familia sursă. Mai presus chiar de valorile sale de autoritate şi de inegalitate, continuitatea temporală e obsesia sa majoră. Familia sursă defineşte o ascendenţă, un grup uman care trebuie să se perpetueze de-a lungul timpului, să se sustragă, datorită regulilor sale stricte şi logice, morţii indivizilor. Obsesia continuităţii temporale se regăseşte în mod firesc şi în domeniul ideologic. Fidelitatea faţă de trecut este o valoare majoră care cristalizează, încheagă sistemul ideologic, o dată acesta constituit. Independent de conţinutul lor teoretic, social–democraţia şi creştin–democraţia beneficiază de ataşamentul faţă de trecut al populaţiilor al căror sistem familial tradiţional e de tip sursă.

În cazul naţionalismului etnocentric, legătura dintre ideologie şi noţiunea de continuitate este explicită. Dintre cele trei componente ale sistemului ideologic asociat familiei sursă, naţionalismul etnocentric este, aparent, mai puţin stabil şi cel mai greu de identificat. În cazul Germaniei, virulenţa sa a dus la război şi la eliminarea ideologiei rasiste de către forţa militară aliată. În ţările mici, de familie sursă, etnocen-

trismul devine neutralism, respingere moderată a lumii şi a celorlalţi. Mai puţin vizibil, intermitent în manifestările sale partizane, naţionalismul etnocentric e totuşi mai apropiat decît social–democraţia sau creştin–democraţia de principiul continuităţii temporale caracteristic pentru familia sursă. Trecutul şi persistenţa în timp fondează, într-adevăr, poporul ideal al naţionalismului etnocentric. Apărut într-un timp imemorial, dorind să supravieţuiască peste secole, acest popor cultivînd descendenţa nu e altceva decît proiecţia grandioasă a însăşi familiei sursă.

CAPITOLUL XI

Comunitate

Italia centrală, Finlanda, Portugalia meridională

Europa occidentală nu este locul pentru un studiu ideal al producțiilor ideologice ale familiei comunitare, care combină autoritarismul relației părinți–copii cu egalitarismul raporturilor dintre frați. Deşi e tipul cel mai masiv la scară planetară, familia comunitară nu e decît un element antropologic secundar pe latura de vest a blocului euroasiatic. Familia comunitară exogamă – autoritară, egalitară şi excluzînd în plus posibilitatea căsătoriei între veri – domină Rusia, Serbia, Bulgaria, Ungaria, Albania, Mongolia, China, Vietnamul, India de Nord[1]. E caracteristică şi pentru multe dintre popoarele siberiene ca samoezi, ostiaci, vuguli, tunguşi, ghiliaci, buriați, precum şi pentru unele popoare din Asia centrală cum ar fi cazacii.

Familia comunitară exogamă descrie pe o planisferă un bloc compact, al cărui centru de greutate e situat undeva între China şi URSS şi a cărui hartă seamănă în asemenea măsură cu aceea a comunismului, încît e de ajuns pentru a arăta relația fundamentală ce asociază familia cu ideologia. Numai India de Nord, comunitară pe plan familial, dar puțin propice comunismului, (dacă lăsăm de o parte cazul Bengalului de Vest), se sustrage acestei relații ce asociază comunitarismul familial cu dezvoltarea unui comunism endogen în epoca contemporană. Unele

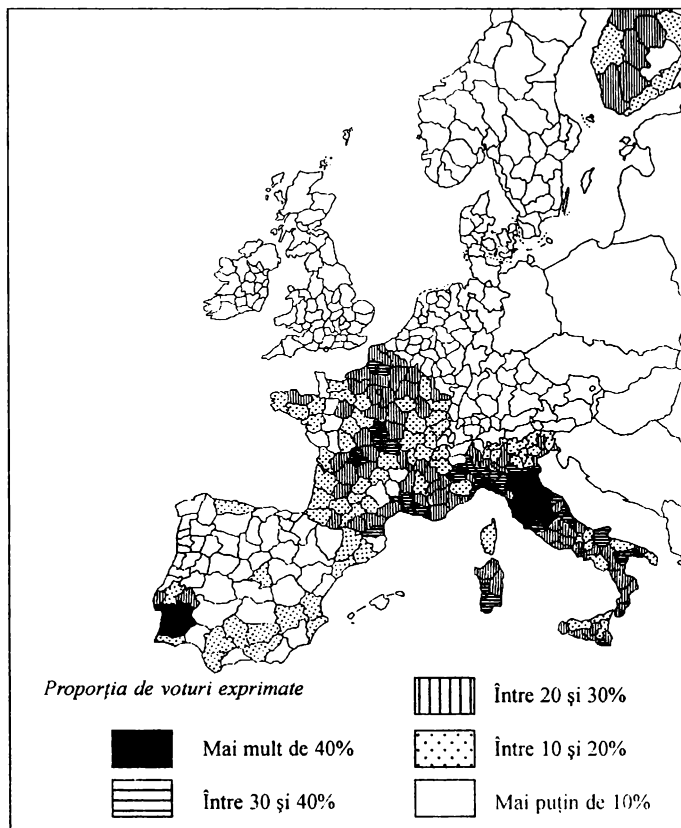
---

[1] Pentru harta mondială a acestui tip familial, vezi E. Todd, *La Troisième planète. Structures familiales et systèmes idéologiques*, planşă în afara textului.

particularități ale structurii familiale indo–ariene permit explicarea acestei deviații[2].

În Europa occidentală, familia comunitară nu domină realmente nici o națiune, ea nu e importantă decît în unele regiuni : în Italia centrală, în cîteva departamente franceze de la marginea nord–vestică a Masivului central și, sub formă alterată, pe linie maternă, în Sudul Portugaliei. În Finlanda, unde reprezintă forma antropologică originală exclusiv fin-

Harta 57 – Comunismul în jurul anului 1975



[2] Ca și vîrsta de căsătorie excepțional de mică. Asupra acestui punct, vezi E. Todd, *op. cit.*, pp. 59–61.

landeză, familia comunitară a fost atenuată de valorile diferite ale colonilor suedezi, dominanți din punct de vedere cultural între secolele XIV–XVIII.

Totuşi, familia comunitară din Europa de vest, minoritară, îi poate oferi politologului vii satisfacții teoretice. Alegerile libere care au avut loc în cea mai mare parte a zonei – şi în totalitate după prăbuşirea regimurilor franchist şi salazarist – permit să se verifice la un nivel geografic fin existența relației care leagă familia comunitară de comunism. În Europa occidentală, formele comunitare şi comunismul sînt destul de rare, astfel că o potrivire a celor două fenomene e cu atît mai izbitoare. La vest de cortina de fier, în anii şaptezeci, comunismul nu e realmente important decît în Italia, mai ales în partea centrală a țării, în Finlanda, în Sudul Portugaliei şi în Franța, îndeosebi pe latura de nord–vest a Masivului central, un ansamblu de regiuni unde prezența formelor comunitare e atestată în epoca preindustrială. Comunismul nu se sustrage realmente familiei comunitare decît în centrul Bazinului parizian, unde el reprezintă o versiune radicalizată, dar fragilă, a tradiției revoluționare, pe teren nuclear egalitar.

În ansamblu, comparația dintre hărțile 8 şi 57, care descriu familia comunitară şi respectiv comunismul din anii 1970, arată o corespondență cu atît mai impresionantă cu cît cele două variabile reprezintă tipuri ultraminoritare.

O ideologizare tîrzie

Întărirea ideologiilor corespunzătoare sferei antropologice comunitare nu intervine înainte de începutul secolului XX.

În Finlanda, țară luterană alfabetizată din secolul XVIII, semnalul ideologizării este dat de decreştinare. Dispariția metafizicii religioase începe către 1880 ; din 1907, pe planul electoral apare un socialism deosebit de masiv.

În Italia centrală, în partea de nord–vest a Masivului central, sau în Sudul Portugaliei, decreştinarea e un fenomen vechi, început pe la mijlocul secolului XVIII. Aşadar, alfabetizarea declanşează ideologizarea. Italia centrală şi Limousin nu ating cifra de 50% bărbați alfabetizați decît între 1850 şi 1900. Ideologizarea nu poate avea loc decît după depăşirea acestui stadiu, adică la sfîrşitul secolului XIX sau la începutul secolului XX. În aceste două regiuni, primul sfert al secolului XX este, ca şi în Finlanda, perioada decisivă a dezvoltării ideologiei.

În Sudul Portugaliei, alfabetizarea e foarte tîrzie, deoarece pragul de 50% nu e depăşit decît între 1940 şi 1970. Ideologizarea, care coincide în fapt cu „Revoluţia garoafelor", trebuie să aştepte, deci, anii şaptezeci.

Regiunile de familie comunitară din Europa occidentală nu aparţin, la începutul secolului XX, părţii puternic industrializate a continentului. Cu toate acestea, înspre 1900, mitul muncitoresc e instalat deja la scară europeană. Societatea industrială ajunge la maturitate în Marea Britanie, social–democraţia germană se impune ca forţa politică cea mai masivă şi mai coerentă din Europa. Deşteptarea ideologică a popoarelor din Finlanda, din Italia centrală, din partea nord–vestică a Masivului central şi mai tîrziu din Sudul Portugaliei, este, aşadar, de tip socialist. În aceste naţiuni şi regiuni majoritar rurale, visul unei societăţi muncitoreşti ideale înlocuieşte imaginea dispărută a cetăţii lui Dumnezeu. Nu se observă, ca în Franţa de Nord din secolul XVIII, o fază unitară a ideologiei, în timpul căreia o *naţiune* care nu e nici de dreapta, nici de stînga, nici burgheză, nici muncitorească, înlocuieşte lumea metafizică de dincolo a sistemului religios. În regiunile de familie comunitară intră imediat în opoziţie o ideologie socialistă identificată cu clasa muncitoare şi un naţionalism de dreapta, care pretinde a reda ţării unitatea socială, dar identificîndu-se cu aspiraţiile claselor mijlocii. Ideologia socialistă tipică pentru regiunile dominate de familia comunitară este comunismul. Acestui comunism i se opune, aproape instantaneu, un naţionalism de dreapta, care nu poate evita valorile fundamentale ale familiei comunitare : fascismul ia naştere oficial în Italia, dar găsim urme semnificative ale sale în Finlanda anilor 1917–1944.

Acest dualism iminent al sistemului ideologic, alcătuit dintr-o componentă socialistă şi una naţionalistă, apropie istoria politică a regiunilor de familie comunitară de aceea a regiunilor de familie sursă. De exemplu, în Suedia, ideologizarea, totală sau parţială, urmează industrializării (factor de decreştinare) şi e imediat împărţită în două de concurenţa dintre aspiraţiile muncitoreşti şi burgheze, socialiste şi naţionaliste. Ceea ce face o distincţie între istoria ideologică a regiunilor de familie comunitară şi aceea a regiunilor de familie sursă este lipsa de importanţă a ideologiilor religioase reacţionale. În Germania, Austria ori Belgia, persistenţa uni catolicism dominant în anumite zone conduce la apariţia unei democraţii–creştine, adesea majoritară, reacţie a unei metafizici religioase intacte la agresiunea ideologiilor social–democrată şi naţionalist etnocentrică. În regiunile de familie comunitară, decreştinarea nu e absolută, dar e totuşi mult prea avansată pentru a se manifesta o ideologie religioasă reacţională specifică.

Importanța revoluției ruse

Prima dezvoltare a ideologiei socialiste în Finlanda, în Italia centrală sau pe latura nord–vestică a Masivului central francez nu permite apariția unui comunism distinct de curentele dominante pe atunci și anume social–democrația și anarho–socialismul. Prezența slabă a familiei comunitare în Europa occidentală exclude posibilitatea unei emergențe autonome și spontane a ideologiei comuniste. Regiunile despre care e vorba sînt prea mici, prea dominate cultural, pentru a-și afirma propriile valori, propriile ideologii specifice în fața celor aparținînd sistemelor antropologice dominante, familia sursă și familia nucleară egalitară. Înainte de 1917, predispoziția la comunism se manifestă doar prin forța și radicalismul cu totul remarcabile ale mișcării socialiste. Anarho–sindicalismul din Italia centrală (mai ales în regiunea Emilia), pare a fi pe punctul de a defini, între 1900 și 1914, o nouă ideologie. El se deosebește de anarho–sindicalismul francez sau de anarhismul spaniol printr-o capacitate de organizare uimitoare, contrarul anarhiei în realitate[3]. Dar va trebui să vină revoluția bolșevică pentru a se cristaliza, în Italia centrală ca și în toate celelalte regiuni de familie comunitară din Europa occidentală, un atașament specific pentru comunism. În Rusia domnește o variantă deosebit de spectaculoasă a familiei comunitare, la scara unei națiuni cît un continent. Bolșevismul, care sfîrșește prin a lua numele de comunism, definește pînă la urmă forma ideală a socialismului adaptată la valorile familiei comunitare. La începutul anilor douăzeci, Internaționala a III-a permite ca Emilia, Toscana, Limousin, Berry, Bourbonnais, Alentajo sau Finlanda să se încadreze la perfecție în ansamblul ideologiilor socialiste. Toate aceste regiuni dau dovadă de o înclinație specifică pentru doctrina leninistă, precizată mai ales în est.

Comunism și dictatură a proletariatului

Autoritară și egalitară, familia comunitară produce, în faza de ideologizare următoare decreștinării, unele doctrine adaptate. Cetățile ideale, socialistă sau naționalistă, care iau naștere din vidul religios, sînt autoritare și egalitare.

---

[3] Vezi *supra*, pp. 250–251.

În regiunea de familie comunitară, socialismul ia forma comunismului, ideologie simplă, radical autoritară şi egalitară, impunînd indivizilor egali între ei supunerea faţă de stat. Combinaţia dintre egalitarism şi autoritarism defineşte un stat mai puternic decît cel preconizat de social–democraţie, care apare pe un teren autoritar dar nu egalitar. Într-adevăr, familia sursă, inegalitară, întreţine o viziune diferenţiată a claselor şi a funcţiilor economice ; ea asigură menţinerea eterogenităţii sociale sub controlul unui stat foarte puternic. Tipul ideal al acestei combinaţii este Suedia, unde statul absoarbe 60% din produsul naţional brut, dar tolerează foarte bine existenţa unei economii de întreprindere liberală. Comunismul, dimpotrivă, nu vrea şi nu poate tolera eterogenitatea. Susţinînd egalitarismul, el urmăreşte o omogenizare radicală a structurii sociale şi aboleşte în acest scop deosbirile dintre clase şi diferenţele de statut. Coexistenţa unui sector public şi a unui sector privat în economie devine de neconceput. Se impune socializarea integrală a mijloacelor de producţie.

Fiecăruia dintre socialisme i s-ar putea asocia o viziune a proletarului şi a clasei muncitoare în societatea ideală derivată direct din valorile sistemului familial dominant local.

Opoziţia libertate/autoritate defineşte prezenţa sau absenţa unei puteri muncitoreşti : în sistem autoritar, clasa muncitoare trebuie să aibă un rol *conducător* în structura socială. În sistem liberal, ea va fi considerată *emancipată*, dar fără a-şi afirma autoritatea asupra celorlalte clase.

Opoziţia egalitate/inegalitate defineşte un raport de echivalenţă sau de diferenţă între clase. În sistem egalitar, proletarii apar ca oameni asemenea celorlalţi. În sistem inegalitar, ei reprezintă o categorie specială, deosebită prin esenţă de burghezi sau de ţărani.

Combinarea celor două cupluri – libertate/autoritate şi egalitate/inegalitate – dă naştere la patru poziţii posibile ale clasei muncitoare în structura socială ideală şi visată.

Libertate şi egalitate (familie nucleară egalitară) : anarho–socialismul face din muncitor un om egal celorlalţi – adică burghezilor –, dar liber fără a fi dominant.

Autoritate şi inegalitate (familie sursă) : social–democraţia doreşte o clasă muncitoare dominantă, însă acceptînd existenţa altor clase, în virtutea principiului de diferenţiere, într-un cuvînt o categorie conducătoare.

Autoritate şi egalitate (familie comunitară) : comunismul pretinde un muncitor egal cu toţi, dar dominant. În această combinaţie apare

embrionul unei contradicții. Cum să domini, fără a fi diferit, superior? Singura soluție logică ar fi transformarea tuturor ființelor sociale în muncitori, în proletari. Anarho–socialismul făcea din muncitor o încarnare printre altele a omului universal ; comunismul definește proletarul drept omul universal prin excelență, tipul perfect la care trebuie să fie reduse toate celelalte ființe sociale. Acesta e sensul profund al noțiunii de dictatură a proletariatului, aflată în centrul gîndirii comuniste. Dictatura proletariatului nu e doar puterea unei clase asupra altor clase : este reducerea structurii sociale la un imens și unic proletariat, salariat al statului.

O a patra poziție posibilă a clasei muncitoare în structura socială decurge dintr-un al patrulea tip familial, familia nucleară absolută, ale cărei producții ideologice sînt analizate în capitolul 12. Socialismul rezultat din acest sistem familial, liberal dar neegalitar, preferă un muncitor emancipat dar diferit, cu o conștiință de clasă puternică, dar fără să aspire la dominație socială.

Italia centrală

Între anii 1960–1980, Partidul comunist italian se afirmă drept cel mai puternic dintre membrii occidentali ai Internaționalei a III-a. Încă din anii șaizeci, Partidul comunist francez trece pe lîngă acesta drept un frate mai mic. Îndeosebi, dezvoltarea neîntreruptă a PCI contrastează cu declinul lent al PCF din aceeași perioadă. Între 1946 și 1978, Partidul comunist francez trece de la 28,6% la 20,5% din voturile exprimate, iar omologul său de la 19 la 34,4%.

Eșecul PCF-ului și succesul PCI-ului se explică adesea printr-o divergență dintre atitudinile lor, doctrinare și politice. Deschiderea în gîndire a comunismului italian i-ar fi permis dezvoltarea, în timp ce îngustimea de spirit proverbială a Partidului comunist francez, ar fi fost factorul principal al declinului său. E drept că nu se poate nega existența unei anumite creativități doctrinare în Italia, manifestată prin susținerea unor teorii independente de dogma stabilită la Moscova. Figura mitică a autonomiei doctrinare italiene este bineînțeles Gramsci, al cărui concept de hegemonie e invocat de fiecare dată cînd e vorba de a se justifica influențarea profundă a micii burghezii de către ideologia comunistă (a se înțelege strategie electorală a PCI). Cînd se glorifică

însă independenţa faţă de Moscova, se vorbeşte de Togliatti : în perioada secretariatului său a fost dezvoltată teza *policentrismului* necesară mişcării comuniste. În anii şaizeci, această atitudine „creativă" permite unele deschideri în direcţia creştinilor şi favorizează, în general, un anumit indiferentism doctrinar.

Explicarea puterii prin deschiderea în gîndire mi se pare o inversare a termenilor unei reale relaţii de cauzalitate. Dimpotrivă, forţa ideologică a PCI e aceea care-i permite să se deschidă şi să dezvolte faţă de dezbaterea doctrinară o monumentală indiferenţă. Soliditatea prizei sale la un fragment stabil din populaţiile italiene este asigurată de alţi factori care nu există altundeva în Europa la un asemenea nivel.

Socialismele italiene (1921–1987)

Alegeri pentru Camera deputaţilor

Proporţia de voturi exprimate (în %)

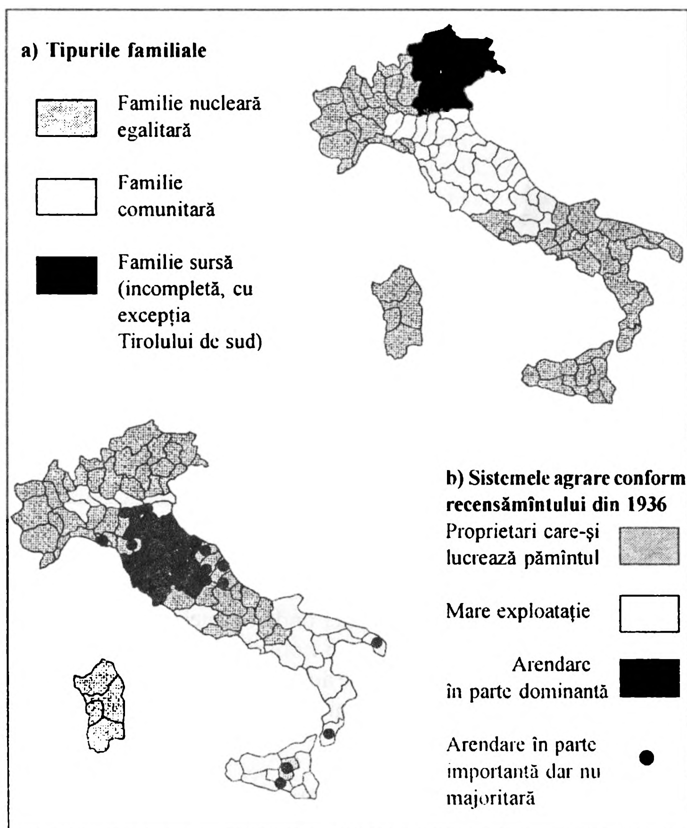
<table>
<tr><th></th><th>Partidul comunist</th><th>Partidul socialist</th><th>Partidul social–democrat</th><th>Alţii</th></tr>
<tr><td>1921</td><td>4,6</td><td>24,7</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>1946</td><td>19,0</td><td>20,0</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>1948</td><td colspan="2">31</td><td>7,1</td><td></td></tr>
<tr><td>1953</td><td>22,0</td><td>12,7</td><td>4,5</td><td></td></tr>
<tr><td>1958</td><td>22,7</td><td>14,2</td><td>4,6</td><td></td></tr>
<tr><td>1963</td><td>25,3</td><td>13,8</td><td>6,1</td><td></td></tr>
<tr><td>1968</td><td>26,9</td><td colspan="2">14,5</td><td>4,5</td></tr>
<tr><td>1972</td><td>27,2</td><td>9,6</td><td>5,1</td><td>1,9</td></tr>
<tr><td>1976</td><td>34,4</td><td>9,6</td><td>3,4</td><td>1,5</td></tr>
<tr><td>1979</td><td>30,4</td><td>9,8</td><td>3,8</td><td>1,4</td></tr>
<tr><td>1983</td><td>29,9</td><td>11,4</td><td>4,1</td><td>1,5</td></tr>
<tr><td>1987</td><td>26,6</td><td>14,3</td><td>2,9</td><td></td></tr>
</table>

Surse : pentru 1921, J. Besson, G. Bibes şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, p. 145 : pentru anii 1946–1987, ediţii succesive ale *Annuaire statistique italien*.

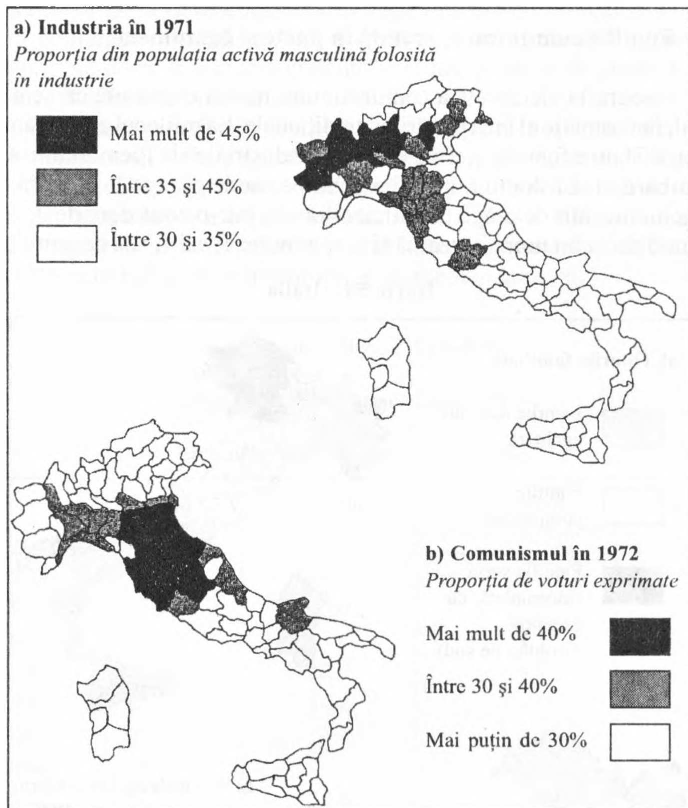
Familie comunitară, arendă în parte şi comunism

Geografia electorală a comunismului italian dezvăluie caracterul ireal, fantasmatic al interpretărilor tradiţionale. La mijlocul anilor şaptezeci, PCI nu e foarte puternic în zonele industriale ale Piemontului sau Lombardiei. El domină în Italia centrală, unde ajunge la situaţia de hegemonie, atît de dragă teoreticienilor săi, într-o zonă departe de a fi în mod deosebit muncitorească şi care ar putea fi calificată ca semidez-

Harta 58 – Italia



Harta 59 – Italia



voltată pe plan industrial. Așadar, prin geografia electorală, Partidul comunist e net deosebit de Partidul socialist al anilor 1900–1921, puternic în cinci mari regiuni italiene : Piemont, Lombardia, Liguria, Emilia și Toscana, un ansamblu compact unde obținea mai mult de 40% din voturi[4] (harta 61 a). În Piemont și Lombardia, unde în 1919–1920 au loc greve foarte dure în uzinele de automobile, de pildă, socialismul poate fi considerat ca specific muncitoresc. Ceea ce nu e cazul în Toscana și Emilia.

[4] În 1921, Partidul comunist există dar nu și-a găsit încă baza antropologică ; el nu obține decît 4,6% din voturi, față de 24,7% ale Partidului socialist.

În termeni geografici, Partidul comunist italian nu recuperează, între 1950 şi 1980, decît jumătate din vechea moştenire socialistă, din care asigură chiar o uşoară alunecare spre sud, în Umbria (harta 59 b). Principala sa zonă de forţă, Emilia–Romagnia, Toscana, Umbria, partea nordică a Marche, o vastă regiune unde obţine mai mult de 40% din voturi, se înscrie în întregime în interiorul spaţiului familial comunitar (harta 58 a). Totuşi, ideologia comunistă nu acoperă în mod uniform ansamblul acestei sfere antropologice. Poate fi identificat un fenomen de includere : toate provinciile unde PCI depăşeşte 40% din voturile exprimate sînt ocupate de structuri familiale comunitare, însă nu toate provinciile de structură familială comunitară sînt dominate de un PCI realizînd 40% din voturi. Comunismul nu e hegemonic decît în nucleul central al zonei comunitare. În Nord–Vest (provinciile Piacenza, Parma, Lucca) şi în Sud (Abruzzi, partea sudică a Marche, Viterbo şi Rieti) se mulţumeşte să fie important, fără a fi nicidecum dominant.

Distribuirea industriei nu este o explicaţie pentru creşterea puterii comuniste în partea centrală a zonei comunitare. Dimpotrivă, hărţile agrare oferă o cheie întru totul satisfăcătoare. PCI este dominant numai în zona de arendare în parte (caz general) sau de mare exploataţie (cazul văii fluviului Po) (harta 58 b). În regiunile de proprietate ţărănească din Nord–Vest şi din Sud, aderarea la valorile autoritare şi egalitare ale comunismului e frînată. La scara întregii Italii, comunismul şi arendarea în parte sînt asociate printr-un coeficient de corelaţie ridicat, + 0,64.

Arendarea în parte orientează, deci, spre stînga regiunile decreştinate de structură familială comunitară. E vorba de un fenomen normal în măsura în care acest tip agrar corespunde aici unui mecanism de exploatare deosebit de dur, punînd familia comunitară din *mezzadro* la discreţia proprietarului său, adesea un orăşean. Din secolul XVIII, listele anuale de locuitori, întocmite de preoţii din Toscana, arată o extraordinară instabilitate a familiilor ţărăneşti, cărora nu li se mai reînnoia contractul la fiecare cinci sau şase ani[5]. Arendaşul în parte, ca şi proletarul agricol, este un exploatat, un dependent, care se poate confunda cu obiectivele partidelor „muncitoreşti" luptînd pentru suprimarea exploatării în mediul industrial şi urban. Orientarea de stînga a arendaşilor nu este universală în Europa, deoarece găsim în Vandéea franceză sau în Veneto italian arendaşi care votează dreapta. Ea este tipică pentru

[5] Despre instabilitatea arendaşilor, vezi E. Todd, „Mobilité et cycle de vie en Artois et en Toscane au XVIII[e] siècle".

regiunile unde arendarea implică o exploatare brutală, nepaternalistă şi unde corespunde pe plan religios cu o decreştinare avansată.

Caracterul rural al implementării comuniste italiene subliniază bine determinarea antropolgică a aderării la valorile de autoritate şi de egalitate, pe care ţăranii le trăiesc cu o puritate deosebită în comunităţile lor familiale. Din acest motiv, în ceea ce politologii numesc, către 1968, *centura roşie* italiană, numai 17% dintre muncitorii din industrie erau membri ai Partidului comunist (ceea ce este deja mult), în timp ce dintre lucrătorii agricoli erau 29%, iar dintre arendaşii în parte 28%[6]. În Italia, trei condiţii precizează o orientare comunistă maximă :

1. Prezenţa unor valori egalitare şi autoritare stabilite de un sistem familial de tip comunitar ;

2. un anumit nivel de decreştinare făcînd posibilă ideologizarea ;

3. prezenţa marii exploataţii sau, mai frecvent, a arendării în parte, care asigură o orientare *muncitorească, proletară, de stînga,* a ideologiei.

Aceste trei condiţii nu sînt nicidecum independente unele de altele şi se întretaie în mare măsură :

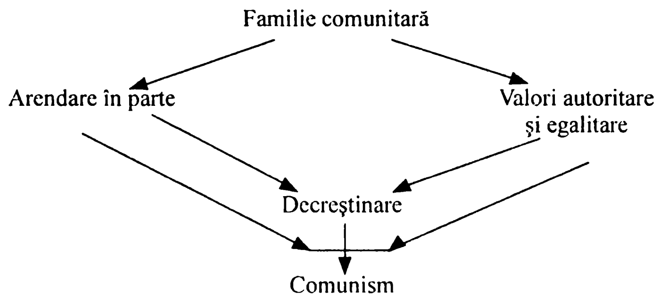
• arendarea predomină adesea în regiunea de familie comunitară ;

• arendarea încurajează decreştinarea, deoarece îl deposedează pe ţăran de exploataţia sa şi de controlul destinului său individual[7] ;

• trăsătura egalitară a organizării familiale comunitare alimentează în egală măsură decreştinarea, fiindcă ea duce la refuzarea ideii de transcendenţă[8].

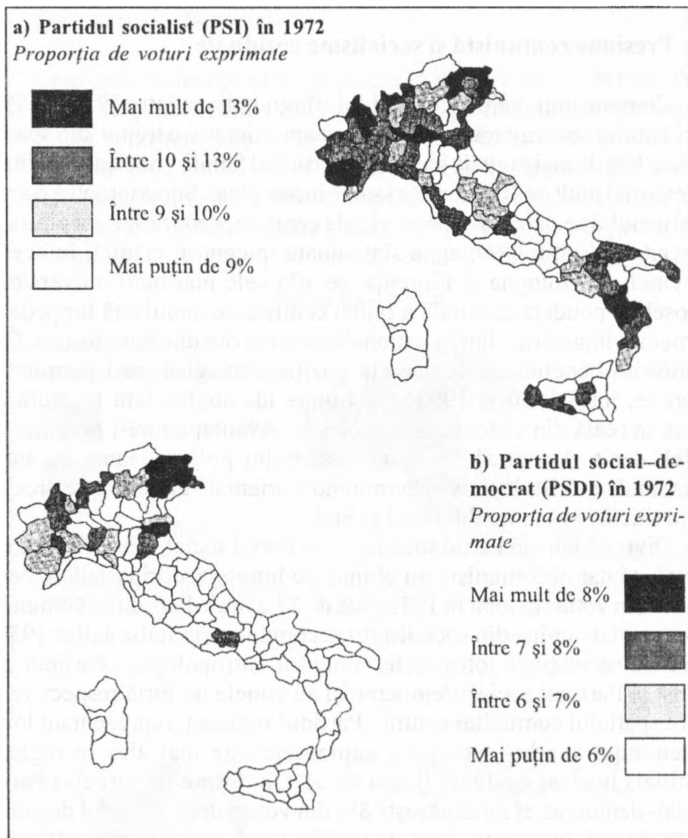
Secvenţa logică e următoarea :

Studierea literaturii politologice arată că în general numai relaţia



[6] D. I. Kertzer. *Comrades and Christians*, p. 33.
[7] Mai puţin, totuşi, decît marea exploataţie. vezi *supra*, pp. 166–169.
[8] Vezi *supra*, pp. 166–169.

Harta 60 – Italia



care leagă arendarea în parte și comunismul e bine percepută, factorii familiali și religioși fiind mult mai puțin importanți.

Aceeași combinație care asociază familia comunitară, arenda în parte, decreștinarea și comunismul poate fi observată pe latura de nord–vest a Masivului central francez. Cu o diferență : aici, familia comunitară și arendarea nu sînt absolut dominante, cum e cazul în Toscana, ci, dimpotrivă, împart spațiul social cu familia sursă și proprietatea țărănească. Pe plan ideologic, acest lucru conduce la o coexistență a comunismului cu social–democrația. Zonarea antropologică a Italiei e mai clară decît aceea a Franței și nu îngăduie o astfel de împărțire a influențelor.

Presiune comunistă şi socialisme reziduale

Comunismul domină ansamblul stîngii italiene între 1950 şi 1990, deşi familia comunitară nu ocupă decît aproximativ o treime din spaţiul italian, faţă de mai mult de jumătate aparţinînd familiei nucleare egalitare şi ceva mai mult de 10% familiei sursă incomplete. Superioritatea comunitarismului se datorează poziţiei sale centrale, geografică şi culturală. Toscana şi Emilia–Romagna sînt situate în centrul cizmei. În aceste provincii, la Bologna şi Florenţa, se află cele mai mari universităţi. Deosebita pondere culturală a Italiei centrale se manifestă limpede în domeniul lingvistic : limba naţională provine din dialectul toscan. Comunismul beneficiază de această poziţie strategică, ce-i permite să exercite, între 1950 şi 1990, o presiune ideologică fără legătură cu masa sa reală din sistemul antropologic. Avantaj ce nu-i permite, de altfel, decît să controleze stînga sistemului politic, teama de autoritarismul marxist–leninist determinînd o orientare globală spre dreapta a provinciilor liberale din Nord şi Sud.

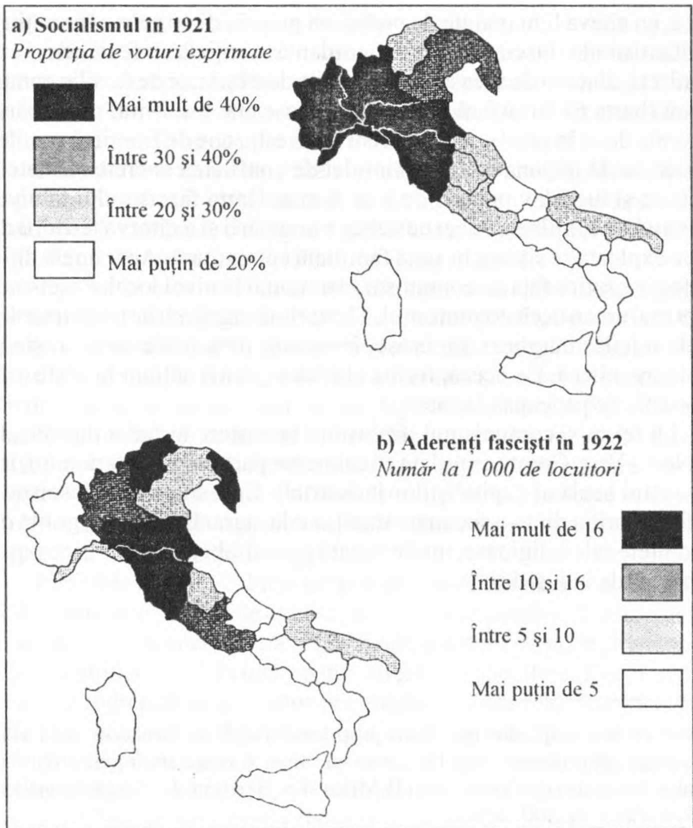
Divizată într-un Partid socialist şi un Partid social–democrat, stînga socialistă dar necomunistă nu obţine, pe întreg teritoriul italian, decît 14,7% din voturi în total în 1972, faţă de 27,2% ale Partidului comunist. Ceea ce mai rămîne din socialismul necomunist din Italia anilor 1950–1990 nu se sustrage totuşi determinărilor antropologiei. Partidul socialist şi Partidul social–democrat îşi au zonele de forţă respective în afara spaţiului comunitar central. Partidul socialist, reprezentant local al tendinţei anarho–socialiste, supravieţuieşte mai ales în regiune familială nuclear egalitară (harta 60 a). Cît despre minusculul Partid social–democrat, el nu depăşeşte 8% din voturi decît în colţul de nord–est al cizmei, în Veneto, zonă de familie sursă, unde se prezintă ca un minuscul negativ de stînga al veritabilei creştin–democraţii italiene, înscrisă în această mică zonă de familie sursă din 1919 (harta 60 b).

Structura familială acţionează, aşadar, cu o mare fineţe, fiindcă permite să se explice nu numai împărţirea spaţiului între Partidul comunist şi partidele socialiste, ci şi decupajul fin delimitat al sferelor reziduale anarho–socialistă şi social–democrată.

Fascismul italian

Comunismul începe să se contureze în Italia centrală din anii 1900–1914, dar nu-şi ia definitiv numele decît după revoluţia bolşevică din Rusia. Nu ia naştere singur. Ideologie socialistă, el nu e decît una din componentele sistemului ideologic creat în urma decreştinării şi alfabetizării în regiunile de familie comunitară. Ideologiei socialiste, care propune o cetate muncitorească ideală, îi răspunde o ideologie naţionalistă de dreapta, susţinută de clasele mijlocii dar refuzînd divizarea

Harta 61 – Italia



societății în clase antagoniste. Ideologia care înfruntă comunismul nu e orice fel de naționalism. Produsă, ca și comunismul, de familia comunitară, ea e specifică, purtătoare, în felul său, a unor valori de autoritate și de egalitate caracteristice sistemului antropologic. Comunismul și fascismul iau naștere pentru a se înfrunta, dar din același teren, și rămîn de la un capăt la altul al luptei lor, purtători de valori comune.

Geografia fascismului italian se aseamănă în mod straniu cu aceea a comunismului. Fiindcă nu există o istorie electorală autonomă, nu putem înțelege implantarea regională a mișcării întemeiate de Mussolini cu ajutorul indicatorului clasic care e procentul de voturi exprimate. Dispunem totuși de cifre absolut fiabile privind numărul de aderenți la *fascii*, grupuri de bază ale mișcării, pe regiune, la diverse date. În mai 1922, cu cîteva luni înainte de preluarea puterii, distribuirea în spațiu a militantismului fascist arată o concordanță esențială cu fenomenul comunist și, dincolo de aceasta, cu regiunile decreștinate de familie comunitară (harta 61 b). Afară de Emilia și Toscana, fascismul nu e foarte puternic decît în jurul orașelor Trent și Triest, zone de frontieră problematice, unde naționalismul e stimulat de conflicte concrete cu statele austriac și iugoslav pe cale de a se forma. Harta fascismului la nivel provincial se întîlnește deci cu aceea a arendării și a cîtorva teritorii de mare exploatație situate în zona familială comunitară. Apar unele diferențe geografice față de comunism, dar numai la nivel local. Fascismul e net mai urban decît comunismul. El exprimă îngrijorările proprietarilor și ale micilor burghezi din orașe, încercuiți de o lume rurală roșie și supraorganizată. De aceea, forma clasică a primei acțiuni fasciste este expediția de pedeapsă la sate[9].

La fel ca și comunismul, fascismul ia naștere în Italia industrială de Nord–Vest. Comunismul nu e realmente partidul proletariatului, iar fascismul acela al capitaliștilor industriali. Comunismul și fascismul își fac apariția dintr-o societate tradițională, agrară și urbană, golită de credințele sale religioase, modernizată prin alfabetizare dar prea puțin tulburată de industrie.

---

[9] Ceea ce nu-i împiedică pe marii proprietari rurali să furnizeze baza unui fascism agrar. Despre relațiile dintre sate roșii și orașe „mai puțin roșii" în Italia de Nord și de Centru, vezi P. Milza și S. Berstein, *Le Fascisme italien, 1919–1945*, pp.100–103.

Fascismul şi egalitatea

Regimul fascist e primul dintre totalitarismele de dreapta, deoarece apare în 1922, cu mai bine de zece ani înainte de nazism. Caracterul său autoritar nu mai trebuie demonstrat. Se manifestă printr-un cult al şefului (Ducele), prin ridicarea supunerii la rang de virtute supremă, prin devotamentul faţă de partid şi de stat. Principiul de autoritate se manifestă cu claritate în domeniul economic printr-un grad ridicat de intervenţionism. Statul „corporatist" acţionează prin fondarea de trusturi, prin mari lucrări de modernizare şi printr-o politică generală de autarhie. Conceperea unei societăţi economice închise şi centralizate apropie în mod evident fascismul italian de bolşevismul rus, chiar dacă tentativa mussoliniană nu e decît o versiune ceva mai palidă a modelului stalinist, aproape contemporan. Fascismul pune capitalismul sub tutelă, nu îl lichidează. Or, numai suprimarea completă a activităţii economice private permite realizarea unui sistem închis şi centralizat.

Dincolo de aceste elemente clasice ale autoritarismului economic şi politic, fascismul întrupează în Italia un principiu de ordine care îl conduce să combată, cu vigoare şi hotărîre, liberalismul şi diversele organizaţii de tip mafiot din Italia de Sud şi Sicilia.

Aşadar, în conformitate cu una din cele două valori fundamentale ale familiei comunitare, fascismul revendică principiul de autoritate, dar caracterul său egalitar, care decurge din trăsătura egalitară a structurii familiale comunitare, este mult mai interesant şi nu prea des remarcat. Identificarea sa ne permite să înţelegem şi să explicăm diferenţa esenţială, ireductibilă, dintre regimurile mussolinian şi hitlerist. Nazismul, produs ideologic al familiei sursă, autoritară şi inegalitară, doreşte supunerea unor oameni inegali. Fascismul, produs ideologic al familiei comunitare, doreşte supunerea unor oameni pe care nu se poate împiedica să-i perceapă ca egali.

În pofida distincţiei între şef şi fideli, între elite şi mase, fascismul este, involuntar, erodat de egalitarism. El nu se poate sprijini, ca nazismul, pe viziunea unei societăţi stratificate în categorii, unde ţărani, muncitori, nobili şi evrei ocupă poziţii diferite şi specifice. Egalitarismul fascist e îndreptat asupra unor preocupări sociale mai autentice decît cele ale nazismului, asupra unui interes real privind problema muncitorească. Egalitarismul fascist se vede cel mai limpede în domeniul rasismului sau, mai curînd, al „nonrasismului". Acest naţionalism de dreapta, obsedat de măreţia italiană şi de expansiunea colonială, nu

declară inferioritatea altor popoare şi ar putea revendica simbolistica dominației romane, bazată în întregime pe ideea de om universal. Aceasta spre deosebire de etnocentrismul german, care iubeşte Grecia, particularistă, şi detestă Roma, fie ea a papilor sau a împăraților.

Între 1922 şi 1938, mişcarea, apoi regimul fascist nu sînt antisemite. Trebuie să se constituie axa Berlin–Roma şi satelizarea lui Mussolini de către Hitler, pentru ca în Italia să fie publicate măsuri antisemite, pe care de altfel nici funcționarii regimului şi nici populația nu le aplică realmente[10]. Insensibilitatea italiană față de tematica rasistă reflectă, la nivel de relații etnice, concepția egalitară a raporturilor dintre frați, tipică pentru familia comunitară şi familia nucleară egalitară, şi mai importantă în Italia.

Trăsătura egalitară a comunitarismului – familial şi politic – face ca fascismul să fie fragil şi complicat, fiindcă ea împiedică dezvoltarea unei concepții coerente a idealului de ierarhie. Familia sursă încurajează o viziune totalmente *ordonată*, în sens matematic, a universului social. La cel mai înalt nivel de generalitate, autoritatea părinților şi inegalitatea dintre frați pot fi considerate ca două aplicații ale aceluiaşi principiu de ierarhie, a cărui încarnare antroplogică perfectă e familia sursă. Tatăl e superior fiului. Fratele moştenitor e superior celui care trebuie să părăsească gospodăria. Combinarea celor două aspecte ierarhice – superioritatea tatălui asupra fiului şi a primului născut asupra mezinului – creează un sistem perfect ordonat : doi indivizi luați la întîmplare pot fi întotdeauna situați unul prin raportare la celălalt, conform unei relații superior/inferior. Se creează astfel o relație de ordine în totalitatea indivizilor (simplificînd puțin, deoarece pot exista mai mulți frați). Familia comunitară nu creează o asemenea relație de ordine. Sigur că tatăl e superior fiului, dar fratele mai mare nu e niciodată superior fratelui mai mic. Nu se poate stabili o ierarhie socială generală. Principiul egalitar împiedică dezvoltarea unui sistem de autoritate clar verticalizat şi şubrezeşte cultul elitelor sau al şefului.

Comunismul poate ocoli această dificultate, pe plan simbolic. El dă autoritate absolută proletariatului, maselor, fraților oprimați. Încurajează ideea unei supuneri absolute, dar între egali, operînd astfel sinteza unor idealuri de autoritate şi de egalitate care structurează familia comunitară. Fascismul, ideologie naționalistă de dreapta, expresie a claselor mijlocii, nu poate da, fie şi pe plan simbolic, autoritatea ma-

[10] Despre acțiunea antisemită a regimului fascist începînd din 1938, vezi P. Milza şi S. Berstein, *op. cit.*, pp. 218-220.

selor egalitare. El trebuie să se mulțumească cu un fragil cult al șefului, amenințat de egalitarismul culturii populare. Fără îndoială că acesta e motivul pentru care fascismul este destul de rar din punct de vedere istoric. Cel mai adesea, comunismul îl învinge în mare măsură în regiunile de familie comunitară. La scară planetară, cea mai bună compatibilitate a comunismului este evidentă : majoritatea regiunilor comunitare – Rusia, China, Vietnam, Serbia etc. – în pofida unei foarte mari diversități de structuri economice și sociale, văd triumfînd, în secolul XX, sisteme mai curînd de tip stalinist decît mussolinian. Putem deci afirma că, dacă familia comunitară produce deopotrivă comunismul și fascismul, cu primul o face mai ușor decît cu cel de al doilea. Ținînd seama de masa mondială a comunismului și de relativa lipsă de importanță a fascismului (definit strict ca totalitarism de dreapta nonrasist), putem considera reușita mussoliniană mai curînd excepțională decît tipică.

Concepția comunitară despre națiune este exprimată mai mult de regimurile comuniste decît de cele fasciste, naționaliste de dreapta. Rusia bolșevică aplică o teorie deosebit de clară și de explicită a naționalităților, care duce la definirea Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice. E vorba de o reprezentare egalitară, dar antiindividualistă. Revoluția franceză îi definește pe toți indivizii ca egali, însă refuză să le perceapă etnia, rasa ori religia de origine. Ea nega grupul și recunoștea individul. În această privință, sistemul rusesc e invers : el respinge individul și nu acceptă decît *popoare* egale. Structura federativă a URSS pune în scenă următoarea reprezentare : ea juxtapune naționalitățile rusă, ucrainiană, georgiană, cazacă sau estoniană egale, dar respinge noțiunea de om universal depășind aceste naționalități. Poporul rus nu e superior altora : nu e decît un mare frate, iar acest mare frate este, în familia comunitară, egal cu ceilalți. Trebuie să împartă moștenirea la moartea tatălui. O dată în plus, tratamentul aplicat evreilor, care încarnează în sfera religioasă creștină însuși principiul diferenței, scoate deosebit de bine în evidență trăsăturile izbitoare ale sistemului. Modelul sovietic transformă iudeitatea în naționalitate, egală celorlalte.

Finlanda

Spre deosebire de Italia centrală, Finlanda nu reprezintă un spaţiu izolat de comunitarism, pierdut în sistemele occidentale dominante care sînt familia nucleară egalitară şi familia sursă. Pe plan antropologic, Finlanda nu este, ca Ungaria şi Serbia, decît una din extremităţile occidentale ale imensei zone comunitare eurasiatice. Pe plan local, ea prelungeşte comunitarismul familial rus.

Pînă în 1809, Finlanda aparţinea de regatul Suediei ; între 1809 şi 1917 de Imperiul rus. Naţiunea finlandeză se defineşte deci în funcţie de două puteri culturale şi militare. Din perioada suedeză, moşteneşte religia luterană şi o rată de alfabetizare extrem de ridicată, precum şi o puternică minoritate suedofonă, concentrată pe coasta de vest şi de sud–vest, în provinciile Uusimaa, Vaasa şi, într-o mai mică măsură, Turku ja Pori (SF 1, 10 şi 2). La început, pentru a exista, naţiunea finlandeză trebuie să lupte împotriva limbii suedeze, care se menţine vreme îndelungată limba elitelor nobile, burgheze şi statale. Administraţia rusă respectă, într-o primă etapă, autonomia marelui–ducat al Finlandei ; între 1809 şi 1890, sprijină patriotismul finlandez, pentru a înlătura legăturile sale istorice scandinave. Dar, începînd din anii 1890–1900, Rusia aplică o riguroasă politică de asimilare. Suedia rămîne o problemă culturală secundară. Pe toată durata secolului XX, Finlanda va fi nevoită să-şi apere existenţa în faţa colosului rus, apoi sovietic. Revoluţia rusă din 1905, la care finlandezii participă cu o grevă generală, îi permite marelui–ducat să obţină, în 1907, o Adunare aleasă prin vot universal direct şi cu reprezentare proporţională.

Această Adunare, Eduskunta, nu are nici o putere, dar ea permite apariţia unor forţe politice moderne care se manifestă cu ajutorul votului universal. În decembrie 1907, Finlanda îşi declară independenţa, acţiune urmată imediat de un război civil între albi şi roşii. Cu ajutorul unei divizii germane, albii îi înving pe roşii. Sistemul parlamentar se stabileşte în perioada dintre cele două războaie şi rezistă unei izbucniri a extremei drepte la începutul anilor treizeci. În 1939, reapare ameninţarea rusă. Ca urmare a pactului germano–sovietic, Stalin reuşeşte să anexeze, după un război foarte dur, o parte din Carelia finlandeză. În iunie 1941, Finlanda intră în război împotriva URSS, alături de Germania, pentru a-şi recupera teritoriile pierdute. Totuşi, nu participă la asediul Lenin-

gradului, condus de Wermacht, ci se mulţumeşte să ocupe teritoriile răpite. În 1944, URSS nu invadează Finlanda şi nici nu o privează de independenţa sa, mărinimie aproape miraculoasă dacă ne gîndim la destinul Poloniei, al Cehoslovaciei sau al Ungariei. În cele din urmă, în 1948, e semnat un tratat de prietenie şi de cooperare, care permite normalizarea relaţiilor dintre cele două state şi garantează neutralitatea absolută a Finlandei.

Această mică ţară, de 4 milioane de locuitori în 1950, continuă să trăiască în vecinătatea unui colos totalitar ce numără mai mult de 200 de milioane de locuitori. Termenul de *finlandizare* e nedrept în măsura în care el neagă reala independenţă finlandeză, dobîndită după multe lupte ; ea exprimă existenţa unei situaţii particulare, prezenţa unei ameninţări permanente apăsînd asupra vieţii naţionale şi politice.

Paradoxul fundamental al vieţii ideologice finlandeze este că valorile produse de fondul antropologic local sînt aceleaşi ca în Rusia. În ambele cazuri, familia comunitară încurajează dezvoltarea unui comunism puternic. Acesta e victorios în Rusia, însă nu se poate dezvolta pe deplin în Finlanda, nu numai fiindcă e atenuat de tradiţiile suedeze, dar şi pentru că se confundă cu ameninţarea sovietică. Faptul că această ideologie a inamicului prin excelenţă se menţine totuşi în Finlanda, între 1946 şi 1970, arată forţa determinărilor familiale. Finlanda are cele mai mari rezerve faţă de Rusia, dar nu se poate împiedica să producă ideologie comunistă.

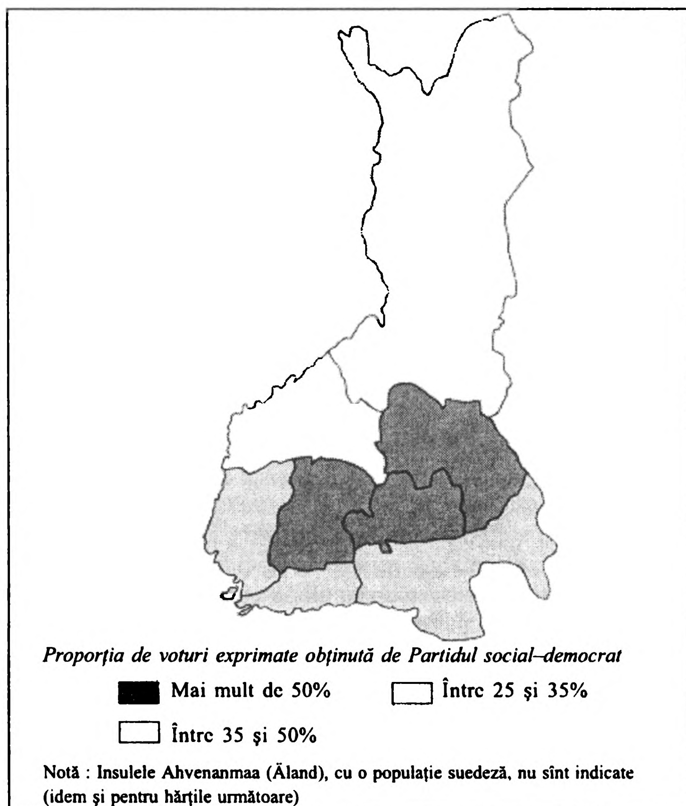
Comunism şi social–democraţie

În această ţară foarte alfabetizată şi a cărei decreştinare e mult avansată în 1900, instituirea votului universal e urmată de o pătrundere socialistă imediată. Cu 37% din voturi în 1907, 40% în 1910 şi 47% în 1916, Partidul social–democrat din Finlanda se afirmă nu numai ca fiind cel mai masiv dintre grupurile politice finlandeze, dar şi drept cel mai puternic dintre partidele socialiste europene (harta 62). E o adevărată performanţă pentru una din cele mai rurale ţări din Europa, cu doar 11% din populaţia activă folosită în industrie în 1910[11]. Prezenţa unui proletariat foarte redus e de ajuns în Finlanda, la fel ca în Rusia ori China, pentru dezvoltarea unei ideologii socialiste, care acordă clasei

[11] Vezi *Statistik arsbok för Finland.* 1912, p. 48. La acea dată, anuarul statistic al marelui–ducat, care aparţine Rusiei, e redactat în suedeză şi în franceză.

muncitoare un rol deosebit în construirea cetății ideale. Violența dezvoltării socialiste în Finlanda este efectul conjugat a doi factori : o rată de alfabetizare ridicată și o decreștinare mai brutală ca în celelalte țări luterane. În Finlanda, protestantismul e instalat pe o structură familială egalitară, destul de ostilă, în fond, ideii de transcendență divină. Putem presupune o decreștinare mai rapidă decît în țările de familie sursă și de aceeași religie care sînt Suedia sau Germania de Nord. Am fi chiar tentați să postulăm o *creștinare* inițială a Finlandei cu mult mai puțin profundă : luteranismul, cu teoria sa inegalitară a iertării, era prost adaptat încă de la început la egalitarismul structurii familiale finlandeze.

Harta 62 – Finlanda : socialismul în 1911



Proporția de voturi exprimate obținută de Partidul social–democrat

Notă : Insulele Ahvenanmaa (Äland), cu o populație suedeză, nu sînt indicate (idem și pentru hărțile următoare)

Finlanda : alegerile pentru Eduskunta (1907–1987)
Proporția de voturi exprimate (în %)

	Comuniști	*Social-democrați*	*Agrarieni (Centru)*	*Conservatori*	*Fasciști*	*Suedezi*	*Liberali*
1907		37,0	5,8	27,3		12,6	13,6
1908		38,4	6,4	25,4		12,7	14,2
1909		39,9	6,7	23,6		12,3	14,5
1910		40,0	7,6	22,1		13,5	14,4
1911		40,0	7,8	21,7		13,3	14,9
1913		43,1	7,9	19,9		13,1	14,1
1916		47,3	9,0	17,5		11,8	12,5
1917		44,8	12,4			10,9	30,2
1919		38,0	19,7	15,7		12,1	12,8
1922	14,8	25,1	20,3	18,2		12,4	10,9
1924	10,4	29,0	20,2	19,0		12,0	9,1
1927	12,1	28,3	22,6	17,7		12,2	6,8
1929	13,5	27,4	26,2	14,5		11,4	5,6
1930	1,0	34,2	27,3	18,0	0,8	10,0	5,8
1933		37,3	22,5	16,9		10,4	7,4
1936		38,6	22,4	10,4	8,3	11,2	6,3
1939		39,8	22,9	13,6	6,6	9,6	4,8
1945	23,5	25,1	21,4	15,0		7,9	5,2
1948	20,0	26,3	24,2	17,0		7,7	3,9
1951	21,6	26,5	23,3	14,6		7,6	5,7
1954	21,6	26,2	24,1	12,8		7,0	7,9
1958	23,2	23,1	23,1	15,3		6,8	5,9
1962	22,0	19,5	23,0	15,1		6,4	6,3
1966	21,2	27,2	21,	13,8		6,0	6,5
1970	16,6	23,4	17,1	18,0		5,7	5,9
1972	17,0	25,8	16,4	17,6		5,4	5,2
1975	18,9	24,9	17,6	18,4		5,0	4,3
1979	17,9	23,9	17,3	21,7		4,2	3,7
1983	13,5	26,7	17,6	22,1		4,6	—
1987	9,4+4,2	24,1	17,6	23,1		5,3	1,0

Sursă : *Annuaire statistique de Finlande*, 1988, pp. 430–431, tabulație retrospectivă.

Pentru că își ia conceptele și textele teoretice din Suedia și Germania, mișcarea socialistă din Finlanda se intitulează social–democrată, dar manifestă imediat un radicalism care prefigurează comunismul. Acesta se definește fără cea mai mică ezitare ca antirevizionist, în vreme ce social–democrația germană discută tezele lui Bernstein[12]. Social–democrația finlandeză acceptă cu entuziasm respingerea revizionismului propus de Kautsky. Atunci cînd Partidul social–democrat suedez, condus de Branting, optează pentru calea reformistă, în 1907–1908, tovarășii finlandezi sînt îngroziți[13]. Absolut logic, baza Partidului social–democrat nu dă înapoi, în 1918, în fața ideii de insurecție, de revoluție și de război civil. Partidul social–democrat finlandez din anii 1907–1918 este o formație roșie, al cărei radicalism decurge din trăsătura egalitară a sistemului antropologic.

Eșecul roșilor, care se identifică deja cu proiectul sovietic, nu atrage după sine eliminarea stîngii. Apare o situație ciudată în care o stîngă radicală, cultural dominantă, este slăbită în practică de vecinătatea amenințătoare a țării roșii prin excelență, Rusia. Între 1922 și 1930 ies în evidență două partide socialiste : Partidul social–democrat și un Partid comunist care se prezintă alegătorilor sub diverse nume de împrumut. Împreună, obțin întotdeauna aproape 40% din voturi. Nu dreapta e aceea care profită de divizarea mișcării socialiste. Între 1920 și 1930, Partidul agrarian realizează o creștere, fiindcă trece de la 12% din sufragii în 1917 la 27% în 1930. În acest caz, conștiința de clasă țărănească completează conștiința de clasă muncitorească. De altfel, e vorba de o adevărată conștiință de clasă și nu una falsă, deoarece țărănimea, spre deosebire de proletariat, este efectiv grupul social care domină numeric societatea finlandeză.

Agrarienii, anticomuniști și albi în timpul războiului civil, nu sînt de dreapta. În 1930, ei acceptă interzicerea activităților comuniste cerută de dreapta fascizantă. Dar în 1936 se aliază cu social–democrații pentru stabilizarea sistemului parlamentar. Teama de Rusia nu e suficientă pentru ca sistemul ideologic finlandez să vireze spre dreapta : susținut de familia comunitară, egalitară, el manifestă un tropism de stînga aproape firesc. Puterea Partidului agrarian, care continuă să domine sistemul politic pe toată perioada postbelică, nu e numai un reflex al masei numerice țărănești[14]. Ea rezultă și din neputințele situației politice : tro-

---

[12] H. Soikkanen, „Revisionism, reformism and the Finnish labour movement before the first world war", pp. 121–123.

[13] H. Soikkanen, *op. cit.*, p. 124.

[14] Partidul agrarian e reprezentat în 54 din 63 de județe între independență și 1984. Vezi J. Mylly, „The agrarian center party in Finnish politics", p. 98.

pismul „roşu“ al sistemului ideologic nu se poate manifesta normal, printr-o aderare la comunism sau chiar la social–democraţie, din cauza ameninţării ruseşti. Dreapta, foarte dură, fascizantă, nu poate recupera electoratul pierdut de stînga. Deci, Partidul agrarian beneficiază de incapacităţile simetrice ale mişcării muncitoreşti şi ale mişcării naţionaliste pentru a aduna la un loc populaţiile.

După cel de al doilea război mondial, comuniştii, social-democraţii şi agrarienii se afirmă ca trei forţe comparabile ca mărime, iar în 1958 ating un remarcabil echilibru, cu respectiv 23,2%, 23,1% şi 23,1% din voturile exprimate. La această dată, distribuirea geografică a forţelor politice finlandeze dezvăluie rolul preponderent al chestiunii ruse în echilibrul sistemului ideologic.

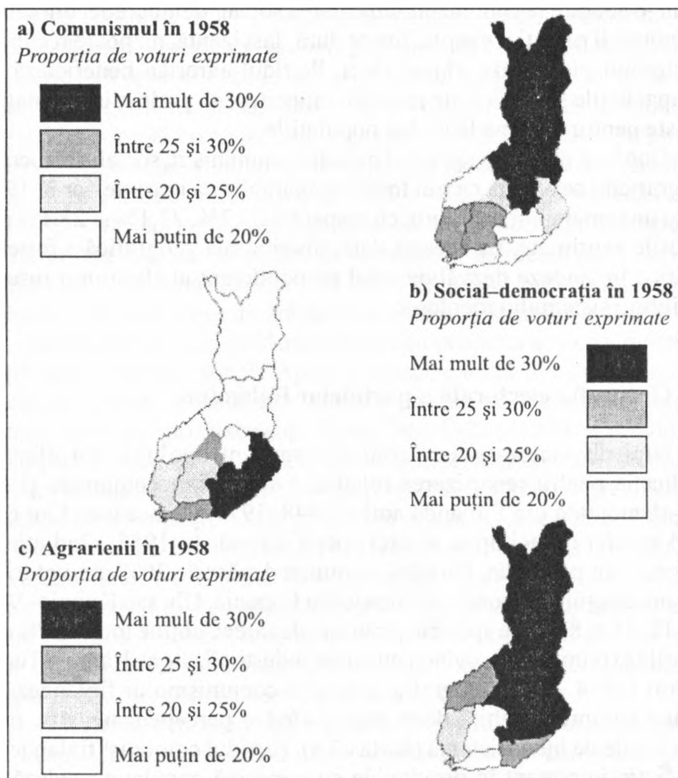
Geografia electorală a partidelor finlandeze

Nici un factor socio–economic sau antropologic nu oferă o explicaţie pentru repartizarea relativă a sufragiilor comuniste şi social–democrate din Finlanda anilor 1948–1970. Comunismul nu e în mod special muncitoresc şi nici specific rural. În 1958, cînd atinge apogeul său postbelic, Partidul comunist depăşeşte 30% din voturi în circumscripţiile preponderent rurale din Laponia, Ulu sau Kuopio–Vest (SF 12, 11 şi 8). Nu e specific ţărănesc, deoarece obţine totuşi 25% din voturile exprimate în provincii mult mai industrializate ca Häme şi Turku ja Pori (SF 4 şi 2). Geografia internă a comunismului finlandez nu devine comprehensibilă decît atunci cînd o percepem negativ, prin zonele sale de inconsistenţă (harta 63 a). Partidul comunist finlandez e mai puţin important în provinciile cu o masivă populaţie suedeză ca Uusimaa şi Vaasa (SF 1 şi 10). E îndeosebi lipsit de forţă de-a lungul frontierei de est, careliană, în provinciile Kymi, Mikkeli şi Carelia de Nord (SF 5, 6 şi 7)[15]. Factorul fundamental al acestei distribuţii geografice este *distanţa de Leningrad*. În apropierea părţii locuite, ameninţătoare, a URSS, relativa putere a Partidului comunist scade fiindcă frica naţională e mai puternică[16].

[15] Carelia de Nord este în 1958 circumscripţia Kuopio–Est.

[16] Despre incapacitatea parametrilor socio–economici clasici de a da seama de distribuţia geografică a voturilor comuniste la nivel comunal la alegerile din 1962, vezi M. Mielonen, *Geography of Internal Politics in Finland*, p. 49 : „The correlations between the support for the Communists and the explanatory variables are quite clearly smaller than in any other party.“

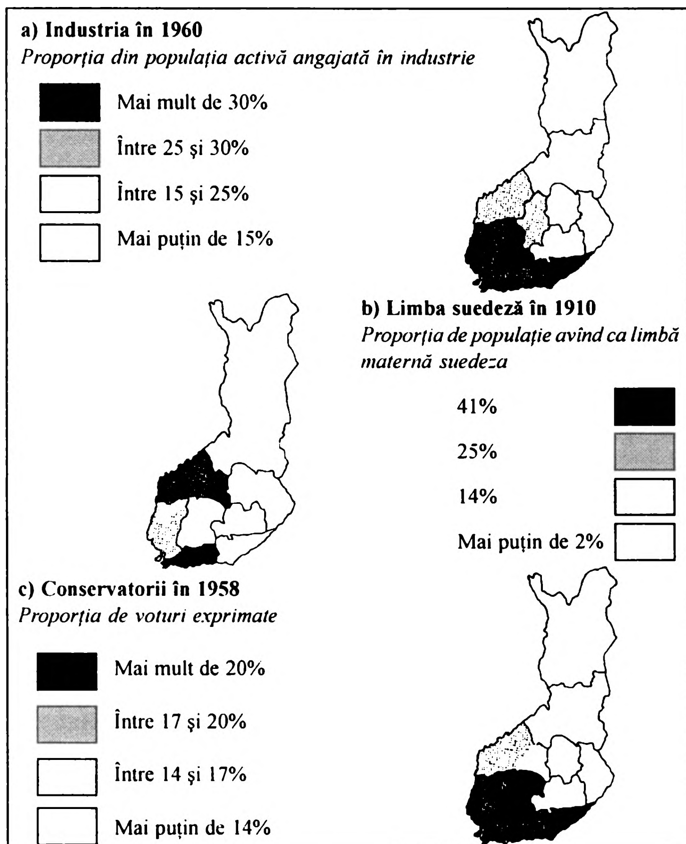
Harta 63 – Finlanda



Astfel încît, social–democrația finlandeză nu se definește ca o veritabilă social–democrație, legată de structurile familiale de tip sursă, ci ca o negare a comunismului (harta 63 b). Un adevărat caracter social–democrat ar fi avut drept transpunere geografică o apropiere de cultura suedeză, mai puțin egalitară deoarece e stabilită de familia sursă. Or, Partidul social–democrat nu manifestă în Finlanda nici o afinitate cu cultura suedeză : nu e mai puternic în provinciile cu o însemnată minoritate suedeză, ca Uusimaa și Vaasa ori teritoriile învecinate[17]. În

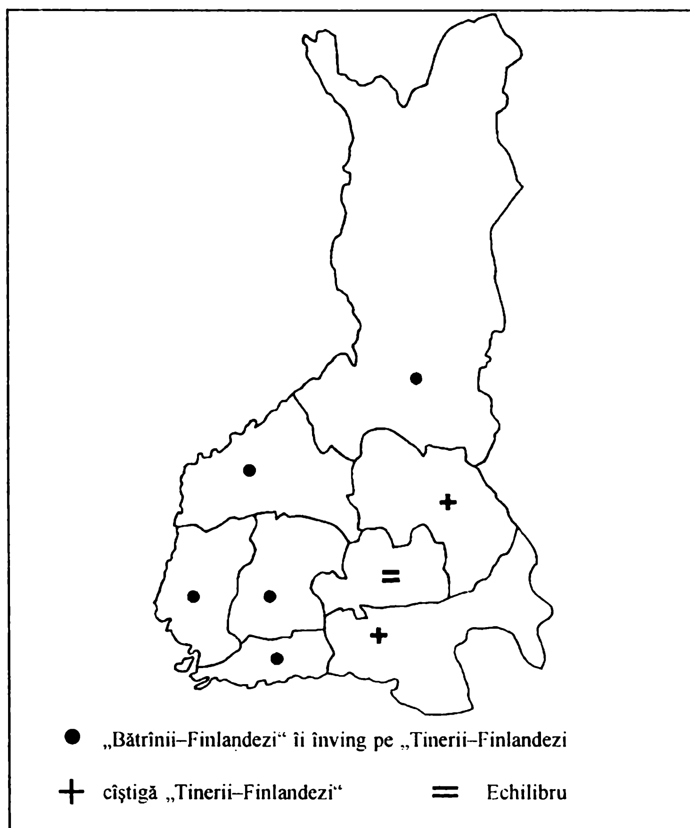
[17] În 1958, de exemplu, Partidul social–democrat învinge comuniștii în provincia Uusimaa (care include Helsinki) cu 25,1% față de 19,9% din voturi. PC cîștigă în Vaasa cu 18,2% față de 17,3%.

Harta 64 – Finlanda



provincia Turku ja Pori, unde influența suedeză e importantă dar nu copleșitoare, Partidul comunist învinge, în 1958, Partidul social-democrat cu 25,8% de voturi față de 24,5%. În provincia Kymi, o rămășiță din fosta regiune Viborg (Viipuri), lipsită de jumătatea sa estică intrată în stăpînirea URSS, și unde familia comunitară domină cu o extremă puritate, Partidul comunist nu obține la aceeași dată decît 13,5% din voturi, față de 35,5% realizate de social-democrație. Opțiunea între cele două tipuri de socialism nu depinde de diferențele antropologice interne din spațiul finlandez. Determinantul fundamental al alegerii este intensitatea perceperii amenințării rusești, ea însăși în funcție de distanța de Leningrad.

Harta 65 – Finlanda : „Tinerii“ şi „Bătrînii–finlandezi“ în 1911



Geografia electorală a partidelor burgheze de la începutul secolului XX evidenţiază şi un „efect Leningrad“ sau un „efect Petersburg“, dacă respectăm denumirile din epocă. Grupurile cele mai ostile Rusiei prosperă în provinciile sud–estice ; forţele cele mai favorabile compromisului se implantează în provinciile vestice şi nordice.

Cu ocazia alegerilor pentru Eduskunta din 1911, Tinerii–Finlandezi, care luptă împotriva tuturor măsurilor de integrare în Imperiul rus, au cîştig de cauză asupra Bătrînilor–Finlandezi, gata la unele compromisuri în cele două regiuni orientale ale Viborgului, pe atunci intact, şi în Kuopio, care cuprindea atunci, în plus faţă de actuala provincie Kuopio,

pe aceea a Careliei de Nord (harta 65). În provincia Mikkeli, geografic intermediară, cele două grupuri se află aproape la egalitate[18]. Din 1911, amenințarea rusească e aprofundată de sistemul politic finlandez.

Fascismul finlandez

În perfectă conformitate cu modelul antropologic dezvoltat în această carte, naționalismul finlandez, produs de familia comunitară, se prezintă slab din punct de vedere numeric şi de structură autoritară. Încă de la instituirea republicii, partidul de coaliție națională (Kokoomus sau Partidul conservator) se afirmă ca antiliberal ; el nu acceptă decît cu părere de rău parlamentarismul şi lasă să se întrevadă, pe întreaga perioadă dintre cele două războaie, o mare sensibilitate față de tematica fascistă. Între 1929 şi 1932, Mişcarea Lapua reuneşte întreaga extremă dreaptă finlandeză într-o tentativă de destabilizare a regimului parlamentar. În 1930, Mişcarea obține interzicerea Partidului comunist. Blocată în dezvoltarea sa de alianța dintre agrarieni şi social-democrați, nu poate merge mai departe. Dizolvată, Mişcarea Lapua se reconverteşte în partid politic, Mişcarea patriotică populară, cu o ideologie explicit fascistă, dar care nu realizează decît rezultate electorale mediocre : 8,3% din voturi în 1932 şi 6,6% în 1936. Cel mai interesant fenomen din epocă este, fără îndoială, capacitatea acestui grup fascist de invadare, doctrinar şi fizic, a Partidului conservator. Fireşte că dreapta finlandeză nu e liberală, ci dimpotrivă. În 1936, Partidul conservator trebuie curățat de nenumărații săi aderenți fascişti[19]. În sistemul politic finlandez, combinația de fascişti puri şi conservatori autoritari e întotdeauna, în mare măsură, minoritară : în perioada interbelică, ei nu cîştigă 20% din corpul electoral decît o singură dată, în 1939. Aşadar, familia comunitară finlandeză produce fascism, dar unul minoritar cîntărind, în general, de două ori mai puțin, din punct de vedere electoral, decît mişcarea socialistă (20% față de 40%, simplificînd lucrurile).

---

[18] *Statistik arsbok 1912*, pp. 592–593.

[19] M. Rintala, „Finland", în H. Rogger şi E. Weber, *The Right in Europe*, p. 439.

Ideologia naționalistă în Finlanda

Dreapta finlandeză din anii 1920–1940 nu e doar anticomunistă, antisocialistă sau antisocial–democrată. Produs al epocii de decreștinare, ea propune ca obiect de înlocuire o ideologie naționalistă, a cărei analiză arată că e mai mult de tip fascist decît nazist. Între cele două războaie, în Finlanda se răspîndește un naționalism organizat și coerent, ce sfîrșește prin a domina elitele burgheze, administrative și universitare. Societatea academică din Carelia structurează ideologia naționalistă dîndu-i deopotrivă o organizare și o doctrină. Această societate, al cărei scop oficial e cultural, dar avînd o structură paramilitară, controlează, din 1926, majoritatea grupurilor și ziarelor studențești[20]. Principalul său vis e Marea–Finlandă, proiect expansionist absolut clasic, dar putînd fi considerat ca delirant dacă facem o paralelă între ponderea demografică a Finlandei și, respectiv, a URSS. Prin comparație, proiectele de expansiune mussoliniene par modeste, realiste. Aceasta fiindcă naționalismul finlandez dorea să se extindă în dauna colosului rus : anexarea Careliei orientale, a peninsulei Kola, a Ingriei și, de ce nu, alipirea popoarelor fino–ugrice de la Volga și din Urali. Societatea academică a Careliei visează la o dezmembrare a Rusiei. Astfel, alianța militară cu Germania apare logică. Numai că, naționalismul finlandez, chemat printr-un plan divin să regenereze Europa, nu e, ca de obicei, rasist. Dimpotrivă, fascismul finlandez dă la iveală un antirasism caracteristic :

„*În această luptă, nu națiunile pure din punct de vedere rasial vor cîștiga marele premiu al dominației mondiale, ci, dimpotrivă, națiunile care amestecă în cadrul lor sîngele a două sau mai multe rase, într-o luptă internă. Finlandezii, în sîngele cărora se combat la modul serios, dar echilibrat, rasele scandinave, baltice din Est și din Cro-Magnon, sînt din punct de vedere rasial dinamice...Scandinavii și rușii, relativ puri rasialmente, au mai puține șanse de izbîndi în Nord și, prin urmare, în Europa*"[21].

Ne aflăm aici în centrul unei viziuni fasciste despre națiune, autoritară și egalitară, produsă de familia comunitară, autoritară și egalitară. Ideologia fascistă se opune printr-o trăsătură fundamentală

---

[20] A. F. Upton, „Finland", în S.J. Woolf și col., *Fascism in Europe*, p. 198.
[21] M. Rintala, *op. cit.*, p. 419.

ideologiei naționaliste etnocentrice, reflex al familiei sursă, autoritară și inegalitară, care nu poate concepe contopirea raselor decît ca pe o degenerescență.

În realitate, egalitarismul, care încurajează o viziune simetrizată a popoarelor pămîntului, egale ca niște frați, este reperabil în ansamblul culturii „diplomatice" finlandeze. Partidul agrarian, care prin natura sa ar trebui să se mulțumească cu regiunile rurale, situate în provinciile din Nordul finlandez pe care le controlează totalmente, nu se poate împiedica, din cînd în cînd, să viseze la o Internațională țărănească, în stare să-i unească pe toți agrarienii din Europa. „Țărani din toate țările, uniți-vă"[22].

Între Suedia și Rusia

Sistemul ideologic finlandez se deosebește așadar net de echivalentele sale scandinave, îndeosebi cel suedez, prin prezența unei mișcări comuniste substanțiale și, în general, a unui radicalism persistent în ansamblul mișcării socialiste. Greu de înțeles, dacă o gîndim în termeni de structuri industriale sau de tradiții religioase, specificitatea finlandeză nu pune deloc probleme de interpretare dacă acceptăm ipoteza unei determinări a sferei ideologice cu ajutorul structurilor familiale. Familia comunitară, fundament al sistemului antropologic finlandez, determinant necesar al ideologiei comuniste, nu există în lumea suedeză, norvegiană sau daneză. Prezența unui fascism finlandez, clar identificabil deși minoritar, negativ naționalist al comunismului, se explică în același fel, deoarece familia comunitară este indispensabilă pentru emergența unui naționalism autoritar și nerasist.

Cu toate acestea, nici fascismul și nici comunismul nu domină sistemul politic finlandez, a cărui orientare, începînd din 1936, este de tip „scandinav reformist", în pofida lipsei infrastructurii familiale corespunzătoare. Alianța dintre social-democrați și agrarieni permite stabilirea unei căi medii : economie liberală și stat providență, combinație mult mai apropiată de modelul suedez decît de cel rusesc. Am fi tentați să explicăm această atenuare a componentei radicale egalitare a sistemului ideologic finlandez prin influența culturală a Suediei, independent de substratul antropologic. Regatul Suediei, după ce a impus Finlandei luteranismul, implantat împotriva naturii într-o țară puțin

[22] J. Mylly, „The agrarian center party in Finnish politics", p. 107.

dotată pentru conceptul de alegere divină, ar fi reuşit să-i transmită social–democraţia, ideologie insensibilă la tematica egalitară, fiindcă e produsă de familia sursă ca şi protestantismul. Ar fi absurd să negăm existenţa anumitor influenţe culturale. Însă, examinarea amănunţită a hărţii politice a Finlandei sugerează o concluzie diferită, atribuind moderaţia sistemului ideologic finlandez, în mod paradoxal, mai curînd Rusiei decît Suediei. Vecinătatea ameninţării ruseşti, în Carelia mai ales, e aceea care permite dezvoltarea social–democraţiei finlandeze şi blochează în ansamblu dezvoltarea comunismului la aproximativ 25% din corpul electoral. Putem concepe istoria diferită a unei Finlande imaginare, situate departe de Leningrad, ca şi Toscana sau Emilia–Romagna, şi în care Partidul comunist ar fi obţinut, ca în Italia centrală, mai curînd 45% din sufragii decît 25%. Să zicem 35–40% dacă includem în model o influenţă suedeză. Această interpretare, ce presupune o atenuare a determinării antropologice în vecinătatea nucleului rusesc al familiei comunitare, ar fi negreşit verificată printr-o analiză detaliată a istoriei recente a ţărilor baltice şi a Ungariei, dominate de familia comunitară, dar unde comunismul a fost impus mai mult de armata sovietică decît de evoluţia proprie sistemului politic local.

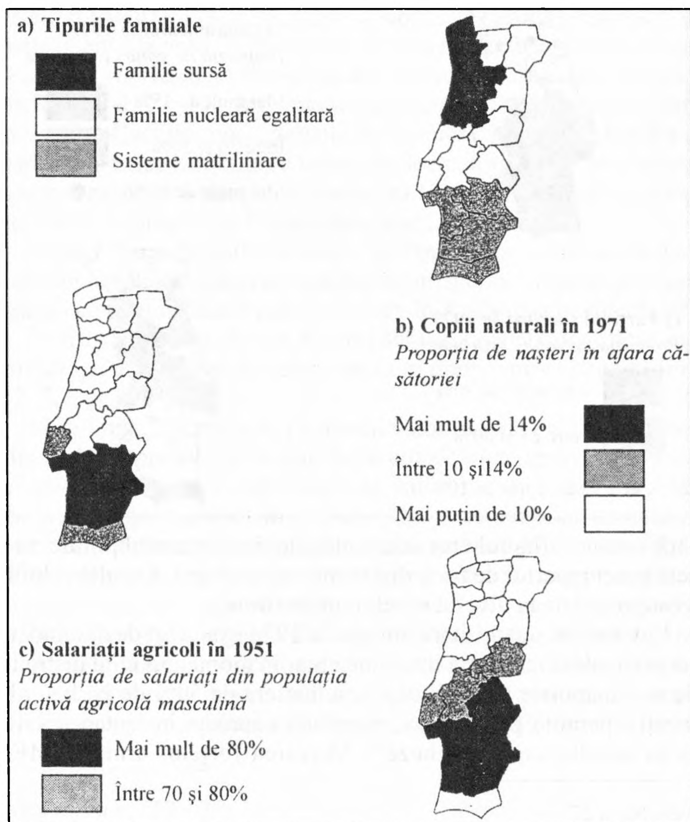
Portugalia meridională

Lovitura de stat militară din 1910 a dus la instaurarea unei Republici portugheze. Ea nu permite apariţia unei vieţi ideologice moderne. La acea dată, Portugalia e încă analfabetă în proporţie de 75%. Nu se pune problema unei participări a maselor la viaţa politică naţională. Modul de votare adoptat de republicani instituţionalizează incapacitatea poporului : analfabeţii sînt excluşi de la sufragiul universal[23]. Determinanţii antropologici funcţionează, dar nu îngăduie o stabilizare reală a sistemului prin stabilirea de mari zone politice, corespunzătoare diferitelor tipuri familiale care ocupă spaţiul portughez. Se întrevede deja, în partea centrală a ţării, structura individualistă corespunzătoare familiei nucleare egalitare, manifestată, ca în Spania în secolul XIX, prin existenţa unei elite burgheze republicane, a unei mici mişcări muncitoreşti de tendinţă anarhistă şi a unei armate ezitînd între dorinţa de libertate

[23] J. Marcadé, *Le Portugal au XX^e siècle 1910–1985*, p. 68.

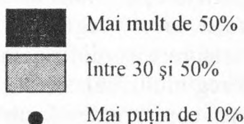
și teama de dezordine. În Nord–Vest, regiune de familie sursă, se percepe o respectare firească a ierarhiei, exprimată mai ales printr-o mare fidelitate față de Biserica catolică, față de un Centru decreștinat și anticlerical. La Sud, unde analfabetismul e și mai profund, nu se întrevede nimic. Lovitura de stat militară din 1919 prilejuiește o fază intermediară de mare instabilitate, perioadă în care se succed regimuri republicane anticlericale, tentative militare de restaurare a ordinii și, în cele din urmă, stabilitate autoritară cu ajutorul regimului salazarist, între 1926 și 1974. Ar fi inutil să căutăm o strînsă corespondență între fazele istoriei portugheze și atitudinile profunde ale maselor. Portugalia

Harta 66 – Portugalia



Harta 67 – Portugalia

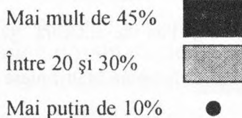
a) Practica religioasă în 1977
Prezența la slujba duminicală (indivizi de 15 ani și mai mult)





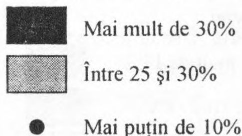


b) Comunismul în 1979
Proporția de voturi exprimate





c) Partidul socialist în 1979
Proporția de voturi exprimate



își trăia atunci sfîrșitul erei sale preideologice : aparatul politic nu reflectă exact raportul de forțe dintre marile ideologii. Rezultă echilibre precare realizate la nivelul elitelor alfabetizate.

Lovitura de stat militară din aprilie 1974 e punctul de deschidere a unei perioade diferite. Ea intervine chiar în momentul cînd districtele cele mai înapoiate ale țării depășesc bariera de 50% de bărbați alfabetizați și permite, prin urmare, exprimarea aproape instantanee a atitudinilor ideologice portugheze[24]. Mișcarea forțelor armate (MFA),

[24] Vezi harta 27.

autoarea loviturii de stat din 1974, este depăşită de „revoluţia garoafelor". Între 1975 şi 1980, o succesiune de consultări electorale, realizate prin vot universal, atrage după sine o autodefinire ideologică a diverselor regiuni portugheze. În cinci ani, alinierea pe infrastructurile familiale e aproape realizată.

Sistemele familiale portugheze

Sistemele familiale din Portugalia nordică şi centrală sînt o prelungire a echivalentelor lor spaniole (harta 66 a). În Nord–Vest, familia sursă din districtele Aveiro, Braga, Coimbra, Porto, Viana do Castelo şi Viseu (P 1, 3, 6, 13, 16 şi 18) continuă familia sursă galiciană, situată imediat la nord. În Nord–Est, familia nucleară egalitară, asociată adesea cu proprietatea ţărănească din districtele Braganza, Guarda şi Vila Real (P 4, 9 şi 17), prelungeşte sistemul antropologic din Leon şi din Vechea–Castilie, situat dincolo de frontieră. În Centru, familia nucleară egalitară se combină cu marea exploataţie agricolă din districtele Castelo Branco, Portalegre şi Santarem (P 5, 12 şi 14) şi reproduce sistemul antroplogic din Estamadura spaniolă.

În Sud, paralelismul încetează. În Portugalia meridională găsim un sistem familial ce nu-şi are echivalent în Spania, chiar dacă anumite trăsături corespunzătoare pot fi decelate în Andaluzia occidentală[25].

În districtele Beja, Evora, Faro şi Setubal poate fi identificat un tip familial specific, diferit de cele patru mari tipuri care-şi împart Europa (P 2, 7, 8 şi 15).

Matriliniar, el combină, pe planul valorilor, un egalitarism foarte strict de la raporturile între fraţi la un autoritarism specific raportului părinţi–copii. Această combinaţie de valori nu implică o organizare comunitară a gospodăriei. În stadiul actual al cercetărilor, acest sistem e prost definit. E mai sigură existenţa decît natura şi logica sa profunde. La Sudul Portugaliei, rate de sinucidere foarte ridicate şi un procent spectaculos de copii naturali evidenţiază caracterul special al organizării familiale. Distribuirea geografică a acestor parametri, îndeosebi a naşterilor nelegitime, permite situarea în spaţiu a acestui tip antropologic ceva mai misterios. Pentru studierea ideologiilor portugheze, important e să se ştie că Alentejo şi Algarve, din sudul Portugaliei, nu sînt

[25] Vezi *supra*, pp. 58–63.

ocupate de familia nucleară egalitară şi că sistemul familial local conţine o trăsătură autoritară derivată din tendinţa matriarhală.

Ideologiile portugheze în 1979

Fiecăruia din cele trei tipuri familiale care ocupă spaţiul portughez îi corespunde un sistem ideologic specific[26]. La Nord, familia sursă dă naştere cuplului clasic creştin–democraţie/social–democraţie.

Partido do centro democratico social (CDS) este afiliat la Uniunea democrat–creştină europeană, iar ideologia sa îmbină efectiv preocupările sociale şi conservatorismul tradiţionalist. CDS depăşeşte limitele districtelor de familie sursă din Nord–Vest înspre regiunile de familie nucleară egalitară şi de proprietate ţărănească din Nord–Est. E vorba de o creştin–democraţie relativ redusă, nondominantă, chiar în regiunile de familie sursă, unde CDS nu obţine în general mai mult de 25–30% din sufragii. În Nordul Portugaliei, practica religioasă nu e de un nivel excepţional, mai ales pentru o regiune rurală. Existenţa unui sector decreştinat destul de vast lasă social–democraţiei spaţiul necesar dezvoltării sale, ca în Austria sau în Belgia.

Partido social democrata (PSD), prezentat adesea, din cauza pactelor sale *naţionale* cu CDS, drept un partid de dreapta, se prezintă bine în Nordul ţării, ca un concurent de stînga al creştin–democraţiei. PSD are mai mulţi aderenţi ca CDS.

Partido socialista (PS) e perceput în anii 1975–1976 mai ales ca un baraj în faţa comunismului. În acea vreme, e un partid naţional, prezent în mod uniform pe tot teritoriul. În 1979, cînd a dispărut ameninţarea comunistă, el se repliază pe terenul său antropologic specific, familia nucleară egalitară din centru, chiar dacă-şi păstrează cîteva puncte de sprijin importante, dar dispersate, în districtele Porto, Coimbra şi Faro[27]. În faţa PSD, implantat în regiune de familie sursă, PS portughez reprezintă bine varianta „anarho–socialistă“ a mişcării socialiste (harta 67 c). Este echivalentul strict al Partidului socialist muncitoresc spaniol (PSOE), implantat în mod preferenţial, ca şi el, în teren familial nuclear

---

[26] O prezentare a diferitelor partide portugheze între „revoluţia garoafelor“ şi 1985 în W. C. Opello, *Portugal's Political Development*, pp. 94–108.

[27] Despre schimbarea activităţii politice a Partidului socialist între 1974 şi 1980, vezi W.C. Opello, *op. cit.*, pp. 128–138. Analiza geografică pune în evidenţă o instabilitate electorală specifică Partidului socialist.

egalitar şi în regiune de mare exploataţie agricolă. Spania, din contra, nu are un partid social–democrat demn de acest nume, fiindcă regiunile de familie sursă corespund acolo, cel mai adesea, cu provincii avînd mai degrabă o structură autonomistă decît socialistă, ca Ţara Bascilor sau Catalonia[28].

Puternic în centrul ţării, Partidul socialist trebuie să înfrunte pe terenul său pătrunderile prin vecinătate ale PSD, din Nord, precum şi ale Partidului comunist, foarte puternic în Sud.

Existenţa unui Partid comunist deloc neglijabil dă o notă de originalitate Portugaliei în interiorul peninsulei Iberice. Fără a fi dominant sau chiar realmente ameninţător, Partido communista portugues (PCP) obţine, împreună cu sateliţii săi succesivi, de la 15 la 18% din voturi între 1974 şi 1983. Cu mult mai mult decît omologul său spaniol, care nu atinge 10% din voturile exprimate imediat după căderea franchismului. Geografia electorală a PCP e cu adevărat fascinantă (harta 76 b). Aproape inexistent în Nord, în general cu mai puţin de 10% din voturi, slab în Centru, în trei districte din Sud – Beja, Evora şi Setubal – e dominant, în 1979, cu respectiv 50,7, 48,9 şi 47% din voturi. Nici o variabilă de tip socio–economic nu permite explicarea acestei situaţii de dominare absolută. Comentariile obişnuite leagă forţa PCP din aceste districte de prezenţa lucrătorilor din industrie din districtul Setubal (care include o parte din periferia Lisabonei) şi mai ales de existenţa unei mase de muncitori agricoli în districtele Beja şi Evora (adică în Alentejo). Problema este că muncitorii din industrie sînt la fel de numeroşi în districtele Porto şi Braga, unde ei asigură mai mult stabilitatea Partidului socialist şi a Partidului social–democrat decît puterea Partidului comunist. În ce priveşte muncitorii agricoli, ei nu indică în nici o altă regiune din Europa un asemenea tropism bolşevic. Nici în Italia de Sud, nici în Bazinul parizian, nici în Anglia şi nici măcar în Spania de Sud vecină, proletarii rurali nu manifestă o predispoziţie specială pentru comunism. În Andaluzia au fost anarhişti, apoi socialişti, adică anarho–socialişti. Explicarea prin proletariatul agricol nu ţine nici în însuşi interiorul Portugaliei. Districtul Portalegre, mai curînd bastion socialist decît comunist, nu e caracterizat mai puţin prin marea exploataţie rurală decît Beja ori Evora. Ca să înţelegem geografia comunismului portughez, trebuie să ne întoarcem la domeniul familial. PCP se dezvoltă

[28] PSOE nu apare ca structură „social–democrată" decît în Asturii, unde disciplina muncitorească e în contrast cu comportarea anarhistă observabilă în alte părţi.

în zona matriliniară şi autoritară din Sud. Concordanţa dintre proporţia de naşteri nelegitime şi votul comunist este aproape perfectă.

În districtul Faro (corespunzător provinciei Algarve), prezenţa aceluiaşi sistem familial nu e de ajuns pentru a asigura o hegemonie comunistă. Proprietatea rurală acţionează ca o frînă, ceea ce înseamnă că marea exploataţie este un catalizator necesar. Totuşi, PCP obţine aici 20% din voturi în 1979, faţă de 34% ale Partidului socialist. În această regiune, egalitară şi autoritară pe plan familial, dar unde structura socio-economică încurajează conservatorismul, PS reprezintă „dreapta moderată".

Cazul districtului Alentejo, structural comunist, dar unde nu domină familia comunitară clasică, conduce pînă la urmă la o verificare spectaculoasă a ipotezei care asociază structurile familiale cu ideologiile. Comparaţia cu Spania meridională, din imediata apropiere, unde structuri economice identice produc aliniamente ideologice diferite, evidenţiază rolul autonom al familiei, chiar dacă tipul antropologic care ocupă Sudul Portugaliei nu e bine definit.

Comunismul, muncitorii şi ţăranii

La sfîrşitul acestei analize privind implantarea comunistă (şi secundar fascistă) în Europa occidentală, se dovedeşte destul de greu de asociat răspîndirea ideologiei marxist-leniniste cu prezenţa proletariatului industrial. Cele trei mari regiuni comuniste – Italia centrală, Finlanda centrală şi de Nord şi Portugalia meridională – constituie pentru Europa embrionul unei periferii, situate în afara axei principale de dezvoltare industrială, care merge din Anglia în Italia de Nord, prin Belgia şi Rhenania. Poate fi decelat un anumit tropism rural, ce reproduce, într-un anume fel, tropismul rural al comunismului la scară mondială. Rusia, China, Vietnamul şi Serbia erau, în ajunul revoluţiilor lor comuniste, mari naţiuni rurale. Coincidenţă ce rezultă din faptul că familia comunitară nu e vectorul ideal al modernităţii, culturală sau economică. Familia sursă favorizează alfabetizarea ; familia nucleară absolută, industrializarea[29]. Familia comunitară se supune modernităţii, deşi nu aceasta o defineşte.

Proletariatul industrial din regiunile de familie comunitară manifestă o reală predispoziţie la comunism, cu atît mai netă cu cît e mai

[29] Cf. *supra*, capitolele 4 şi 5 consacrate alfabetizării şi industrializării.

decreştinat. Se poate afirma acelaşi lucru şi relativ la proletariatul agricol. În alte sisteme antropologice, însă, proletariatele agricole şi industriale vor avea alte structuri ideologice : social–democrată, democrat–creştină, anarhistă, laburistă... În realitate, o singură categorie, rurală, pare a manifesta o predispoziţie particulară pentru comunism şi anume *arendaşii în parte,* atunci cînd sînt instabili, ceea ce e cazul general. Într-adevăr, arendarea în parte instabilă concordă *întotdeauna* cu familia comunitară. Ea produce simultan o orientare de stînga şi o aderare la valorile autoritare şi egalitare ale tipului antropologic. De aceea seamănă hărţile europene ale comunismului cu cele ale arendării în parte, îndeosebi în Franţa şi în Italia[30]. Ciudat destin pentru o ideologie care declară în gura mare necesitatea dictaturii proletariatului.

[30] Vezi hărţile 15, reprezentînd arendarea, şi 57 reprezentînd comunismul. Arendarea nu apare în Finlanda şi în Portugalia meridională decît sub formă de urmă, dar există acolo încă din secolul XVIII.

CAPITOLUL XII

Doar Libertatea
Marea–Britanie, Țările de Jos, Danemarca, Norvegia

Marea Britanie

Familia nucleară absolută, care domină în foarte mare măsură Anglia preindustrială, nu susține decît o singură valoare pozitivă, libertatea. În acest sistem, adultul tînăr trebuie să iasă repede de sub autoritatea paternă, să-și întemeieze propria familie și să trăiască liber de orice tutelă familială. Această trăsătură de organizare a familiei engleze o apropie de familia franceză din Nord, nucleară egalitară. Dar, spre deosebire de familia „nucleară egalitară", familiei „nucleare absolute" puțin îi pasă de principiul de egalitate. Tatăl este liber să-și împartă bunurile între copii așa cum dorește, prin testament. Lipsa principiului de egalitate nu implică o acceptare a celui de inegalitate, caracteristic pentru familia sursă, germană de exemplu. Familia nucleară absolută stabilește doar un principiu de *indiferență* față de noțiunile opuse de egalitate și de inegalitate. Ea este modelul individualist prin excelență, în măsura în care reduce la minimum solidaritățile familiale. Pretinde nu numai independența reciprocă a generațiilor, ci și independența reciprocă a fraților, toți copiii fiind tratați ca niște cazuri separate. Familia nucleară egalitară și familia sursă stabilesc, dimpotrivă, între frați relații teoretice *a priori* de egalitate și, respectiv, de inegalitate.

Libertate fără egalitate : aceste trăsături fundamentale ale familiei nucleare absolute definesc esențialul sistemului ideologic englez. Țară a libertății individuale, Anglia nu înregistrează de-a lungul istoriei sale nici o predispoziție pentru egalitate. Dezvoltarea instituțiilor sale politice

evidențiază destul de bine disocierea dintre idealurile de libertate și de egalitate, atît de inevitabil legate în spiritul revoluționarilor francezi.

Cu o precocitate realmente surprinzătoare, Anglia definește, apoi aplică principiul libertății individuale. Din secolul XVIII, ea poate fi considerată drept o monarhie constituțională. Evoluează spre toleranța religioasă, libertatea presei sau noțiunea de suveranitate absolută a Parlamentului. Viața sa politică e ritmată de alegeri în care se înfruntă Whigi și Tory. Deja, curentele de opinie asigură răsturnări ale majorității parlamentare. Englezii din secolul XVIII sînt liberi, dar nu sînt egali. Corpul electoral e redus, baroc în definiția sa. Iar Marea Britanie va fi ultima dintre marile națiuni ale Europei occidentale care introduce sufragiul universal, primă aplicare a principiului de egalitate în viața politică. Instituit în Franța din 1848, în Germania din 1871, votul universal e adoptat în Marea Britanie doar în 1918. În ajunul primului război mondial, adică după reformele electorale din 1832, 1867 și 1884, patru pînă la cinci milioane de britanici sînt încă privați de dreptul de vot. Reforma din 1918, care acordă drept de vot tuturor bărbaților majori și femeilor de la 30 de ani în sus, nu înseamnă încă o acceptare absolută a principiului de egalitate : dreptul de dublu vot al anumitor indivizi, ca universitarii sau proprietarii de bunuri industriale ori comerciale, este menținut. Principiul „Un om, un vot", adică egalitate a drepturilor politice, nu e perfect realizat decît începînd cu alegerile generale din 1950.

Combinația franceză a principiilor de libertate și de egalitate duce foarte logic la ideea unui corp omogen de cetățeni egali în drepturi, la noțiunea de suveranitate populară. Libertatea engleză, lipsită de susținerea egalității, se mulțumește cu un corp electoral restrîns și manifestă o lipsă indiscutabilă de interes pentru noțiunea de *reprezentativitate*. Chiar și azi, cînd sistemul electoral britanic, *majoritar la un tur,* dă mai mulți deputați partidului care a primit mai puține voturi, alegerea e considerată perfect valabilă. Ca o ironie, această situație se prezintă la foarte puțin timp după introducerea votului universal pur și simplu. În 1951, conservatorii obțin 321 de deputați cu 13 718 199 voturi, iar laburiștii doar 295 de deputați cu 13 948 883 voturi, adică 26 de deputați mai puțin cu 230 684 voturi în plus[1]. Revenirea la putere a conservatorilor e considerată perfect legitimă de un popor care nu pune echivalența aritmetică în centrul preocupărilor sale.

[1] Rezultate extrase din F.W.S. Craig, *British Parliamentary Election Statistics, 1918--1968*, p. 14.

Aşadar, Anglia marchează, pînă la capătul evoluţiei sale democratice, o anumită indiferenţă faţă de principiul de egalitate. Rămîne ţara libertăţii pure, a unei libertăţi pe care o dorim extinsă la toţi, dar care nu implică echivalarea oamenilor.

Primul liberalism e religios

Din secolul XVII, familia nucleară absolută dă naştere în Anglia unei forme specifice de protestantism, arminianismul[2]. Doctrină protestantă, arminianismul îi refuză preotului orice funcţie esenţială în raportul dintre om şi Dumnezeu. Spre deosebire de luteranism ori calvinism, însă, arminianismul nu acceptă doctrina autoritară şi inegalitară a predestinării. El reafirmă principiul liberului arbitru, pe care-l împarte cu catolicismul. Arminianismul nu e totuşi egalitar ca religia romană. Nu crede în anularea păcatului originar prin botez. Grupurile arminiene păstrează în practică o concepţie neegalitară a alegerii divine, care duce doar o parte din oameni la mîntuire. Cu toate acestea, aleşii arminianismului nu sînt predestinaţii calvinismului. Ei sînt mai curînd o elită autoproclamată. Metafizica arminiană, liberală fără a fi egalitară, reflectă, desigur, cu exactitate, valorile fundamentale ale familiei nucleare absolute, liberală dar neegalitară. Sectele puritane radicale, care domină Anglia sub Cromwell, reprezintă acestă tendinţă în toată puritatea sa. Biserica anglicană îmbină o metafizică preponderent arminiană cu un anume respect pentru preoţi şi episcopi, atitudine ce o apropie de catolicism şi menţine un anumit grad de transcendenţă religioasă. Sectele din secolul XVII şi Biserica anglicană din secolul XVIII contribuie deopotrivă la apariţia toleranţei religioase, primă manifestare serioasă a unui drept al indivizilor la opinie. „Independenţii" care controlează Anglia sub Cromwell, acceptă ideea unei pluralităţi a Bisericilor protestante. Biserica anglicană, după ce preia controlul situaţiei începînd cu restaurarea din 1669, evoluează spre *latitudinarism,* poziţie de inspiraţie arminiană ce încurajează o indiferenţă radicală faţă de orice dezbatere teologică mergînd dincolo de existenţa lui Dumnezeu. Pe scurt, radicalismul sectelor favorizează proliferarea unor opinii diverse sfîrşind prin constituirea unor Biserici separate. Arminianismul anglican acceptă proliferarea opiniilor în chiar interiorul Bisericii naţionale. Liberalismul arminian exclude catolicismul din zona sa de

---

[2] Despre arminianism, cf. *supra*, pp. 118–122.

practicare, nu din slăbiciune, ci pentru că acesta încarnează spiritul însuşi al dictaturii clericale.

Din 1644, revoluţia engleză produce una dintre cele mai frumoase afirmări absolute a libertăţii umane, *Areopagitica* de John Milton sau *Discurs despre libertatea de a tipări fără autorizaţie ori cenzură*. Această libertate este încă percepută ca fiind esenţialmente religioasă[3].

Interferenţe ale religiosului cu ideologicul între 1620 şi 1880

În Anglia, ca şi în Franţa sau în Germania, decreştinarea trebuie să transfere manifestarea valorilor familiale din planul religios în cel ideologic. Încetînd de a mai crede într-o lume de dincolo metafizică, oamenii se străduiesc să construiască un *viitor social,* structurat pe aceleaşi valori – liberale şi egalitare în Franţa, autoritare şi inegalitare în Germania, liberale şi neegalitare în Anglia. Dacă transferul religiosului înspre ideologic e clar, simplu, brutal chiar în Franţa şi în Germania, el e mult mai complex şi progresiv în Anglia, unde poate fi decelată o lungă fază intermediară de interferenţe între doctrinele religioase şi politice.

În Franţa şi în Germania, credinţa într-o societate terestră ideală îi succede, aproape mecanic, unei credinţe într-o cetate a lui Dumnezeu : o metafizică înlocuieşte o alta. Catolicismul şi luteranismul menţin, pînă la căderea lor, un ideal de transcendenţă absolută, aşezînd în afara lumii sensibile paradisul. Ideologia revoluţionară franceză sau ideologia social–democrată germană nu se pot dezvolta, cu atitudinile lor specifice faţă de autoritatea statală sau de libertatea socială, decît după demararea procesului de decreştinare. Prăbuşirea religioasă coboară din nou pe pămînt valorile familiale. Şi în Anglia apariţia ideologiilor moderne, socialistă sau naţionalistă, poate fi asociată cu procesul de decreştinare, intrat în faza sa decisivă înspre 1880. Dar în contextul englez, raportul dintre religie şi ideologie nu se poate reduce la o simplă succesiune în timp. Între 1620 şi 1880 sînt identificabile fenomene, variate şi numeroase, de suprapunere.

Arminianismul radical, care acceptă liberul arbitru dar respinge preotul, elimină orice transcendenţă reală a sistemului religios. Fără a nega existenţa lui Dumnezeu, el conduce la o divinizare a omului sau

---

[3] În culegerea sa de texte comentate, *Les Libéraux*, Pierre Manent pune bine în evidenţă caracterul religios al primei gîndiri liberale şi face din Milton primul dintre marii liberali.

măcar a aleşilor, purtători ai luminii celeste. Pentru un asemenea sistem religios, opoziţia dintre cer şi pămînt nu mai e prea limpede. Credinţa în Dumnezeu e reală, dar Dumnezeu însuşi e permanent pe pămînt prin aleşii săi. Noţiunea de lume de dincolo metafizică ce-i răsplăteşte pe oameni după moarte îşi pierde din importanţă. *În mod inevitabil se manifestă o dorinţă de a realiza pe pămînt paradisul.* În centrul protestantismului radical englez, indiferent că e vorba de acela al puritanilor din secolul XVII sau de acela al nonconformiştilor din secolul XIX, domneşte mitul *noului Ierusalim* : cetate ideală, deopotrivă celestă şi terestră, la care nu se ajunge, pasiv, prin moarte, ci care trebuie construită cu strădanii în timpul vieţii. Adesea îi e asociată tema unei călătorii în căutarea acesteia. Începînd de prin 1620, istoria engleză e presărată de încercări de construire a noului Ierusalim. Momentele importante ale acestei căutări se situează bineînţeles în secolele XVII şi XIX, în timpul cărora sectele reprezintă jumătate din sistemul religios englez. În prima jumătate a secolului XVII, puritanii întemeiază în America lumea nouă, religioasă şi democratică, ce va deveni Statele Unite. În 1620 acostează *Mayflower* la ţărmul actualului Massachusetts. În secolul XVII, chiar şi în Anglia, concepţiile liberale depăşesc domeniul religios îndreptîndu-se către cel politic. Iar asta nu numai în timpul primei revoluţii. Aşa numita Glorious Revolution din 1688 permite foarte repede instituirea unei monarhii constituţionale. Locke, în lucrarea sa, *Two Treatises of Government,* din 1690, face teoria unui liberalism politic ce absolutizează dreptul de proprietate şi acceptă prin urmare inegalitatea socială. E o gîndire pură reflectînd cu fidelitate valorile antropologice fundamentale ale Angliei, liberale dar neegalitare.

Alunecarea de neoprit a religiosului înspre politic explică precocitatea dezvoltării liberale engleze, care nu aşteaptă, ca liberalismul francez, decreştinarea. În numele apărării protestantismului, e instalată o monarhie constituţională, stabilizată încă de la mijlocul secolului XVIII. Atunci se calmează dorinţa de transformare politică. Dar, voinţa de a se construi pe pămînt paradisul explică în parte frenezia experimentării economice care schimbă înfăţişarea Angliei între 1750 şi 1850. În spatele revoluţiei industriale se profilează visul puritan.

Anglia anilor 1620–1880 rămîne creştină, uneori cu entuziasm chiar. Religia sa, însă, ajunge adesea la tentative cvasiideologice de transformare a structurii sociale. Anii 1620–1880 din istoria engleză pot fi consideraţi drept o lungă fază intermediară, *proto-ideologică*, perioadă cînd religia devine, prin unele aspecte, un fel de ideologie,

dacă prin ideologie înţelegem „proiect de construire a unei societăţi ideale" terestre.

Cazul particular al Americii de Nord, constituind, pînă la Declaraţia de independenţă, o fracţiune a civilizaţiei engleze, e destul de bine cunoscut. Tocqueville se arată încîntat, în *La Démocratie en Amérique,* de acordul perfect dintre religie şi ideologia democratică din Statele Unite[4]. În ochii unui francez din anii 1831–1840, obişnuit cu neîncetatul conflict dintre Revoluţie şi Biserică, o asemenea recuperare a categoriilor religioase şi ideologice apărea efectiv magică. Cu toate acestea, ea există în logica arminianismului radical care, reducînd transcendenţa religiosului, nu interzice experimentarea socială. Existenţa în Anglia a unui acord de acelaşi tip între religie şi ideologie e mai puţin bine cunoscută. Acord ce nu reprezintă totalitatea tradiţiei englezeşti, ci mai ales pe aceea a sectelor. Biserica anglicană a secolului XIX vrea să menţină neatinsă de credincioşi cetatea ideală, face eforturi să împiedice invadarea lumii sensibile de către metafizica religioasă. Pentru înţelegerea istoriei engleze trebuie totuşi identificate aceste fenomene de suprapunere a ideologiei şi religiei. Nu numai istoria anilor 1880–1914, ci şi perioada ulterioară cînd urma radicalismului sectelor rămîne vizibilă multă vreme.

Liberalismul democratic din anii 1880–1914 şi mişcarea laburistă din anii 1893–1970 datorează mult acestui protestantism radical, pasionat atît de transformarea socială cît şi de căutarea lumii de dincolo.

1880–1970 : decreştinare şi modernitate ideologică

Decreştinarea, începută către 1880, îşi produce în Marea Britanie efectele obişnuite. Din 1877, indicele de natalitate din Anglia şi Ţara Galilor începe să scadă. Declinul natalităţii scoţiene e identic, dar mai întîrziat deoarece pleacă de la un nivel iniţial ceva mai ridicat[5]. De la sfîrşitul anilor 1880, este evident începutul unei activităţi ideologice moderne. Au loc numeroase greve, iar sindicatele progresează într-un ritm accelerat. Apar organizaţii socialiste. În partea dreaptă a eşichierului politic, Partidul conservator se radicalizează într-un sens naţionalist, imperialist şi antiirlandez. Istoricii vremii sînt surprinşi, în general, de nota de isterie care caracterizează viaţa politică şi socială

---

[4] *De la démocratie en Amérique,* t. I, pp. 301–315.
[5] M. S. Teitelbaum, *The British Fertility Decline,* pp. 94–95.

britanică din anii 1900–1914[6]. Refluxul religios explică în mare parte această nouă anxietate, care nu atinge totuşi culmile caracteristice ale angoasei germane din aceeaşi perioadă. Nici un Nietzsche britanic nu aleargă, cu minţile rătăcite, pe străzile Londrei, strigînd în gura mare moartea lui Dumnezeu.

Legea istorică generală, care leagă declinul credinţei religioase de naşterea ideologiei, e verificată prin cazul britanic. Socialismul şi naţionalismul iau împreună naştere din vidul metafizic şi reutilizează, bineînţeles, formele elementare oferite de structurile familiale pentru definirea valorilor lor fundamentale. Familia nucleară absolută care produsese un protestantism specific, arminianismul, creează un socialism specific, laburismul, iar un naţionalism rival se materializează mai ales în doctrina Partidului conservator.

În Anglia, ca şi pe continent, vidul metafizic produs de criza religioasă conduce la elaborarea a două ideologii concurente, de stînga şi de dreapta, socialistă şi naţionalistă. Spre deosebire, însă, de ceea ce se petrece în alte ţări protestante, ca Germania de Nord de pildă, sistemul religios care se prăbuşeşte nu e unul unitar. Sistemul religios englez e deja fundamental dualist, deoarece pune în opoziţie anglicanismul şi non–conformismul. Decreştinarea face ca Germania să treacă de la unitatea religioasă la divizarea ideologică ; tot ea conduce Anglia de la divizarea religioasă la cea ideologică. Paradoxal, confruntările religioase din anii 1620–1880 sfîrşesc prin a contribui la continuitatea istoriei engleze. Din 1880, dualismul ideologic îi succede dualismului religios. Avem de a face cu o ţară obişnuită cu înfruntarea binară care abordează, la finele secolului XIX, conflictul dintre socialism şi naţionalism.

De altfel, dualismul religios tradiţional slujea drept bază dualismului politic şi parlamentar. În cea mai mare parte a secolului XX, opoziţia anglicani/nonconformişti structurează viaţa politică naţională. Ea se reflectă în Parlament în confruntarea dintre conservatori şi liberali. Partidul conservator, sau Tory, exprimă ortodoxia anglicană ; Partidul liberal e braţul politic al dizidenţei nonconformiste. Dezbaterile şi conflictele cele mai violente, cele mai constante, se învîrt în jurul problemelor religioase. Recensămîntul supuşilor britanici privitor la confesiune, realizat în 1851, este el însuşi efectul acestei preocupări majore. În felul său, el exprimă prioritatea religiosului în viaţa politică engleză din secolul XIX. Pînă prin 1880, dreapta şi stînga sînt de esenţă religioasă. Ambele îşi pierd treptat substanţa. Partidul liberal e înlăturat

[6] D. Thomson, *England in the Nineteenth Century*, p. 188.

imediat după primul război mondial ; Partidul conservator își schimbă structura. Continuitatea sistemului politic se materializează totuși în constanța organizatorică a Partidului conservator, dar mai ales în constanța confruntării parlamentare. Continuitate ce permite perpetuarea, în interiorul noului conflict ideologic, a unor elemente reziduale ale vechiului conflict religios. În practică, tradiția nonconformistă favorizează votul socialist, iar tradiția anglicană, votul naționalist.

Confruntarea dintre socialism și naționalism se sprijină în primul rînd pe un clivaj de clasă, deoarece Partidul conservator devine partidul claselor mijlocii, iar Partidul laburist al clasei muncitoare. Factorul religios rezidual nuanțează această mecanică prea simplă. Partidul conservator rămîne moștenitorul anglicanismului muribund, laburismul – al nonconformismului dispărut.

Laburismul, gradul zero al socialismului

Calificarea visului muncitoresc englez drept „socialist“ e nesigură, în pofida apartenenței Partidului laburist la Internaționala a II-a. Termenul de *socialism*, elaborat pe continent, în principal în Franța și Germania, evocă imaginea unei societăți structurate de unele principii generale. În cazul socialismului german, varianta social–democrată, structurarea principală e verticală și derivă din principiul de autoritate transmis prin familia sursă : devotamentul față de stat și de partid exprimă aspirația către o ordine „socialistă“. În cazul socialismului francez ori spaniol, dominat de varianta anarho–socialistă, autoritatea nu mai apare ca principiu integrator fundamental. Dimpotrivă, trăsătura liberală a familiei nucleare egalitare, care îi corespunde pe plan antropologic, încurajează o atitudine nefavorabilă față de stat, de partid și, la drept vorbind, față de orice formă stabilă de organizare. Egalitatea permite însă stabilirea raporturilor dintre oameni și acționează ca un principiu esențial de structurare socială. Puțin dotat pentru activitatea politică, anarho–socialismul are totuși cîte ceva de spus în privința societății ideale. Generalizator, anarho–socialismul merită denumirea de „socialist“, chiar dacă ideile sale politice nu-l lasă să folosească statul pentru reformarea societății

Liberalismul pur, creat de familia nucleară absolută engleză, produce un socialism ciudat, ostil statului și indiferent față de egalitatea dintre oameni. E un socialism care nu propune nici o reformă globală a societății. Social–democrația germană, care acceptă inegalitatea socială.

dar propune o integrare verticală cu ajutorul statului şi al partidului, poate fi calificată ca „reformistă". Anarho–socialismul latin, care vrea oamenii egali, poate fi calificat ca „revoluţionar", chiar dacă aversiunea sa pentru organizare îl condamnă, în practică, la neputinţă. Laburismul realizează figura teoretică uimitoare a unui *socialism în mod radical conservator*, care acceptă deosebirile de clasă şi se arată neîncrezător în privinţa statului.

Dacă definim socialismul drept o „mişcare atribuind clasei muncitoare un rol particular în transformarea socială", trebuie să admitem că laburismul, mişcare muncitorească incontestabilă, dar care nu aspiră la transformarea societăţii, reprezintă gradul zero al socialismului, ba chiar am fi tentaţi să spunem un *zero–socialism*.

Sindicalismul ca zero–socialism

Deşteptarea ideologică a Angliei produce la început un pur elan sindical. Trade Union Congress (TUC), organ central al sindicatelor britanice, e fondat oficial în 1868, iar recunoaşterea sa legală datează din 1871. Expansiunea numerică a sindicalismului în ansamblul clasei muncitoare se produce în anii 1880–1914. Nu dispunem de cifre globale decît începînd din 1893. La acea dată, TUC grupează deja 1 100 000 de membri. În 1912, ajunge la 2 232 000 de aderenţi[7]. Forţa socială a sindicatelor devine considerabilă. Acestea determină numeroase greve care culminează, în perioada antebelică, în anul 1912, cu 40 890 000 de zile de lucru consacrate acţiunilor revendicative[8]. Această mişcare muncitorească, deja foarte puternică, refuză pînă în 1900 orice acţiune politică specifică, orice luptă de tip socialist. Electoratul muncitoresc, atunci cînd are dreptul de vot, susţine în general candidaţii Partidului liberal. N-ar fi nimic absurd în a vorbi despre o clasă muncitoare de structură politică liberală. Trade–unionismul englez, al cărui liberalism profund nu e cu nimic mai prejos decît acela al aristocraţiei ori al claselor mijlocii, nu se încrede în stat. Preferă mai presus de orice negocierea directă dintre patroni şi muncitori, *collective bargaining*-ul, care nu acordă puterii politice, atît cît e posibil, un rol de intermediar. Reuşita spectaculoasă a sindicalismului britanic ţine de doi factori complemen-

[7] Toate aceste cifre sînt extrase din H. Pelling. *A History of British Trade Unionism*. pp. 297–298.

[8] H. Pelling. *op.cit.*, p. 298.

tari : masa numerică a proletariatului şi conştiinţa sa de clasă foarte dezvoltată.

Ţară a revoluţiei industriale, Marea Britanie e locul de naştere al proletariatului european. Din 1851, clasa muncitoare – muncitori în mine, în transporturi sau industrie, la care se pot adăuga manopere nespecializate – constituie 55% din populaţia activă a Regatului Unit[9]. O clasă muncitoare ce vehiculează trăsătura neegalitară a structurii familiale şi acceptă existenţa unei diferenţieri sociale importante. Ea nu aderă la idealul omului universal. Indiferenţa faţă de egalitarism asigură Marii Britanii o dezvoltare socială calmă. Încurajează însă formarea unei conştiinţe de clasă solide : a accepta existenţa unor clase diferite înseamnă şi a afirma o specificitate muncitorească fidelă mişcării sindicale. În Franţa sau în Spania, eşecul sindicalismului de inspiraţie anarhistă nu vine numai din modestia numerică a clasei muncitoare în 1900. El e şi rezultatul unei slabe conştiinţe de clasă : în aceste culturi egalitare, lucrătorul se percepe în primul rînd ca o variantă accidentală a omului universal.

Cel mai evident semn al acceptării engleze a diferenţei sociale e de ordin lingvistic. Accente foarte masive întăresc deosebirile dintre straturile sociale muncitoreşti şi burgheze ale populaţiei.

Spre deosebire de clasa muncitoare germană, despărţită de societatea globală prin trăsătura inegalitară a sistemului familial şi cultural, dar structurat pe verticală de autoritarism, clasa muncitoare engleză nu poate fi considerată ca o „categorie". Individualismul culturii engleze asigură un grad considerabil de fragmentare internă.

Unitatea TUC nu e decît o faţadă în spatele căreia marile sindicate de ramură se comportă ca nişte forţe sociale autonome. În chiar interiorul fiecărui sindicat, autonomia indivizilor e regula. De mai multe ori în istoria lor, marile organizaţii muncitoreşti sînt răvăşite de presiuni venite de la bază. De la primul război mondial şi pînă în anii şaptezeci, rolul *shop steward*-ilor, responsabili sindicali de bază la nivel de uzină şi ateliere, este foarte important[10].

---

[9] W. A. Armstrong, „The use of information about occupation", pp. 255–281.
[10] H. Pelling, *op. cit.*, pp. 141–148, 175, 232, 254.

Naşterea grea a Labour Party

Refuzarea unei acţiuni directe asupra statului de către sindicate nu e definitivă. Trebuie să se ajungă în secolul XX pentru ca TUC să fie serios interesat de ideea unei reprezentări muncitoreşti specifice în Parlament. Pînă atunci, Independent Labour Party (ILP), fondat în 1893 de Keir Hardie, rămăsese o formaţie marginală, o curiozitate politică într-o mişcare muncitorească rămasă masiv sindicală. În 1906, în Camera Comunelor nu sînt decît 29 de laburişti. Acţiunea politică a sindicatelor trebuie corect interpretată : *conversiunea TUC la acţiune politică este un act esenţialmente defensiv.* Către 1900, puterea sindicatelor nelinişteşte un conservatorism englez radicalizat de decreştinare, combativ căci e în curs de ideologizare. În 1901, hotărîrea *Taff Vale* din Camera Lorzilor proclamă responsabilitatea financiară a sindicatului în ziua următoare unei greve făcute de angajaţii de la Taff Vale Railway Company. Prin această hotărîre, Amalgamated Society of Railway Servants e obligată să plătească companiei 23 000 de livre daune interese[11]. Atacarea libertăţii de acţiune sindicală de către Partidul conservator converteşte TUC la acţiunea parlamentară. Obiectivul iniţial şi esenţial al Labour Party nu este să preia puterea pentru a reorganiza societatea în sens etatist, ci de a fi suficient de puternic pe plan parlamentar, pentru a garanta libertatea de acţiune a sindicatelor împiedicînd adoptarea oricărei legislaţii represive. Avem aici un proiect muncitoresc „liberal“ în sensul tehnic al cuvîntului : forţele economice trebuie să acţioneze liber în societate. În pofida existenţei unei mase muncitoreşti impunătoare, dezvoltarea Partidului laburist e lentă. În 1918, cu ocazia primelor alegeri realizate prin vot universal, nu obţine încă decît 20,8% din sufragii. Imediat după primul război mondial, Labour Party e una din cele mai slabe mişcări socialiste europene. Cu cei 5 283 000 de afiliaţi la TUC în 1918, sindicatul britanic e unul din cele mai ptemice de pe continent[12]

[11] H. Pelling, *op. cit.*, pp. 113–117.
[12] H. Pelling, *op. cit.*, p. 298.

Rezultate socialiste în Europa de Nord şi de Centru imediat după primul război mondial
Proporţia de voturi exprimate (în %)

Regatul Unit (1918)	20,8	Suedia (1920)	36,0 (1)
Germania (1919)	37,9	Belgia (1919)	36,7
Austria (1919)	41,0	Finlanda (1919)	38.0

(1) Social–democraţi + comunişti

Organizarea Partidului laburist implică, de la un capăt la altul al istoriei sale, o subordonare a elementului politic faţă de elementul sindical. Încă de la formarea sa, partidul se defineşte ca fiind de structură indirectă : nu e decît braţul politic al sindicatelor care îl finanţează şi îl controlează. Prezenţa unor aderenţi individuali nu modifică în nici o epocă acest echilibru foarte important. Se poate observa totuşi o tendinţă seculară către diminuarea numărului de parlamentari laburişti, desemnaţi direct de sindicate : 86% în 1918, 36% în 1966[13]. După al doilea război mondial, TUC se mulţumeşte să supervizeze programul şi activitatea Labour Party-ului. Opinia sindicatelor continuă totuşi să cîntărească la fel de greu în alegerea liderului laburist ca şi în aceea a grupului parlamentar.

Socialismul simbolic : 1918–1945

După 1918, creşterea Labour Party-ului e relativ rapidă : 30,7% din voturi în 1923, 37,1% în 1929, 48% în 1945. Între cele două războaie, depăşeşte Partidul liberal ca a doua forţă din sistemul bipartit britanic. În această perioadă de dezvoltare e adoptat cu întîrziere un minimum de socialism teoretic. Clauza IV din statutele din 1918 se aventurează chiar pe terenul proprietăţii colective a mijloacelor de producţie, ce-i drept în termeni destul de vagi. Unul din obiectivele oficiale ale Labour Party devine : „*To secure for the producers by hand or*

[13] F.W.S. Craig. *British Parliamentary Election Statistics. 1918–1968*. p. 54.

brain the full fruits of their industry by the Common Ownership of the Means of Production and the best obtainable system of popular administration and control of each industry and service "[14]. Guvernele laburiste minoritare, formate în 1924 şi 1929, nu pun în practică această afirmaţie de principiu. Totuşi, în 1945, Attlee formează primul guvern laburist majoritar din istoria Marii Britanii şi realizează cîteva naţionalizări : Banca Angliei, căile ferate, electricitatea şi gazul în anii 1945–1947. În 1948–1949, începe naţionalizarea prelucrării oţelului, asupra căreia conservatorii vor reveni. Foarte repede, entuziasmul sau chiar interesul laburiştilor faţă de naţionalizare şi planificare scade. Acest socialism de stat apare curînd mai mult un rezultat al circumstanţelor decît un angajament ideologic profund. Care sînt circumstanţele? Războiul, bineînţeles, care creează întotdeauna, în contextul cultural liberal englez, o accentuare temporară a rolului statului în societate. Războiul conduce la centralizarea de către stat a activităţii economice. După fiecare din cele două conflicte mondiale, în Anglia se poate observa o conjunctură, o „modă socialistă". Clauza IV, care angajează în teorie Labour Party într-o politică etatistă, e adoptată în 1918 ; naţionalizările datează din 1945–1947. Războiul total are în toate ţările consecinţe etatiste. El răvăşeşte în mod deosebit tradiţia ţărilor liberale, a căror cultură politică se opune conştient creşterii rolului statului. Constrînsă la o militarizare generalizată, societatea liberală se deprinde pentru moment cu invazia statului în viaţa economică. Revenirea la starea de pace permite reapariţia treptată a caracterului antietatist. Guvernele laburiste din 1924, 1929–1931, 1964–1970 şi 1974–1979, corespunzătoare unor perioade de pace, lasă să se exprime mai bine natura reală a laburismului. În 1924 şi 1929 în special, atunci cînd Labour Party, minoritar desigur, dar încă proaspăt pe plan doctrinar, ajunge la putere, dă impresia ciudată de a nu şti de ce ocupă nivelurile înalte ale statului. În principiile sale economice, el e în fond la fel de liberal ca liberalii sau conservatorii. Această atitudine „zero–socialistă" explică mai bine decît orice exegeză destinul surprinzător al guvernului laburist din anii 1929–1931. Atins neîntîrziat de marea criză economică, guvernul lui Ramsay MacDonald nu poate inventa altceva decît ortodoxia financiară. În contextul recesiunii, atitudinea sa displace sindicatelor, în acea vreme adevăraţii patroni ai laburismului. MacDonald îşi „trădează" atunci partidul, al cărui lider oficial era, pentru a forma, el şi cîţiva dintre miniştrii săi, un guvern de coaliţie naţională cu conserva-

[14] Citat de K. Laybourn, *The Rise of Labour*, p. 43.

torii şi liberalii. Eveniment traumatizant pentru Partidul laburist, care se doreşte emanaţia clasei muncitoare. Legenda laburistă face din MacDonald „Luciferul stîngii“[15]. Poate fi însă „trădat“ realmente un partid fără doctrină? Cu timpul, singura sa doctrină va fi keynesianismul în versiunea sa sindicală : controlul cererii globale trebuie să fie suficient pentru stăpînirea economiei. Keynes oferă liberalismului economic laburist argumentaţia de care are nevoie. Acţionarea asupra cererii globale se mulţumeşte să definească regulile generale care nu măresc prea mult puterea administraţiei centrale şi menţin libertatea actorilor sociali. Aceea a capitaliştilor, desigur, dar mai ales pe aceea a Trade Unions. În limbaj sindical, „menţinerea cererii globale“ se traduce prin „ apărarea puterii de cumpărare a muncitorilor“. Keynes elaborează în anii treizeci o teorie economică foarte acceptabilă pentru mişcarea sindicală. Lucrarea sa *Théorie générale de l'emploi, de l'intérêt et de la monnaie* e publicată în 1936. În 1930, însă, Bevin, lider sindical, fusese alături de Keynes în cadrul lui Macmillan Committee on Finance and Industry[16]. Din 1931, TUC apără ideea unei politici de susţinere a activităţii economice prin cererea solvabilă, adică prin susţinerea puterii de cumpărare a maselor muncitoreşti.

Scoţia, Ţara Galilor : poli de autoritate şi social–democraţie

85% din structurile familiale engleze pot fi considerate ca nucleare absolute[17]. Liberalismul pur al tradiţiei ideologice engleze rezultă din dominaţia strivitoare a acestui sistem antropologic deosebit, care nu alterează cu nimic prezenţa minoritară a familiei sursă, autoritară şi inegalitară, cu 15% din teritoriu, în Cornwall şi în Nord–Vestul ţării, în comitatele Cumbria, Derbyshire, Cheshire–Lancashire şi Staffordshire–Warwickshire (GBE 7, 8 19 şi 28). În Scoţia şi în Ţara Galilor, echilibrul sistemelor familiale e diferit : 50% de familie sursă în Scoţia, 80% în Ţara Galilor. Trăsătura autoritară mai marcată a acestor tradiţii familiale se exprimă pe planul ideologic. S-a văzut deja o predispoziţie particulară a Scoţiei şi a Ţării Galilor pentru calvinism, adică o varietate de protestantism fidelă noţiunii de predestinare, ce presupune o autoritate absolută

---

[15] Despre acest episod rocambolesc dar logic al istoriei socialiste engleze, vezi K. Laybourn, *op. cit.*, pp. 67–83.

[16] H. Pelling, *op. cit.*, pp. 184–185.

[17] Exclus Ţara Galilor.

a lui Dumnezeu şi care se deosebeşte radical de arminianismul englez[18]. Pot fi chiar identificate structuri socialiste scoţiene şi galeze, mai autoritare, mai etatiste şi mai organizaţionale decît structura socialistă engleză.

Laburismul englez fiind esenţialmente un „zero–socialism", sindicalist şi antipolitic, particularităţile scoţiene şi galeze se vor manifesta mai ales prin prezenţa, în regiunile avute în vedere, a unui Labour Party mai puternic, mai stabil, reprezentînd, de fapt, o autentică tendinţă social–democrată în interiorul socialismului britanic.

Labour Party în cele trei părţi ale Marii Britanii (1918–1966)
Alegeri pentru Camera Comunelor
Proporţia de voturi exprimate (în %)

	Anglia	*Ţara Galilor*	*Scoţia*
1918	22,6	30,8	22,9
1922	28,8	40,8	32,2
1923	29,7	42,0	35,9
1924	32,9	40,6	41,1
1929	36,9	43,9	42,4
1931	30,2	44,1	32,6
1935	38,6	46,5	41,8
1945	48,5	58,4	49,5
1950	46,2	58,9	46,2
1951	48,8	60,5	47,9
1955	46,8	57,6	46,7
1959	43,6	56,5	46,7
1964	43,5	57,9	48,7
1966	48,0	60,6	49,9

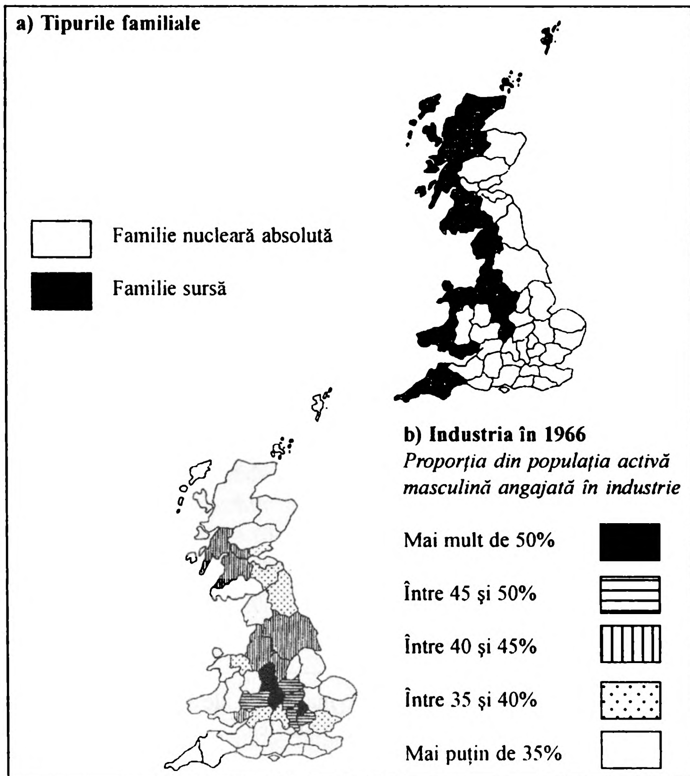
Pentru anii 1935 şi 1945, rezultatele marginale ale Independent Labour Party, atunci separat, sînt cumulate la rezultatele lui Labour Party.

Sursă : F. W. S Craig. *British Parliamentary Election Statistics 1918–1966*, pp. 1–18.

[18] Cf. *supra*, pp. 120–122.

Din 1899, este evidentă cea mai mare receptivitate a mişcării muncitoreşti scoţiene faţă de tematica socialistă continentală. Acordul dintre sindicalişti şi politicieni, care duce la formarea lui Labour Party, se realizează cu mult mai uşor decît în Anglia[19]. Specificitatea galeză nu e la fel de imediat perceptibilă, deoarece Ţara Galilor face parte din punct de vedere administrativ din Anglia şi cîntăreşte mai puţin greu decît Scoţia pe plan demografic[20]. Dar, în anii 1920–1930, în Ţara Galilor se instalează o dominaţie absolută a Partidului laburist : 40% din voturi în

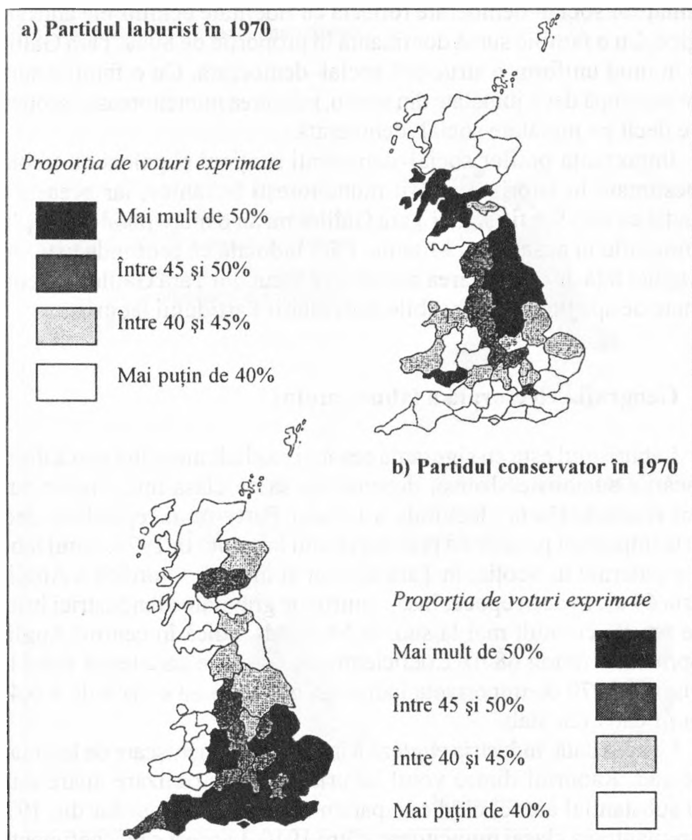
Harta 68 – Marea Britanie



[19] H. Pelling, *op. cit.*, p. 105.

[20] Populaţii în 1841 : Anglia 15 milioane, Scoţia 2.6 milioane, Ţara Galilor 0.9 milioane (cifre citate de E. Royle, *Modern Britain*, p. 43).

Harta 69 – Marea Britanie



1922, 60,1% în 1951. Prin comportamentul său electoral stabil şi omogen, Țara Galilor aminteşte de alte mari regiuni social-democrate europene : Suedia, Valonia, Austria de Est şi îndeosebi Saxonia. Țara Galilor, ca şi Saxonia, e o regiune foarte industrializată : influența familiei sursă şi ponderea unei clase muncitoare numeroase se combină pentru a produce una dintre cele mai puternice social-democrații regionale din Europa.

Pe plan electoral. Scoția denotă în secolul XX comportamente intermediare între cele ale Țării Galilor şi Angliei. Din anii douăzeci, Labour Party e mai puternic decît în Anglia, dar se dovedeşte foarte repede că

influenţa sa în Scoţia nu e la fel de mare ca în Ţara Galilor. Distribuţia afinităţilor social-democrate reflectă cu fidelitate echilibrele antropologice. Cu o familie sursă dominantă în proporţie de 80%, Ţara Galilor are în mod uniform o structură social-democrată. Cu o familie sursă care nu ocupă decît jumătate din spaţiu, mişcarea muncitorească scoţiană nu e decît pe jumătate social-democrată.

Importanţa polilor social-democraţi scoţieni şi galezi nu trebuie subestimată în istoria mişcării muncitoreşti britanice, iar aceasta în situaţia că nici Scoţia şi nici Ţara Galilor nu au o mare pondere pe plan demografic în ansamblul britanic. Fără îndoială că profunda ostilitate a Angliei faţă de organizarea socialistă a făcut din Ţara Galilor şi Scoţia puncte de sprijin indispensabile dezvoltării Partidului laburist.

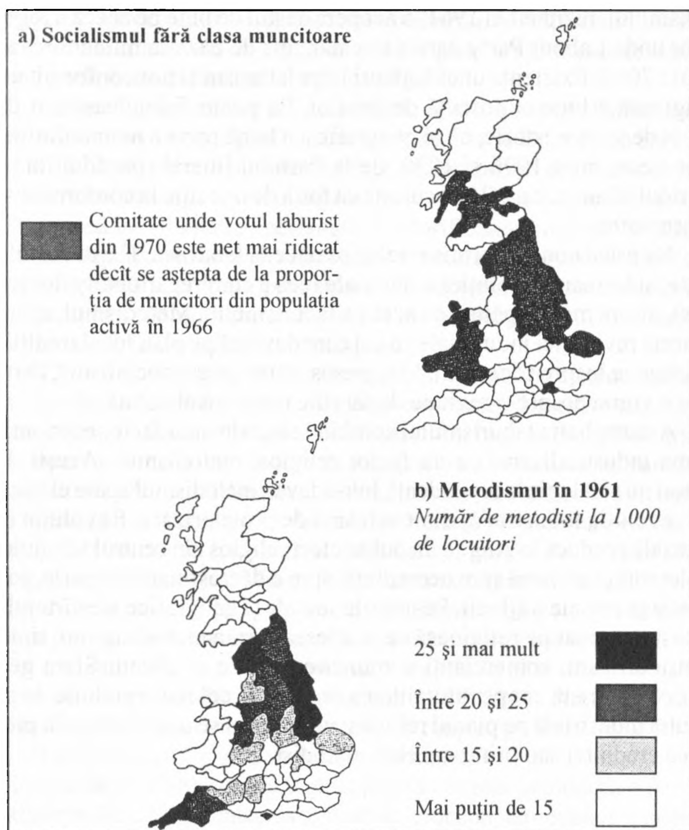
Geografia electorală a laburismului

Laburismul este cu siguranţă cea mai explicit muncitorească dintre mişcările socialiste. Totuşi, dependenţa sa de clasa muncitoare nu e decît relativă. Harta electorală a Labour Party nu o reproduce decît foarte imperfect pe aceea a proletariatului britanic. În 1970, votul laburist e puternic în Scoţia, în Ţara Galilor şi în partea nordică a Angliei (harta 69 a). În acea epocă, însă, centrul de gravitate al industriei britanice se află cu mult mai la sud, în Midlands, adică în centrul Angliei propriu-zise (harta 68 b). Coeficientul de corelaţie care leagă votul laburist din 1970 de importanţa industriei din 1966 nu e decît de + 0,47, semnificativ dar slab.

La acea dată, industria engleză a început o largă mişcare de înaintare spre sud. Raportul dintre votul laburist şi industrializare apare mult mai substanţial atunci cînd comparăm rezultatele alegerilor din 1970 cu implantarea clasei muncitoare către 1910. În acest caz, coeficientul de corelaţie creşte la + 0,66. În Marea Britania, ataşamentul faţă de partidul clasei muncitoare nu se datorează doar apartenenţei la clasa muncitoare obiectivă. Fidelitatea arătată Partidului laburist e înrădăcinată în regiuni care nu sînt în mod obligatoriu masiv muncitoreşti, dar care au fost astfel în perioada revoluţiei industriale.

Chiar dacă e considerat în dimensiunea sa istorică, factorul de clasă nu e singurul determinant al votului laburist. Harta regiunilor unde votul laburist din 1970 e net mai ridicat, prin raportare la implantarea muncitorească din 1966, evidenţiază acţiunea subterană a unui alt factor, de natură religioasă. Harta 70 arată comitatele unde votul laburist

Harta 70 – Marea Britanie



se detaşa, în 1970, de orice necesitate industrială. Apar patru zone : Londra, Scoţia, Ţara Galilor şi o vastă zonă acoperind extremul Nord şi Nord–Estul Angliei, de-a lungul frontierei scoţiene şi a Mării Nordului. Nici o mişcare istorică a industriei nu poate explica forţa laburismului din aceste patru regiuni.

În Scoţia şi în Ţara Galilor, influenţa familiei sursă e cea care permite manifestarea unei autentice tendinţe social–democrate. Cazul Londrei, capitală, loc de întîlnire a diverselor tradiţii, poate fi considerat ca e excepţie nesemnificativă. În Anglia tradiţională însă, în spatele zonei nord/nord–est se profilează un factor pur religios – mai precis,

metodismul. Dacă lăsăm la o parte Cornwall şi insula Wight, harta metodismului, rezidual în 1961, o acoperă destul de bine pe aceea a regiunilor unde Labour Party pare a se emancipa de baza sa muncitorească (harta 70 b). Existenţa unei legături între laburism şi nonconformitatea religioasă e bine cunoscută de istorici. Ea poate fi înţeleasă atît din punct de vedere istoric, cît şi geografic : o bună parte a nonconformiştilor trece, între 1906 şi 1930, de la Partidul liberal (partidul lor) la Partidul laburist, care îl înlocuieşte ca forţă de opoziţie la conformismul conservator.

Nu orice nonconformism religios duce la laburism. Harta vechilor secte, anterioare revoluţiei industriale (cea a congregaţionaliştilor mai ales), nu are mare legătură cu aceea a laburismului. Metodismul, apărut în urma revoluţiei industriale, e cel care deviază pe plan local tradiţiile ideologice înspre socialism. Mai precis, către „zero–socialism", deoarece e vorba despre o regiune de familie nucleară absolută.

Aşadar, harta laburismului combină efectele unui factor economic, prima industrializare, cu un factor religios, metodismul. Aceşti doi factori nu sînt logic independenţi. Într-adevăr, metodismul apare el însuşi din revoluţia industrială, dintr-o teamă de proletarizare. Revoluţia industrială produce în Anglia un dublu efect religios : în centrul vîrtejului, proletariatul alunecă spre necredinţă, spre o decreştinare timpurie, care nu atinge clasele mijlocii. Pe laturile sociale şi geografice ale vîrtejului ia naştere o reacţie religioasă ce ia adesea forma metodismului, tipică pentru artizani, comercianţi şi muncitori foarte calificaţi. Sfera geografică laburistă acoperă totalitatea regiunilor cel mai zguduite de revoluţia industrială pe planul religios, unde şocul se manifestă prin pierderea credinţei sau printr-un elan metodist.

Partidul conservator, de la anglicanism la naţionalism

Partidul conservator, ce-şi ia denumirea prin 1830, manifestă, pînă în ultimul sfert al secolului XIX, o anumită indiferenţă faţă de doctrine[21]. Ataşat Bisericii instituite, monarhiei şi Parlamentului, el e partidul unei rezistenţe elastice la modernitate. Din cauza faptului că dispreţuieşte ideile, e adesea considerat drept un *stupid party*, în stare

[21] Despre originea Partidului conservator, apariţia numelui său şi prima sa organizare, vezi R. Blake, *The Conservative Party from Peel to Thatcher*, pp. 1–9.

doar să se definească *împotriva* evoluției societății și *împotriva* noțiunii de progres, reprezentată de whigi, apoi de liberali. Mutația naționalistă de la finele secolului dă un conținut pozitiv programului conservator, în mod tradițional definit prin negativitatea sa.

În general, istoricii datează cu precizie apariția naționalismului în programul conservator englez. Discursurile rostite de Disraeli, în aprilie și iunie 1872, constituie puncte de reper obligatorii în acest domeniu. Existența unui imperiu colonial deja important impune naționalismului englez o temă inevitabilă, imperialismul : glorificarea Angliei o implică pe aceea a imperiului său. Disraeli evocă necesitatea stringerii legăturilor dintre metropolă și colonii, prin măsuri protecționiste, prin crearea la Londra a unor instituții reprezentative ale diverselor teritorii, prin stabilirea unui cod militar de apărare reciprocă[22].

1872, cu zece ani înainte de prăbușirea religioasă, e cam devreme. Ca multe dintre reperele cronologice convenționale, și acesta e născocit mai mult de activitatea retrospectivă a istoricilor. Înainte de 1880, Partidul conservator nu e nicidecum preocupat de chestiunea națională. Schumpeter notează că Disraeli, o dată rostite acele declarații, lasă baltă tema și nu mai ține seama de ea în activitatea sa guvernamentală[23]. Entuziasmul de cîteva luni pentru imperialism nu era decît rezultatul unei spaime imediate. În 1870–1871, Bismarck fondează Imperiul german și Anglia descoperă, cu o anumită neliniște, că pe continent nu mai era o singură putere concurentă, ci două : Franța și Germania.

În realitate, ideologia naționalistă se extinde și e victorioasă la dreapta sistemului politic englez din anii 1880–1885. Atunci devine frenetică expansiunea colonială britanică, în timp ce performanțele franceze ori germane par, prin comparație, modeste.

Între 1880 și 1900, Anglia înghite partea cea mai populată a Africii, se întinde în Birmania, Malaezia și Borneo. Hobson, teoretician al imperialismului, foarte apreciat de Lenin, estimează că Anglia dobîndește, în ultimii treizeci de ani ai secoului XIX, o treime din imperiul său, cu un sfert din populația sa[24].

Hobson plasează între 1884 și 1900 punctul culminant al febrei imperialiste : „*Într-un răstimp de cincisprezece ani, Imperiului britanic i-au fost adăugate în jur de trei milioane trei sferturi de* mile *pătrate*"[25].

---

[22] Cf. R. Blake, *op. cit.*, pp. 126–127.
[23] J. Schumpeter, *Impérialisme et classes sociales*, pp.51–52.
[24] J. A. Hobson, *Imperialism, a Study*, p. 18.
[25] J. A. Hobson, *op. cit.*, p. 19.

În Anglia însăşi, chestiunea naţională se instalează în centrul dezbaterii politice. Irlanda devine un subiect arzător, nu atît pentru că irlandezii îşi doresc mai mult ca înainte independenţa, ci pentru că englezii înşişi încep a fi foarte interesaţi de problemă. Gladstone, lider al Partidului liberal, îşi rupe partidul propunînd autonomia Irlandei, numitul *Home Rule*. În 1886, chestiunea irlandeză le permite conservatorilor să cîştige alegerile generale. Tema naţionalistă devine deci rentabilă din punct de vedere politic. În 1900, declanşarea războiului burilor asigură o altă victorie conservatoare[26]. În ajunul primului război mondial, Anglia cade pradă, ca şi Germania sau Franţa, unei febre naţionaliste acute. Această stare de spirit va permite Regatului Unit să accepte, între 1914 şi 1918, pentru prima dată în istoria sa, o sacrificare militară a populaţiei. Cei 700 000 de morţi britanici în primul război mondial reprezintă, mai mult decît 1 500 000 de morţi francezi ori cei 1 600 000 de morţi germani, o ruptură istorică pentru o societate care, spre deosebire de Franţa sau Germania, nu cunoscuse o militarizare exagerată.

Izolaţionismul

Ideologia naţionalistă care invadează Anglia anilor 1885–1914 e totuşi specifică, deoarece îşi trage valorile elementare de la familia nucleară absolută, aşa cum naţionalismul francez derivă din valorile familiei nucleare egalitare, ori naţionalismul german din cele ale familiei sursă. Raportul de fraternitate – egalitar, inegalitar, nedefinit – e întotdeauna esenţial la definirea raportului dintre popoare. Universalismul francez, care îşi reprezintă popoarele ca egale, nu este decît reflexul ideologic fidel unei structuri familiale care îi consideră pe fraţi ca egali. Etnocentrismul german, care ierarhizează popoarele pămîntului şi aşază, bineînţeles, naţiunea germană în vîrful scării, nu face decît să transpună inegalitatea fraţilor înscrisă în familia sursă. Naţionalismul englez trebuie să ţină seama de o anumită confuzie din raportul fratern. În Anglia, uzul testamentului face din fraţi elemente autonome, *a priori* nici egali, nici inegali. Se poate vorbi de o indiferenţă faţă de însuşi conceptul de egalitate. „Independenţă reciprocă" este expresia care rezumă cel mai bine valorile fundamentale ale sistemului familial englez în acest domeniu. Transpunerea ideologică naţionalistă e posibilă, necesară

[26] Despre raportul dintre problema naţională şi şansele electorale ale Partidului conservator, vezi R. Blake, *op. cit.*, pp. 163–166.

chiar, dar ea conduce la a defini *popoarele drept nici egale, nici inegale și independente unele față de altele.* Viziunea engleză privitoare la popoare stabilește un univers care nu e nici *omogen* (cazul universalismului francez), nici *ierarhizat* (cazul etnocentrismului german). Popoarele sînt individualități distincte. Sistem în care, poporul englez nu e nici liderul unei colecții de popoare echivalente (model francez), nici vîrful unei ierarhii mondiale (model german). O asemenea concepție nu poate conduce decît la un naționalism prea puțin agresiv. Ea permite, desigur, o invincibilă soliditate a conștiinței naționale : poporul englez e definit, ca și celelalte, drept o individualitate unică. Dar nu poate încuraja sau legitima în nici un fel o intervenție constantă în treburile altor națiuni, considerate *a priori* diferite, dar nu inferioare. Regăsim astfel, în domeniul internațional, efectul toleranței reciproce produs de familia nucleară absolută în domeniul raporturilor dintre clase. În sistemul englez, clasele sînt, ca și popoarele, diferite, dar nu ierarhizate. Moderația conflictelor sociale din perioada revoluției industriale rezultă nu numai din respectul spontan al muncitorilor față de aristocrați, dar și din acceptarea ușoară de către grupurile dominante a unei organizări autonome a proletariatului.

În domeniul internațional, principiul de diferențiere și de individualitate a popoarelor nu poate duce, cu excepția anumitor faze de surescitare temporară, decît la o concepție izolaționistă a politicii externe. Istoria Angliei din secolul XX ne arată în ce măsură naționalismul său poate duce mai curînd la o repliere decît la agresivitate. Evoluția Partidului conservator, care domină în ansamblu viața politică engleză interbelică, este caracteristică din acest punct de vedere. Încă din anii douăzeci, conservatorii se detașează de naționalismul agresiv al anilor 1885–1914. Ei nu se arată interesați de problemele continentului european și chiar, într-o mare măsură, de doctrina lor „imperială", pregătindu-se deja, psihologic, pentru abandonarea unui anumit număr de colonii. Confruntat cu Hitler, guvernul britanic duce o politică de *appeasement*[27] care dovedește o extraordinară calmare a excitației naționaliste din anii treizeci. Izolaționismul indirect al naționalismului englez explică această repliere, ale cărei consecințe au fost catastrofale pentru echilibrul european.

Trebuie subliniat un paradox fundamental : izolaționismul nu împiedică nici construirea unui imperiu colonial imens, nici fondarea de

---

[27] Despre izolaționism și *appeasement*, vezi R. Blake, *op. cit.*, pp. 216 și 238–246.

către coloniști a Statelor Unite ale Americii, capabile să absoarbă imigranți veniți din toată Europa, și nici, în ultima vreme, a extinderii limbii engleze la scară mondială, ca mijloc de comunicare. Refractară la universalism, cultura engleză manifestă totuși capacități de cucerire cu totul excepționale, într-atît încît ne putem întreba dacă izolaționismul nu ascunde cumva un potențial expansionist de un gen deosebit. Poate fi propusă o ipoteză. Concepția engleză despre națiune e deosebit de tolerabilă, fiindcă e tolerantă. Spre deosebire de viziunile franceză și germană, ea nu poate nega dreptul popoarelor la o existență culturală autonomă. Expansiunea franceză se maifestă în general printr-o voință de asimilare, de omogenizare și deci de destructurare a culturilor naționale, care creează simultan simpatii și rezistențe. Atitudinea germană, observabilă mai mult în Europa de Est decît în lumea a treia, implică o disprețuire a etniilor „inferioare" ce conduce uneori la distrugerea nu numai a culturilor naționale, ci și a popoarelor însele. Respingerea culturii germane de către națiunile Europei de Est este efectul acestei intoleranțe insuportabile. Expansiunea engleză e lipsită de entuziasm, dar este eficientă fiindcă e tolerantă.

De la toleranță la ghetou

Acceptarea diferențelor pune totuși sistemelor culturale de tip englez probleme insurmontabile de îndată de trăsăturile etnice perceptibile – indiferent că e vorba de moravuri sau de înfățișare fizică – devin importante. Populațiile engleze n-au reușit nicăieri să se contopească cu grupuri de origine neeuropeană : nici cu indienii din America, nici cu populațiile de culoare transferate în Lumea Nouă, nici cu aborigenii australieni, nici cu chinezii din Hong–Kong, pentru a ne limita doar la cîteva exemple. Incapacitatea populațiilor anglo–saxone, ajunse în situație colonială, de a produce metiși, contrastează cu ușurința spaniolă sau portugheză în acest domeniu. Lumea latină extrage din egalitarismul structurilor sale familiale dominante un universalism activ, în stare să nu țină seama de diferențele obiective dintre popoare, fie ele de culoare sau de mod de viață. Cazul vechilor imperii coloniale, portughez ori spaniol, a căror instituire își are începuturile în secolul XVI, arată că acea convingere a lor în existența unui om universal este, în practică, mult anterioară Revoluției franceze, asociată în cazul lor cu catolicismul egalitar al anilor următori Reformei protestante. În măsura în care fuziunea popoarelor din Mexic, Brazilia sau Peru trecea prin

violarea femeilor indigene, ar fi mai corect să vorbim de o adeziune la principiul „femeii universale“ decît de credința în omul universal.

Experiența americană – componentă a cazului englez din punct de vedere al antropologiei istorice – definește o limită practică între toleranță și separare. Toate popoarele europene se contopesc în Statele Unite, fără dificultate, iar respectarea tradițiilor și a diferențelor nu împiedică o aliniere generală la valorile dominante ale lumii anglo-saxone fondatoare. Sistemul familial american, hiperindividualist, nu se deosebește azi de modelul englez decît prin nuanțe, iar aceasta la capătul unor secole de asimilare de populații europene foarte diverse. Populațiile de culoare, însă, sînt prinse în capcană prin mecanica respectării diferenței și nu încetează a-și reproduce ghetoul. În cazul lor, toleranța duce la o formă obiectivă de apartheid.

Societatea deschisă ca moderator al naționalismului

Tendința anumitor societăți de origine engleză de a forma ghetouri, adică microsocietăți închise asupra lor însele în interiorul societății globale, e cu atît mai tulburătoare cu cît nu se sprijină pe nici o închidere a societății în ansamblul său. E un lucru evident în cazul Statelor Unite sau chiar al Canadei ori Australiei. Pe alte planuri decît cel al imigrației, se poate demonstra însă o reală incapacitate a societății engleze propriu–zisă de a se percepe ca o societate închisă, ca un grup etnic închis asupra lui însuși. Principiul individualist și liberal, care definește o națiune mai curînd ca o juxtapunere de oameni decît ca o mecanică globală, explică această atitudine, reală și profundă. Înclinația engleză pentru dogma liberului schimb este punctul de fixare al obsesiei deschiderii sociale. Aderarea la liberul schimb, care pare rațională în Anglia victoriană, și chiar dictată de interes, devine în secolul XX o miză ideologică deconectată de la orice raționalitate. Regatul Unit și-a pierdut poziția dominantă, iar pe toată perioada interbelică e minat de o rată permanentă a șomajului de ordinul a 10% din populația activă. Cu bun simț, Partidul conservator, apărător obișnuit al interesului național, se convertește la protecționism, dar toate campaniile electorale bazate pe această temă – în 1906 sau în 1923 – îl conduc la dezastru[28]. Rezistența electoratului englez la conceptul de protecționism e cu prea

[28] Despre dezastrele „protecționiste“ ale Partidului conservator, vezi R. Blake, *op. cit.*, pp. 182–183.

multă uşurinţă interpretată ca refuzarea, tradiţională, a unei hrane scumpe de către clasele populare, Regatul Unit fiind în ansamblu importator clar de produse alimentare. În centrul dificultăţilor economice din perioada inerbelică, incapacitatea de a concepe o societate economică închisă evidenţiază mai ales o atitudine ideologică profundă, de tip individualist şi liberal. Dogma societăţii deschise paralizează tentativele conservatoare de protecţionism economic. La un nivel mai profund, mai esenţial, ea slăbeşte structural ideologia naţionalistă engleză. Ce înseamnă în realitate o societate deschisă, un corp social care nu mai e propriu–zis un corp, o totalitate organică sau o colecţie de indivizi autonomi?

În mod global şi simplificînd mult, naţionalismul de tip englez, corespunzător familiei nucleare absolute, poate fi calificat drept „liberal–izolaţionist“ : termenul *liberal* evocă deschiderea, iar termenul *izolaţionist* principiul de individualitate al popoarelor.

Geografia electorală a conservatorismului

Din punct de vedere geografic, conservatorismul apare ca ideologia centrului politic al ţării. Bastionul cel mai important al partidului Tory, în epoca sufragiului universal, şi mai înainte chiar, este Anglia de Sud (harta 69 b). Această înscriere spaţială e foarte stabilă. Singurele variaţii mai mari observabile între anii 1910–1930 şi 1970–1980 sînt o mică creştere în Scoţia, o scădere la Londra şi o uşoară slăbire în Mildlands, zonă cuprinsă între Nordul şi Sudul Angliei, după cum o arată şi numele[29]. Accentuarea clivajului Nord/Sud, în epoca neo-conservatorismului thatcherian, a provocat, de altfel, în anii mai recenţi, o conştientizare a importanţei factorului geografic în dezvoltarea ţărilor lor de către istoricii şi politologii englezi. În ansamblu, puterea relativă a Partidului conservator o reproduce în continuare pe aceea a Bisericii anglicane, în pofida estompării practicii religioase. Concordanţa spaţială dintre conservatorism şi anglicanism e cu mult mai clară decît corespondenţa dintre laburism şi tradiţia nonconformistă. Un singur factor religios, am fi ispitiţi să spunem „post–religios“, acţionează pozitiv asupra votului conservator : un ansamblu mai complex de forţe

---

[29] Despre geografia electorală a conservatorismului, vezi R. Blake, *op. cit.*, pp. 200–201.

„post–religioase" contribuie la definirea spațiului laburist. Votul laburist e încurajat, într-adevăr, de două tradiții religioase complementare :

a) decreştinarea timpurie a anumitor regiuni muncitoreşti din Nord, încă de la industrializarea din anii 1750–1850 ;

b) nonconformismul, care-şi împarte simpatiile între laburism şi un Partid liberal rezidual, dar nu neglijabil.

Toate dizidențele religioase vechi – necredința ca nonconformism –, reunite din punct de vedere istoric printr-o ostilitate comună față de Biserica anglicană, se combină, începînd de la decreştinare, pentru a încuraja o orientare ideologică de stînga, anti–establishment[30]. Însă, la dreapta sistemului politic, tradiția anglicană, cea a Bisericii instituite, rămîne singură. Aşadar, legătura dintre conservatorism şi anglicanism e deosebit de simplă şi directă.

Nu putem fi decît surprinşi de permanența factorului geografic în viața ideologică engleză. Persistența efectelor post–religioase capabile, *multă vreme după decreştinare*, să contribuie la structurarea dualistă a sistemului politic englez e la fel de remarcabilă.

Determinări antropologice şi neclaritate ideologică

Anglia nu se sustrage mai mult decît Franța sau Germania legilor istorice care asociază structurile familiale cu formele ideologice. Familiei nucleare absolute îi corespund tipuri specifice de socialism şi naționalism. Respingerea conştientă de către cultura engleză a doctrinelor politice prea coerente, prea formalizate, terminate în *ism*, cum se zice (*socialism, naționalism)*, nu trebuie să mascheze existența unor forme ideologice engleze specifice, perfect determinate de valorile familiei nucleare absolute. Lipsa de claritate a noțiunii de egalitate în familia nucleară absolută e cea care produce lipsa de claritate a ideologiilor engleze. Dar *producerea unei confuzii ideologice printr-o confuzie antropologică presupune o determinare la fel de riguroasă* ca producerea unei ideologii egalitare prin egalitatea între frați (model francez) sau a unei ideologii inegalitare prin inegalitatea între frați (model german).

---

[30] Catolicismul ar putea fi adăugat ca fiind cea de a treia dizidență religioasă orientată frecvent către stînga într-un context englez – acela al imigranților irlandezi, ca şi acela al minorităților catolice din extremul Nord.

Mai mult, lipsa de claritate a doctrinelor engleze nu trebuie exagerată. Trăsătura liberală a sistemului familial – independența reciprocă a părinților și a copiilor deveniți adulți – este, în Anglia, de o splendidă claritate, iar liberalismul ideologic rezultat de aici e de o limpezime absolută.

Principiile engleze de libertate individuală și de suveranitate a Parlamentului sînt dogme, la fel ca egalitarismul francez sau etatismul german. Acceptarea unor principii fundamentale ale liberalismului de către marile forțe politice – conservatoare, laburistă – e totală.

Totuși, liberalismul relației părinți–copii nu e de ajuns pentru definirea tradiției ideologice engleze. În Franța Bazinului parizian, în Italia sau în Spania de Sud, poate fi identificat un principiu liberal analog, care nu conduce la apariția unei concepții engleze despre viața socială și politică. În aceste trei națiuni latine, trăsătura egalitară a sistemului familial alimentează o aspirație spre libertate, spre omogenitatea corpului social și politic, care perturbă dezvoltarea unui individualism pur. Indiferența față de principiul de egalitate, caracteristică fondului antropologic englez, apare deci la fel de importantă în funcționarea unei mecanici sociale individualiste ca trăsătura liberală a sistemului familial. Deoarece frații sînt diferiți, fără a fi obligatoriu inegali, clasele politice, forțele religioase și partidele politice coexistă cu o deosebită ușurință în structura socială. Principiul de diferențiere a fraților pare la fel de esențial ca și acela al independenței copiilor la dezvoltarea noțiunii de toleranță.

Țările de Jos

Cu un secol înaintea Angliei, republica Provinciilor Unite întruchipează pentru intelectualii europeni ideea de toleranță. Ei găsesc aici, foarte concret, posibilitatea de a trăi, de a gîndi și de a publica liber. Descartes se instalează aici pentru a scăpa de ortodoxiile reunite, catolică și protestantă, din regatul Franței. Spinoza află în societatea olandeză posibilitatea de a renunța la ortodoxia evreiască din timpul său. Locke, englez totuși, se refugiază în Țările de Jos pentru a fugi de autoritarismul restaurării Stuarților. La punctul de plecare al toleranței olandeze – Olanda este, din punct de vedere liberalist, centrul sistemului neerlandez – găsim mutația arminiană a calvinismului, emergența, pentru prima

oară în Europa, a unei religii care refuză superioritatea preotului fără a respinge liberul arbitru al omului. Arminianismul nu domină Biserica reformată din Țările de Jos, deoarece e respins, în mod oficial, în 1618–619, de sinodul de la Dordrecht, ai cărui reprezentanți sînt „durii" predestinării calviniste, din Elveția, Hessa, Palatinat și Scoția. Condamnarea arminianismului nu are mari efecte în practică[31]. Sigur că Biserica reformată rămîne oficial calvinistă, dar nu controlează bine societatea olandeză. Din 1625, arminienii sînt tolerați sub denumirea de *remonstranți.*

Cîteva date, acoperind întreg secolul XVII, marchează etapele dezvoltării toleranței olandeze, adică europene în contextul epocii :

• 1603–1609 : elaborarea de către Arminius, profesor la Leyda, a unei teologii care reintroduce în protestantism noțiunea de liber arbitru ;

• 1625 : întoarcerea arminienilor la Amsterdam ;

• 1628 : instalarea lui Descartes în Țările de Jos (pînă în 1649) ;

• 1632 : la Amsterdam se naște Spinoza ; trăiește pînă la moartea sa, în 1677, în Țările de Jos ;

• 1683–1689 : Locke se stabilește în diverse provincii. La Amsterdam se împrietenește cu teologul arminian Philip Van Limborch, pastor la biserica locală a *remonstranților*. *Lettre sur la tolérance* de Locke e publicată la Gouda în 1689. În linii generale, pornind de la acestă dată, imediat după Glorious Revolution din 1688, făclia libertăților europene trece în Anglia. În secolul XVIII, filosofii francezi ai Luminilor nu mai visează la libertatea olandeză, dar admiră libertatea engleză .

Mereu familia nucleară absolută

În Țările de Jos ca și în Anglia, prezența unui substrat antropologic individualist dar neegalitar explică apariția timpurie a unei vieți sociale și culturale liberale. Ponderea relativă a familiei nucleare absolute e departe de a fi la fel de copleșitoare ca în Anglia, deoarece nu ocupă decît șase din cele unsprezece provincii actuale : cele două Olande, de Nord și de Sud, Zelanda, Utrecht, Frisia și Groningen, adică zona maritimă a țării (NL 3, 4, 5, 6, 7, și 9). În Olanda, indiferent că e vorba de populație, de activități comerciale sau de dinamism cultural, familia nucleară absolută e plasată în situație dominantă. Partea de est/sud-est

[31] Cf. *supra*, p. 120.

a țării, mai continentală, e ocupată de structuri familiale de tip sursă : provinciile majoritar protestante Gueldre, Overijssel și Drenthe (NL 2, 8 și 10), ca și provinciile catolice din Brabantul de Nord și Limburg (NL 1 și 11). Minoritatea catolică din Țările de Jos nu controlează decît regiunile de familie sursă autoritară și inegalitară. Lumea protestantă ocupă șase provincii caracterizate prin familia nucleară absolută, liberală dar neegalitară, și trei provincii unde fondul antropologic e de tip sursă (harta 71 a). Pătrunderile liberale din secolul XVII se fac în Olanda în centrul nuclear absolut al sistemului național. Dualitatea antropologică a protestantismului olandez fixează o primă diferență între modelele englez și olandez de dezvoltare a unui sistem politic liberal. A mai fost amintită o altă diferență și anume prezența unei puternice minorități catolice în Țările de Jos. Mai trebuie menționată și o a treia, caracterul tardiv și relativ modest al industrializării neerlandeze. Dezvoltarea sectorului secundar nu începe realmente decît în anii 1870–1880, stimulată de demarajul german. Către 1970, distribuirea în spațiu a industriei olandeze, concentrată în Sud–Est și Est, poartă încă marca influențelor continentale, germană și belgiană. Industria acoperă în special, ca și familia sursă, partea interioară a Țărilor de Jos. Ea este deosebit de densă în cele două provincii catolice din Sud, Limburg și Nord–Brabant. Această industrializare tîrzie e mult mai puțin violentă din punct de vedere social decît procesul englez de modernizare. Ea nu creează masele de angajați necalificați, asociați muncii din mine și prelucrării fierului. Decreștinează puțin sau deloc.

Decreștinarea protestantă

Recensămînturile neerlandeze înregistrează indivizii în funcție de religia de apartenență și permit să se urmărească mărirea numărului de persoane „fără religie" începînd din 1879. La acea dată, ele nu constituie decît 0,34% din populație[32]. În 1889, sînt 1,67% ; în 1899, 2,55% ; în 1909, 5,60% ; în 1920, 8,60% ; în 1930, 15,60%. Numărul celor „fără religie" permite să se ajungă doar la o parte a procesului de decreștinare. Creșterea sa arată dimensiunea părții celei mai dure, mai radicale, a respingerii credinței tradiționale de către cei care refuză oficial denumirea de „calviniști". O decreștinare mai blîndă însoțește în tăcere acest

[32] Recensămînt din 1930 pentru apartenențele religioase între 1849 și 1930. vol. 9. pp. 58–59.

Apartenenţe religioase în Ţările de Jos în 1930 În procentaje			
Reformaţi olandezi	34	Catolici	36
		Evrei	1,3
Reformaţi fundamentalişti	8	Fără religie	15
Sursă : Recensămînt din 1930, vol. 9, pp. 58–59.			

vîrf radical, aceea a unor indivizi care rămîn calvinişti cu numele, dar renunţă la orice practică religioasă. Numărul lor e mult mai important ca al celor „fără religie", deşi însăşi natura protestantismului, puţin înclinată spre ritual, nu permite evaluarea cu rigurozitate a întinderii acestei decreştinări tăcute. În lumea catolică, unde slujba duminicală e un bun indicator de aderare la credinţă, decalajul dintre decreştinarea dură (respingere explicită a catolicismului) şi decreştinarea tăcută (încetarea practicii) poate fi măsurat. La mijlocul anilor şaizeci, în Franţa, decreştinată în mare măsură în partea sa centrală, 85% din indivizi îşi spun catolici, dar numai 20–25% merg o dată sau de două ori pe lună la slujba religioasă[33]. În cazul Franţei, 15% de „fără religie" echivalează cu aproximativ 65% de decreştinaţi (dacă apreciem că numărul de credincioşi adevăraţi e ceva mai mare decît al celor care merg la serviciul divin). Procentul de 15,60% de „fără religie" atins în Ţările de Jos în 1930 corespunde prin urmare unui nivel ridicat de *decreştinare protestantă.* Cu atît mai mult cu cît procentajul de olandezi care au renunţat la apartenenţa lor confesională este superior mediei naţionale în zona calvinistă.

Într-adevăr, provinciile catolice nu sînt atinse. În 1930, proporţia de „fără religie" nu e decît de 1,30% în Nord–Brabant şi de 1,20% în Limburg[34]. Între 1880 şi 1930, în Ţările de Jos ca şi în restul Europei, decreştinarea e un fenomen protestant. Catolicismul din regiunile de

[33] F. Lebrun şi col., *Histoire des catholiques en France*, pp. 485–486.
[34] Recensămînt din 1930, vol. 9, pp. 58–59.

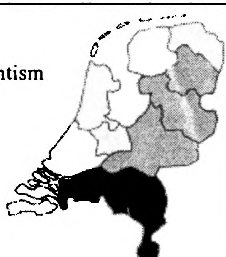
familie sursă trece prin această criză fără efort, în Limburg şi Nord-Brabant ca şi în Flandra, în Ţara Bascilor, în Bavaria ori Savoia.

Lumea protestantă neerlandeză se sprijină pe o dublă bază antropologică, nucleară absolută în Vest şi în Nord, sursă în Est. Harta decreştinării olandeze în 1930 arată marea fragilitate a protestantismului „nuclear absolut" (harta 71 c). Proporţia de „fără religie" e mai ridicată pe litoralul, nuclear absolut, al ţării – în Olanda, Frisia şi Groninga – decît în partea sa continentală şi sursă – în Gueldre, Overijssel şi Drenthe. Numai Zelanda (NL 5), cu adevărat maritimă, şi Utrecht (NL 6), mai intermediară prin poziţie, fac excepţie, decreştinarea fiind aici

Harta 71 – Ţările de Jos

a) Trei zone antropologice şi religioase

- Familie nucleară absolută +protestantism
- Familie sursă + protestantism
- Familie sursă + catolicism



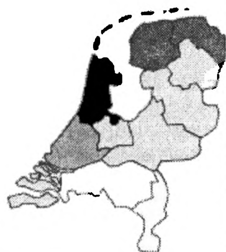
b) Bisericile fundamentaliste în 1909
Proporţia de adepţi din populaţie

- Mai mult de 20%
- Între 15 şi 20%
- Între 10 şi 15%
- Mai puţin de 10%



c) Persoanele „fără religie" în 1930
Proporţia din populaţie

- Mai mult de 30%
- Între 20 şi 30%
- Între 15 şi 20%
- Între 5 şi 15%
- Mai puţin de 5%



în mod clar mai puţin avansată ca în restul zonei nucleare absolute. Pe ansamblu, Dumnezeul autoritar al regiunilor cu taţi autoritari rezistă ceva mai puţin bine decît cel, liberal, din zonele antropologice liberale. Fenomenul e cu atît mai surprinzător cu cît regiunile continentale sînt cele mai atinse de industrializare, iar declinul credinţei ar trebui să fie încurajat aici de proletarizare.

Cea mai mare rezistenţă a protestantismului din provinciile Zelanda şi Utrecht, nucleare absolute, este un efect al proximităţii religiei rivale, catolice, care supravieţuişte perfect şi menţine sub presiune resturile de conştiinţă protestantă. Conflictul religios frînează procesul de decreştinare. Acolo unde catolicismul nu e un vecin direct, în Olanda de Nord, Frisia şi Groningen, refluxul protestant îşi urmează propriul ritm. Amploarea fenomenului în provinciile Frisia şi Groningen, care nu aparţin centrului urban al ţării, scoate bine în evidenţă, atunci cînd le comparăm cu Drenthe sau Overijssel, efectul de accelerare produs de familia nucleară absolută şi pe acela de frînare indus de familia autoritară.

De la dizidenţă religioasă la decreştinare

În mod ciudat, refluxul protestantismului e precedat şi chiar însoţit, în Ţările de Jos, de un *revival* religios parţial, afirmat în anii 1846–1899. Biserica reformată olandeză, acuzată de o toleranţă excesivă, *latitudinarismul,* potrivit terminologiei teologice convenţionale, e abandonată de unii dintre credincioţii săi. Aceştia întemeiază noile Biserici reformate, fundamentaliste, care pretind un calvinism strict. Creşterea numerică a acestei mişcări continuă pînă prin 1909, cînd începe totuşi un declin, mai puţin net decît acela al Bisericii oficiale. Întărirea unui fundamentalism minoritar e legată de refluxul credinţei ; exigenţa purităţii nu e pînă la urmă decît o ultimă tresărire, o ultimă respingere a sentimentului de incertitudine religioasă care invadează Biserica. Geografia a ceea ce am putea numi *nonconformismul* neerlandez întăreşte ipoteza unei legături între dizidenţă şi decreştinare. La apogeul lor, în 1909, Gereformeerden Kerken, fundamentaliste, sînt, într-adevăr, deosebit de puternice în Frisia şi Groningen, regiuni de vîrf ale decreştinării (harta 71 b).

În ansamblul Ţărilor de Jos, se află, în 1930, 8% fundamentalişti şi 15% „fără religie". În Groningen, se constată la acea dată 19% fundamentalişti şi 23% „fără religie" ; în Frisia, 21% fundamentalişti şi 25%

„fără religie“[35]. Ca să fie complet, un tabel al dizidenţei religioase din Frisia trebuie să menţioneze şi 3% mennoniţi (în 1947), moştenitori liniştiţi, nonviolenţi, ai anabaptiştilor din secolul XVI[36]. Ortodoxia calvinistă a Gereformeerden Kerken nu trebuie să ne înşele. Crearea lor e un act de indisciplină, o respingere a birocraţiei oficiale a Bisericii de stat. Doctrina lor conştientă, autoritară, ascunde un inconştient liberal, care, logic, ar putea fi asociat cu familia nucleară absolută, ce încurajează, simultan, în Frisia ca şi în Groningen, dizidenţa religioasă şi abandonarea religiei.

Un socialism fragil

Primii ani ai secolului XX reprezintă, în istoria liniştită a Ţărilor de Jos contemporane, o perioadă de agitaţie relativă. Refluxul religiei protestante conduce la ideologizare. Cronologia procesului se află în strict paralelism cu aceea a echivalentului său englez. Perioada crucială ţine din 1903 pînă în 1918, de la marea grevă de la căile ferate pînă la aplicarea sufragiului universal, tîrziu, ca şi în Anglia[37].

Mişcarea socialistă care ia naştere din decreştinare e tipică pentru o regiune de familie nucleară absolută uşor industrializată. Cumulează toate slăbiciunile. Ca şi în Anglia, individualismul, indiferenţa faţă de egalitate produc o lume muncitorească avînd o conştiinţă de clasă puternică, dar puţin interesată de transformarea politică a societăţii[38]. Totuşi, spre deosebire de clasa muncitoare engleză, proletariatul olandez nu e masiv şi, prin urmare, nu poate dezvolta un trade–unionism puternic. Culme a ghinionului, bastioanele muncitoreşti cele mai consistente sînt situate în zona catolică, în Nord–Brabant şi Limburg, unde influenţa religioasă rămîne intactă.

În Anglia, în anii 1900–1920, forţa socială a sindicalismului contrastează cu slăbiciunea Partidului laburist. În Ţările de Jos, situaţia

[35] Recensămînt din 1930, vol. 9, pp. 58–59.

[36] *Annuaire statistique des Pays–Bas*, 1948. Din secolul XVI, anabaptiştii, cunoscuţi mai ales datorită insurecţiei de la Münster, în Germania, sînt foarte numeroşi în extremul Nord al actualelor Ţări de Jos. Asupra acestui punct, vezi P. Geyl, *The Revolt of the Netherlands, 1555–1609*, pp. 57–58.

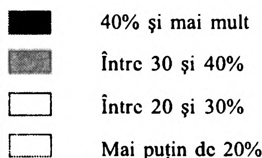
[37] Cf. A. Lijphart, *The Politics of Accommodation*, pp. 108–111.

[38] Despre conştiinţa diferenţelor sociale în Ţările de Jos, vezi A. Lijphart, *op. cit.*, pp. 20–23.

Harta 72 – Ţările de Jos

a) Partidul laburist în 1959

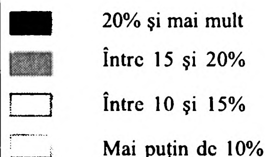
Proporţia de voturi exprimate





b) Partidul antirevoluţionar în 1959

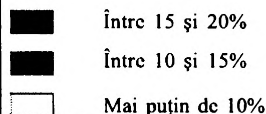
Proporţia de voturi exprimate





c) Partidul creştin–istoric în 1959

Proporţia de voturi exprimate





e omogenă : partidele *şi* sindicatele sînt slabe. Ultimul dintre partidele socialiste europene care a participat la putere, în 1939, Partidul social–democrat al muncitorilor prezintă toate caracteristicile doctrinare ale unei forţe zămislite de valorile familiei nucleare absolute. De la început, la elaborarea lui au contribuit tendinţele libertare[39]. Prin urmare, se arată complet indiferent faţă de problemele doctrinare, rău condus în acest domeniu de un fond antropologic care nu crede nici în autoritate, nici în egalitate.

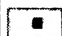
[39] Despre anarhismul iniţial al socialismului neerlandez, vezi J. Droz şi col., *Histoire générale du socialisme*, t. 2, pp. 127–131.

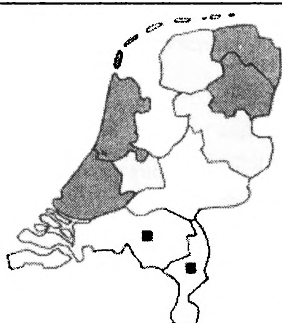
Harta 73 – Țările de Jos

a) Partidul liberal în 1959

Proporția de voturi exprimate

 Mai mult de 10%

 Mai puțin de 3%

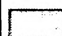


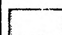
b) Partidul catolic în 1959

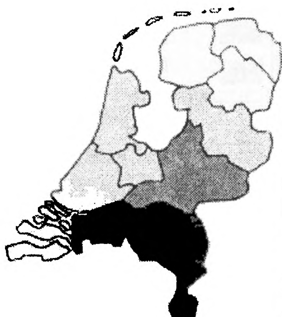
Proporția de voturi exprimate

 Mai mult de 70%

 Între 30 și 35%

 Între 16 și 30%

 Mai puțin de 16%

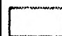


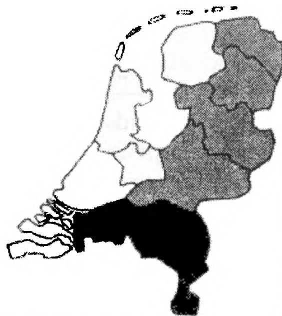
c) Industria în 1971

Proporția din populația activă masculină angajată în industrie

 Mai mult de 35%

 Între 29 și 35%

 Mai puțin de 29%



Ţările de Jos : alegeri pentru a doua cameră a Statelor–Generale (1918–1989)
Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Catolici	*Creştin–istorici*	*Antirevo-luţionari*	*Liberali*	*Laburişti*	*Comunişti*
1918	30,0	6,6	13,4	15,1	28,1	2,3
1922	29,9	10,9	13,7	9,3	24,7	1,8
1925	28,6	9,9	12,2	8,7	29,5	1,2
1929	29,6	10,5	11,6	7,4	30,5	2,0
1933	27,9	9,1	13,4	7,0	27,6	3,2
1937	28,8	7,5	16,4	4,0	30,0	3,3
1946	30,8	7,9	12,9	6,4	28,3	10,6
1948	32,3	9,2	13,2	8,0	25,6	7,7
1952	31,4	8,9	11,3	8,8	29,0	6,2
1956	31,7	8,4	9,9	8,8	32,7	4,8
1959	31,6	8,1	9,4	12,2	30,3	2,4
1963	31,9	8,6	8,7	10,3	28,0	2,8
1967	26,5	8,1	9,9	10,7	23,5	3,6
1971	21,9	6,3	8,6	10,4	24,7	3,9
1972	17,7	4,8	8,8	14,4	27,3	4,5
	Apel democrat–creştin (CDA)					
1977	31,9			17,9	33,8	1,7
1981	30,8			17,3	28,3	2,1
1982	29,4			23,1	30,4	1,8
1986	34,6			17,4	33,3	0,6
1989	35,4			14,7	31,0	—

Surse : Ediţie retrospectivă a *Annuaire statistique 1899–1959*, p. 27 ; pentru anii 1959–1986, ediţii ulterioare ale *Annuaire statistique* ; pentru 1989, *Le Monde*, 9 septembrie 1989.

Geografia electorală a socialismului olandez

Performanţele electorale ale Partidului social–democrat al muncitorilor, rebotezat Partidul laburist după al doilea război mondial, sînt dintre cele mai modeste. Între 1946 şi 1967, atunci cînd industrializarea ajunge la maturitate, oscilează între 25 şi 33% din voturi. E apropiat,

prin lipsă de consistență, de Partidul socialist elvețian, care navighează, în aceeaşi perioadă, între 23 şi 29% din voturi. În regiune catolică, socialismul neerlandez scade la niveluri demne de omologul său irlandez, doar 15% din voturi în Limburg şi Nord–Brabant în 1959. Chiar şi în partea suburbanizată a zonei de decreştinare protestantă, în Olanda, abia obține 35% din voturi la acea dată (33% în Olanda de Nord şi 36% în Olanda de Sud). Imediat după al doilea război mondial, Partidul laburist nu depăşeşte cu regularitate 40% din voturile exprimate decît într-o singură provincie, Drenthe (harta 72 a). E vorba de o regiune protestantă fără minoritate catolică şi unde structurile familiale sînt de tip sursă. Trăsătura autoritară a sistemului antropologic permite dezvoltarea, în urma lăsată de decreştinare, a unei veritabile structuri social–democrate, de tip german, suedez sau chiar galez. Drenthe (NL 10) ocupă într-adevăr în spațiul neerlandez o poziție comparabilă cu aceea a Țării Galilor din spațiul britanic. În ambele cazuri, o zonă de familie sursă permite stabilirea unui punct de sprijin social–democrat într-o țară dominată global de familia nucleară absolută.

În linia a doua a socialismului neerlandez, se pot observa provinciile nonconformiste Frisia sau Groningen, unde Partidul laburist oscilează *în jurul* liniei de 40%, cînd deasupra, cînd dedesubt. Aici, laburismul nu e stimulat de familia sursă, inexistentă, ci de tradiția nonconformistă. Ca în unele comitate din Nordul Angliei, radicalismul religios duce la radicalism politic prin decreştinare. În Groningen, logica dizidenței determină la unii alegători comportamente în aparență fanteziste. Această provincie este într-adevăr unul din bastioanele, modeste, ale mini–comunismului olandez (9% din voturi în 1952, 7,6% în 1956, 4,8% în 1959, la medii naționale de 6,2%, 4,7% şi 2,4% la respectivele date). Îndîrjirea în erezie a anumitor minorități din Groningen, de la anabaptism la comunism, l-ar fi încîntat fără îndoială pe Engels, mare admirator al lui Müntzer şi al anabaptiştilor din secolul XVI[40]. „Comuniştii“ din Groningen manifestă însă mai mult o aspirație antiautoritară radicală decît o dorință de ordine. Ei sînt mai apropiați de anarhismul quaker decît de disciplina bolşevică. Frisia şi Groningen apar împreună deosebit de active în prima fază, anarhistă, a istoriei socialismului neerlandez. Nieuwenhuis, unul dintre primii lideri pacifişti, ostil oricărei forme de organizare autoritară, inclusiv în sindicate, este ales deputat la sfîrşitul anilor 1880 de o circumscripție frisonă[41]. Tot în

[40] Cf. *La Guerre des paysans en Allemagne.*
[41] J. Droz şi col., *op. cit.*, p. 127.

Frisia şi Groningen se întîmplă ca muncitorii agricoli să se arate, la începutul secolului XX, foarte sensibili la teoria anarhistă a grevei[42], chiar dacă influenţa acestui curent nu e niciodată neglijabilă la muncitorii din Amsterdam. Frisia, Groningen, Amsterdam : regăsim aici triada clasică a indisciplinei olandeze şi a hărţii familiei nucleare absolute.

Naţionalism şi calvinism

Ar fi dificil de identificat în sistemul politic neerlandez o forţă de dreapta lăsînd să transpară trăsăturile clasice ale naţionalismului, ca Partidul conservator englez ori mişcarea gaullistă franceză. Dreapta sistemului politic olandez e dominată, de la finele secolului XIX, de partide oficial religioase.

Partidul catolic nu e cel mai original : la început forţă de apărare religioasă, devine cu timpul o creştin–democraţie clasică. E dominant în Nord–Brabant şi Limburg, cu rezultate depăşind mereu 70% din voturile exprimate pînă către 1960 (harta 73 b). Legat de familia sursă, el îi exprimă autoritarismul.

Partidele calviniste, care poartă numele foarte poetice de „creştin istoric" şi de „antirevoluţionar" sînt, prin prestigiu, unice în lumea post-protestantă a anilor 1880–1960[43]. Europa protestantă, decreştinată din 1930, ignoră partidele confesionale. Ţările de Jos constituie singura excepţie majoră, iar Norvegia, cu micul său Partid creştin, excepţia minoră. Creştinii istorici, reprezentanţi politici ai ramurii conservatoare a Bisericii reformate olandeze, precum şi antirevoluţionarii, delegaţi seculari ai Bisericilor fundamentaliste, par nişte imposibilităţi teoretice într-o ţară decreştinată (hărţile 72 c şi 72 b). Împreună, ei obţin, în 1959, 17,5% din voturi : 8,1% creştinii istorici şi 9,4% antirevoluţionarii. Pentru a explica prezenţa acestor partide calviniste, am putea desigur să emitem ipoteza unei practici religioase reziduale. Însă, asemenea resturi de religiozitate ar fi negreşit decelabile în multe regiuni din lumea protestantă, în Suedia meridională ca şi în Ţara Galilor sau în Germania de Nord, fără ca în aceste regiuni să se remarce apariţia unor partide confesionale protestante în secolul XX. Am putea sublinia şi faptul că prezenţa unui bloc catolic perfect omogen, recoltînd cu regu-

---

[42] J. Droz şi col., *op. cit.*, p. 128.

[43] „Antirevoluţionar" fiindcă e ostil Revoluţiei franceze, principiilor raţionaliste egalitare etc.

laritate mai mult de 30% din voturi, reactivează în Țările de Jos o anumită formă de conștiință protestantă, politică și defensivă. E o explicație insuficientă în măsura în care în Germania, din anii 1900–1930, prezența Zentrum-ului catolic nu stimulează nici o contrapresiune protestantă. Ca să înțelegem existența unor partide calviniste neerlandeze, trebuie să pricepem relația foarte particulară existentă între naționalism și protestantism.

Pretutindeni, în Europa secolului XVI, Reforma coincide cu creșterea unui anumit nivel de conștiință națională. Separarea de Roma permite constituirea de Biserici de stat, iar la calviniștii scoțieni ca și la luteranii germani ori suedezi transpar simptomele unui protonaționalism cu fundament religios. Rolul Reformei în conștiința națională olandeză e totuși mult mai important. Într-adevăr, aderarea la calvinism definește națiunea olandeză. Revolta împotriva autorității spaniole, izbucnită în 1566 și avînd drept rezultat întemeierea Provinciilor–Unite, este totodată religioasă și națională[44]. Țările de Jos există grație Reformei : națiune și religie sînt una. Calvinismul încarnează, în Olanda, Zelanda sau Frisia, ideea de independență națională, la fel cum catolicismul definește, în anumite privințe, identitatea irlandeză. E logic, deci, să observăm aici, ca și în Irlanda, unele interferențe între religie și naționalism în decursul secolului XX. În Irlanda, o practică religioasă puternică nu împiedică existența unor forțe politice *oficial* naționaliste, Fianna Fail și Fine Gael, acolo unde ne-am fi putut aștepta la o creștin–democrație clasică. Fiindcă naționalismul irlandez se manifestă printr-o aderare fără cusur la catolicism, prezența unui partid explicit religios nu e necesară.

În Țările de Jos, lucrurile se petrec invers : în această țară cu o practică religioasă redusă, trebuie găsită o forță de dreapta laică și naționalistă (sau măcar centralistă, de felul Partidului radical elvețian). În realitate, avem două partide calviniste. Dar, în măsura în care calvinismul încarnează în inconștientul neerlandez ideea însăși de națiune, absența naționalismului din sistemul politic nu e decît aparentă. Reafirmarea calvinistă, într-o mică țară ce nu-și poate permite un naționalism de tip agresiv, este o manifestare satisfăcătoare a originalității naționale. Fragmentarea blocului calvinist, la care se adaugă de altfel, la dreapta eșichierului politic, un Partid liberal deloc neglijabil, face o distincție radicală între calvinismul politic și catolicismul politic, omogen și hegemonic în sfera sa. Capacitatea de dedublare a dreptei „protestante" –

[44] Despre legătura între conștiința națională și tradiția religioasă, vezi P. Geyl. *The Revolt of the Netherlands*.

Partidul liberal se dezvoltă de asemenea în regiune protestantă (harta 73 a) – arată structura liberală obişnuită a familiei nucleare absolute.

Familia nucleară absolută nu încurajează apariţia de doctrine puternic structurate, socialiste sau naţionaliste. În Anglia, lipsa simultană a trăsăturilor egalitare şi autoritare din sistemul familial duce la stabilirea unor ideologii incomplete, laburismul şi conservatorismul. Sub o formă atenuată, acelaşi fenomen poate fi observat şi în Ţările de Jos ; aici, socialismul e inconsistent, iar naţionalismul se refugiază discret în religia calvinistă. În regiunea nucleară absolută, sistemul politic exprimă deosebit de defectuos naţionalismul. Cu toate acestea, în cazul Ţărilor de Jos, ca şi în al Angliei, e de ajuns a se trece din planul politicii oficiale în acela al practicii sociale concrete pentru a se percepe o concepţie perfect clară despre naţiune şi raporturile dintre grupurile etnice. Regăsim astfel mecanismul de toleranţă şi de separare caracteristic familiei nucleare absolute.

Evrei şi negri

Liberalismul şi indiferenţa faţă de egalitate duc la o concepţie „individualistă“ despre viaţa popoarelor ; fiecare grup etnic e considerat drept o individualitate nereductibilă, care nu poate şi nici nu trebuie să fie asimilată ori distrusă. Dacă poporul în chestiune e apropiat, prin înfăţişare fizică şi mod de viaţă, respectarea diferenţei duce la toleranţă ; dacă pare, cultural sau genetic, mai îndepărtat, respectarea diferenţei duce la un clivaj de tip rasist. Olandeza, via *afrikaans*, limba coloniştilor calvinişti din Africa de Sud, a dat lumii cuvîntul *apartheid*, care desemnează o instituţie rasistă de separare a comunităţilor neagră şi albă.

Pusă în contact cu populaţiile de culoare, cultura neerlandeză (asociată culturii engleze, asemănătoare pe planul familial) a produs ceea ce este mai rău. Pentru a înţelege mai bine mecanismul diferenţiator pus în funcţie de familia nucleară absolută, e important să ştim că e capabilă şi să producă ceea ce este mai bun. Istoria comunităţii evreieşti din Olanda, deportată şi masacrată pînă la urmă de ocupantul nazist în timpul celui de-al doilea război mondial, scoate în evidenţă potenţialul de toleranţă al sistemului cultural neerlandez.

Dacă gradul de antisemitism ar fi fost în funcţie de numărul de evrei locuind într-o regiune dată, atunci epicentrul său nord–occidental ar fi trebuit să se găsească, în 1900, în Olanda şi nu în Saxonia ori în Hessa. Aceasta, fiindcă Amsterdamul, spre deosebire de Leipzig sau

Frankfurt, cuprindea la acea dată o foarte numeroasă populaţie evreiască. În 1899, evreii constituie 6% din populaţia Olandei de Nord (faţă de mai puţin de 1% din aceea a Saxoniei)[45]. Mărimea acestei comunităţi nu e prea bine cunoscută în general, deoarece prezenţa sa n-a suscitat niciodată în rîndul populaţiei olandeze reacţii antisemite măsurabile. E lumea originară a lui Spinoza. În Olanda, evreii sînt liberi, ca şi arminienii, ca şi Descartes ori Locke, ca şi anabaptiştii. Am fi tentaţi să spunem : „ca şi catolicii", deoarece aceştia, trataţi imediat după războaiele de independenţă drept colonizaţi, sînt foarte repede toleraţi. Atunci cînd diferenţa perceptibilă e doar religioasă, individualismul absolut produce o toleranţă remarcabilă.

În cazul iudaismului neerlandez, trebuie să precizăm că familia nucleară absolută nu e singurul factor de toleranţă. Calvinismul, atît de dur cu negrii în Africa de Sud, uşurează, dimpotrivă, relaţiile dintre creştini şi evrei în Europa. Spre deosebire de luteranism, care revendică sfînta Scriptură în întregime, calvinismul – ortodox ori arminian – nu e, în fond, foarte interesat decît de Vechiul Testament, trăsătură ce-l apropie practic de iudaism. Luteranismul, ca şi catolicismul, crede în Evanghelii, în cruce şi în Hristos. Calvinismul nu crede, în fond, decît în Cel Veşnic şi face din Hristos un personaj minor. Cînd citesc Biblia şi comentează suferinţele poporului evreu, calviniştii sînt Israel. Acest mecanism de identificare absolută explică negreşit, independent de alţi factori, ca sistemul familial, relativa lipsă de greutate a antisemitismului din comunităţile de tradiţie calvinistă şi biblică. Chiar şi în Germania, minorităţile calviniste ortodoxe constituie, sub Hitler, grosul credincioşilor Bisericii mărturisitoare, care rezistă, spre deosebire de diverse birocraţii luterane, la dogma nazistă[46]. Fondul calvinist originar din Statele Unite (arminian) explică în parte fidelitatea diplomatică a Americii faţă de statul Israel. În ce priveşte Anglia, trebuie amintite două lucruri. Cromwell, lider puritan şi cititor al Bibliei, restabileşte pentru evrei autorizarea de şedere pe pămînt englez. Două secole mai tîrziu, Anglia e primul din statele europene guvernat de un prim-ministru de origine evreiască, Disraeli.

În Ţările de Jos, componenta calvinistă ar putea contribui la o explicare a grevei docherilor din Amsterdam, făcută în februarie 1941, în

---

[45] Recensămînt din 1930, vol. 9, pp.58–59.

[46] Despre Biserica mărturisitoare (*Bekennende Kirche*) şi rolul specific al reformaţilor (calviniştii), vezi K. S. Latourette, *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 4, pp. 262–266.

semn de protest față de persecutarea evreilor olandezi[47]. Acest exemplu de solidaritate activă, rară în istoria celui de-al doilea război mondial, trece dincolo de simpla toleranță și presupune un anumit grad de afinitate culturală.

Fragmentare și toleranță

Viața socială liberală dar neegalitară derivată din valorile familiei nucleare absolute permite coexistența pașnică a unor grupuri sociale, religioase și culturale foarte diverse. Lijphart, în lucrarea sa clasică *The Politics of Accommodation,* descrie foarte bine componentele catolică, protestantă, socialistă și liberală ale vieții sociale neerlandeze[48]. El exagerează totuși opoziția dintre aceste „blocuri", apropiindu-le de echivalentele lor austriace (*Lager* socialist și catolic), germane (socialist, catolic sau naționalist) ori belgiene (*zuilen, piliers,* socialist ori catolic). Dacă mecanismul de separare a grupurilor este într-adevăr comparabil, nivelul de ostilitate între subsocietăți rivale nu mai este, contrastul fiind deosebit de evident cînd se confruntă Țările de Jos cu Austria sau Germania, Belgia ocupînd pe scala conflictelor între grupuri o poziție intermediară. Blocurile olandeze n-au organizat niciodată formațiuni paramilitare, nici măcar nu s-au urît vreodată. Fiindcă a amplificat opoziția dintre grupuri, Lijphart e nevoit, pentru a explica funcționarea deosebit de armonioasă a democrației pluraliste neerlandeze și a descrie mecanismul însuși al înțelegerii dintre blocuri, să recurgă la noțiuni superficiale. Acceptarea absolută a puterii ierarhice în interiorul fiecărui grup ar permite diverselor elite olandeze – catolică, protestantă, liberală sau socialistă – să negocieze acorduri ce se sustrag oricărui control efectiv al bazei. Modelul este elegant, dar inutil complicat. De altfel, nici nu se vede prea bine de ce *Lager*-ele austriece, splendid ierarhizate, n-ar fi reușit să se înțeleagă în același mod. Opoziția dintre terenurile antropologice, cu dominantă nucleară absolută în Țările de Jos și sursă în Austria sau în Germania, permit, dimpotrivă, o explicație relativ simplă. Cu atît mai mult cu cît familia sursă din Belgia, imperfectă, cu trăsătura autoritară ceva mai maleabilă, răspunde de poziția intermediară a acestei țări în privința conflictelor dintre segmentele culturale.

---

[47] M. Braure, *Histoire des Pays-Bas,* p. 117.
[48] A. Lijphart, *op. cit.,* teză generală.

Trăsătura liberală a familiei nucleare absolute le permite diverselor grupuri să se considere în mod reciproc individualităţi respectabile într-o societate neautoritară şi pentru care nu se pune problema unei chei de boltă unice, dominatoare a ansamblului. Familia sursă, autoritară, pretinde, dimpotrivă, integrarea pe verticală a ansamblului structurii sociale, supunerea tuturor subsocietăţilor unei puteri unice. Lupta pentru putere aruncă blocurile rivale unele împotriva altora, într-un conflict al cărui scop ultim nu poate fi decît o dominare completă a societăţii.

Lipsa principiului de egalitate – trăsătură comună tipurilor antropologice nuclear absolut şi sursă – explică în ambele cazuri mecanismul de separare a blocurilor. Prezenţa sau absenţa trăsăturii autoritare determină caracterul violent sau paşnic al separării.

Pe de altă parte, gradul de coerenţă a blocurilor neerlandeze nu trebuie supraestimat. Susţinerea catolică, bazată în Nord–Brabant şi Limburg pe familia sursă, e comparabilă cu echivalentele sale austriacă şi germană. Lumea provenită din protestantism, fragmentată în calvinişti tradiţionali, calvinişti fundamentalişti, socialişti şi liberali, e prea fin măcinată pentru ca fiecare din grupurile rezultate să fie considerat drept un bloc propriu–zis. Divizarea unei culturi în două facţiuni rivale defineşte bine două blocuri, dar divizarea sa în patru atrage după sine cristalizarea unei culturi liberale permiţîndu-le indivizilor să scape în mare măsură de sub influenţa subsocietăţilor. În zona catolică, un singur partid obţine mai mult de 70% din voturi şi avem de a face cu un bloc a cărui densitate se exprimă prin controlul unui teritoriu, fenomen observabil şi în Germania sau în Austria, unde o segmentare de tip spaţial permite înfruntarea blocurilor. În Olanda, unde nici un partid nu depăşeşte cu regularitate 35% din voturi, nu se poate vorbi despre blocuri care înglobează indivizii.

Familia nucleară absolută nu produce întotdeauna, în mod mecanic, o fragmentare a sistemului de partide. În Anglia domneşte un bipartitism destul de stabil, instituţionalizat prin scrutinul uninominal majoritar la un tur. Individualismul structurii ideologice se exprimă aici printr-un anumit grad de anarhie a partidelor însele, după ce au provocat fragmentarea sistemului religios în secte. În Ţările de Jos, scrutinul proporţional favorizează existenţa de partide separate şi stabile, minimalizînd rolul indivizilor în viaţa politică. Structura individualistă se exprimă altfel, printr-o fragmentare a sistemului partidelor şi printr-o individualizare a partidelor însele.

Danemarca

Familia nuceară absolută ocupă întreaga Danemarcă, cu excepția extermității sudice a Jutlandei (Nord–Slesvig) și a unor insule din Sud, unde poate fi identificată familia sursă. E vorba așadar de o națiune destul de omogenă pe plan antropologic, a cărei unitate a fost păstrată, confecționată mai bine zis, de insularitate. Danemarca e un ansamblu de insule, între Suedia și Germania. Chiar și peninsula Jutlanda, multă vreme ruptă de continent prin mlaștini, poate fi considerată ca un soi de insulă. Destinul ideologic al acestei mici națiuni e condiționat de doi factori fundamentali și contradictorii. Fondul antropologic danez, nuclear absolut, determină concepții liberale pure ; gîndirea culturală a celor doi mari vecini din Sud și din Nord, aparținînd aceleiași sfere luterane, dar dominată de familia sursă, moderează manifestarea acestor tendințe liberale. Dacă privim lucrurile în mod superficial, Danemarca apare, ca și Suedia ori Saxonia, de tradiție social–democrată. O analiză detaliată a istoriei și a vieții politice daneze pune totuși în evidență importanța anumitor comportamente liberale, în asemenea măsură încît, în cazul acestei țări, se poate vorbi de un „liberalism cu fațadă social–democrată“.

Religie și libertate

În Danemarca, precum în Anglia sau Olanda, primele manifestări ale libertății sînt religioase. Solid ancorate în lumea autoritară luterană, slab dezvoltate, insulele daneze nu iau parte, în secolul XVII, la mutația liberală arminiană. Pînă în secolul XVIII, Biserica daneză pare o birocrație luterană clasică, parastatală, preocupată de alfabetizarea credincioșilor săi, dar fără a pune deloc în discuție noțiunile de ierarhie ori de disciplină. Aici, renașterea protestantă de la începutul secolului XIX nu e, ca în Germania de Nord sau chiar Suedia, un fenomen marginal ducînd cel mult la formarea unor secte, deosebit de influente în extremul Nord suedez la laponi[49]. În Danemarca, mișcarea religioasă,

[49] Despre renașterile protestante în Scandinavia, K. Suolinna, „The popular revival movements“, în *Nordic Democracy*, pp. 598–608. Despre Laestadius și laponi, C. Mériot, *Les Lapons et leur société*, pp. 275–325.

antiraţionalistă şi populară, al cărei simbol e poetul şi teologul Grundtvig, duce la o restructurare în ansamblu a Bisericii într-un sens antiautoritar. Din 1855, ţăranii danezi obţin dreptul de a-şi alege pastorii[50]. Mecanica luterană tradiţională se dizolvă. Decreştinarea, începută în anii 1880, face ca liberalismul să treacă din domeniul religios în planul social şi politic.

O ţărănime liberală

La finele secolului XIX, Danemarca mai e, ca Suedia, Norvegia sau Finlanda, încă o naţiune de ţărani. Golul metafizic, ce urmează unei faze de intensă activitate religioasă liberală, duce aproape instantaneu la o mobilizare ideologică a ţărănimii. Se deschid aproape pretudindeni şcoli populare ; comunităţile rurale se dotează rapid cu cooperative[51]. Agricultura daneză se restructurează în cîţiva ani, ea renunţă la producţia de cereale şi devine o puternică exportatoare de produse lactate. Industrializarea e tîrzie şi lentă. Danemarca dă exemplul unic al unui demaraj economic bazat aproape în întregime pe progresul agricol. Ţăranii danezi, la fel ca industriaşii englezi, devin apărători entuziaşti ai liberului schimb. Îşi manifestă astfel structura ideologică, dar şi interesul economic. Ne-am putea întreba chiar, dacă nu cumva aderarea ţărănimii la liberalism nu *precede* restructurarea agriculturii şi dacă orientarea spre export nu e o consecinţă practică a aderării ideologice.

Reţeaua de şcoli populare şi de cooperative permite instalarea generală a partidului liberal[52], *Venstre* („Stînga“), în satele daneze, în anii 1880. La sfîrşitul secolului XIX, în Danemarca, liberalismul nu e, ca în Germania ori Suedia, o doctrină minoritară şi burgheză, imitaţie aproximativă a liberalismelor victorioase din Anglia sau Franţa. Liberalismul danez prinde rădăcini şi devine ideologia politică a lumii rurale. E o adeziune perfect normală în mediul familial nuclear absolut. Denumirea partidului liberal, „Stînga“, apărut pentru a combate dreapta (*Højre*), arată existenţa aici, ca şi în Anglia, a unei conştiinţe *dualiste* puternică şi firească, opunîndu-se unanimismului societăţilor autoritare şi

---

[50] J.–J. Fol. *Les Pays nordiques aux XIX^e et XX^e siècles*, p. 116.

[51] Despre şcoli populare şi cooperative între 1870 şi 1900. P. Manniche, *Denmark, a Social Laboratory*, pp. 41–135.

[52] Despre apariţia partidelor daneze. K. E. Miller. *Government and Politics in Denmark*, pp. 57–94.

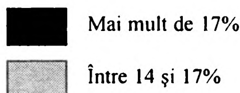
monolitice de tip german ori suedez. Liberalismul nu poate funcţiona decît dacă împărţirea opiniilor e recunoscută drept un fenomen normal. Conceptele de stînga şi de dreapta instituţionalizează mecanica clivajului de partid şi, prin urmare, liberalismul, chiar dacă partidele zise de stînga sfîrşesc prin a se situa la dreapta eşichierului politic, precum în Franţa celei de-a treia Republici.

Liberalismul domină peisajul politic din Danemarca pînă către 1913, cînd social–democraţia apare drept cel mai puternic partid[53]. Cu

Harta 74 – Danemarca

a) Ţăranii în 1978

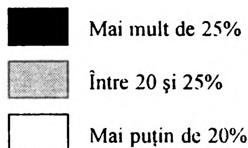
Proporţia de ţărani din populaţia activă masculină





b) Venstre în 1971 (partid liberal)

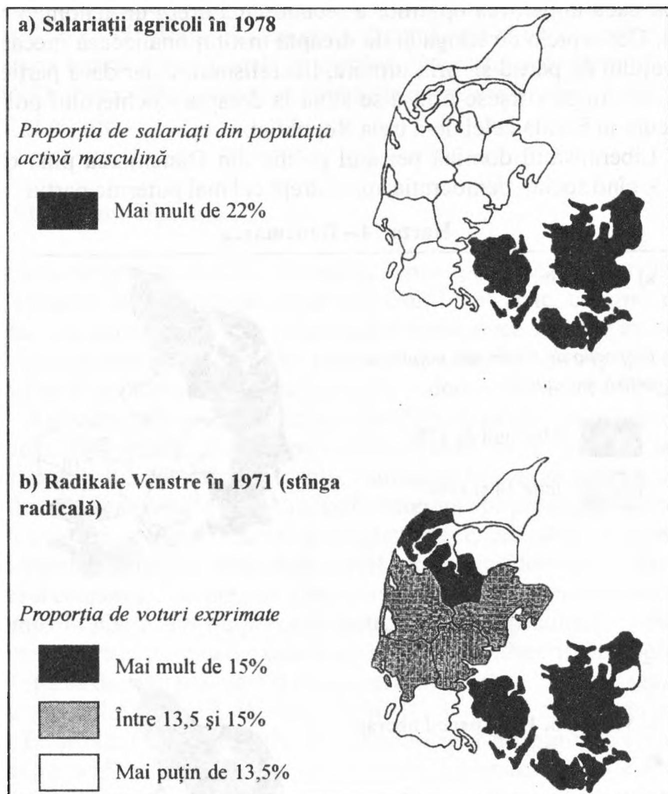
Proporţia de voturi exprimate





[53] Sufragiul universal e stabilit prin Constituţia din 1915. Totuşi, din 1849, toţi indivizii de sex masculin *independenţi* (regulă care exclude servitorii) au drept de vot. Fără a fi perfect reprezentative, alegerile anterioare anului 1915 exprimă atitudini populare şi nu doar preferinţele elitelor burgheze.

Harta 75 – Danemarca



toate acestea, sistemul politic danez nu va scăpa niciodată de matricea sa liberală.

Venstre este, fără nici un echivoc, un partid ţărănesc. În 1971, pe harta sa electorală apare mereu o caracteristică predominantă în partea vestică a Jutlandei, în zonele cu cea mai mare densitate rurală (hărţile 74 a şi 74 b). Venstre susţine necontenit liberschimbismul ţărănesc, atitudine manifestată de la începutul anilor şaizeci prin voinţa de aderare la Piaţa comună. Totuşi, Venstre nu e un partid agrarian, apărut pentru a reprezenta interesele unei clase sociale anume. El e definit printr-o doctrină politică liberală, adoptată de ţărănime şi precede, istoric, apariţia altor forme politice daneze, în special pe aceea a social–democraţiei.

Danemarca : alegeri pentru Folketing (1929–1988)
Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Conservatori	*Venstre*	*Radikale Venstre*	*Social-democraţi*	*Socialişti ai poporului*	*Stînga socialistă*	*Comunişti*	*Partidul progresului*
1929	16,5	28,3	10,7	41,8			0,3	
1932	18,7	24,7	9,4	42,7			1,1	
1935	17,8	17,8	9,2	46,1			1,6	
1939	17,7	18,2	9,5	42,9			2,4	
1943	21,0	18,7	8,7	44,5				
1945	18,2	23.4	8,1	32,8			12,5	
1947	12,4	27,6	6,9	40,0			6,8	
1950	17,8	21,3	8,2	39,6			4,6	
1953–I	17,3	22,1	8,6	40,4			4,8	
1953–II	16,8	23,1	7,8	41,3			4,3	
1975	16,6	25,1	7,8	39,4			3,1	
1960	17,9	21,1	5,8	42,1	6,1		1,1	
1964	20,0	21,0	5,3	42,0	6,0		1,3	
1966	18,7	19,3	7,3	38,2	10,9		0,8	
1968	20,4	18,6	15,0	34,2	6,1	2,0	1,0	
1971	16,7	15,6	14,3	37,34	9,1	1,6	1,4	
1973	9,2	12,3	11,2	25,7	6,0	1,5	3,6	15,9
1975	5,5	23,3	7,1	30,0	4,9	2,1	4,2	13,6
1977	8,5	12,0	3,6	37,1	3,9	2,7	3,7	14,6
1979	12,5	12,5	5,4	38,3	5,9	3,6	1,9	11,0
1981	14,4	11,3	5,1	32,9	11,3	2,6	1,1	8,9
1984	23,4	12,1	5,5	31,6	11,5	2,7	0,7	3,6
1987	20,8	10,5	6,2	29,3	14,6	1,4	0,9	4,8
1988	19,3	11,8	5,6	29,8	13,0	0,6	0,8	9,0

Surse : pentru anii 1929–1943, *Annuaire statistique du Danemark* 1945 ; pentru anii 1945–1988, ediţii ulterioare.

În Suedia şi în Finlanda, unde găsim, începînd din perioada interbelică, importante mişcări ţărăneşti, se poate vorbi de partide *agrariene*. Întărirea lor se face tîrziu, în anii douăzeci, ca reacţie la instalarea mişcării socialiste ce se doreşte de esenţă muncitorească, chiar dacă proletariatul e cvasiinexistent, ca în Finlanda. Agrarienii suedezi şi finlandezi se definesc şi prin respingerea liberalismului burghez din secolul XIX,

iar apariţia lor implică efectiv slăbirea sau dispariţia influenţei liberale din mediul rural. Secvenţa istorică ce permite situarea unora prin raportare la alţi liberali, socialişti şi agrarieni din ţările scandinave este capitală. În Suedia şi în Finlanda, ţări de tradiţie autoritară (sursă şi respectiv comunitară, pe plan familial), mişcarea ţărănească e o consecinţă a mişcării muncitoreşti din ţările deopotrivă foarte rurale şi foarte alfabetizate. În Danemarca, mişcarea ţărănească se înscrie, independent de fenomenul socialist, în continuitatea liberalismului burghez.

Ambiguităţi socialiste

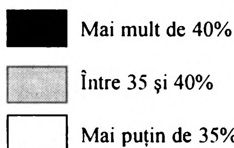
Socialismul danez ia naştere în ultimul sfert al secolului XIX, sub influenţă germană. Programul său de la Gimle, din 1876, urmează la un an după cel de la Gotha, care marchează adevăratul debut al social–democraţiei germane. Regăsim la socialiştii danezi o terminologie marxistă ce pare să anunţe o social–democraţie ca toate celelalte. În realitate, expansiunea europeană a socialismului pune culturii daneze aceeaşi problemă ca aceea a protestantismului, cu trei secole şi jumătate mai devreme. Dimensiunea mică a regatului nu-i permite să-şi exprime pe deplin, oficial, temperamentul său liberal. Astfel că Danemarca adoptă formele exterioare ale social–democraţiei, aşa cum acceptase formele exterioare ale luteranismului. Nu poate face altceva mai bun, ponderea culturală a Germaniei fiind local, în ambele epoci, deosebit de puternică. Reforma protestantă urmează după demarajul german din secolul XVI ; dezvoltarea social–democraţiei coincide în timp şi spaţiu cu întărirea celui de-al II-lea Reich german. Învinsă de Bismarck în 1864, în timpul războiului ducatelor, cînd pierde două cincimi din teritoriu, Danemarca e condamnată să ia Germania în serios – la sfîrşitul secolului XIX, ca şi la mijlocul secolului XVI. Nu poate decît să ia de la lumea germanică limbajul socialismului de stat, derivat din tradiţiile autoritare ale familiei sursă. Începînd cu anii treizeci, Suedia preia ştafeta Germaniei ca model regional de integrare statală. Social–democraţia devine aici hegemonică, iar succesele sale economice, care impresionează întreaga Europă, nu pot decît să influenţeze Danemarca vecină, mai puţin populată şi mai puţin industrializată. La scara lumii scandinave, Suedia face atunci figură de mare putere sau măcar de frate mai mare. Însă adoptarea unor forme exterioare ale ritualului social–democrat nu înăbuşă temperamentul liberal danez. Mecanismele reale ale vieţii politice arată persistenţa determinantului familial.

Încurajată de vecinătățile germană și suedeză, într-o epocă în care întreaga lume luterană pare a vira către socialismul de stat, „social–democrația“ se impune rapid ca una din forțele determinante ale sistemului politic danez. În 1913, rezultatul său electoral îl depășește pentru prima dată pe cel al liberalilor și, la mijlocul anilor douăzeci, Partidul social–democrat devine limpede primul din țară. Foarte repede, totuși, socialismul danez manifestă un indiferentism ideologic și politic demn de verii săi englezi sau olandezi. În 1909–1910, Partidul social–democrat susține guvernul format de Stînga radicală (*Radikale Venstre*), formație născută dintr-o sciziune progresistă a Partidului liberal.

Harta 76 – Danemarca

a) Social–democrația în 1971

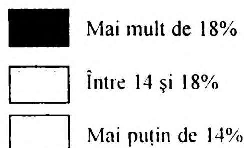
Proporția de voturi exprimate

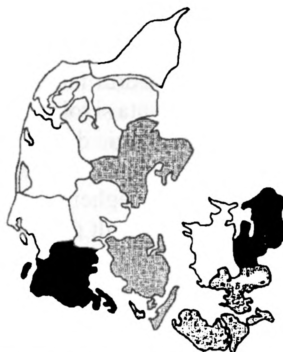




b) Conservatorii în 1971

Proporția de voturi exprimate





Recidivează între 1913 şi 1920. Cu timpul, toleranţa sau susţinerea Stîngii radicale permite constituirea unor guverne social–democrate minoritare sau de coaliţie în 1924–1926, din 1929 pînă la război, între 1947 şi 1950 şi între 1953 şi 1964[54].

Socialiştii domină jocul parlamentar danez, dar nu sînt, ca omologii lor suedezi, dominanţi. Dreapta, constituită din partidele liberal şi conservator, nu e marginalizată ca în Suedia. Ea rămîne o forţă de guvernare posibilă. Socialismul e minoritar în Danemarca. Ajunge la un vîrf în 1935 cu 41,6% din voturile exprimate, pentru a scădea, după al doilea război mondial, la rezultate în jur de 40%. În 1932, social–democraţia suedeză ajunge la 46% din voturi şi nu scade niciodată, înainte de 1973, mai jos de 45%. În două reprize socialiştii suedezi depăşesc 50% din voturi, mai întîi în 1936 şi 1940, iar apoi în 1968. Autoritarismul regiunilor de familie sursă alimentează o propensiune generală către definirea unor forţe politice dominante, uneori hegemonice, fie ele social–democrate, democrat–creştine sau naţionaliste etnocentrice. Pragul de 45% din voturile exprimate, atins şi menţinut de prima forţă politică regională, pe o lungă perioadă şi în faţa unei opoziţii fragmentate, este unul din marcajele familiei sursă – marcaj pe care nu-l regăsim în Danemarca. Cu o primă forţă în jur de 40% şi o opoziţie de guvernare, regatul Danemarcei se defineşte ca un sistem fragmentat şi liberal, reflex politic al familiei nucleare absolute.

Atunci cînd nu obţine majoritatea absolută, social–democraţia suedeză poate conta pe susţinerea sau absenteismul binevoitor a 3–5% din voturile comuniste. Acestei forţe strivitoare mai trebuie să i se adauge aceea a agrarienilor, mai apropiată de social–democraţie decît de dreapta pe întreaga perioadă interbelică. În ce priveşte socialismul danez, el trebuie să-şi găsească aliaţi la dreapta sa, în tabăra liberală. Stînga radicală, aliata sa instituţională timp de o jumătate de secol, îi asigură predominanţa guvernamentală, însă garantează şi continuitatea tradiţiei liberale în chiar interiorul taberei socialiste. Stînga radicală nu e un partid mare, dar prezenţa şi rolul său continuu simbolizează natura liberală a sistemului ideologic danez.

Social–democraţia suedeză e dominantă. Socialismul danez e în permanenţă sub supraveghere liberală. În măsura în care Venstre cîntăreşte în general mai mult decît Partidul conservator danez, se poate considera că liberalismul rămîne, între 1920 şi 1964, în centrul sistemului politic danez. El controlează stînga şi domină dreapta.

---

[54] Despre istoria politică a Danemarcii. K. E. Miller. *op. cit.*, pp. 34–35.

Familia nucleară absolută nu e doar liberală, ea e şi neegalitară şi favorizează, prin urmare, principiul de diferenţiere. Într-o ţară în mod uniform nucleară absolută pe plan familial (cu excepţia Nord–Slesvigului şi a insulei Fyn), în mod uniform luterană prin tradiţie şi în mod uniform decreştinată, diferenţele sociale dintre indivizi nu pot fi decît economice. Importanţa meseriei în definirea statutului este un loc comun al sociologiei daneze. Obişnuinţa tipic daneză de a utiliza de preferinţă profesiunea în locul prenumelui pentru a stabili, în cartea de telefon, ordinea alfabetică a indivizilor purtînd acelaşi patronim, pune în evidenţă importanţa clasificărilor socioeconomice[55]. Mult mai important, nici un sistem european de partide politice nu e mai mult decît cel danez un decalc al stratificării economice : social–democraţia e partidul clasei muncitoare, Venstre al ţăranilor, Partidul conservator al claselor mijlocii urbane[56] – poate Radikale Venstre să fie considerată partidul micilor agricultori şi al intelectualilor. Concordanţa dintre partide şi clase se exprimă pe planul cartografic. Venstre e puternică în zonele rurale de exploataţie medie din Jutlanda (hărţile 74 a şi 74 b). Radikale Venstre e destul de importantă în insule şi corespunde cu fostele zone de mare exploataţie, unde domină în zilele noastre micii agricultori (hărţile 75 a şi 75 b). Partidul conservator e implantat mai ales în mediul urban, în special în Copengaha şi periferiile sale (harta 76 b). În ce priveşte Partidul social–democrat, el e destul de uniform răspîndit pe tot teritoriul, ca şi clasa muncitoare daneză, care a luat naştere dintr-o industrializare difuză, bazată pe produse agro–alimentare şi electronică (harta 76 a).

Regăsim aici mecanismul englez şi olandez de coexistenţă în diferenţă, aplicat mai curînd la clase economice decît la grupuri religioase ori etnice. E o situaţie caracteristică pentru o societate care nu crede în existenţa unui om universal şi se ridică deasupra formelor exterioare ale religiei, etniei sau clasei. Comparaţia între cazurile danez şi suedez permite precizarea că trăsătura liberală a sistemului familial şi social accentuează mecanica diferenţiatoare a trăsăturii neegalitare. În Suedia, familia sursă, inegalitară şi autoritară, desparte clasele, dar întreţine o aspiraţie către integrarea pe verticală a societăţii. Ea favorizează ata-

---

55 K. E. Miller, *op. cit.*, pp. 13–15, despre combinarea conştiinţei diferenţelor de clasă cu mobilitatea individuală. Regăsim această combinare în Anglia ; e tipică pentru familia nucleară absolută, care vrea indivizii diferiţi, dar nu crede în transmiterea ereditară a calităţilor individuale.

56 Despre constantele geografiei electorale, K.E. Miller, *op. cit.*, pp. 103–109.

şamentul faţă de stat care poate, desigur, să determine grupurile să se bată pentru controlul său, dar poate şi să le unească într-o comună veneraţie. În Danemarca, familia nucleară absolută diferenţiază grupurile datorită trăsăturii sale neegalitare, dar nu le reuneşte în nici un fel de adoraţie statală. Practic, ea separă mai bine. Concret, ataşamentul faţă de stat conduce o bună parte din clasele mijlocii din Suedia să adere la social–democraţie. În Danemarca, nimic asemănător, socialismul e mai precar fiindcă e mai pur muncitoresc.

Zero–naţionalism şi pacifism

Danemarca reuneşte toate condiţiile pentru apariţia a ceea ce am putea numi un zero–naţionalism. Cu cele cinci milioane de locuitori în 1990, e una din cele mai mici ţări din Europa, care, logic, nu poate aspira la cuceriri mondiale, continentale sau chiar regionale. Încă din secolul XVII, Suedia eclipsează Danemarca în sfera scandinavă. Valorile familiei nucleare absolute nu favorizează nici un naţionalism agresiv. Trăsătura sa neegalitară întreţine o conştiinţă naţională puternică, dar nu şi vreo ierarhizare a popoarelor pămîntului. Trăsătura liberală a sistemului antropologic implică un drept al popoarelor la coexistenţă, fără ca vreo structură centrală şi dominatoare să controleze ansamblul planetar.

Aşadar, naţionalismul danez combină două slăbiciuni, una derivată din valorile antropologice, alta din lipsa de putere internaţională a unei naţiuni mici. Rezultanta nu e politica de neutralitate dusă de unele ţări ca Suedia sau Elveţia, ci pur şi simplu un *pacifism*, ducînd uneori la dezarmare unilaterală. În ajunul celui de-al doilea război mondial, Danemarca, ajunsă în contact cu Germania hitleristă, dispune totuşi de o armată de 800 de oameni. Înclinaţia către dezarmare unilaterală, ce le-a permis în 1940 trupelor naziste o invazie deosebit de paşnică, nu e tipică numai pentru partidele de stînga şi ale clasei muncitoare. Ea se poate manifesta şi în cadrul dreptei, în clasele mijlocii, chiar dacă Partidul conservator reprezintă bine fragilul pol naţionalist al sistemului ideologic danez. Partidul progresului, înfiinţat în 1973 ca o dizidenţă a dreptei, doreşte de asemenea dezarmarea unilaterală, în pofida ameninţării sovietice. Aderarea la NATO, consecinţă a eşecului dezastruos al pacifismului din anii 1920–1940, nu împiedică menţinerea unui curent pacifist subteran, dar puternic.

Este evident că zero–naţionalismul fragilizează dreapta daneză, care nu se poate afirma ca purtătoare a unei misiuni depăşind simpla

apărare a intereselor materiale ale claselor mijlocii. Partidul conservator, cel mai ataşat ideii de integritate naţională, nu reuşeşte să se extindă, sociologic, dincolo de clasele mijlocii urbane. În 1971, nu depăşeşte 20% din sufragii decît în Copenhaga şi suburbiile sale. În alte părţi scade în general sub 16%, cu excepţia Jutlandei de Sud, unde amintirea ameninţării germane activează un element naţionalist (DK 9). Istoria provinciei Nord–Slesvig e asemănătoare cu aceea a Alsaciei–Lorena. E smulsă Danemarcei în 1864, realipită imediat după primul război mondial, invadată din nou în 1940... Amintirea acestor încercări întreţine aici atitudini naţionaliste apropiate, prin motivaţiile lor, de gaullismul alsacian. Acesta e motivul pentru care Partidul conservator realizează aici – în 1971, de exemplu – un rezultat de 17,9% din voturi, faţă de doar 12,7 şi 10,7% în provinciile Ribe şi Vejle situate imediat la nord (DK 10 şi 11). Nu poate fi exclus un anumit efect al familiei sursă, prezentă local şi care duce la un etnocentrism mai agresiv decît familia nucleară absolută. Un efect antigerman al familiei sursă locale ar fi paradoxal, deoarece prezenţa acestui tip antropologic arată o anumită „germanitate" familială a populaţiilor de limbă daneză din regiune. Dar specific pentru familia sursă, aici ca şi în Belgia sau Irlanda, este de a asmuţi popoare identice unele împotriva altora. Nu e totuşi logic să facem distincţie între efectele de frontieră şi cele antropologice în definirea micro–naţionalismului local. De altminteri, aceeaşi problemă se pune şi de cealaltă parte a frontierei, în Schleswig–Holstein-ul german, unde nazismul realizează, la începutul anilor treizeci, cele mai surprinzătoare rezultate ale sale. Aici, naţionalismul e stimulat simultan de familia sursă şi de un resentiment antidanez[57].

În ansamblu, în Danemarca naţionalismul e un element ideologic nesemnificativ, iar această cvasiabsenţă arată într-o destul de mare măsură orientarea „socialistă" a sistemului politic. Socialistă, în general, şi nu specific social–democrată. Mişcarea muncitorească poate fi descrisă drept forţa importantă a sistemului ideologic danez, însă structura acestui socialism pare mai apropiată de tipurile laburiste englez sau olandez decît de modelele social–democrate german sau suedez.

---

[57] Micul Partid nazist danez din anii treizeci este implantat şi în Nord–Slesvig, unde se opune Partidului nazist german local. La alegerile din 1943, ţinute în timpul ocupaţiei germane, DNSAP (Partidul nazist danez), obţine 4,5% din voturi în Sud–Jutlanda, faţă de 1,8% pe ansamblul ţării. M. Djurssa, „Denmark", în *Fascism in Europe*, p. 245.

Imaginea social–democrată a Suediei, cea mai puternică dintre națiunile scandinave, n-ar trebui să influențeze percepția altora, indiferent că e vorba de Danemarca, Finlanda sau Norvegia. Toate sistemele ideologice scandinave sînt bine orientate spre stînga, dominate de mișcarea socialistă sau muncitorească. Dar fiecare dintre aceste socialisme e specific. În Suedia găsim efectiv un model social–democrat foarte pur. În Finlanda, existența unui Partid comunist puternic stabilește un alt echilibru. În Danemarca amprenta liberalismului marchează mișcarea socialistă. Orientarea spre stînga, fenomen comun tuturor acestor țări, se datorează unor factori comuni. Luteranismul, prezent în toate, dispare într-un mod deosebit de radical între 1880 și 1930, lăsînd un spațiu social maximal dezvoltării ideologiilor moderne, socialiste ori naționaliste. El transmite drept moștenire un nivel cultural foarte ridicat, rezultat al unei alfabetizări timpurii. În toate țările amintite mai sus, minuscule la scară europeană, opțiunea naționalistă e îngrădită, fiind evident nerațională. În contextul anilor 1900–1930, numai socialismul poate umple vidul metafizic creat de dispariția credințelor religioase. Mai bine zis, socialismele. Structurile familiale continuă să acționeze și să producă o diversificare a socialismelor scandinave. Familia sursă încurajează o social–democrație pură în Suedia ; familia comunitară favorizează comunismul în Finlanda ; familia nucleară absolută permite ca în Danemarca să apară o forță numită social–democrație, dar liberală nefiresc prin structură. Ceea ce deosebește socialismul danez de echivalentele sale englez sau olandez este că el e dominant, negăsind în fața lui nici o forță de dreapta de aceeași mărime, ca Partidul conservator englez sau blocul liberal–protestant olandez.

Norvegia

În Norvegia coexistă forme familiale de tip nuclear absolut și sursă. În măsura în care ambele forme antropologice au aceeași pondere în sistemul antropologic global, analiza ideologiilor norvegiene ar fi putut fi inclusă teoretic în capitolul consacrat micilor țări de familie sursă. Două elemente conduc la includerea cazului norvegian în capitolul nuclear absolut. În primul rînd, poziția centrală a tipului nuclear în spațiul norvegian, la Est, la Sud și în jurul capitalei, în vreme ce tipurile sursă din Vest și Nord pot fi considerate ca periferice. În al doilea rînd,

legăturile foarte strînse dintre istoriile norvegiană şi daneză. Între 1380 şi 1814, Norvegia poate fi considerată drept una din provinciile statului danez. Înălţată la rangul de regat, între 1814 şi 1905 e asociată Suediei, al cărei rege îi devine suveran. Aceasă unire personală lasă o largă autonomie norvegienilor, dar îi plasează totuşi sub dominaţie suedeză.

Decreştinarea intervine începînd din 1880 într-o Norvegie care mai trebuie să-şi cucerească independenţa. Ponderile respective ale celor două ideologii care înlocuiesc religia – socialismul şi naţionalismul – nu sînt deci aceleaşi ca în micile ţări independente ca Suedia şi Danemarca, unde naţionalismul e nesemnificativ. Modelul norvegian de dezvoltare ideologică include o componentă naţionalistă fundamentală, divizată de altfel de eterogenitatea antropologică a ţării. Caracterul incomplet al decreştinării complică în plus modelul şi permite apariţia unuia dintre rarele partide democrat–creştine ale lumii protestante.

Eterogenităţi norvegiene : familie, limbă religie

Familia nucleară absolută ocupă, în faţa Nord–Jutlandei, partea din Norvegia cea mai apropiată de Danemarca, influenţată de aceasta vreme de patru secole.

Nu e deci de mirare să constatăm o înrudire a formelor antropologice situate de o parte şi de alta a strîmtorii Skagerrak : o afinitate lingvistică dublează vecinătatea familială. În Sudul şi Estul Norvegiei se vorbeşte o limbă foarte apropiată de daneză, care, la drept vorbind, se prezenta înainte de conflictele lingvistice din a doua jumătate a secolului XIX drept daneză pură. La Vest şi la Nord, comunităţile de ţărani şi de pescari, risipite de-a lungul fiordurilor şi protejate de relief şi de distanţa de cultura daneză dominantă, îşi menţin către 1880 structurile familiale de tip sursă, cu gospodării complexe adăpostind trei generaţii şi o regulă de indiviziune a patrimoniului. În jumătatea de sud a ţării, relativ populată, clivajul lingvistic corespunde decupajului familial. Ţăranii din Vest mai vorbesc încă, în secolul XIX, dialecte ale vechii limbi norvegiene, deosebită de daneză. La Nord, lîngă Oslo, în provincia Hedmark (N 4), ceva mai departe în Sør–Trondelag (N 15) şi în extremul Nord în Nordland, Troms şi Finnmark (N 17, 18 şi 19) găsim regiuni de familie sursă care vorbesc limba din capitală, aculturaţi pe plan lingvistic, dar rămaşi distincţi pe plan antropologic. Provinciile din Vest din jurul oraşului Bergen constituie polul principal de rezistenţă la cultura daneză, deosebite

de centru prin structurile familiale ca şi prin limbă (harta 77 a).

Începînd de la decreştinare, opoziţiilor familiale şi lingvistice li se adaugă o diferenţă de structură religioasă între centru şi periferie[58]. În Norvegia, decreştinarea nu e la fel de radicală şi completă ca în restul lumii scandinave. În partea de vest a ţării, cea mai izolată pe plan lingvistic, subzistă un anumit nivel de practică religioasă pînă după al doilea război mondial. Fireşte că e vorba de o regiune de familie sursă, unde imaginea dumnezeului–tată rezistă mai bine la criza protestantismului.

Harta 77 – Norvegia

a) Tipuri familiale şi regiuni lingvistice

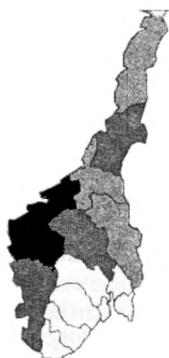
Familie nucleară absolută

Familie sursă

Limbă : rata de utilizare a landsmaal în şcolile primare în 1971

Mai mult de 50%

Între 25 şi 50%



b) „Liberalii" în 1953

Proporţia de voturi exprimate

Mai mult de 20%

Între 15 şi 20%

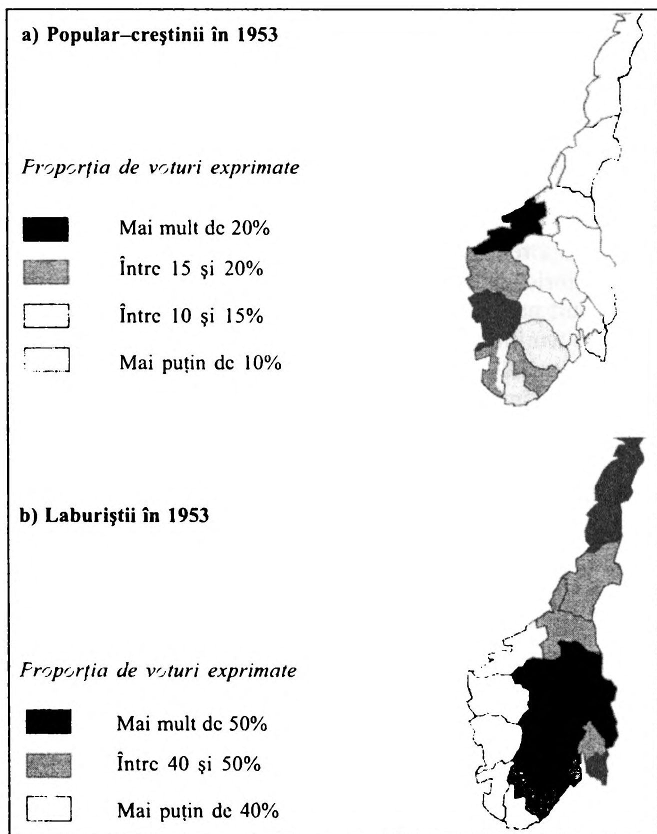
Între 10 şi 15%

Mai puţin de 10%



[58] În lucrările sale, politologul norvegian Stein Rokkan sistematizează ideea unei opoziţii fundamentale între centru şi periferie în Norvegia. Vezi, de exemplu, H. Valen şi S. Rokkan, „Norway : conflict structure and mass politics in a European periphery".

Harta 78 – Norvegia



De-a lungul secolului XX, Vestul Norvegiei se deosebeşte de Est printr-o structură familială mai autoritară, prin folosirea unei limbi diferite şi prin existența unei practici religioase reziduale.

Dualitate a structurii norvegiene

Coexistența celor două tipuri familiale de importanță comparabilă explică o anumită ambivalență a structurii norvegiene în domeniile religios şi ideologic. Renaşterea protestantă din secolul XIX combină,

în Norvegia, aspecte liberale şi autoritare. Astfel, în jurul oraşului Oslo găsim influenţe grundtvigiene indiscutabile, reproduceri locale ale liberalismului religios danez. Dar, mai ales, poate fi observat, în regiune de familie sursă, cu centrul de gravitate în Vest, *haugeanismul*, curent pietist fundamentalist cu aspect autoritar[59]. Imaginea lui Grundtvig evocă spontaneitate, plăcerea de a trăi, o dorinţă de emancipare a individului printr-o educaţie liberală. Aceea a lui Hauge, reformator laic ce predică în Norvegia anilor 1796–1824 reîntoarcerea la viaţa creştină, evocă disciplina fiinţei şi respectarea autorităţii lui Dumnezeu. Hauge rămîne marea figură a renaşterii religioase norvegiene din anii 1800–1850. Poziţia sa istorică dominantă se explică prin severitatea haugeană care a supravieţuit parţial, datorită rămăşiţelor de practică religioasă, în regiunile de familie sursă din Vestul ţării. Cordialitatea grundtvigiană din Est, convertită foarte repede în liberalism areligios, nu a lăsat o asemenea urmă în memoria colectivă.

Din 1880, decreştinarea permite apariţia ideologiilor moderne, socialistă şi naţionalistă, dar regăsim, atît la stînga cît şi la dreapta sistemului ideologic norvegian, o ambivalenţă fundamentală între liberalism şi autoritarism.

Socialismul norvegian, rătăciri doctrinare şi succese practice

În istoria socialismului norvegian există elemente liberale şi autoritare a căror juxtapunere face din cazul concret un intermediar între tipurile suedez şi danez, între variantele laburistă şi social–democrată ale mişcării muncitoreşti. Numele partidului, care se defineşte mai curînd ca laburist şi muncitoresc decît ca social–democrat, îl apropie *a priori* de modelele englez şi neerlandez. Performanţele electorale ale Partidului laburist norvegian (Det norske Arbeiderparti – DNA) stabilesc însă o curbă riguros intermediară faţă de cele ale social–democraţiilor daneză şi suedeză.

Între 1949 şi 1961, DNA depăşeşte cu regularitate 45% din voturile exprimate, dar nu atinge niciodată 50%. Prezenţa unui mic Partid comunist şi existenţa unei drepte fragmentate îl pun într-o situaţie de dominaţie parlamentară, care aminteşte de social–democraţia suedeză.

---

[59] Despre Hauge, vezi, de exemplu, C.T. Jonassen, „The protestant ethic and the spirit of capitalism in Norway" ; P. Munch, „The peasant movement in Norway, a study in class and culture", în special pp. 70–71.

Nu e vorba, totuşi, de o dominaţie de lungă durată, cu dezvoltare ireversibilă. Istoria Partidului laburist norvegian e traversată de zvîcniri anarhiste, mai importante chiar decît cele din partidele olandez ori danez. Ca de obicei, tendinţele anarhiste se manifestă printr-o aderare temporală şi necugetată la comunism. După revoluţia rusă din 1917, DNA e singurul partid din Europa de Nord–Vest care a aderat la Komintern. N-a durat prea mult fiindcă, din 1923, socialiştii norvegieni părăsesc Internaţionala comunistă. Crizele din epocă provoacă o fragmentare a mişcării. Unei dizidenţe social–democrate, care refuzase adeziunea comunistă, i se adaugă, din 1923, un Partid comunist rezidual. În mod

Norvegia : alegeri pentru Storting (1921–1985)
Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Laburişti	*Alţi socialişti inclusiv comuniştii*	*Venstre*	*Agrarieni*	*Conservatori*	*Popular–creştini*
1921	21.3	9,3	20.1	13,1	33,4	
1924	18,4	14,9	18.6	13,5	32,5	
1927	36,8	4,0	17,3	14,9	24,0	
1930	31,4	1,7	20,2	15,9	27,4	
1933	40,1	1,8	17,1	13,9	20,2	0,8
1936	42.5	0,3	16,0	11,6	21,3	1,4
1945	41,0	11,9	13,8	8,1	17,0	7,9
1949	45,7	5,8	13,1	7,9	18,3	8,5
1953	46,7	5,1	10,0	9,1	18.6	10,5
1957	48,3	3,4	9,7	9,3	18,9	10,2
1961	46,8	5,3	8,8	9,4	20,0	9,6
1965	43.1	7,4	10,4	9,9	21,1	8,1
1969	46,5	4,5	9.4	10,5	19,6	9,4
1973	35.3	11,2	6,9	11,0	17,4	12,2
1977	42,3	4.6	3.2	8,6	24,8	12,4
1981	37.2	5.2	3,9	6,7	31,7	9,4
1985	40,8	5.7	3.1	6.6	30,4	8.3

Surse : pentru anii 1921–1973, ediţie retrospectivă *Annuaire statistique de Norvège*, p. 644 : pentru anii 1977–1985, ediţii ulterioare ale *Annuaire statistique*.

caracteristic, unitatea sindicală e menţinută : LO, organizaţia centrală a sindicatelor, devine, în practică, punctul de reper solid şi reperabil al mişcării muncitoreşti. Vremelnic, în Norvegia se manifestă rolul primordial al sindicatelor, clasic în regiune nucleară absolută. Social-democraţii dizidenţi se alătură mişcării ; Partidul comunist vegetează şi se ofileşte. Socialismul norvegian îşi regăseşte unitatea, stabilită pe baza unei lipse totale de ideologie. Acest indiferentism doctrinar e cu atît mai frapant cu cît urmează unei perioade de intensă agitaţie verbală şi revoluţionară. Conceptul îndrăzneţ de „reformism revoluţionar“ rezumă atitudinea nedogmatică a socialismului norvegian încă de la sfîrşitul anilor douăzeci[60]. Întărirea electorală a Partidului laburist, vizibilă din 1927, încheie definitiv o fază revoluţionară care nu-şi are echivalentul în istoria mişcării muncitoreşti suedeze. Unii factori structurali aduc şi alte deosebiri, în 1960–1970, între mişcarea socialistă norvegiană şi fratele mai mare suedez. Forţa sa de încadrare în lumea muncitorească e mult mai mică. Procentajul de sindicalişti din populaţia neagricolă era, între 1961 şi 1976, de 76% în Suedia, de 50% în Danemarca şi de 44% în Norvegia[61]. Mişcarea muncitorească norvegiană trece de partea liberală, supraintegrarea indivizilor fiind o trăsătură tipic autoritară.

Geografia electorală a DNA reflectă bine dualismul fundamental al mişcării : în 1953, partidul e puternic în ansamblul ţării, iar cele mai impresionante bastioane ale sale coincid fără distincţie cu regiunile de familie nucleară absolută sau sursă (harta 78 b).

Dezvoltarea socialismului norvegian este, la scară scandinavă, mai degrabă lentă, aceasta în pofida instituirii timpurii a votului universal, în 1898. În 1921, laburiştii nu obţin decît 21% din voturi, faţă de 36%, la aceeaşi dată, a colegilor lor suedezi şi 32%, din 1920, ale socialiştilor danezi. Explicaţia oferită în general pentru motivarea dificultăţilor iniţiale ale socialismului norvegian insistă asupra caracterului tardiv al industrializării ţării. Dezvoltarea hidroelectricităţii, de care depinde aceea a uzinelor în contextul aproape montan al Norvegiei, nu începe, într-adevăr, decît la începutul secolului. Nu trebuie luat însă prea în serios factorul de clasă obiectiv în dezvoltarea visului socialist. Exemplele de proliferare socialistă în lipsa clasei muncitoare sînt puţin numeroase. Socialismul e o aspiraţie capabilă să preceadă în dezvoltarea sa

---

[60] O excelentă prezentare a dezvoltării ideologice norvegiene în H. Ferraton, *Syndicalisme ouvrier et social-démocratie en Norvège*, pp. 129–152.

[61] W. Korpi, „Labour movements and industrial relations“, p. 314.

clasa pe care trebuie să o reprezinte. Astfel încît cauza fundamentală a întîrzierii socialiste în Norvegia trebuie căutată în lumea visului ideologic. Forța aspirației concurente, naționaliste, explică îndeajuns dificultățile inițiale ale socialismului.

Dedublare naționalistă

Atunci cînd începe decreștinarea, Norvegia nu e o țară independentă. Din 1880 pînă în 1905, cînd Norvegia se desparte în mod pașnic de tutorele său suedez, revendicarea naționalistă absoarbe cea mai mare parte a energiilor eliberate de refluxul religiei. Forțele contestatare se organizează într-un mare partid politic care, imitînd terminologia daneză, se intitulează *Venstre*, adică „Stînga". Denumire tradusă în general, ca și în cazul Danemarcii, prin „Partid liberal". Venstre norvegiană, a cărei apariție duce la organizarea unei drepte conservatoare (*Hoyre*), nu este însă în primul rînd liberală. Ea e mai întîi naționalistă. Ascensiunea sa conduce la independența țării. Poziția constituțională foarte originală a Norvegiei, regat condus de suveranul unui stat străin, creează o confuzie deosebit de complicată între obiectivele naționaliste și liberale. Deoarece regele e stăin, revendicarea responsabilității guvernului în fața Parlamentului norvegian, Storting-ul, înseamnă în practică obținerea independenței naționale. Revendicarea naționalistă eclipsează la început diversitatea structurilor politice norvegiene. Centrul geografic, sprijinit pe familia nucleară absolută, este naționalist și liberal. Periferia, condusă ideologic de familia sursă, este naționalistă și autoritară, dar principiul liberal al responsabilității parlamentare servește bine naționalismul său, mai viguros fiindcă e etnocentric, decît acela al centrului. Din 1884, Norvegia obține un veritabil sistem parlamentar, cu mai bine de cincisprezece ani înaintea Danemarcei, mai autentic liberal prin structură.

Înainte chiar de obținerea independenței, Venstre se divizează în tendințe, din care unele exprimă structura efectiv liberală din centrul țării, iar altele aspirațiile autoritare ale periferiei. La capătul unei istorii lungi și agitate, în 1935, Venstre nu mai e puternică decît în partea vestică a țării, autoritară (harta 77 b). Partidul conservator, pe care liderul său din anii 1889–1900, Emil Stang, îl definește deja drept un partid „liberal", este esențialmente implantat în partea sudică a țării, în jurul orașului Oslo[62].

---

[62] K. Larsen, *A History of Norway*, p. 459.

Din anii 1910–1920, Venstre norvegiană se face remarcată printr-un gust pronunțat pentru gestionarea autoritară a societății. În această perioadă, laburiștii și conservatorii obțin împreună respingerea principiului arbitrării obligatorii de către stat a conflictelor dintre patroni și muncitori, pe care „liberalii" încearcă să-l impună[63]. În toate epocile, Partidul conservator norvegian amintește destul, prin liberalismul și moderația sa, de Partidul conservator englez[64]. Astfel, dedublarea dreptei norvegiene exprimă, pe plan ideologic, dedublarea familială a țării. Partidul conservator se potrivește în special cu familia nucleară absolută, iar Venstre cu familia sursă din Vestul țării. Totuși, Venstre nu controlează în ansamblu Vestul, unde Partidul laburist depășește 35% din voturi și unde, după al doilea război mondial, se afirmă un Partid creștin–popular care obține aici între 16 și 23% din voturi (harta 78 a). Local, „liberalii" nu sînt mai importanți ca democrat–creștinii. Persistența unui anumit nivel de practică religioasă explică existența unei ideologii religioase reacționale, de tip democrat–creștin.

De la naționalism etnocentric la regionalism etnocentric

Familia sursă nu se deosebește de familia nucleară absolută doar prin trăsătura ei autoritară. Concepția sa radicală privind inegalitatea lipsește familiei nucleare absolute, care se mulțumește să definească frații ca diferiți, dar nu inegali din principiu. Familia sursă întreține o conștiință vie a diferențelor dintre oameni, între clase, între grupuri umane în general. Ea favorizează îndeosebi o viziune etnocentrică a relațiilor dintre popoare, ce se poate exprima pe plan național sau regional. Din acest punct de vedere, cazul norvegian este exemplar, deoarece aici se amestecă proiecțiile ideologice naționale și regionale ale etnocentrismului. Familia sursă stimulează dorința de independență a țării, dar pretinde și divizarea sa în două sfere lingvistice, comunicante dar distincte. În provinciile din Vestul Norvegiei, trezirea naționalismului nu se traduce doar printr-o dorință de independență statală, ci și

[63] Despre conflictele din jurul noțiunii de arbitraj obligatoriu, vezi Ferraton, *op. cit.*, pp. 184–186.

[64] Caracterul mai cordial al relațiilor dintre laburiști și conservatori, decît între laburiști și liberali sau conservatori și liberali este adesea notat de observatorii vieții norvegiene. Vezi, de exemplu, D. Philip, *Le Mouvement ouvrier en Norvège*, p. 97.

printr-o voință de autonomie lingvistică. Vestul vrea o limbă autentic norvegiană. La mijlocul secolului XIX, un autodidact țăran, Ivar Aasen, confecționează această limbă „autentică", amestecînd idiomurile țărănești și sudîndu-le printr-o reconstrucție filologică ce încearcă să regăsească rădăcinile medievale și, de ce nu, vikinge ale limbii[65]. Între 1848 și 1850, Aasen publică un dicționar și o gramatică : *landsmaal*-ul a luat naștere pentru a se opune *riksmaal*-ului, limba ocupantului cultural danez (care nu mai ocupă politic țara de mai bine de trei decenii). Landsmaal nu obține, la începuturile sale, decît un succes de stimă. Credința religioasă e intactă. Ora ideologiei n-a bătut încă. Dar, cu precizia unui mecanism de orologiu, decreștinarea pune în funcțiune irezistibila ascensiune a landsmaal-ului care, din anii 1880, devine o obsesie a mediilor din Vestul țării. Paritatea între landsmaal și riksmaal e stabilită în etape, între 1880 și 1910. În 1965, landsmaal e folosită mai ales în școlile primare din Vest. Utilizarea sa apare ca unul dintre cei mai buni determinanți sociologici ai votului „liberal", etnocentric cît și autoritar[66]. Nu putem fi decît uimiți de efectele succesive ale naționalismului etnocentric în provinciile din Vestul Norvegiei, determinat de trăsătura inegalitară a familiei sursă. Pe de o parte, stimulează naționalismul norvegian global, oferă cea mai solidă bază Venstrei și asigură independența țării. În același timp însă, prin adoptarea landsmaal-ului, divizează națiunea. Clivajul lingvistic nu-i împiedică pe norvegieni să se înțeleagă, ci pare cu totul derizoriu. În 1880, Norvegia are doar două milioane de locuitori. Adoptarea landsmaal-ului e cerută în momentul cînd Norvegia se impune ca o forță literară europeană, cu autori ca Ibsen, care scrie, bineînțeles, în daneză. Triumful provincialismului, datorat familiei sursă, e preferabil pe plan teoretic conflictelor interetnice din Belgia sau interreligioase din Irlanda... Cazul norvegian se deosebește de variantele sale belgiene sau irlandeze prin caracterul său pașnic. Partizanii celor două limbi nu s-au înfruntat niciodată în stradă. Bunăvoința cu care norvegienii din centru, vorbind riksmaal, au acceptat instituționalizarea unei limbi periferice, rurală și confecționată, pune în sine o problemă teoretică. Avem aici un exemplu de toleranță realmente remarcabilă. Pentru a-i aprecia amploarea, să ne imaginăm o situație echivalentă în una din marile țări europene : Franța secolului XVII, de

---

[65] Despre Aasen și landsmaal, vezi Derry, *A Short History of Norway*, pp. 170–171 ; despre progresele landsmaal-ului, p. 190.

[66] H. Valen și S. Rokkan, „Norway : conflict structure and mass politics, in a European periphery", p. 330.

exemplu, care să accepte, în chiar momentul cînd îi produce pe Corneille, Racine şi Molière, introducerea unei a doua limbi naţionale realizate din sinteza dialectelor din Picardia şi Champagne. Misterul sciziunii lingvistice din Norvegia nu se află în întregime în regionalismul etnocentric al familiei sursă şi al Vestului, ci şi în toleranţa familiei nucleare absolute şi a Estului faţă de manifestările diferenţei. Cu adevărat remarcabil în cazul norvegian e faptul că centrul nu combate realmente aspiraţiile periferiei la autonomia lingvistică. Daneza din Christiania (oraş care devine Oslo, epurare lingvistică impusă) se predă fără luptă.Contrastul cu atitudinea franceză în materie de dialecte regionale e deplin. Şi în Franţa se poate pune în opoziţie un centru nuclear şi o periferie sursă pe planul antropologic. În Franţa însă nuclearul este egalitar şi pretinde egalizare. Dialectele periferice sînt distruse. În Danemarca, centrul nu este egalitar şi tolerează fanteziile periferiei. Atitudinea engleză trebuie apropiată de aceea a Danemarcei. În nici o epocă, Anglia, de familie nucleară absolută, nu pretinde eliminarea metodică a limbii celte sau a galezei. În Highlands din Scoţia şi în Ţara Galilor supravieţuiesc multă vreme limbile locale, în pofida puterii de expansiune naturală a limbii engleze.

Obsesiile lingvistice ale Norvegiei occidentale solidifică, oficializează împărţirea în două a sistemului naţional. Divizînd dreapta norvegiană, acest clivaj asigură predominanţa socialismului. DNA, partid de muncitori, mai puţin sensibil prin esenţă la tematicile naţionaliste, sfîrşeşte, în mod paradoxal, prin a încarna unitatea naţională, prin a deveni partidul poporului în general. Cartografia electorală arată că DNA, mai puţin puternic în Vest din cauza persistenţei unei anumite practici religioase, e totuşi primul dintre partidele locale. Sondajele de opinie demonstrează că alegătorilor socialişti nu le pasă de problematica lingvistică, spre deosebire de conservatori, ostili faţă de landsmaal, şi de liberali, întru totul favorabili dezvoltării acestei limbi, deopotrivă arhaică şi nouă[67]. O dată dobîndită independenţa naţională, Partidul laburist norvegian poate încarna naţiunea cu aproape tot atîta eficacitate ca vecinul său social–democrat din Suedia. Mai puţin bine susţinut de familia sursă, socialismul norvegian beneficiază de o situaţie unică de reunificator naţional.

---

[67] H. Valen şi S. Rokkan, articolul citat, p. 330.

Concluzie : liberalism şi monarhie

La finele secolului XX, Marea Britanie, Ţările de Jos, Danemarca şi Norvegia sînt monarhii constituţionale. Nu sînt singurele de pe continent, căci mai există Belgia, Suedia şi, nu de mult, Spania. Aceste patru ţări, însă, deţin numai ele majoritatea regilor şi a reginelor din Europa şi trebuie să admitem că nici un alt tip, afară de familia nucleară absolută, nu se acomodează atît de bine cu o asemenea formulă constituţională. Familia sursă admite monarhia în Belgia şi în Suedia, dar nu şi în Germania, Austria, Irlanda ori Scoţia. În Italia sau în Portugalia, familia nucleară egalitară nu pare să încurajeze stabilitatea regilor. Raritatea instituţiilor monarhice în lumea nucleară egalitară nu e o foarte mare surpriză. Revoluţia franceză evidenţiază, cu o deosebită acuitate, incompatibilitatea conceptelor de rege şi de egalitate. Dacă oamenii sînt egali, în fruntea statului nu poate exista o fiinţă diferită prin natură sa, superioară altora. Monarhia constituţională, visată de Montesquieu, apoi de liberalii din secolul XIX, nu poate funcţiona în Franţa. Secolul XX demonstrează că acest ideal politic e în mare măsură inoperant în ansamblul lumii latine. Restaurarea Bourbonilor în Spania, în 1975, e un miracol istoric. Războiul civil şi franchismul au făcut din Spania o ţară bolnavă, în stare temporară de epuizare ideologică, gata la orice compromis pentru a-şi asigura liniştea.

Inexistenţa monarhiei în cea mai mare parte a spaţiului antropologic sursă, în Elveţia şi în Irlanda, în Germania şi în Austria – de la eliminarea familiilor Hohenzollern şi Habsburg – este şi mai surprinzătoare. Familia sursă, autoritară şi inegalitară, nutreşte o aspiraţie monarhică evidentă. Familia regală, cu principiul său de primogenitură, pune în scenă acest sistem antropologic. O astfel de identificare ar fi trebuit să încurajeze triumful principiului ereditar şi inegalitar din aceste ţări, în ciuda vicisitudinilor istorice. Or, chiar şi acolo unde ea există, în regiune de familie sursă, în Belgia sau în Suedia, instituţia monarhică funcţionează mai puţin bine ca în ţările de familie nucleară absolută. În secolul XX, suedezii şi belgienii nu întreţin cu monarhii lor relaţiile de încredere caracteristice pentru britanici, olandezi, danezi ori norvegieni. S-ar putea ca în Suedia şi Belgia desfiinţarea monarhiei să rămînă o chestiune deschisă. De unde vine nepotrivirea concretă a monarhiei la tipul sursă ce pare totuşi cel mai apropiat de ea din punct de vedere ideologic?

În sistemul autoritar, prezența unui rege, cheie de boltă politică, accentuează opozițiile între grupuri. Trăsătura inegalitară a sistemului încurajează segmentarea societății în blocuri – muncitori, țărani, burghezi, naționaliști, catolici, protestanți... Trăsătura sa autoritară impune ideea că este necesară o unificare prin stat. Monarhia corespunzătoare nu poate fi decît autoritară și amplifică înfruntările dintre blocuri, care se luptă pentru deținerea controlului. Singura soluție la problema integrării pe verticală în mediu inegalitar e de tip totalitar. O ideologie trebuie să le învingă pe celelalte și să le înăbușe, operațiune reușită de nazism între 1933 și 1945. Idealul monarhic, legat de noțiunile de tradiție și de pace internă, nu e compatibil cu o asemenea violență. Cu Wilhelm al II-lea, Germania militarizată din anii 1914–1918 a fost la un pas de instaurarea unei monarhii totalitare. Al II-lea Reich nu era totuși, în faza sa terminală, decît o neînsemnată prefigurare a celui de al III-lea. În sistem autoritar, monarhia face dificilă rezolvarea conflictelor dintre segmentele sociale. Procedura reprezentativă și parlamentară permite mai bine coabitarea grupurilor. Parlamentul instituționalizează negocierea. Reprezentarea proporțională – utilizată în Suedia, Belgia, Irlanda, Germania Federală și Austria – solidifică blocurile dînd întreaga putere aparatelor de partid. Ea stabilește un parlamentarism antiindividualist ce permite o gestionare rațională a conflictelor dintre segmentele sociale.

În ce privește familia nucleară absolută, ea constituie grupuri diferite care nu sînt în conflict și care nu văd necesitatea unei autorități centrale forte. Într-un asemenea context cultural, monarhia încarnează unitatea națională. Rolul esențialmente simbolic al suveranului exprimă liberalismul sistemului social. Existența unei ființe diferite, regele, arată poziția superioară a principiului de neegalitate. Din momentul cînd familiile regale acceptă principiul de responsabilitate parlamentară, adecvarea sistemului monarhic la valorile familiei nucleare absolute e totală. Sigur că între familia nucleară absolută și monarhia constituțională nu există o relație deterministă strictă. Existența Statelor Unite, republică bazată pe un sistem familial puțin diferit de cel din Anglia, arată îndeajuns că sînt posibile și alte combinații. Sîntem nevoiți să constatăm totuși că în Europa familia nucleară absolută oferă cele mai bune șanse de supraviețuire principiului monarhic. În Marea Britanie, în Țările de Jos, în Danemarca sau în Norvegia, se poate discerne, în secolul XX, o întărire a atașamentului față de regalitate. Pretudindeni, republicanismul inițial al mișcărilor socialiste dispare. Prezența acelei ființe speciale care este suveranul nu pare să mai stînjenească grupul particular care e clasa muncitoare.

CONCLUZIE LA PARTEA A TREIA

Tabloul ideologiilor europene

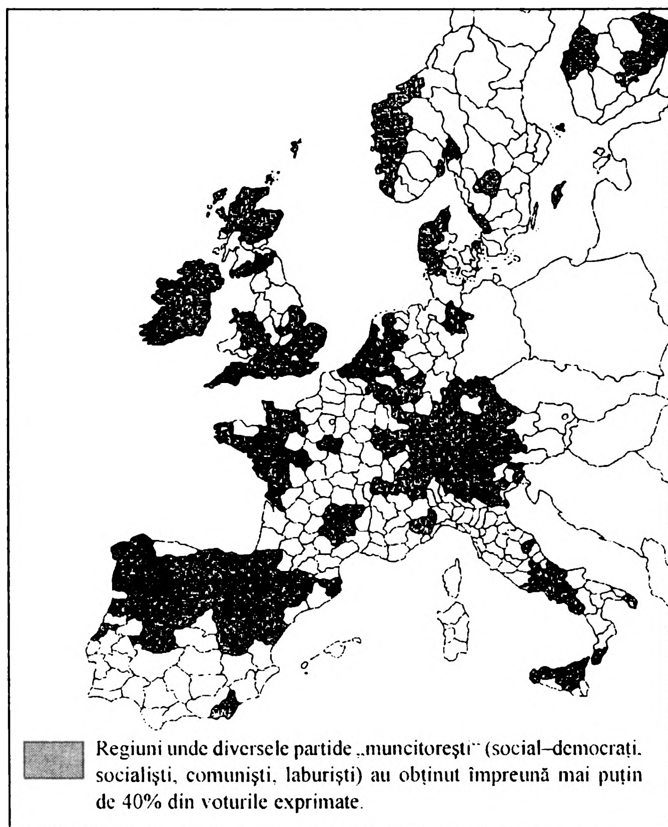
Analiza ideologiilor europene conduce la o combinatorie destul de simplă. Fiecare din cele patru tipuri familiale dă naştere unui sistem ideologic specific, alcătuit din trei ideologii : socialistă, naţionalistă şi religios reacţională. Teoria defineşte deci *a priori* 3 x 4 = 12 ideologii posibile. Realitatea istorică ne permite să examinăm numai zece, deoarece regiunile de familie comunitară sau nucleară absolută şi de puternică practică religioasă sînt prea mici pentru a-şi exprima propriile ideologii religioase reacţionale.Tabelul de mai jos rezumă diversitatea ideologică a Europei.

În interiorul fiecărui sistem, raportul de forţe între cele trei ideologii – socialistă, naţionalistă, religioasă – nu este stabil în perioada 1880–1965. Marile ţări europene – Franţa, Marea Britanie, Germania şi Italia – reprezintă, din acest punct de vedere, zone de instabilitate maximă. Aici, fireşte că ideologia naţionalistă are o mai mare greutate decît în ţările mici, iar ponderea sa relativă este afectată de succesul şi eşecurile concrete ale naţiunilor. Înainte de 1900, ideologiile socialiste conduc jocul. Începînd cu 1900, progresează naţionalismele. După 1918, naţionalismul devine hegemonic în Germania şi Italia, dar slăbeşte în Franţa şi Marea Britanie. După al doilea război mondial, ideologiile naţionaliste, care au dus de două ori continentul la măcel, intră într-o perioadă de retragere. Prăbuşirea e deosebit de clară în cele două mari ţări învinse : naţionalismul etnocentric din Germania şi naţionalismul fascist din Italia

primesc statut de ideologii interzise. Chiar şi în Marea Britanie sau Franţa, unde Partidul conservator şi mişcarea gaullistă continuă să exprime varietăţile regionale ale naţionalismului, se simte o atenuare a ponderii componentei naţionaliste din sistemul ideologic.

Marii beneficiari ai epuizării naţionaliste, între 1945 şi 1965, sînt componentele socialiste şi religioase reacţionale. În cazul lor, se poate vorbi despre o putere temporară, în micile şi marile ţări ale continentului. De partea socialistă, trebuie reţinută instituţionalizarea social–democraţiei suedeze, apogeul laburismului britanic, izbucnirea anarho–comunismului francez, expansiunea comunismului italian. Forţa ideologiilor

Harta 79 – Zone de diminuare a socialismului către 1975



Ideologiile europene				
	Valori fundamentale transmise sistemului ideologic	*Ideologie socialistă*	*Ideologie naționalistă*	*Ideologie religioasă reacțională*
Familie nucleară egalitară	*Libertate și egalitate*	Anarho–socialism	Liberal–militarism	Republica-nism creștin
Familie sursă	*Autoritate și inegalitate*	Social–democrație	Etno–centrism	Democrație creștină
Familie comunitară	*Autoritate și egalitate*	Comunism	Fascism	—
Familie nucleară absolută	*Libertate*	Laburism (zero–socialism)	Liberal–izolaționism	—

religioase reacționale e și mai remarcabilă. În Germania Federală, creștin–democrația recuperează, imediat după război, electoratele naționaliste în derută. În Italia, creștin–democrația, minusculă în 1919, reapare între 1946 și 1948 pentru a cuceri, schimbîndu-și forma, sistemul național. În Franța, teritoriu defavorabil în mod tradițonal catolicismului politic, MRP pare să aibă pentru moment un viitor strălucit. În Belgia și în Țările de Jos, creștin–democrațiile progresează, prin raportare la perioada antebelică, și controlează jocul politic.

Cartografia electorală a anilor 1945–1965 arată o excepțională putere a ideologiilor socialiste și religioase care, împreună, definesc esențialul echilibrelor regionale în Europa occidentală. În toată acestă perioadă, religia se prezintă drept principalul obstacol în calea dezvoltării socialismului. *Statistic,* forța religiei e slăbiciunea socialismului în lumea postbelică, în care naționalismul nu mai joacă rolul celui de-al treilea partener.

Către 1975, cînd acest echilibru începe să slăbească, harta regiunilor unde diversele mișcări socialiste (social–democrate, laburiste, anarho–socialiste, comuniste) au obținut *mai puțin de 40%* din voturi seamănă

în mod curios, aproape în detaliu, cu aceea a practicii religioase din anii 1950–1965 (harta 79). În Germania de Sud, în Italia de Nord, în Austria occidentală, în Belgia, în Ţările de Jos, în Elveţia centrală, în Irlanda, în Nordul peninsulei Iberice şi la periferia Hexagonului francez, supravieţuirea catolicismului constituie obstacolul principal la supremaţia mişcării muncitoreşti. În Norvegia occidentală, slăbirea relativă a socialismului se explică prin persistenţa unui protestantism modest.

La drept vorbind, nu putem identifica decît trei regiuni unde socialismul e şubred iar practica religioasă redusă : Anglia de Sud, Jutlanda daneză şi, într-o mică măsură, Italia de Sud. În aceste trei regiuni, cîmpul politic e dominat de o dreaptă noncreştină[1].

Între 1900 şi 1965, variaţiile de forţă relativă a ideologiilor socialistă, naţionalistă şi religioasă nu afectează stabilitatea globală a sistemelor ideologice. Schimbările observabile definesc un joc cu scor nul, în care pierderile unora sînt cîştigurile celorlalte. Forţa globală a trioului „socialism–naţionalism–religie reacţională" e constantă. Din 1965, dimpotrivă, sistemele ideologice intră într-o fază de descompunere globală, care duce la dispariţia simultană a socialismelor, naţionalismelor şi ideologiilor religioase.

[1] „Creştin–democraţia" clientelistă din Italia de Sud se dezvoltă într-o regiune cu o slabă impregnare clericală şi nu poate fi considerată ca o dreaptă religioasă în sens strict.

PARTEA A PATRA

Descompunerea ideologiilor
1965–1990

Între 1965 şi 1990, majoritatea sistemelor ideologice europene sînt atinse de o inexorabilă mecanică de descompunere care distruge credinţele, slăbeşte partidele, transformă natura alinierilor politice şi creează pretutindeni sentimentul de vid şi de pierdere a sensului. Credinţa, în sensul cel mai larg al termenului, religioasă cît şi ideologică, părăseşte viaţa politică europeană. Democrat–creştini, comunişti, socialişti, social–democraţi, conservatori şi liberali sînt atinşi deopotrivă de această mutaţie, cu atît mai puternică cu cît loveşte pe ascuns, trecînd mai curînd prin inconştientul cetăţenilor decît prin conştiinţa cadrelor politice. Mutaţia începe, banal, printr-o criză religioasă, ultima din istoria lumii europene. În primul rînd, dispariţia catolicismului, care începe de prin 1965 în ansamblul sferei unde supravieţuise tuturor crizelor, pare a închide ciclul decreştinării. Între 1965 şi 1975, criza religioasă pune în funcţie, într-o manieră absolut clasică, impulsurile socialiste şi naţionaliste. În fapt, ea pare a încheia, cu întîrziere, procesul ideologizării Europei. Foarte repede, totuşi, prăbuşirea atinge socialismul şi naţionalismul care, născute împreună din decreştinare, mor împreună din cauza procesului de descompunere a ideologiilor.

Din anii 1975–1980, cele trei forţe – socialistă, naţionalistă, religioasă reacţională – care alcătuiesc sistemele ideologice europene, decad pretutindeni împreună. Puternica evidenţiere a prăbuşirilor socialiste şi religioase provine din importanţa iniţială a socialismului şi a religiei. Slab în ansamblu între 1945 şi 1965, naţionalismul cade de la o mai mică înălţime. Prăbuşirea continentală a catolicismului politic şi mutaţiile stranii şi perverse ale Internaţionalei socialiste par a face din extincţia gaullismului un fenomen minor. Toate aceste mişcări definesc împreună un mecanism global de descompunere a ideologiilor politice. Cauzele descopunerii pot fi înţelese atît pe plan material, cît şi pe plan spiritual.

Planul material : e realizată, în fine, cetatea ideală

Toate visele dispar : cetăţile lui Dumnezeu, cetăţile socialiste, cele naţionaliste, toate acele frumoase construcţii mentale sînt devastate aproape simultan de evoluţia societăţilor europene. Disoluţia metafizicilor religioase şi sociale, care reprezentau eforturile spiritului de a se sustrage lumii reale, dezvăluie în fond o reconciliere a oamenilor cu lumea. Renunţarea la elementul de referire viitor este o validare a prezentului. Acceptarea societăţii, a vieţii aşa cum e ea, distruge logic lumile de dincolo religioase, socialiste şi naţionaliste.

Societatea postindustrială depăşeşte probabil, prin realizările sale, cele mai nebuneşti visuri ale metafizicienilor, fie ei teologi din secolul XVI sau ideologi laici din secolul XIX. Creşterea brută a nivelului de consum nu e, desigur, unicul factor material răspunzător pentru extincţia metafizicilor, poate nici chiar cel mai important. Dispariţia a ceea ce s-ar putea numi suferinţă de masă, o suferinţă fizică ducînd la o reală nevoie metafizică, este, negreşit, elementul fundamental al transformării în curs. Progresul medical creează o lume care nu elimină moartea şi durerea, ci una în care drama îşi pierde dimensiunea colectivă şi devine rară, îngrozitor de individuală, neglobalizabilă. Astfel, în Franţa, rata de mortalitate infantilă, de ordinul a 25% în jur de 1750, şi de 13% în 1910, scade în anii optzeci la mai puţin de 1%. Moartea copiilor, o experienţă banală altădată, devine o raritate ce atinge unele familii, dar îşi pierde dimensiunea socială. Dispariţia uzinei tradiţionale, loc de muncă greu, violent, periculos, producîndu-şi în fiecare an lotul de accidente, este o altă mutaţie esenţială. Economia terţiară, neimplicată direct în producţie, e o lume fără risc, un univers paşnic prin natura sa , într-un sens puţin fizic şi care nu duce, ca mina sau banda rulantă, la dorinţa de evadare într-un dincolo social sau religios. Lumea birourilor nu creează în ansamblul societăţii, ca fosta lume industrială, o teamă, o angoasă latentă. Criza economică din anii 1974–1988 maschează aceste evoluţii. Scăderea ratei de creştere a economiei, rata înaltă a şomajului dau impresia unei încetiniri a ritmului de realizare a Paradisului pe pămînt. În realitate, anii 1975–1988 corespund unei accelerări a mişcării istorice, dacă măsurăm schimbarea socială mai curînd prin modificările de structură decît prin rata de creştere a PIB. Atunci începe să dispară proletariatul, clasa martiră. Creşterea ratei şomajului pe ansamblul continentului este efectul acestor mutaţii socioprofesionale accelerate. Criza nu con-

duce populaţiile europene la respingerea societăţii existente, ci, dimpotrivă, la o conştientizare definitivă a existenţei şi a calităţilor sale. Într-un oraş unde există 10% excluşi, cei 90% de indivizi cu un loc de muncă sau un venit îşi apreciază privilegiile colective şi descoperă în jurul lor societatea ideală, în sfîrşit realizată. Ei îşi dau seama că ea riscă să dispară. Criza economică agravează situaţia categoriilor sociale marginale sau pe cale de marginalizare, dar accelerează declinul ideologiilor în cadrul populaţiilor majoritare.

Planul spiritual : de la şcoala primară la şcoala secundară

Învăţămîntul primar a fost, împreună cu decreştinarea, una din cele două condiţii fundamentale ale dezvoltării ideologiilor. Ca să adere pe deplin şi în mod colectiv la unele sisteme de credinţe, oamenii trebuie să poată citi textele sacre fundamentale. Alfabetizarea de masă creează deci o societate receptivă la ideologie. Stăpînirea cititului le dă oamenilor mijloacele de a identifica, în proliferarea de doctrine moderne, pe acelea ale căror valori esenţiale coincid cu valorile purtate de sistemele lor familiale tradiţionale. Cultura primară permite identificarea unor forme ; ea nu duce la nici o reflecţie critică asupra a ce e sau nu e posibil. Izolată, capacitatea de a citi conduce la o structurare a viselor independentă de realitate. Popoarele doar alfabetizate acordă scrisului o valoare absolută. Cuvintele sînt lucruri. Cetăţile ideale descrise de texte există într-un sens real pentru populaţiile cu nivel cultural primar. La început era cuvîntul : alfabetizarea de masă extinde la populaţii întregi iluzia puterii cuvîntului scris, aberaţie magică apărută o dată cu însăşi inventarea scrisului.

Educaţia secundară ajută masele să treacă dincolo de această supunere primară faţă de scris. Confruntarea cu limbaje noi, străine sau matematice, îi orientează pe elevi spre o relativizare a textelor. Educaţia secundară prelungeşte mai ales procesul de formare intelectuală dincolo de pubertate, pînă la adolescenţă, vîrstă critică de autodefinire şi de revoltă a indivizilor. Educaţia secundară face să dispară supunerea faţă de scris, deoarece ea pregăteşte indivizi care ating vîrsta revoltei. Europa anilor 1960–1990 este în întregime remodelată de dezvoltarea masivă a educaţiei secundare.

Măsurarea răspîndirii educaţiei secundare nu e un exerciţiu facil. Aici nu există, ca în cazul învăţămîntului primar, un criteriu simplu şi unic permiţînd să afirmi dacă un ins e ori nu „secundar". Un om ştie

sau nu ştie să citească. Definirea unor clase dihotomice atît de clare nu mai e posibilă în cazul undivizilor care ştiu toţi să citească, dar ale căror traiectorii şi performanţe în diversele cicluri ale educaţiei secundare sînt foarte variate. Deosebit de dificile sînt comparaţiile internaţionale ; sistemele de învăţămînt suedez, german, francez, englez şi italian diferă considerabil şi e foarte greu să se ajungă la propoziţii simple de tipul : „La cutare dată, cutare procent din cutare clasă de vîrstă atinsese un nivel educativ secundar x, y sau z". Modul în care sînt repertoriate sistemele de învăţămînt tehnice, secundare prin unele aspecte şi tradiţionale prin altele, pune probleme aproape insurmontabile. Metoda cea mai sigură e să te mulţumeşti cu compararea, în timp şi spaţiu, a numărului de studenţi, adică de şcolarizaţi care depăşesc studiile secundare. Există un strîns raport cantitativ între proporţia de indivizi cu studii medii şi proporţia de indivizi cu studii superioare. Deşi imperfectă, această evaluare permite obţinerea unor rezultate clare şi, la drept vorbind, spectaculoase. Elanul cultural din anii 1960–1990 e un fenomen social masiv. În toată Europa occidentală, numărul de studenţi trece de la 800 000 în 1950, la 2 900 000 în 1968 şi la 7 000 000 în 1983. În 1950, studenţii constituie încă o microcategorie, o mică elită burgheză. Din anii 1965–1970, perioadă de ruptură a echilibrelor religioase şi ideologice, studenţii devin o categorie socială reală. În spatele numărului crescînd de studenţi trebuie să ne imaginăm o populaţie cu studii medii şi mai importantă. Din 1968, proporţia de indivizi aflaţi încă în cadrul învăţămîntului la 17 ani atinge 40% în Europa de Nord, ceva mai puţin în Anglia şi mai mult sau mai puţin în Germania, în funcţie de statutul acordat învăţămîntului tehnic. În Europa de Sud, proporţia de indivizi cu studii secundare, mai mică sau uşor mai mare de 20%, în funcţie de ţară, creşte foarte repede.

Analiza geografică a acestei mişcări de ansamblu a societăţilor europene îndreptate spre educaţia secundară arată că elanul cultural se înscrie în prelungirea vechilor tendinţe, ba, mai mult, că revine la traiectoriile clasice. Pînă în 1950, studenţii constituie o mică elită deconectată de la structura socială. Numărul lor variază puţin de la ţară la ţară, iar diferenţele observate par a nu avea o legătură directă cu nivelul de dezvoltare. În Suedia, la fel ca în Spania, găsim atunci 2,4 studenţi la 1 000 de locuitori. Dezvoltarea educaţiei secundare reintroduce logica socială în statistică. Mersul înainte spre educaţia secundară restabileşte vechea ierarhie a nivelurilor de dezvoltare culturală : Suedia, Germania, Finlanda şi Ţările de Jos se disting, în

Studenții			
Studenți la 1 000 de locuitori			
	1950	**1968**	**1983**
Suedia	2,4	14,5	26,8
Norvegia	2,2	10,9	22,2
Finlanda	3,6	11,7	24,8
Danemarca	4,0	14,2	22,1
Regatul Unit	2,6	7,3	16,0
Irlanda	3,0	8,8	18,4
Țările de Jos	6,0	15,6	26,8
Belgia	2,3	8,7	22,8
Germania	3,1	7,3	24,0
Austria	3,6	7,1	20,6
Elveția	4,1	8,4	15,1
Franța	3,2	11,7	21,1
Italia	3,1	10,4	19,6
Spania	2,4	5,4	20,7
Portugalia	1,6	4,5	9,9

Sursă : *Annuaire statistique de l'Unesco*, anii 1971 și 1986.

1983, prin procentajele de studenți ce ating sau depășesc cifra de 25 la 1 000 de locuitori. În Norvegia, Danemarca sau Belgia, această rată e cuprinsă între 22 și 24. În Franța, Austria și Spania, e de 20 pînă la 22. În pofida cifrelor britanice și elvețiene, anormal de scăzute, vedem aici reapariția vechii geografii a alfabetizării, cu axa sa centrală de dezvoltare între Suedia și Germania. Răspîndirea educației secundare o prelungește pe aceea a învățămîntului primar și reîntîlnim, în consecință, foarte vechea hartă a protestantismului, un protestantism a cărui influență pozitivă se întinde asupra regiunilor catolice din Sudul Țărilor de Jos, ale Germaniei meridionale și Belgiei.

Cifrele descriind dezvoltarea educației secundare pun în evidență o revoluție culturală care, prin amploarea și consecințele sale, valori-

fică răspîndirea alfabetizării de masă și acționează la toate nivelurile structurii sociale. Pe plan ideologic, ea anulează supunerea religioasă ori cvasireligioasă față de formulele sacre tradiționale și erodează fundamentele culturale „primare" ale sistemelor ideologice, dar e și principalul motor al unei transformări sociale generale. Înmulțind diplomele, modeste sau importante, e responsabilă pentru proliferarea sectorului terțiar, pentru apariția unei societăți postindustriale în care mai mult de 60% din persoanele active se consacră unor activități de serviciu. Educația secundară realizează milioane de nonmuncitori, indivizi care vor și pot să evite lumea aspră – și care produce murdărie – a uzinei.

De asemenea, nu este practic posibilă separarea cauzelor materiale și spirituale ale descompunerii ideologiilor. Impulsul cultural acționează pe toate planurile : bulversează morfologia socioprofesională, contribund astfel la fabricarea unei lumi de birouri, curată și agreabilă, insensibilă la metafizicile sociale sau religioase de compensație. Se poate aminti aici o acțiune indirectă a culturalului asupra ideologicului, cu ajutorul economicului. Atunci cînd dezvoltarea educației secundare erodează magia primară a doctrinelor simplificatoare, se poate vorbi de o acțiune directă a culturalului asupra ideologiei. Complementaritatea mecanismului e absolută.

Întrepătrunderea cauzalităților nu creează o veritabilă complexitate. La nivelul indivizilor, al grupurilor umane, transformările culturale, economice, religioase și ideologice se completează. Toate mutațiile sînt susținute de o generație, iar această coincidență explică extraordinara simultaneitate a evoluțiilor. Între 1965 și 1970, toți indicatorii statistici încep să se deplaseze, întreaga structură socială se dezechilibrează. Motivul e foarte simplu. În acest moment, generațiile născute imediat după al doilea război mondial ating vîrsta adultă. O ecuație foarte simplă permite să se dateze avîntul educației superioare, dezindustrializarea, dezvoltarea sectorului terțiar al economiei, scăderea drastică a natalității, extincția catolicismului, descompunerea ideologiilor : 1945 + 20 = 1965. Această generație și următoarele definesc o nouă societate europeană : de înalt nivel cultural, terțiară, indiferentă față de religie, detașată de ideologie.

CAPITOLUL XIII

Criza terminală a catolicismului

Între 1965 şi 1970, catolicismul, care supravieţuise într-o bună parte a Europei seismelor religioase din anii 1730–1800 şi 1880–1930, intră pînă la urmă în criză. Indicatorii sînt numeroşi, absolut concordanţi şi arată un declin brutal : prezenţa la slujba duminicală ca şi hirotonisirile de noi preoţi sau apartenenţa oficială la catolicism a credincioşilor în ţările unde separarea Bisericii de stat n-a fost realizată. Nu e posibilă întotdeauna fixarea unei date iniţiale care să marcheze începutul absolut al procesului de disoluţie, dar aproape în toate ţările se observă o accelerare între 1965 şi 1970. Cînd am avut la dispoziţie succesiuni anuale, anul 1968 marchează cel mai adesea un punct de schimbare. În Germania Federală şi Austria, renunţările oficiale la calitatea de catolic, înregistrate administrativ ca „ieşiri" din Biserică (*Austritte)*, permit urmărirea, an după an, a vitalităţii catolicismului.

În Austria, numărul de ieşiri creşte lent, de la 8 360 la 12 072 între 1958 şi 1967. Sare la 16 110 în 1968, ajunge la 19 283 în 1971, se stabilizează între 20 000 şi 24 000 între 1971 şi 1980, apoi îşi reia ascensiunea, 26 033 în 1981, 32 266 în 1982, pentru a se stabiliza la 33 000–35 000 de ieşiri anuale între 1982 şi 1987[1]. Evoluţia germană e de acelaşi tip, dar ceva mai neregulată. Creşterea este nesemnificativă între 1955 şi 1966, dacă ţinem seama de creşterea populaţiei (de la

[1] *Statistisches Handbuch* pentru anii corespunzători.

20 511 la 22 041 de ieşiri). În 1968, se observă un salt la 27 995, apoi la 69 448 în 1971. Această perioadă de creştere e urmată de oscilaţii la un nivel ridicat, de la 48 000 la 83 000 de ieşiri pe an pînă în 1980[2]. Anii 1982–1986 par să marcheze începutul unei noi ascensiuni a numărului anual de ieşiri.

Practica religioasă înscrie o curbă de scădere mai regulată, dar lasă să apară aceleaşi accelerări. În pofida prezenţei cîtorva lacune statistice care trădează negreşit o anumită confuzie a Bisericii, pentru Germania se poate alcătui o succesiune anuală care măsoară procentajul de practicanţi din populaţia catolică. Între 1965 şi 1966, proporţia scade de la 48 la 41,7%. O mică accelerare a declinului face ca aceasta să scadă la 39,7% în 1968 şi la 32,7% în 1975. După aceea, descreşterea primeşte un ritm mai regulat şi în 1986 se ajunge la doar la 24,2% practică religioasă[3]. În treizeci de ani, practica religioasă e înjumătăţită. În lipsa cifrelor, se poate presupune că declinul catolicismului elveţian, esenţialmente germanofon, merge în paralel cu acela al verilor german şi austriac.

Declinul catolicismului belgian e identic cu cel al catolicismului german. Practica religioasă scade de la 50% în 1950 la 45% în 1964 şi 26% în 1981[4].

În Ţările de Jos, unde nivelul iniţial de practică este excepţional de ridicat, căderea apare şi mai brutală. Prezenţa la slujba duminicală scade de la 64% în 1966 la 28% în 1984. Şi în cazul olandez se poate observa o accelerare a evoluţiei între 1967 şi 1969 : în doi ani, asistenţa la serviciul religios scade de la 63 la 51%[5].

În Franţa, evoluţia nivelului mediu de practică religioasă e mai puţin spectaculoasă, fiindcă cele două treimi din teritoriu apar încă din 1790 ca regiuni de slabă înrădăcinare catolică. În ansamblu, prezenţa la slujbă trece de la 20–25% în anii şaizeci la 10–15% către sfîrşitul anilor şaptezeci[6]. O analiză diferenţiată pe regiuni ar arăta, în partea periferică a Hexagonului, scăderi brutale de tip olandez, de la 50% practică religioasă la 25% sau mai puţin. În totalitatea lumii catolice nord–europene, practica religioasă scade, de la mijlocul anilor optzeci,

---

[2] *Statistisches Jahrbuch* pentru anii corespunzători.
[3] *Statistisches Jahrbuch* pentru anii corespunzători.
[4] L. Voyé, K. Dobbel şi col., *La Belgique et ses dieux*, pp. 191–195.
[5] J. A. Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism, 1958–1974*, p. 302 şi *Statistical Yearbook of the Netherlands, 1988*, p. 94.
[6] F. Lebrun şi col., *Histoire des catholiques en France*, p. 488.

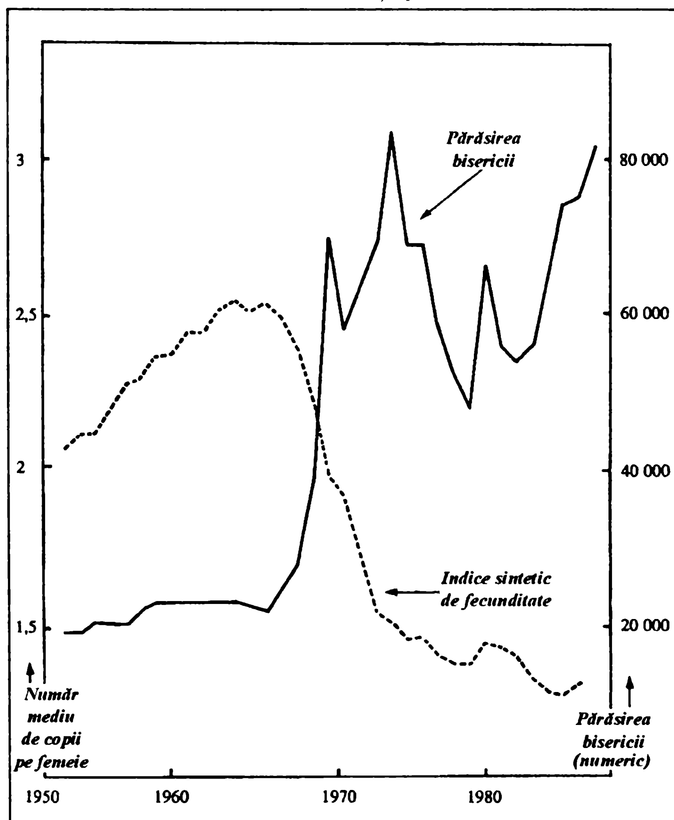
la niveluri apropiate de 25%. Această rată nu e o valoare minimală incompresibilă. Ea reprezintă mai ales practica reziduală a generațiilor mai vechi. În măsura în care renunțarea la catolicism este un fenomen de generație, ce atinge mai întîi tinerii, practica religioasă care se menține reprezintă mai curînd un reziduu decît o rezervă. Mişcarea descendentă a hirotonisirilor de noi preoți arată clar că Biserica catolică e pe cale de dezagregare, fenomen cu atît mai impresionant cu cît el atinge bastioane regionale unde catolicismul supraviețuise, timp de două secole, tuturor agresiunilor laicității.

E mai greu de obținut statistici fiabile privind partea mai puțin dezvoltată a lumii catolice europene, care permit urmărirea cu precizie a evoluției practicii religioase în provinciile italiene, spaniole şi portugheze de puternică impregnare catolică, sau în Irlanda. Declinul practicii religioase pare ceva mai tîrziu în unele din aceste țări decît în Germania, Țările de Jos, Franța, Austria sau Belgia. Analiza fenomenelor demografice asociate la scăderea practicii religioase permite totuşi datarea cu mai multă precizie a declinului catolicismelor meridionale şi irlandez.

Scăderea fecundității şi criza religioasă

Fiecăreia dintre crizele religioase care punctează istoria Europei i se poate asocia o ruptură demografică. Prima cădere catolică determină, în Franța, încă de la sfîrşitul secolului XVIII, o dezvoltare timpurie a controlului naşterilor. Din 1880, implozia protestantismelor conduce la răspîndirea contracepției în toată Europa de Nord. Criza care atinge catolicismul între 1965 şi 1975 nu face excepție de la regulă : concordanța cronologică între transformările religioase şi demografice este clară, dar nu trebuie să ne ducă la interpretări simpliste. Spre deosebire de ceea ce se observa între 1730 şi 1800 sau între 1880 şi 1930, fenomenul religios nu apare în 1965 şi 1975 ca variabila determinantă, a cărei evoluție condiționează procesele demografice. Mutația demografică, perturbatoare a echilibrelor europene între 1965 şi 1975, face parte, împreună cu criza religioasă, dintr-o transformare socială şi culturală generală. Scăderea natalității nu e determinată însă de declinul credinței. Ratele mai mici de fecunditate nu afectează numai lumea catolică. Ele ating şi lumea decreştinată, de tradiție protestantă (Scandinavia, Marea Britanie, Țările de Jos, Germania şi Elveția de Nord), ca şi de tradiție catolică (Franța Bazinului parizian, Italia, Spania şi Portugalia de Sud).

Germania – scăderea fecundităţii şi criza catolicismului



Este evident că în aceste regiuni de vechi indiferentism religios nu se poate explica modificarea comportamentelor de reproducere prin declinul unei credinţe religioase de la început nesemnificative. Adevărul e că, în sfera catolică practicantă, coincidenţa cronologică între decreştinare şi scăderea fecundităţii este evidentă. În cazul german, variaţiile indicelui de fecunditate şi de ieşiri din Biserica catolică pot fi confruntate an după an (vezi graficul). Cele două curbe definesc o cronologie unică, cu o răsturnare a atitudinilor între 1968 şi 1970 : creşterea numărului de ieşiri din Biserică e corespunzătoare, în timp, cu scăderea indicelui de fecunditate. O concordanţă asemănătoare poate

fi observată în cazul Austriei. Declinul fecundităţii începe în Austria cu trei ani mai devreme ca în Germania, dar într-un ritm destul de lent, el accelerîndu-se începînd din anii 1969–1970. Curba ieşirilor din Biserica catolică austriacă reproduce aceste nuanţe : creştere lentă pînă în 1967, ascensiune brutală în 1968.

În Ţările de Jos, legătura dintre criza religioasă şi ruptura demografică poate fi, de asemenea, verificată. Fecunditate şi prezenţă la slujba duminicală scad între 1967 şi 1970, după o perioadă iniţială de descreştere mai lentă sau ezitantă.

În Belgia, lipsa unei succesiuni anuale privind practica religioasă nu împiedică identificarea în timp a evoluţiilor demografice şi religioase, dacă ne mulţumim cu un cadru cronologic mai sumar, cincinal şi nu

Scăderea fecundităţii în anii 1965–1990

	An în care începe scăderea definitivă	*An în care indicele trece sub pragul de 2,1*
Suedia	1965	1969
Norvegia	1965	1975
Finlanda	1965	1969
Danemarca	1967	1969
Regatul Unit	1967	1973
Irlanda	1971	neatins în 1990
Ţările de Jos	1965	1973
Belgia	1965	1973
Germania	1967	1970
Austria	1964	1973
Elveţia	1965	1971
Franţa	1965	1975
Italia	1965	1977
Spania	1977	1981
Portugalia	1977	1983

Sursă după notele referitoare la „conjunctura demografică" din revista *Population*.

anual : în anii 1965–1970 se observă bine o răsturnare în ambele domenii. O dată acceptată, ipoteza unei simultaneități a declinului credinței și a scăderii natalității în regiune catolică permite a se defini cu o oarecare precizie cronologia refluxului religios în țările pentru care nu dispunem de statistici fiabile privind practica duminicală. În Elveția și în Italia, declinul fecundității începe în 1965 și se estimează că în ambele țări catolicismul cedează între 1965 și 1970. În Irlanda, Spania și Portugalia, partea cea mai importantă a transformării demografice intervine în anii șaptezeci și trebuie să avem în vedere că tot în acest deceniu are loc și criza catolicismului. În Spania și Portugalia, sfîrșitul anilor șaptezeci e perioada decisivă. Criza catolicismului irlandez – excepțional de puternic la început – se întinde pe tot deceniul și continuă și după 1980. În 1990, Irlanda e singura țară din Europa occidentală unde indicele sintetic de natalitate nu scade sub pragul de 2,1, care stabilește capacitatea unei populații de a se reproduce la fel pe o perioadă lungă, în lipsa fenomenelor migratorii. În Irlanda, rezistența fecundității e o dovadă a rezistenței catolicismului.

Datarea declinului credinței prin scăderea fecundității este foarte riguroasă, în pofida complexității interacțiunilor dintre toate variabilele a căror evoluție o constituie transformarea socială din anii 1965–1990. Împotrivirea catolicismului la contracepție creează o legătură specifică între religiozitate și fecunditate. Ea implică existența, într-o populație catolică practicantă, a unei proporții ridicate de familii numeroase care nu sînt de acord cu contracepția. Astfel, prezența unei proporții importante de familii cu patru copii și mai mult este „semnătura" demografică a catolicismului. Declinul fecundității din anii 1965–1990 elimină virtual din peisajul demografic european aceste familii numeroase. Dispariție ce permite a se afirma că în zonele avute în vedere nu mai există subpopulații fidele în fapt doctrinei catolice. Ea semnează dezagregarea credinței catolice. Corelația dintre diminuarea numărului de nașteri și restrîngerea prezenței la mesă nu e totuși decît o relație secundară în procesul de transformare socială. Alte fenomene mai importante *determină* evoluția generală, care provoacă, simultan, dispariția catolicismului și scăderea natalității.

Elan cultural și declin al catolicismului

Cauza principală a prăbușirii catolice este dezvoltarea educației secundare. Religie de autoritate în sfera terestră, catolicismul susține

superioritatea preotului asupra credincioşilor. În contextul anilor 1900–1965, preotul e cel mai adesea superior prin nivelul său cultural şi reprezintă educaţia secundară într-o lume care n-a depăşit, în general, stadiul de instruire primară. În regiunile de practică forte catolică, ierarhia culturală obiectivă consolidează teoria romană privind rolul specific al preotului. Acelaşi gen de distanţare obiectivă, decalată de la un grad ierarhic în jos, fusese constatat şi în Evul Mediu : preotul alfabetizat reprezenta atunci instruirea primară, iar credinciosul analfabet încarna gradul zero al culturii scrise. Dezvoltarea liceelor şi a colegiilor produce o masă de indivizi de nivel şcolar secundar, în mod obiectiv egali preoţilor şi sustrăgîndu-se firesc influenţei disciplinei catolice. Mecanismul cultural pare similar cu cel care conduce la Reforma protestantă. La începutul secolului XVI, accesul laicilor la lectură, în anumite regiuni, zdruncină puterea preoţilor. Către 1965, accesul maselor rurale şi urbane la învăţămîntul secundar creează o nouă situaţie de ruptură. În acest stadiu, nici o structură familială nu mai poate salva catolicismul sau să ofere un refugiu credinţei în Dumnezeu. Forţa imaginilor paterne în regiunile de familie autoritară nu poate face nimic împotriva valului cultural care inundă continentul.

Criza terminală a catolicismului e şi aceea a creştinismului european. Ea încheie un lung ciclu religios constituit din trei valuri decreştinatoare : 1730–1800 într-o parte a lumii catolice, 1880–1930 în sfera protestantă şi 1965–1990 în restul lumii catolice. La apropierea de anul 2000, se conturează o Europă reunificată pe planul religios, dar prin indiferentism. În această lume, unde practica religioasă tinde spre zero, nu se mai poate vorbi despre înfruntări între catolici şi protestanţi, între laici şi creştini. Continentul rămîne de tradiţie şi de civilizaţie creştine, dar Bisericile sînt neînsemnate din punct de vedere social.

CAPITOLUL XIV

Sfîrşitul proletariatului

Industrializarea Europei e un fenomen de lungă durată, care începe în Marea Britanie la mijlocul secolului XVIII şi se continuă pe întregul continent de-a lungul secolului XIX şi o bună parte din secolul XX. În Marea Britanie, proporţia de populaţie activă folosită în industrie încetează de a mai creşte la finele secolului XIX. În alte părţi, industrializarea durează mai mult, pînă la date eşalonate între 1960 şi începutul anilor optzeci. Societatea industrială nu ajunge în acel moment la o stare de echilibru şi de stabilitate. Lenta dezvoltare seculară a populaţiei industriale e urmată de o descreştere brutală, atît de rapidă, încît s-ar putea vorbi pe drept de o contrarevoluţie industrială.

Mişcarea de reflux începe în anii 1960–1965 în Marea Britanie, în Ţările de Jos şi în Suedia ; atinge Belgia şi Elveţia între 1965 şi 1970, iar Norvegia, Danemarca, şi Germania între 1970 şi 1975 ; răvăşeşte Finlanda, Franţa, Italia şi Spania între 1975 şi 1980. În fine, în anii 1980–1985 întrerupe revoluţia industrială în Portugalia şi Irlanda, înainte chiar ca ea să ajungă la maturitate ; atinge şi Austria, unde tocmai se încheiase o industrializare lentă dar puternică. Amploarea fenomenului e variabilă. Din analiza statistică reies două modele distincte de dezindustrializare. În majoritatea ţărilor europene, refluxul populaţiei folosite în sectorul secundar este foarte rapid şi conduce la reducerea la mai puţin de 30% din totalul persoanelor active. Ţările de Jos reprezintă aici un caz limită, cu mai puţin de 24% de posturi în industrie

din 1987. În trei țări, apropiate cultural, căci sînt mai ales germanofone – Germania, Elveția și Austria – , scăderea efectivelor nu e atît de drastică : în 1987, în industrie lucrează mai mult de 37% din populația activă. Prăpastia dintre grupul de „mai puțin de 30%" și cel de „mai mult de 37%" este spectaculos de bine conturată prin distribuirea statistică. Numai două națiuni se află la mijloc, Finlanda și Portugalia, cu 31% activi în sectorul secundar : aceste țări, cu o revoluție industrială tîrzie, se vor alătura curînd, cu mai puțin de 30%, țărilor dezindustrializate. Din 1987, în Europa se conturează o geografie uimitoare, care

Declinul proletariatului

	Proporția populației din industrie (în %)		*Descreștere relativă (în %)*
	1960	***1987***[1]	
Suedia	43,9	29,1	– 34
Norvegia	36,4	26,4	– 27
Finlanda	31,5	31,0	– 1
Danemarca	37,5	27,7	– 26
Regatul Unit	47,6	26,7	– 44
Irlanda	23,7	27,1	+ 14
Țările de Jos	42,7	23.6	– 44
Belgia	46,7	25,8	– 45
Germania	47,6	38,9	– 18
Austria	40,0	37,9	– 5
Elveția	49,5	37,4	– 24
Franța	39,0	27,2	– 30
Italia	36,9	28,2	– 24
Spania	30,7	29,8	– 3
Portugalia	27,8	31,3	+ 13

[1] 1986 pentru Danemarca și Belgia.

Sursă : Bureau international du travail. *Annuaire des statistiques du travail*, 1988 și anii anteriori.

se sustrage nivelurilor de dezvoltare tradiționale. Națiunile supraindustrializate de la mijlocul secolului XIX, ca Marea Britanie sau Belgia, se regăsesc în aceeași clasă statistică împreună cu țări subdezvoltate la începutul secolului XX, ca Spania sau Italia. Fără excepția „germanică", Europa occidentală ar fi atins o stare de uniformitate industrială așa cum n-a mai fost observată niciodată în istoria sa.

Traiectoriile ce au condus la această uniformitate sînt totuși foarte diverse. Națiunile pornesc, într-adevăr, de la niveluri industriale inegale. Pentru a atinge proporția de 26,7% din populația activă în industrie, Marea Britanie trebuie să lichideze 44% din populația sa activă din sectorul secundar între 1960 și 1987. Pentru a se situa la 29,8 în 1987, Spania urmează o traiectorie mai pașnică : 30,7% în 1960, plafonare la 38,3% în 1975, apoi o descreștere de 22%. În perioada 1960–1987, evoluția spaniolă e aproape nulă. Noțiunea de traiectorie pașnică e totuși foarte relativă : scăderea de 22% înregistrată în doisprezece ani, între 1975 și 1987, reprezintă, oricum, un șoc social. Amploarea scăderii efectivelor industriale între 1960 și 1987 permite stabilirea unor treceri mai mult sau mai puțin violente la societatea postindustrială. Evoluțiile britanică, belgiană sau olandeză coincid cu o violență maximă. Evoluțiile societăților suedeză, norvegiană, daneză, franceză sau italiană (între 24 și 34% descreștere) definesc o *via media* a dezindustrializării. În alte părți, ritmul e mai lent, indiferent că e vorba de vechi țări industriale ca Germania (– 18%) și Austria (– 5%) sau de țări care-și încheie revoluția industrială ca Finlanda, Spania, Irlanda și Portugalia, unde populația activă industrială stagnează ori continuă să crească între 1960 și 1987.

Evoluție tehnologică și determinări culturale

Existența a două moduri de dezindustrializare – variantă medie și variantă lentă sau „germanică" – sugerează că procesul economic nu e un simplu efect al evoluției tehnologice.

Informatica permite, desigur, automatizarea unei bune părți a benzilor de producție, precum și reducerea masivă a numărului de muncitori necalificați. Ar fi fost de ajuns doar acțiunea modernității tehnice pentru a face din Germania un lider al dezindustrializării. Or aceasta se prezintă ca un centru de rezistență. Automatizarea face schimbarea posibilă, dar nu determină neapărat. Ritmul evoluțiilor e fixat de factori sociali mai generali, a căror intensitate variază în funcție de țară. Dorința de a

scăpa de munca industrială, de a fugi înspre sectorul terțiar e un factor capital, de conceptualizare dificilă, în stare să producă totuși statistici masive. În Suedia, în Țările de Jos, în Marea Britanie, în Franța sau în Italia, noile generații formate prin educație secundară nu mai doresc să lucreze în uzină. Mișcarea aceasta există și în Germania, în Austria sau Elveția, dar nu are aceeași amploare.

Dezindustrializarea e și un fenomen al mentalităților, acreditat de progresul tehnic. Cercetarea performanțelor economice ale diverselor națiuni europene arată, de altfel, că evoluția mentalităților împinge transformarea mașinii economice *dincolo de limitele fixate doar de raționalitatea contabilă*. Astfel, reducerea în masă a industriilor britanică și franceză creează o slăbire structurală a comerțului exterior. Evoluția europeană pune în evidență o contradicție parțială între dinamica socială și dinamica economică. Țările *cele mai prospere* din punct de vedere economic, ca Germania, pot fi țări cu o *transformare socială lentă*. Țările cu evoluție socială rapidă, ca Franța și Marea Britanie, trăiesc experiența unei scăderi a puterii industriale și comerciale. E adevărat că unele țări mici cu un foarte înalt nivel cultural, ca Suedia și Țările de Jos, reușesc să împace dinamicile socială și economică : terțiarizarea rapidă a economiei nu împiedică aici un echilibru de lungă durată al balanței comerciale.

Germania anilor optzeci demonstrează, o dată în plus, extraordinara înrădăcinare istorică și antropologică a mecanismelor economice și chiar a procesului de dezvoltare a modernității. Adevărul e că sîntem frapați de similitudinea comportamentelor germane față de revoluția industrială din 1850, apoi față de contrarevoluția industrială din 1970. Marx evidenția în *L'idéologie allemande* o rezistență germanică la transformarea economică începută în Marea Britanie : în același fel se poate aminti azi o rezistență germanică – adică germană, austriacă și elvețiană – la dezindustrializare, fenomen care, din nou, atinge mai întîi lumea anglo-saxonă, care nu mai e doar britanică ci și americană. Dezvoltarea timpurie și viteza transformărilor belgiană, olandeză ori scandinavă sugerează existența unei culturi economice direct racordată la aceea a lumii anglo–saxone, în Europa, definită prin vechi legături comerciale și consolidată, între 1954 și 1970, prin răspîndirea foarte rapidă a limbii engleze în această sferă. În capitolul 5, explicasem rezistența germană la industrializare prin existența unei structuri familiale de tip sursă, uniliniară, ce-i leagă pe țărani de pămînt și frînează mobilitatea populațiilor. O explicație mecanică de acest tip devine imposibilă în contextul urbanizat al anilor 1970–1980. În Germania, Austria sau

Elveția, nu mai există gospodării care să cuprindă trei generații și e greu de imaginat muncitori legați de locul lor de muncă sau de casa lor în maniera țăranilor din secolul XIX. Dar nimic nu ne oprește să postulăm o suprevietuire a valorilor familiei sursă întreținînd un atașament general față de trecut. Evoluția recentă a economiei germane arată că rigiditatea socială, caracteristică pentru societățile avînd o componentă familială autoritară, continuă uneori să să manifeste. Este imposibil de afirmat, însă, dacă atitudinile, valorile, comportamentele corespunzătoare sînt transmise prin familia urbană sau sînt de acum înainte difuze, caracteristice pentru mediul social în general și retransmise mai curînd de școală, întreprindere și comunitatea locală decît de familie.

Această permanență a valorilor privește principalul bloc al familiei sursă în Europa, constituit din populații de limbă germană, cărora masa le conferă o anumită autonomie. Într-o mică națiune de familie sursă ca Suedia, nu se poate constata o asemenea permanență a comportamentelor economice : dimpotrivă, plasticitatea structurii sociale suedeze o amintește pe aceea a țărilor de structură familială nucleară, ca Anglia sau Franța de Nord.

Declin industrial, scădere bruscă a proletariatului

Existența celor două viteze de restrîngere a industriei, prin urmare și a clasei muncitoare, nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere esențialul. Diminuarea masei proletariatului este generală în Europa.

La drept vorbind, declinul muncitoresc e subestimat printr-o analiză în termeni de efective industriale. Nu toți cei activi în industrie sînt neapărat muncitori. Or, dacă în vechile industrii – textilă, metalurgică, chimică de bază ori a automobilelor – era folosită o majoritatea strivitoare de muncitori, nu se mai poate spune același lucru despre ramurile dinamice sau noi care au supraviețuit restructurării din anii șaptezeci/optzeci. Aeronautica, electronica, farmacia cuprind din ce în ce mai multe cadre de conducere sau funcționari și tot mai puțini proletari. În toate ramurile, ponderea sectorului comercial – care reprezintă sectorul terțiar încorporat industriei – crește în mod substanțial. Pe ansamblu, *proporția de muncitori din totalul populației active se diminuează.* Din acest punct de vedere, cazul Germaniei, țară caracterizată prin lentoarea relativă a evoluțiilor sale, este exemplar. În 1971, sectorul industrial de aici cuprindea 70% muncitori, în 1987, doar 63%.

Proletariatul îşi pierde forţa nu numai în ansamblul cetăţii, dar şi în interiorul lumii industriale.

Dispariţia mitului muncitoresc

În 1848, cînd Marx publică *Manifestul Partidului comunist*, creşterea numerică a proletariatului pare un fenomen social ireversibil. Destinul industrial al Marii Britanii prefigurează, în spiritul celor mai mulţi dintre gînditorii secolului XIX, pe acela al altor naţiuni europene. Din această evoluţie a economiei rezultă visul socialist al unei lumi regenerate de proletariat. Clasa martir, alcătuită din îndivizi neînsemnaţi în sine, trebuie ca într-o zi să domine cantitativ întreaga societate. Între 1850 şi 1960, visul pare a deveni realitate, deşi într-un ritm ceva mai lent decît cel prevăzut de fondatorul socialismului zis „ştiinţific". Modelul britanic, al unei societăţi masiv, majoritar muncitoreşti, nu s-a realizat nicăieri. Cu toate acestea, în majoritatea naţiunilor avansate ale continentului, proletariatul devine clasa cea mai masivă, cea mai numeroasă, în faţa lumii fragmentate a claselor mijlocii, salariate sau nu, a ţăranilor şi a burghezilor. E o versiune lentă şi moderată a visului marxist ce pare a se realiza : clasei muncitoare îi scapă majoritatea absolută, dar nu şi cea relativă. În lumea dezvoltată, ea reprezintă, în 1960, mai mult de 40% din masa socială şi cîntăreşte efectiv foarte

Sectorul terţiar în 1987
În procentaj al populaţiei active

Suedia	65,6	Germania	54,3
Norvegia	66,3	Austria	53,7
Finlanda	58,4	Elveţia	55,8
Danemarca	65,9	Franţa	62,1
Regatul Unit	67,8	Italia	56,8
Ţările de Jos	69,6	Spania	51,8
Belgia	67,4	Portugalia	42,3

Sursă : OCDE, *Études économiques 1988 1989.*

mult în jocul ideologic şi politic. Îi sperie pe burghezi, îi fascinează pe intelectuali şi poate aduce în orbita sa şi alte grupuri sociale. E unul din centrele de gravitaţie ale Europei anilor 1950–1960. Dezindustrializarea din anii 1960–1987 distruge această poziţie privilegiată şi anihilează majoritatea socială relativă care-i dădea proletariatului puterea contractuală. Trecerea de la 42 la 28% de efective industriale implică pentru lumea muncitorească o tranziţie de la putere la marginalitate. Pentru prima dată în istoria europeană, clasele mijlocii salariate înlocuiesc clasa muncitoare ca şi centru de gravitaţie a lumii muncii. În Franţa, ţară a cărei evoluţie socioeconomică e esenţialmente medie, în 1988 în industrie lucrează 4 567 000 de salariaţi, iar în sectorul terţiar 11 885 000. Contrarevoluţia industrială, petrecută în Europa între 1960 şi 1990, descrie o transformare socială mult mai rapidă şi mai brutală decît revoluţia industrială. În cîţiva ani, ea distruge ideea unei misiuni istorice specifice a proletariatului atît în lumea muncitorească cît şi *în ansamblul societăţii*. O asemenea evoluţie a structurilor socioeconomice şi a atitudinilor colective erodează înseşi fundamentele ideologiilor socialiste europene.

CAPITOLUL XV

Descompunerea ideologiilor în regiune protestantă

În Marea Britanie, în Danemarca, în Norvegia, în Suedia şi în Finlanda, ţări protestante omogene, lipsite de minorităţi catolice importante, descompunerea ideologiilor e un fenomen relativ simplu. Dezintegrarea clasei muncitoare e fenomenul cel mai important care provoacă pretutindeni, între 1965 şi 1990, o criză a socialismului. Nici o prăbuşire paralelă a Bisericii şi a electoratelor catolice nu complică jocul. Pînă la urmă, lumea protestantă *omogenă* e destul de redusă, deoarece ea exclude citadelele iniţiale ale protestantismului care au fost Germania, Elveţia şi Ţările de Jos. În fiecare din aceste ţări, în 1965 mai subzistă un puternic nucleu catolic, a cărui dezintegrare e un element capital al evoluţiei ideologice din anii 1965–1990. Deşi puţin întinsă, lumea protestantă omogenă e totuşi foarte diversă : pot fi identificate aici trei tipuri de structuri familiale care dau naştere unor trei temperamente ideologice diferite iar, în perioada de decreştinare din anii 1880–1930, unor trei varietăţi de socialism. În Anglia şi în Danemarca, familia nucleară absolută produce un socialism de nuanţă laburistă, în mod oficial sau discret ; în Suedia, familia sursă produce o social–democraţie foarte pură ; în Finlanda, familia comunitară permite emergenţa unui comunism important, dar slăbit de vecinătatea cu Uniunea Sovietică. Norvegia, împărţită pe planul antropologic între familia sursă şi familia nucleară absolută, oscilează între laburism şi social–democraţie. Dezintegrarea generală a proletariatului răstoarnă toate socialismele,

însă şocul nu produce aceleaşi efecte în toate mediile antropologice : în unele cazuri, criza socialismului e absolută, în altele ea duce doar la o redefinire a funcţiilor mişcării socialiste.

Criza socialistă în ţinut protestant (1960–1988)				
	Partide politice analizate	*Rezultat la începutul perioadei (% din voturi expr.) A*	*Rezultat la sfîrşitul perioadei (% din voturi expr.) B*	*Declin relativ* $\frac{A - B}{A}$
Marea Britanie 1966–1987	Laburişti	48,1	31,5	– 35%
Danemarca 1964–1988	Social–democraţi	42,0	28,8	– 31%
Norvegia 1961–1985	Laburişti	46,8	40,8	– 13%
Suedia 1964–1988	Social–democraţi	47,3	43,7	– 8%
Finlanda 1966–1987	Social–democraţi + comunişti	48,4	37,7	– 22%

Marea Britanie şi Danemarca : criza socialismului

Efectele ideologice ale restrîngerii industriale pot fi percepute, în Marea Britanie şi în ansamblul lumii scandinave, încă din prima jumătate a anilor şaptezeci. În toate aceste ţări, profund decreştinate din anii treizeci (dacă exceptăm cazul Norvegiei occidentale), clasa este factorul cel mai vizibil al intenţiei de vot, iar întreaga modificare a structurii economice e înţeleasă, de alegători ca şi de către comentatori, ca avînd o influenţă asupra alinierilor politice. Diminuarea masei proletariatului provoacă aici, aproape mecanic, o scădere a votului socialist şi o deviere bruscă spre dreapta a întregului sistem politic. În Marea Britanie, anul

1974 reprezintă o cotitură, deoarece Partidul laburist, cu 37,1% la alegerile din februarie, scade, pentru prima oară de la al doilea război mondial, sub plafonul de 40% din voturile exprimate. E atinsă atunci o platformă ce durează pînă în 1979, dar în 1982, Partidul laburist scade sub 30%, coborînd la 27,6%. Cu această ocazie își atinge punctul zero. Declinul laburismului îl urmează pe acela al industriei britanice, cu o perioadă de întîrziere. Între 1960 și 1987, sectorul secundar pierde în Marea Britanie 44% din masa sa relativă din populația activă, iar Partidul laburist își diminuează ponderea din corpul electoral cu 35%. Evoluția ideologică poate fi descrisă ca *un efect mecanic dar atenuat* al transformării socioeconomice. În fața unor mișcări economice și ideologice de o asemenea amploare, evenimentele neprevăzute ale vieții politice și parlamentare britanice par cam superficiale. Sîntem tentați să înțelegem revenirea politică a Partidului conservator ca pe un al doilea efect mecanic, iar succesul politic al lui Margaret Thatcher drept un al treilea. Dominația conservatoare din anii 1979–1990 pare a se datora mai curînd vidului politic creat în partea stîngă a sistemului politic decît unei dezvoltări pozitive conservatoare.

În aceeași perioadă, evoluția Danemarcei este identică cu aceea a Marii Britanii. Anul teribil al socialismului danez este 1973 : scade atunci la 25,7% din voturile exprimate față de 42% în 1964, cu nouă ani mai devreme. Cu o nuanță : în Danemarca, căderea socialismului (– 31% din voturi între 1964 și 1988) e mai rapidă decît a industriei (– 26% între 1960 și 1986). Totuși, în Danemarca virarea stîngii spre dreapta nu e la fel de netă ca în Marea Britanie, unde scrutinul majoritar la un tur favorizează fenomenele de basculare. Sistemul proporțional în alegerile pentru Folketing-ul danez favorizează fragmentarea și evoluțiile moderate : el împiedică formarea unor majorități absolute pe plan parlamentar. Astfel, guvernele minoritare sau de coaliție formează esențialul tradiției politice daneze. Cu toate acestea, între 1965 și 1990, se remarcă o alunecare spre dreapta a sistemului politic danez. Între 1973 și 1975, Partidul social–democrat danez se află în opoziție. El conduce un guvern minoritar între 1975 și 1982, dar lasă locul unor coaliții de dreapta. În anii optzeci, centrul de gravitație al sistemului politic danez alunecă spre dreapta, o dreaptă fragmentată dar capabilă să guverneze.

În Marea Britanie, ca și în Danemarca, criza lumii muncitorești duce la o implozie a mișcării socialiste, la fenomene de radicalizare și de sciziune. Proletariatul în descompunere ține piept evoluției sociale și, simultan, lasă a se întrevedea semne de extremism de stînga și de

deviere de dreapta. Aici, unde cele mai tradiționale sindicate controlează Partidul laburist, iritarea radicală duce la o deformare a laburismului. Cu lideri ca Michael Foot și Tony Benn, cu un program cerînd dezarmarea unilaterală a Marii Britanii, partidul se rupe de societatea britanică. Grevele foarte dure, conduse de secțiunile cele mai amenințate ale proletariatului, îndeosebi minerii, creează în Anglia anilor șaptezeci o atmosfera ireală de ultimă criză, nu de sfîrșit de lume, ci de sfîrșit de societate, o societate deopotrivă industrială și tradițională. Moderații din Partidul laburist, excedați de lipsa de realism a pozițiilor politice și sindicale ale partidului, sfîrșesc prin a opera o sciziune. Social Democratic Party ia naștere în 1981 și se asociază foarte repede cu Partidul liberal, a treia forță tradițională, deși minoritară, a sistemului politic britanic.

În Danemarca, sindicatele sînt mult mai puțin puternice ca în Marea Britanie, iar Partidul social-democrat preferă să se adapteze și nu să reziste la evoluția socio-economică. Declinul lumii muncitorești și creșterea claselor mijlocii sînt fenomene foarte bine percepute în lumea scandinavă, ele prelungesc declinul unei lumi rurale deosebit de masivă și de energică. Partidele socialiste sînt deci confruntate cu o cunoscută problematică ; diversele partide țărănești din Scandinavia – liberali în Danemarca, agrarieni în Suedia și în Finlanda – fac eforturi, de-a lungul anilor cincizeci și șaizeci, să supraviețuiască extincției lumii rurale și se convertesc, unele după altele, în partide de centru. Partidele social-democrate știu, încă de la începutul anilor șaptezeci, că, dacă vor să se mențină, trebuie să cucerească clasele mijlocii salariate. Această luare de poziție nu e caracteristică pentru situația britanică, unde trecutul muncitoresc, cu începuturi în secolul XVIII, creează o legătură sentimentală cu mitologia proletară, cu Trade Unions, cu Partidul laburist – partid al minerilor, al metalurgiștilor, al docherilor.

Socialismul danez nu se sprijină pe o clasă muncitoare cu o vechime sau forță deosebite, dimpotrivă. Încercarea sa de cucerire a claselor mijlocii îl conduce la o poziționare politică centristă care creează în lumea muncitorească un sentiment de neliniște. O diviziune spre stînga pune capăt evoluției social-democrației daneze, ea făcînd pereche cu diviziunea spre dreapta a laburismului britanic. Partidul socialist al poporului e prezent la alegerile daneze din 1960, dar abia în 1966 atinge stadiul de existență politică reală cu 10,9% din sufragii ; între 1973 și 1979 recade și se stabilizează, în anii optzeci, la mai mult de 11% din voturi. Scăderea numerică a proletariatului danez e însoțită de o pulverizare ideologică : în 1960, 84% din muncitorii manuali votează pentru

social–democrație ; în 1975, doar 45% fac acest lucru ; 24% aleg socialiștii poporului iar 24% partidele burgheze[1]. Reacția electorală a proletariatului danez este deci bidirecțională, ea îi îndreaptă pe unii spre stînga, iar pe alții spre dreapta. Muncitorii cel mai bine plătiți sînt mai atrași decît alții de stîngismul socialiștilor poporului[2].

Și în Marea Britanie declinul mișcării muncitorești duce simultan la poziții de stînga ori de dreapta : mișcarea sindicală, deosebit de bine implantată în vechiul Nord industrial, deviază spre stînga. Clasa muncitoare mai puțin tradițională din Sudul Angliei se îndreaptă în mare viteză spre dreapta, în așa măsură încît, în 1983, Partidul laburist obține, pentru prima data în istoria britanică, mai puțin de jumătate din voturile muncitorești, pentru mai multă exactitate doar 47%[3].

Astfel, evoluțiile britanică și daneză sînt remarcabil de asemănătoare ; în ambele cazuri, declinul industrial duce la o criză gravă și, într-un sens, definitivă a mișcării muncitorești. Ești chiar tentat să vorbești despre o *criză terminală* a socialismului. În Danemarca, Partidul social–democrat renunță la ideologia socialistă dar își pierde o bună parte din electorat. În Marea Britanie, la început criza provoacă înăsprirea ideologică a unui Partid laburist în mod tradițional pragmatic. Hemoragia electorală continuată pînă în 1989 duce la o revizuire doctrinară, la o renunțare la faimoasa clauză IV din statutele partidului privind proprietatea colectivă a mijloacelor de producție. În măsura în care laburismul nu fusese niciodată cu adevărat partizanul unei socializări a economiei, revizuirea e mai curînd simbolică decît reală. Adevărata schimbare pentru Labour Party nu poate consta decît într-o renunțare la o doctrină care acordă prioritate problemelor muncitorești. Din acest punct de vedere, abandonarea temei dezarmării unilaterale, realizate cu aceeași ocazie, e o schimbare mai importantă. Aderarea la dezarmarea unilaterală exprima perfect replierea lumii muncitorești în sine însăși, fuga în afara lumii unui proletariat amenințat de modernitate.

---

[1] G. Esping–Andersen. *Social Class. Social Democracy and State Policy*, p. 241.

[2] G. Esping–Andersen. *op. cit.*, p. 39.

[3] D. Butler și D. Kavannagh, *The Britisch General Election of 1983*, p. 291.

În Suedia : minicriză şi reconversie a social-democraţiei

Evoluţia spre dreapta a sistemului politic suedez e deopotrivă vizibilă şi insignifiantă. Ea determină o întrerupere a monopolului social-democrat al puterii, care trece la partidele burgheze între 1976 şi 1982. Declinul electoral conduce blocul muncitoresc (social-democraţi + comunişti) sub linia de 50% de voturi exprimate la alegerile din 1973, 1976 şi 1979. Refluxul global al partidelor social-democrat şi comunist nu este totuşi decît de 5% între 1970 şi 1976. *Högervag*-ul (valul de dreapta) e, în Suedia, insignifiant şi vizibil în aceeaşi măsură. Eşecul coaliţiei partidelor burgheze – conservatori, liberali şi centrişti – e dintre cele mai semnificative. Asta, nu numai pentru că pierde puterea din 1982, dar şi pentru că nu reuşeşte, între 1976 şi 1982, să zdruncine monopolul ideologic social-democrat. În practică, puterea „burgheză“ atrage după sine o socializare consolidată a economiei suedeze[4], prin naţionalizări de întreprinderi şi o creştere a părţii produsului naţional absorbită de fiscalitate. Lipsită de dirijarea constructorilor săi, maşinăria statală social-democrată scapă de sub control. În 1982, reîntoarcerea la putere a partidului, inversează tendinţa şi repune lucrurile în ordine. Între 1965 şi 1987, industria suedeză pierde mai mult de 30% din efectivele sale. Social-democraţia pierde doar 8% din electorat şi păstrează controlul societăţii suedeze. Rezistă cu succes la încercarea de dezvoltare a sectorului terţiar. Reuşeşte acolo unde au eşuat socialismele britanic şi danez. Rămîne partidul dominant, deşi nemajoritar, în cadrul claselor mijlocii salariate a căror masă relativă creşte şi care devin centrul de gravitaţie al societăţii suedeze : 42% din muncitorii nemanuali votează cu social-democraţii în 1960 şi 43% în 1976 (an ce reprezintă un punct de jos al influenţei social-democrate)[5]. În Danemarca, Partidul social-democrat pierde controlul clasei muncitoare ; în Suedia, îl păstrează pe acela al unei fracţiuni substanţiale din clasele mijlocii. Primul pierde puterea, celălalt o păstrează.

Contrastul dintre evoluţiile politice britanică şi daneză pe de o parte şi suedeză pe de altă parte arată că transformarea socioeconomică nu e singurul factor al schimbării politice. Deosebirea dintre traiectoriile istorice, din care una duce la lichidarea socialismului, iar cealaltă la

---

[4] S.B. Ljunggren, „Conservatism in Norway and Sweden“, p. 135.
[5] G. Esping-Andersen, *op. cit.*, p. 242.

stabilitatea sa, sugerează existența unui factor ascuns, care accentuează criza într-un caz și o anulează în celălalt. Prezența în Anglia și în Danemarca a unor valori liberale, înscrise la origine în familia nucleară absolută, precum și existența în Suedia a valorilor autoritare, înscrise la origine în familia sursă, constituie o diferență fundamentală care permite explicarea destinelor distincte ale socialismului britanic ori danez, de nuanță laburistă, și ale socialismului suedez, varianta social-democrată.

În țările cu structură liberală, aderarea la valorile de integrare socialistă e minimă. Utilizarea statului ca regulator al societății e o soluție tehnică ce nu implică nici un fel de atașament față de stat al alegătorilor, aderenților și militanților socialiști. Pentru laburism, *Welfare State* rezultă în fond dintr-un acord contractual între cetățeni, între indivizi. Existența sa nu implică nici o aderare la valorile antiliberale de autoritate și de disciplină. Acolo unde industrializarea pune probleme, statul permite ca ele să fie reglate. Dispariția industriei tradiționale și a problemelor corespunzătoare pretinde în mod firesc anihilarea statului regulator.

În țările de structură autoritară, Statul rezolvă aceleași probleme de reglare a societății industriale, dar se poate ocupa în plus și cu unele nevoi afective ale populațiilor. El oferă siguranță indivizilor, lipsiți, din cauza exodului rural și a urbanizării, de structura securizantă a gospodăriei țărănești cuprinzînd trei generații. Statul nu e o soluție tehnică, ci un rău necesar ; e iubit în sine, independent de funcțiile sale. În regiune autoritară, mutația postindustrială nu distruge concepția etatistă a societății. Ea o scutește doar de prezentarea sa proletară. Restabilește, în absolutul său, permanența istorică, atașamentul față de stat, pentru stat. În Suedia, o suită perfect lineară duce de la statul birocratic luteran din secolul XVIII la statul birocratic postindustrial din anii 1980–1990... Social–democrația încetează a mai fi muncitorească și începe să încarneze un principiu de continuitate istorică. Își pierde colorația de „stîngă reformatoare", pentru a se redefini ca mare forță conservatoare a sistemului suedez.

În Anglia și Danemarca lucrurile se petrec invers, noile clase mijlocii resping însuși principiul inegrării statale și regăsesc tradițiile liberale atenuate de industrializare. Una cîte una, forțele politice redescoperă vigoarea implementării liberale a sistemului politic. Conservatorii britanici, adepți ai *Welfare State* în anii cincizeci și șaizeci, sînt primii care își realizează adaptarea ideologică și adoptă un liberalism economic deosebit de dur. La începutul anilor nouăzeci, laburiștii, mînați

de necesitatea electorală, se află pe punctul de a se redefini drept o stîngă liberală. Evoluții de același tip pot fi observate și în Danemarca, la dreapta ca și la stînga sistemului politic.

Așadar, trecerea la societatea postindustrială nu pare a fi în stare să lichideze fondurile antropologice naționale. Valorile liberale ale Danemarcei și Angliei sînt stimulate de modernizare, în timp ce valorile autoritare ale Suediei îi rezistă cu succes.

Rămîne să descoperim unde sînt găzduite valorile în discuție în societățile anilor 1970–1990. Nimic nu ne permite să afirmăm că ele sînt întotdeauna susținute de valorile familiale, acestea fiind ele însele puternic zguduite de evoluția culturală și socială. Modul cel mai rațional este de a ne imagina o răspîndire generală, din planul familial în cel uman. Valorile de autoritate sau de libertate n-ar fi caracteristice numai pentru relația părinți–copii, ci și pentru relațiile personale în interiorul diverselor sfere care constituie cadrul vieții concrete a indivizilor : școală, comunitate locală, întreprindere. Ne putem imagina o permanență a principiului de integrare a individului la aceste diverse sfere ale societății suedeze, capabil să se exprime pe planul politic printr-o aderare constantă la principiul de integrare statală. Ne putem imagina, din contra, în Anglia și în Danemarca, menținerea unei tradiții de libertate a individului la nivel microsocial, exprimîndu-se printr-o respingere a autorității în mediul școlar, în comunitatea locală, în întreprindere, atitudine capabilă să se proiecteze ca idei liberale în domeniul politic.

Dualitate în Norvegia

Dualitatea antropologică a Norvegiei, unde coexistă, în epoca preindustrială, familia nucleară absolută și familia sursă, pare a se perpetua și în perioada postindustrială. Criza ideologică asociată cu refluxul civilizației muncitorești ia aici, simultan sau alternativ, forme daneze și suedeze. Combinarea valorilor liberale – concentrate în Oslo și Estul țării – cu valorile autoritare – în Vest – produce o cale de mijloc sau, mai curînd, o traiectorie complexă ce juxtapune episoade și elemente contradictorii : agitații de tip danez, stabilitate de ansamblu de tip suedez.

În 1973, socialismul din Norvegia, ca și cel din Danemarca, trece printr-o criză majoră. Partidul laburist scade la 35,3% din voturile exprimate, față de 46,5% în 1969, adică cu 24%. Cu timpul, se redresează și o lungă perioadă nu mai apare decît un declin de foarte limitată amploare, doar de 13% între 1961 și 1985, mai apropiat de reculul

suedez de 8% decît de prăbuşirea daneză de 31% în aceeaşi perioadă.

Partidul laburist norvegian nu mai domină în mod absolut sistemul politic deoarece în mai multe rînduri, între 1965 şi 1986, se află în opoziţie, dar nu-şi pierde situaţia de partid principal. Cu toate acestea, dreapta nu rămîne structural slabă, fragmentată ca în Suedia. Ea se reorganizează în Norvegia în jurul Partidului conservator, a cărui pondere în sistemul politic se măreşte cu regularitate între 1973 şi 1985 (de la 17 la 30% din voturi). Pare a se instala o structură dualistă de tip englez ori danez. Aceste evoluţii contradictorii exprimă, în plan politic, înfruntarea dintre tendinţele liberale şi cele autoritare ale fondului antropologic.

Din autoritarism rezultă relativa stabilitate a socialismului, din liberalism derivă salturile electorale brutale şi alternanţa de tip anglo–saxon.

În Finlanda : criză a comunismului şi negare a liberalismului

Fondul antropologic comunitar, cu valorile sale autoritare şi egalitariste, creează în Finlanda condiţiile unei crize specifice a socialismului. Mişcarea socialistă finlandeză tradiţională conţine, într-adevăr, o importantă componentă comunistă ; Partidul social–democrat, deşi influent, nu e nicidecum hegemonic, fiind mai curînd stimulat de ameninţarea sovietică decît de prezenţa valorilor antropologice nonegalitare.

Refluxul lumii muncitoreşti, între 1960 şi 1967, e aproape inexistent în Finlanda, deoarece e doar de 1%. Recul simbolic, dar care nu poate împiedica o criză a socialismului. Contrarevoluţia industrială e un fenomen la scară europeană, care produce efecte transnaţionale. Sentimentul că, aproape de anul 2000, proletariatul nu mai e clasa în ascendenţă, se răspîndeşte indiferent de condiţiile naţionale particulare. Finlanda e supusă în mod tradiţional unor influenţe exterioare de acest tip. Încă din anii 1907–1917, lipsa de importanţă a proletariatului său nu o împiedică să producă Partidul socialist cel mai puternic din Europa. În 1910, Finlanda numără 11% persoane active în industrie şi 40% socialişti în cadrul electoratului. Este deci absolut normal ca între 1960 şi 1987, nondescreşterea unui proletariat care, în fine, există, să nu o împiedice să participe la căderea generalizată a socialismului în Europa. Mutaţiile ideologice finlandeze, care apar mai degrabă în urma evoluţiilor socio–economice europene decît a celor naţionale, dovedesc universalismul culturii politice locale.

În ansamblu, mişcarea socialistă e foarte puternică : 48,4% din voturile exprimate în 1966, cu 21,2% pentru Partidul comunist şi 27,2% pentru Partidul social–democrat. Criza mişcării muncitoreşti e vizibilă încă din 1970, stimulată fiind de ambianța politică internațională. În 1968, lecția administrată Cehoslovaciei de către Uniunea Sovietică produce în Finlanda o îngrijorare uşor de înțeles. Din 1970, Partidul comunist finlandez scade la 16,6% din voturi. Nu numai că nu-şi revine în timp, dar în 1983 ajunge la 13,5% şi sfîrşeşte prin a se diviza. O minoritate ortodoxă abandonează partidul unei majorități reformiste şi eurocomuniste. În 1987, cele două tendințe nu obțin împreună decît 13,6% din voturi. Hemoragia de voturi comuniste, deviate spre dreapta spectrului politic, îi permit Partidului social–democrat să se mențină între 1966 şi 1987 (cu 23–27% din voturi). Global, însă, mişcarea socialistă se reduce deoarece pierde 22% din voturile sale între 1966 şi 1987, scădere substanțială dacă ne gîndim că industria nu pierde decît 1% din masa sa relativă. Himera unei cetăți reconstruite de proletariat se risipeşte înainte chiar ca proletariatul real să dispară fizic. De fapt, toate visele de clasă dispar simultan în Finlanda : Partidul agrarian, reconvertit în Partidul centrului, dar care întruchipează în spiritul țării visul unei cetăți reconstruite în jurul valorilor țărăneşti, scade, între 1966 şi 1987, de la 21,2 la 17,6% din voturile exprimate, adică o pierdere de masă de 17% , aproape la fel de importantă ca aceea a mişcării muncitoreşti. Visul proletar ca şi cel țărănesc intră în declin împreună. În partea dreaptă a eşichierului politic, Partidul de coaliție națională (conservator), dominat în mod tradițional pe plan electoral de formațiunile „de clasă“, comunistă, social–democrată şi agrariană, creşte în importanță şi devine, în anii optzeci, unul din primele două partide finlandeze, celălalt fiind Partidul social–democrat, stabilizat prin declinul comunist.

Sistemul antropologic finlandez, autoritar şi egalitar, continuă totuşi să acționeze şi dirijează viața politică, ce-şi pierde structura de clasă, înspre configurații distincte de modelele suedez şi danez.

În Danemarca, liberalismul nonegalitar favorizează alternanța şi fragmentarea. În Suedia, valorile autoritare şi neegalitare conduc la o redefinire a social–democrației care rămîne partid dominant, dar îşi pierde statutul de partid muncitoresc şi devine moştenitorul legitim al birocrației luterane din secolele XVII şi XVIII. În Finlanda, autoritarismul şi egalitarismul combinate conduc la o dorință de omogenitate şi de unitate, care nu se mai constată în societățile de structură neegalitară sau inegalitară. Atenuarea tensiunilor de clasă permite instalarea unei

coaliţii surprinzătoare. Imediat după alegerile din 1987, social–democraţii şi conservatorii formează împreună guvernul, o asociere remarcabilă într-o ţară unde înfruntarea armată din 1918, dintre roşii şi albi, era un fel de mit fondator. Acest aranjament arată deriva spre centru a sistemului politic, calmarea pasiunilor care rezultă din dezvoltarea claselor mijlocii finlandeze. Dar ea mai arată şi o nepăsare totală faţă de regulile liberale ale dualismului şi alternanţei. Asocierea roşilor cu albii implică moartea ideologiilor, însă ea dezvăluie şi acţiunea persistentă a unui autoritarism egalitar, căruia puţin îi pasă de jocul politic liberal.

CAPITOLUL XVI

Catolicism politic şi socialism : o dublă inconstanţă

În 1965, în majoritatea ţărilor euroepene mai subzistă nuclee catolice puternice, cu o practică religioasă ridicată. Biserica, în calitate de putere socială, nu este realmente absentă decît din Marea Britanie şi Scandinavia. În ţări ca Germania, Ţările de Jos, Austria, Belgia, Elveţia, Franţa, Italia, Spania, Portugalia şi Irlanda electoratul catolic constituie, între 1945 şi 1965, polul cel mai solid al votului conservator, centrul rezistenţei la diverse ideologii socialiste, chiar dacă el există în majoritatea ţărilor cu vaste zone decreştinate, unde o dreaptă „laică", mai mult sau mai puţin naţionalistă, face faţă mişcării socialiste. Acolo unde, în acelaşi an, supravieţuiesc ideologiile religioase reacţionale, disoluţia ideologiilor ia o formă mai complexă decît în lumea protestantă omogenă, britanică şi scandinavă, decreştinată global încă din anii 1880–1930, şi unde un singur declin pregăteşte şi provoacă criza, acela al clasei muncitoare. În lumea unde mai dăinuie o „rămăşiţă catolică", ce conţine, în cazul Elveţiei, Ţărilor de Jos şi Germaniei, zone decreştinate de tradiţie protestantă, se combină două declinuri care, împreună, creează o mişcare istorică mai frămîntată. Socialismul e ameninţat de diminuarea masei clasei muncitoare, iar catolicismul politic este zdruncinat prin dispariţia treptată a Bisericii. Conştiinţa de clasă şi conştiinţa creştină dispar, simultan sau succesiv, iar această dublă dispariţie destabilizează cele două părţi ale spectrului politic, stînga şi dreapta. Rezultatul celor două evoluţii, deopotrivă contradictorii şi complementare,

nu poate fi, ca în Marea Britanie sau în Scandinavia unde socialismul e singur în prima linie, o deplasare uniformă spre dreapta centrului de gravitaţie politică. Combinarea decăderii socialiste cu cea catolică poate, în funcţie de loc, să ducă la deplasări spre stînga ori spre dreapta, cel mai adesea către centru, a echilibrului politic.

Secvenţele istorice concrete variază după ţări. Uneori declinul catolic şi cel proletar sînt timpurii şi simultane, ca în cazul Ţărilor de Jos şi al Belgiei, iar al Elveţiei într-o anumită măsură. În alte părţi, criza religioasă poate preceda clar criza muncitorească, aşa cum se întîmplă în Franţa, Germania, Austria sau Italia. Pînă la urmă, în unele ţări, ca Spania, Portugalia şi Irlanda, crizele industrială şi religioasă încep împreună, dar tîrziu, la începutul anilor optzeci, şi amorsează evoluţii ale căror consecinţe nu pot fi bănuite cu cea mai mare claritate.

Secvenţa 1. Concordanţă timpurie a crizelor religioasă şi industrială : Ţările de Jos, Belgia, Elveţia

În Ţările de Jos şi în Belgia, prăbuşirea catolicismului începe încă din anii 1965–1970 şi concide în mare măsură, în timp, cu procesul de dezindustrializare, care demarează între 1960 şi 1965 în Ţările de Jos şi între 1956 şi 1970 în Belgia. În ambele ţări, declinul sectorului secundar e deosebit de amplu şi de brutal, deoarece conduce la o restrîngere relativă de aproximativ 45% din populaţia activă angajată, între 1960 şi 1987.

În Elveţia, regresiile religioasă şi industrială sînt şi ele contemporane (declin religios şi industrial din anii 1965–1970), dar decăderea proletariatului nu e un fenomen la fel de masiv, deoarece acesta nu pierde decît 24% din masa sa între 1960 şi 1987, începutul fiind foarte lent. Prăbuşirea religioasă şi industrială simultană induce, foarte logic, crize simultane ale ideologiilor religioase reacţionale şi ale ideologiilor socialiste.

În Belgia, unde creştin–democraţii şi social–democraţii („social–creştinii" şi „socialiştii") constituie partea cea mai importantă a sistemului politic, criza forţelor tradiţionale e spectaculoasă : în aceeaşi perioadă, social–creştinii scad de la 41,5% din voturi în 1961 la 32,3% în 1974, iar socialiştii de la 36,7% la 26,7%, respectiv 22 şi 27% scădere relativă. Paralelismul e uluitor şi sugerează că dezacordul dintre cele două forţe majore ale sistemului politic belgian devenise complicitate, că social–democraţia şi creştin–democraţia nu mai puteau, după opt

decenii de înfruntări, să se dispenseze una de alta. Totuşi, se poate observa o anumită divergenţă a destinelor în anii optzeci : declinul creştin–democraţiei se continuă pînă la 27,5% din voturi în 1987, în timp ce social–democraţia se stabilizează, urcînd chiar pînă la 30,5% din voturile exprimate în 1987. Pe întreaga perioadă 1961–1987, rezultatele combinate ale celor doi giganţi ai politicii belgiene scad totuşi de la 78,2% la 58,0% din voturi. Monopolul vechilor ideologii e serios zguduit, iar spaţiul liber al sistemului politic se dublează, trecînd de la 21 la 42% din corpul electoral.

În Ţările de Jos, evoluţiile sînt la fel de spectaculoase în partea democrat–creştină şi mult mai puţin în partea socialistă.Aici, ideologiile religioase reacţionale sînt catolice şi protestante. În 1963, Partidul catolic are controlul asupra a 31,9% din voturi, iar cele două partide protestante (creştini istorici şi antirevoluţionari) a 8,6 şi respectiv 8,7%. Partidul laburist e, în mod tradiţional, destul de slab, fiindcă nu obţine decît 28% din voturi la aceeaşi dată. Partidul catolic olandez se prăbuşeşte între 1963 şi 1972, ajungînd pînă la urmă la 17,7% din voturi, adică o pierdere de 45%. Partidul creştin istoric trece de la 8,6 la 4,8%, abandonînd 44% din masa sa şi definindu-se, în felul său, ca un partid frate. Numai antirevoluţionarii, cei mai duri, se menţin la 8,8%. Îmbinarea declinurilor este evidentă : unite prin adversitate, cele trei forţe religioase se asociază pentru a înfrunta împreună alegerile din 1977. Apelul democrat–creştin fondat astfel (CDA) stabilizează treptat pierderile obţinînd 31,9% din voturi în 1977, 30,8 în 1981, 29,4 în 1982 şi 34,6 în 1986, dată care marchează cu siguranţă sfîrşitul real al crizei şi apariţia unei forţe politice stabile. CDA poartă eticheta creştinismului, dar nu mai e un partid religios. Electoratul său nu mai e practicant. E vorba de un partid conservator moderat. Între 1963 şi 1971, Partidul laburist nu profită nicidecum de criza ideologiilor religioase. Mitul socialist, niciodată foarte puternic îm Ţările de Jos, este el însuşi zguduit de dezagregarea proletariatului. Laburismul scade la 24,7% din voturi în 1971, adică o scădere relativă de 12% prin raportare la 1963. Din 1977, pare a fi în stare să profite, cu moderaţie, de descompunerea electoratelor catolic şi protestant. Reurcă la 33,8% în 1977, dar recade la 28,3% în 1981 şi se stabilizează la mai mult de 30% din voturi în anii opzeci. Rezultat care nu-l aşază desupra performanţelor sale din anii 1929–1956. Pentru socialismul luat global, cîştigul e nul deoarece minicomunismul olandez se stinge la dispariţia mitului muncitoresc. Din 1982, scade sub 2% din voturile exprimate. În ansamblu, partidele religioase şi socialiste, care controlau 80% din corpul electoral în 1963,

se mulţumesc cu 68% în 1986. Spaţiul liber al sistemului politic trece de la 20 la 32% din corpul electoral.

În Elveţia, restrîngerile religioase şi muncitoreşti produc efecte mult mai ponderate, în pofida simultaneităţii lor. Creştin-democraţia şi social-democraţia au un declin lent şi paralel. Partidul socialist elveţian trece, între 1963 şi 1983, de la 26,6 la 22,8% din voturi, adică o pierdere de 14%. Partidul democrat-creştin trece de la 23,4 la 20,6%, adică o scădere de doar 12%. Sigur că se poate vorbi de o criză religioasă şi muncitorească în Elveţia, dar, logic, nu poate fi evocată o criză a creştin-democraţiei şi a social-democraţiei. Dimpotrivă, se percepe o rezistenţă globală a sistemului politic helvet, datorată rezistenţei celor două forţe ideologice tradiţionale. Partidele politice elveţiene se adaptează la un mediu religios şi economic transformat. O confruntare a celor două traiectorii, belgiano-olandeză şi elveţiană, arată că cele două crize, religioasă şi industrială, combinate chiar, nu distrug pretutindeni sistemul politic tradiţional. Subteran, intervin alţi factori care duc, în unele cazuri, la o transformare brutală, iar în altele la o adaptare lentă.

Secvenţa 2. Criza religioasă precede criza industrială : Germania, Austria, Franţa, Italia

În Germania, Franţa Italia şi Austria, începutul declinului catolic nu se petrece în acelaşi timp cu începutul dezindustrializării.

În aceste patru ţări, faza ultimă a decreştinării începe în anii 1965–1970. Or, refluxul sectorului secundar demarează în Germania abia între 1970 şi 1975, în Franţa şi Italia între 1975 şi 1980, iar în Austria între 1980 şi 1985. Decalajul dintre cele două evoluţii defineşte o perioadă de tranziţie în timpul căreia este atinsă Biserica catolică, dar nu şi proletariatul. Electoratul catolic începe să se descompună mai înainte ca electoratul socialist să fie serios perturbat.

Diversele forţe socialiste - social-democraţi, anarho-socialişti şi comunişti sînt reprezentaţi în ţările avute în vedere – pot să profite în perioada aceasta de tranziţie de dezintegrarea electoratului catolic şi să accelereze ritmul dezagregării sale. Decreştinarea, care duce la o întărire a socialismului, reproduce, în fond, într-o fază tîrzie a istoriei europene, mecanismul clasic al ideologizării : masele, private de cetatea celestă, se întorc înspre cetatea muncitorească ideală. Perioada de creştere socialistă e scurtă, deoarece, după cinci pînă la zece ani, visul muncitoresc e lovit el însuşi de dezindustrializare.

În toate patru țările, se observă o fază de creștere temporară a electoratului socialist, modificată destul de rapid de începutul dezindustrializării.

Pe durata perioadei de tranziție, cele mai clare și decisive progrese ale evoluției muncitorești se văd în Austria. SPO stagnează între 1953 și 1966, dar, după aceea, obține din nou la alegerile din 1971, 1975 și 1979 majoritatea absolută a voturilor exprimate. Dezastrul catolic produce efecte simple și directe într-o țară unde catolicismul e singura tradiție religioasă importantă. Refluxul Bisericii face atunci din Austria singura națiune europeană în care socialiștii sînt nu numai dominanți, ci și majoritari. În perioada Kreisky, social–democrația austriacă pare a deveni hegemonică.

În Franța, reducerea practicii religioase duce la rezultate clare, deși mai puțin decisive. În 1965, catolicismul nu controlează decît periferia ansamblului național și doar descompunerea sa nu poate asigura o basculare politică de anvergură națională. Cu toate acestea, prima creștere a „noului Partid socialist" între 1967 și 1978, de la 19,3 la 24,8% din voturi, se produce aproape exclusiv în regiuni de tradiție catolică, în Bretania, în Savoia, în Rouergue, în Alsacia etc. Descompunerea Bisericii permite primele succese ale „Uniunii stîngii", cum se spunea în Franța din acea perioadă.

În Germania, concordanța globală dintre decreștinarea catolică și progresul social–democrației e destul de bună, dar analiza trebuie nuanțată. Regresul catolic dă ritmul său creșterii lente a SPD : accelerarea crizei religioase începînd din 1968 permite o întărire finală a SPD, care trece de la 36,2% în 1961 la 45,8% în 1972. Din 1966, el participă la putere, aliat cu CDU în marea coaliție ; în 1969, o răsturnare de alianță îi permite să devină partenerul major într-o mică coaliție social–democrată/liberală care guvernează pînă în 1982. Cercetarea detaliată a evoluțiilor electorale arată că dezvoltarea SPD e maximă în vechile regiuni catolice *și* muncitorești ca Rhenania–Westfalia (+ 13,1% între 1961 și 1972) și Sarre (+ 14,4%), dar net mai puțin importantă în regiunile catolice de industrializare mai recentă ca Baden–Würtemberg (+ 6,8%) și Bavaria (+ 7,7%). Dezvoltarea SPD e, în realitate, mai importantă în anumite regiuni protestante din Nord, ca Saxonia (+ 9,4%) sau Schleswig–Holstein (+ 12,2%). Așadar, prăbușirea catolicismului pune în mișcare un mecanism complex. Evoluția creștin–democrației lasă să apară, în mod simetric, importante diferențe regionale. În ansamblu, CDU nu pierde sufragii decît în regiunile catolice *și* muncitorești, în Sarre și în Rhenania–Westfalia. Regiuni unde se poate observa

un transfer electoral direct al CDU spre SPD : muncitorii, protejați de adeziunea socialistă prin religie pînă în anii șaizeci, trec fără tranziție de la conștiința creștină la conștiința de clasă. În alte părți, evoluțiile sînt mai complexe. Prăbușirea CDU și înaintarea SPD în anumite zone catolice induc efecte indirecte : dezvoltare a SPD în ținut protestant, dar și recuperarea de către CDU, în ținut protestant și catolic nemuncitoresc, a electoratului unor mici partide, ultime rămășițe ale electoratului național–liberal antebelic. În Bavaria, Saxonia ori Schleswig–Holstein, CDU compensează abandonările către SPD prin cîștiguri asupra altor forțe, asupra Partidului liberal mai ales. Dar criza Bisericii e aceea care, trezind în anumite regiuni conștiința de clasă, amorsează acțiuni și reacții electorale.

În Italia, contrar aparențelor, creștin–democrația nu se bazează pe un catolicism puternic. Practica religioasă, în 1965, e puternică doar în Veneto și în Lombardia. Mișcările corpului electoral induse de criza catolică sînt deci ponderate. Se remarcă, însă, între 1963 și 1976, o creștere a mișcării muncitorești. Comuniști, socialiști și social–democrați trec împreună de la 45,2 la 48,9% din voturile exprimate. În realitate, numai Partidul comunist – cea mai zgomotos proletară dintre mișcările socialiste – realizează un succes important, de la 25,3 la 34,4% din voturi. Ca și în Germania, un examen amănunțit al geografiei electorale arată unele fenomene complexe care asociază progrese foarte clare nu numai în regiunile totodată catolice și muncitorești din Lombardia și Veneto, ci și în lumea, mai de mult decreștinată dar slab industrializată, din Sud. Tot ca în Germania, contrapresiunile antisocialiste permit creștin–democrației să reziste mai bine și să recupereze de la micile partide ceea ce a cedat în mediul muncitoresc. Este stabilă, cu 38,3% din voturi în 1963 și 38,7% în 1976.

În Austria, Franța, Germania și Italia dezindustrializarea deteriorează net evoluția electoratelor catolicismului înspre socialism. În Germania, unde un început de regres al proletariatului e observat încă din anii 1970–1975, inversarea tendinței e mai timpurie. Alegerile din 1976 marchează pentru SPD începutul unui declin care-l readuce în final, cu 37,0% din voturi în 1987, aproape de punctul său de plecare, de 36,2% din 1961. Regresul SPD este deosebit de important în regiunile catolice de industrializare recentă din Baden–Würtemberg și Bavaria, unde scade sub nivelul său de plecare (29,3% față de 32,1% în Baden-Würtemberg și 27% față de 30,1% în Bavaria). Sondajele de opinie arată că pierderile SPD sînt deosebit de mari la catolicii nepracticanți (pe planul religios) și la muncitorii necalificați și funcționari (pe planul

socio–profesional)[1]. Social–democrația se restrînge deci la bastioanele sale inițiale : muncitori calificați și lume protestantă decreștinată. În 1982, o nouă schimbare de macaz a liberalilor trimite social–democrația germană în opoziție, unde clivajul dintre moderații și stîngiștii partidului se poate agrava fără consecințe practice. Criza industrială atinge mult mai violent Franța și Italia, ceva mai tîrziu ca Germania, în anii 1975–1980. În aceste două țări, mișcarea socialistă e divizată în două tendințe. În Franța, un Partid comunist puternic se află la concurență cu o social–democrație proaspăt întărită prin adeziunile catolice. În Italia, un Partid comunist covîrșitor domină micile grupări anarho–socialistă (PSI) și social–democrată (PSDI). În aceste țări, prăbușirea mitului muncitoresc va atinge din plin partidul dictaturii proletariatului, comunismul. Celelalte forțe socialiste sînt protejate de criza ideologică prin lipsa lor de consistență și de faptul că sînt percepute mai puțin ca expresii ale lumii muncitoare decît partidele comuniste.

În Franța, criza e brutală. Din 1981, PCF scade la 16,2% din voturile exprimate, față de 20,6% în 1978. Intră într-o fază de dezagregare, în urma căreia ajunge, în 1988, la 11,3%. Partidul comunist își pierde în șapte ani 45% din electorat, care se dizolvă mult mai repede decît proletariatul real. Într-adevăr, industria franceză nu pierde decît un sfert din efectivele sale în aceeași perioadă. Conștiința de clasă dispare mai repede decît clasa. Partidul socialist, a cărui dezvoltare în mediu catolic se oprește între 1978 și 1981, își continuă extiderea prin recuperarea unei bune părți din electoratul comunist în derută. Cu François Mitterrand, el ajunge la putere și obține 37,5% din voturi în 1981. În 1986 pierde puterea, o reia datorită realegerii lui Mitterrand în 1988, dar pare a fi nevoit să se stabilizeze la 35% din voturile exprimate în anii optzeci.

În Italia, criza mișcării muncitorești produce efecte asemănătoare, dar atenuate. PCI scade de la 34,4% voturi în 1976 la 26,6% în 1987, adică o scădere relativă de 23%, importantă, dar care nu atrage după sine, pentru moment, o dispariție a partidului ca forță politică majoră. Partidul socialist începe un lent proces de creștere, care-l conduce de la 9,6 la 14,3% din voturi în aceeași perioadă. Evoluția e clară, dar se simte că în Italia regresul Partidului comunist e frînat de un factor ascuns care nu există în Franța.

Austria e atinsă, pînă la urmă, de darea înapoi a sectorului secundar între 1980 și 1985. Repercusiunea asupra sistemului politic e imediată.

[1] Vezi K. von Beyme. *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, p. 49.

Din 1983, social-democrații scad la 48% din voturi, față de 51% în 1979 și coboară, în 1986, la 43%, regăsind astfel rezultatul de pornire din 1966.

În Franța și în Italia, dreapta nu profită de criza mișcării muncitorești. În Franța, pierderea de voturi catolice continuă, chiar dacă de ea nu beneficiază doar Partidul socialist. Din 1984, electoratele dreptei naționaliste tradiționale, adică gaullistă, lasă să apară o tendință spre dizolvare. În Italia, eșecul PCI merge în paralel cu eșecul, ceva mai puțin important, al creștin-democrației, care scade de la 38,7 la 34,3% din voturi între 1976 și 1987.

Chiar în Germania și Austria, unde mișcarea socialistă nu se poate folosi de nici o neînțelegere pentru a supraviețui, pierderea de substanță a SPD sau a SPO nu e în profitul dreptei. În Austria, creștin-democrații scad, între 1979 și 1986, de la 42 la 41% din voturi. Omologii lor germani obțin la început, între 1972 și 1976, o creștere de la 44,9 la 48,8% din voturi, apoi scad, în 1987, la 44,3%, puțin sub cel mai slab rezultat al lor din 1972. Fenomenul declinului paralel al partidelor socialiste și creștine este normal. Criza industrială are drept urmare criza religioasă. La date diverse, cele două transformări se combină și se consolidează într-un sens. Mediul muncitoresc creștin e lovit de două ori, în credința sa religioasă și în identitatea sa de clasă. Dezordinea generală din sistem sfîrșește prin a dezorganiza electoratele naționaliste acolo unde ele subzistă, ca în Franța.

În cele patru țări unde criza religioasă precede criza industrială – Franța, Germania, Austria și Italia –, pot fi decelate două faze electorale succesive. La început, mișcarea muncitorească profită de diminuarea forței catolice ; după aceea, dezindustrializarea atinge polul stîng al sistemului politic și asistăm la o slăbire concomitentă a ideologiilor socialiste și creștine, care duce la reciclări electorale complexe.

În unele cazuri, partidele tradiționale, socialiste și creștine, suferă pierderi grave, în altele, ele se arată capabile să efectueze o reconversie calmă și recuperează de la electoratele minoritare ceea ce le-a făcut să piardă restrîngerea religioasă ori industrială. Ceea ce rezultă din evoluțiile politice nu are pretutindeni aceeași dimensiune. Evoluțiile corpului electoral conduc uneori la o năruire a sistemului partidelor, alteori la o transformare abia vizibilă. Pentru măsurarea transformării globale, cel mai simplu e să se compare totalul voturilor obținute la începutul și la sfîrșitul perioadei de către toate forțele tradiționale combinate, creștine și socialiste. În cazul Germaniei sau al Austriei, se adaugă voturile social-democrate și cele creștin-democrate. În cel al Franței, se cumu-

Criza forțelor religioase și socialiste tradiționale în țări avînd o componentă catolică

	Partide politice analizate	Rezultat la începutul perioadei (% din voturi exprimate) A	Rezultat la sfîrșitul perioadei (% din voturi exprimate) B	Declin relativ $\frac{A-B}{A}$
Belgia 1961–1987	Democrat–creștini + socialiști	78,2	58,0	– 26 %
Țările de Jos 1963–1986	Democrat–creștini (1) + laburiști	77,2	67,9	– 12% (2)
Elveția 1963–1983	Democrat–creștini + socialiști	49,9	43,4	– 13%
Franța 1962–1988	Comuniști + gaulliști + moderat + democrat–creștini	79,2	49,0	— 38%
Italia 1963–1987	Comuniști + democrat–creștini	63,6	60,0	– 5%
Austria 1962–1986	Democrat–creștini + socialiști	89,0	84,0	– 6%
Germania 1961–1987	Democrat–creștini + social–democrați	81,5	81,3	0%

(1) Totalul format din catolici, creștin–istorici și antirevoluționari înainte de unificarea de către CDA.
(2) Ușoara creștere laburistă maschează, în cazul Țărilor de Jos, prăbușirea partidelor religioase (– 30% în perioada studiată).

lează rezultatul Partidului comunist, care încarnează în sistemul național superioritatea muncitorească, cu voturile partidelor de dreapta moderate, creștin–democrații și gaulliștii, care adună împreună cea mai mare parte a votului catolic de dreapta, alături de un element naționalist care, din 1965, nu mai poate fi izolat. În cazul Italiei, sînt asociați creștin–demo-

crației cu comuniștii, care constituie duopolul de bază al vieții politice creștin/muncitor. Partidele „socialiste“ francez și italian, foarte slabe la începutul perioadei, iar după aceea mari recuperatori de resturi electorale, sînt lăsate la o parte în acest calcul. Ele se comportă ca niște forțe noi, mai curînd create decît perturbate de mecanismul de descompunere. Tabelul care rezumă mișcarea globală a corpurilor electorale arată existența a două modele foarte diferite : un model „francez“ de dezintegrare completă a sistemului de partide, cu un bloc creștin–proletar trecînd de la 79,2 la 49,0% din totalul național, și un model germano–austriac care ajunge, prin anularea reciprocă a tuturor mișcărilor, la o cvasiimobilitate. Forțele tradiționale pierd doar 5% din corpul electoral în Austria, 2,7% în Italia și 0,2% în Germania. În aceste trei țări, sistemul de partide absoarbe pe termen lung șocurile socioculturale, care nu reușesc să le distrugă. Partidele își păstrează denumirile inițiale, dar devin altceva decît partide social–democrate, creștin–democrate sau comuniste, pentru că ele continuă să existe după dezintegrarea forțelor religioase și ideologice care le-au dat naștere.

În Germania, Austria și Italia, scăderea practicii religioase și restructurarea industriei nu sînt procese încheiate și, cu ocazia alegerilor ținute în 1988 și 1989, se pot sesiza cîteva noi șocuri capabile să perturbe forțele politice tradiționale din aceste țări. Studierea anilor 1960–1987 arată totuși o capacitate de rezistență ce contrastează cu fragilitatea sistemului de partide francez. Dezintegrare, reconversie. Existența acestor două moduri de reacție la crizele religioasă și industrială nu e caracteristică numai pentru ansamblul de țări unde o distanță temporală mare separă începutul crizei religioase de cel al crizei industriale. Evoluția ideologică a țărilor unde cele două declinuri încep împreună și se suprapun – Țările de Jos, Belgia, Elveția (secvența 1) – definește și două modele, stabil și instabil, de comportament politic. Echilibrele politice belgiene și olandeze sînt perturbate de transformarea ideologică ; sistemul de partide elvețian evoluează cu greu. Deci, la scară europeană, se opun două tipuri de comportamente : Țările de Jos, Belgia și Franța constituie și stabilesc împreună un model *vestic*, evolutiv ; Germania, Austria Elveția și Italia, un model *estic*, adaptabil.

Secvenţa 3. Crize religioasă şi industrială simultane, dar tîrzii : Irlanda, Portugalia, Spania

În Irlanda, Portugalia şi Spania, adică cele trei ţări din Europa care păstrează, în 1965–1970, un fond rural important, revoluţia industrială se continuă pînă la începutul anilor optzeci. Biserica catolică, acolo unde ea domină peisajul social – în totalitate republica Irlanda şi Nordul peninsulei Iberice – se sustrage crizei din anii 1965–1970. În aceste ţări, indicatorii sociali se pun în mişcare şi se începe, simultan, declinul terminal al catolicismului şi contrarevoluţia industrială între anii 1980 şi 1985. Fenomenul e recent şi, prin urmare, nu e posibil să se observe momentul final, sau decisiv, al evoluţiei politice care rezultă din transformarea socială.

În Irlanda, formidabila putere iniţială a catolicismului permite să se afirme că, în 1990, cea mai mare parte a mutaţiei religioase n-a fost încă realizată. Imobilitatea relativă a sistemului politic irlandez nu e surprinzătoare. Singura evoluţie semnificativă este regresul deja minusculului Labour Party, care scade de la 17% din voturi în 1969 la 6,4% în 1987. Pe ansamblu, Fianna Fail şi Fine Gael îşi menţin monopolul vieţii politice. Mai mult decît diminuarea populaţiei industriale active a ţării (de la 32,5% în 1980 la 27,1% în 1987), evoluţia ideologică din Marea Britanie vecină e aceea care atrage după sine declinul mini-social–democraţiei irlandeze. Prăbuşirea fratelui mai mare britanic zguduie Labour Party irlandez, absolut anglofon.

În Portugalia, amestecul de cele mai moderne şi cele mai arhaice evoluţii sociale – întrepătrunderea dintre sfîrşitul alfabetizării şi intrarea în societatea postindustrială – face orice analiză foarte dificilă. Complexitatea ţesăturii ideologice şi antropologice, scurtimea succesiunilor electorale postsalazariste complică în plus problema. Se remarcă o slăbire relativă a comunismului şi a catolicismului politic, două fenomene nedecisive în sine, deoarece forţele centrale ale sistemului portughez nu sînt nici catolice, nici comuniste.

Cazul Spaniei e mai încurajator. Structura antropologică şi ideologică a ţării e simplă şi se pot sesiza, în pofida dificultăţilor evidente, cîteva mari tendinţe. În evoluţiile corpului electoral spaniol trebuie să facem o distincţie în special între cele care rezultă din normalizarea democraţiei parlamentare postfranchiste şi cele care rezultă din transformările sociale recente, mutaţia postindustrială şi declinul catolic.

Între 1977 şi 1982, cele două serii de factori acţionează în acelaşi sens. Normalizarea implică o reîntărire treptată a Partidului socialist în bastioanele sale tradiţionale din Sud şi Centru ; transformările sociale, care slăbesc catolicismul şi doctrina superiorităţii muncitoreşti, conduc la pătrunderi ale PSOE în bastioanele catolice din Nord şi în bastioanele comuniste, mai puţin importante, de pe coasta mediteraneană. Partidul socialist spaniol beneficiază la începutul anilor optzeci, ca şi Partidul comunist francez între 1967 şi 1981, de declinul conjugat al radicalismelor catolic şi muncitoresc. Împreună, toţi factorii conduc la un formidabil elan socialist : PSOE trece de la 29,3% din voturi în 1977 la 48,4% în 1982. Anarho–socialismul spaniol nu se stabilizează totuşi în maniera unei social–democraţii de tip suedez. Din anii 1986–1989, e decelabilă o mişcare de echilibrare ce conduce PSOE la 39,7% din voturi în 1989. Tot în acest an, socialiştii îşi menţin puterea cucerită în 1982. Mecanica oscilatorie ce pare a se introduce nu opreşte continuarea unor evoluţii de fond, de care profită, în 1989, Partidul comunist renovat. În context spaniol, conceptul de renovare comunistă implică o lichidare a terminologiei staliniste şi îndeosebi o recuperare a tradiţiei anarhiste a mişcării muncitoreşti spaniole. Neocomunsimul spaniol, care urcă la 9,1% din voturi în 1989 (după căderea fostului Partid comunist de la 9,4 la 4,7% între 1977 şi 1986), este în realitate un neoanarhism. Geografia sa electorală nu e stabilă şi reîntoarcerea la tradiţii naţionale nu împiedică anumite mutaţii : Partidul comunist se prăbuşeşte în bastionul său tradiţional, Catalonia, şi progresează, între 1986 şi 1989, în regiunile tradiţionale Vechea–Castilie şi Leon, susţinut de valul de decreştinare.

În Spania, amploarea mişcărilor electorale din anii 1977–1989 nu e doar efectul unei normalizări a sistemului, a instalării în era postfranchistă. Sînt deja perceptibile violente oscilaţii. Prin mobilitatea sa politică, Spania pare a se alinia, împreună cu Franţa, Belgia şi Ţările de jos, de partea *modelului vestic* de transformare a sistemului de partide, faţă în faţă cu ţări cu ritmuri mai lente care sînt Germania, Austria, Elveţia şi Italia, care definesc împreună *modelul estic.*

Antropologie a evoluţiei politice

Repartizarea geografică a ţărilor cu evoluţie politică lentă (*model estic)* şi rapidă (*model vestic)* impune o interpretare antropologică a evoluţiei politice. Criza ideologiilor duce, într-adevăr, la o prăbuşire a sistemului de partide în ţările al căror fond antropologic conţine o

dominantă familială liberală, această dominantă liberală derivînd din familia nucleară egalitară (Franța, Spania) sau din familia nucleară absolută (Țările de Jos). Criza ideologiilor nu duce la o asemenea bulversare în țările al căror fond antropologic cuprinde o componentă familială autoritară, derivînd din familia sursă (Germania, Austria, Elveția) sau din familia comunitară (Italia centrală). Harta sistemelor familiale care comportă o trăsătură autoritară scoate în evidență o axă verticală situată la est și care coboară din Suedia în Italia centrală, traversînd ansamblul lumii germanice. Sistemele familiale nucleare, absolute sau egalitare, sînt situate mai la vest.

Singura dintre țările cu un puternic nucleu catolic ce se sustrage regulii care leagă autoritarismul familial de încetineala transformării politice este Belgia, unde o structură familială de tip sursă nu împiedică o mutație brutală a sistemului de partide. E adevărat că familia sursă e aici de tip incomplet, cu o componentă autoritară deosebit de slabă și că ea constituie în realitate un *tip intermediar* de forme autoritare și liberale. În plus, Belgia, deopotrivă francofonă și neerlandofonă, este cuprinsă, prin limbile sale, într-un spațiu politic foarte mobil în ansamblu : Țările de Jos evoluează rapid, Franța de asemenea. Prin cele două componente ale sale, Belgia e antrenată de evoluția *modelului vestic*.

Regula care asociază structurile antropologice cu transformarea politică rezistă destul de bine atunci cînd coborîm o treaptă geografică și analizăm coincidențele la scară regională și nu națională. Fondurile antropologice naționale sînt de multe ori eterogene și conțin deci, simultan, zone liberale și autoritare. Tendințele naționale intervin pretutindeni și antrenează în regiunile autoritare din Franța, Țările de Jos și Spania evoluții relativ rapide prin raportare la cele observate în zonele autoritare din Germania sau Austria. Totuși, zonele autoritare din țări cu dominantă liberală joacă frecvent rolul de frînă internă. Între 1965 și 1981, Bazinul parizian, nuclear egalitar, basculează de la dreapta spre stînga. Evoluțiile periferiei, unde e bine reprezentată familia sursă, sînt importante dar duc mult mai puțin rapid la răsturnări. În Spania, între 1977 și 1989, mutațiile electorale au o amploare deosebită în zonele antropologice liberale. În Țările de Jos, dimpotrivă, brutalitatea căderii catolice implică o perturbare în zonele de familie sursă din Nord–Brabant și Limburg.

Singura dintre țările cu componentă centrală autoritară și avînd o substanțială periferie liberală este Italia. Nord–Vestul și Sudul peninsulei, precum și insulele, sînt ocupate de familia nucleară egalitară, iar centrul de familia comunitară. Pot fi reperate efectiv diferențe

importante între mutațiile politice din centru și periferie, dar invers decît aceea constatată în Franța. În Hexagon, centrul se mișcă mai repede ca periferia ; în cizmă, periferia evoluează mai repede decît centrul. Acest antagonism al ritmurilor are drept rezultat, în același timp, dispariția Partidului comunist francez și supraviețuirea Partidului comunist italian, două forțe implantate în centrul sistemelor lor naționale respective. În Emilia–Romagna, Toscana, Umbria și Marche, PCI se sprijină pe un fond antropologic comunitar, o bază de plecare ce-i permite să se extindă, între 1945 și 1976, spre nordul și sudul peninsulei. Criza mișcării muncitorești îl atinge mai ales acolo unde s-a aventurat în afara bastioanelor sale antropologice, la Nord și Sud. Aici se vede mai clar refluxul său între 1976 și 1987. În Italia centrală, rezistența comunismului e puternică și continuă să controleze aici, către sfîrșitul anilor optzeci, cel puțin 40% din corpul electoral. În alte părți, se fărîmițează, iar pierderile sale din Italia de Nord și de Sud explică scăderea înregistrată de PCI, între 1976 și 1987, de la 34,4 la 26,6% din voturi.

În Franța, Partidul comunist, superficial implantat în Bazinul parizian într-o zonă nuclear egalitară, se dezagregă între 1978 și 1981. Rezistă doar în singurul său bastion comunitar real, în partea de nord–vest a Masivului central, unde structura familială nu e numai egalitară ci și autoritară.

Integrarea socială fără socialism și fără Biserică

Rezistența Partidului comunist italian, a creștin–democrației germane sau a social–democrației austriece la declinurile religioase și industriale arată că partidele politice care propun un ideal de integrare a individului în colectivitate supraviețuiesc dispariției colectivităților muncitorești și creștine. Ele se reconvertesc, dar continuă să încarneze un ideal de integrare, disociat pe viitor de acele forme istorice tranzitorii, care sînt ideologiile socialiste sau religioase reacționale. Renunțarea cvasioficială la doctrina inițială nu atrage nici o dezagregare. CDU germană poate deveni un mare partid conservator laicizat, Partidul comunist italian o vastă mașină de stînga, prost definită din punct de vedere teoretic și acceptînd totul, cu condiția să nu dispară ca forță principală a stîngii italiene. Important nu mai e fondul ideologiei, ci forma organizărilor politice. Disciplina la vot a alegătorilor persistă dincolo de dispariția doctrinelor. În sistem cultural autoritar, ordinea funcționează în gol, independent de orice justificare teoretică.

În sistemele culturale liberale, dimpotrivă, dispariția ideologiilor produce efecte devastatoare. Doctrinele socialiste din anii 1945–1965 reprezentau aici adaptări necesare, dar pline de rea voință, la lumea industrială. În Franța, în Spania, în Țările de Jos, ca și în Danemarca sau Anglia, ideologiile socialiste acceptă statul, nu-l venerează. Ele fac din el un instrument, un mijloc tehnic de regularizare, nu un obiect de adorat. Trecerea la societatea postindustrială este ocazia unei reglementări de conturi cu constrîngerile organizaționale ale societății industriale, a lichidării oricărei tendințe colectiviste, a unui elan individualist și liberal. Electoratele devin instabile, de nestăpînit, iar fluiditatea devine o constantă a jocului politic.

Dezintegrare a structurilor familiale și permanență a valorilor fundamentale

Examinarea traiectoriilor politice în țările cu un puternic nucleu catolic conduce, ca și analiza evoluțiilor în sistemul protestant omogen, la ipoteza unei permanențe a fondului antropologic, liberal sau autoritar, în funcție de loc.

În Danemarca, Marea Britanie, Țările de Jos, Franța și Spania, trăsătura liberală a sistemului antropologic dominant, derivată din componenta liberală a sistemelor familiale nucleare (absolute sau egalitare), rămîne vizibilă în evoluțiile violente ale corpului electoral între 1965 și 1990 (model vestic). În Suedia, Germania, Elveția, Austria și Italia, trăsătura autoritară a sistemului antroplogic central, derivată din componenta autoritară a sistemelor familiale surse și comunitare, se manifestă întotdeauna printr-o stabilitate marcată a comportamentelor electorale (model estic).

Mutațiile structurilor familiale observabile în anii 1965–1990 interzic orice interpretare simplă a fenomenului de permanență. Nu se poate afirma că, în 1980 ca și în 1900, disciplina sau indisciplina, înclinația pentru autoritate sau pentru libertate sînt găzduite de structurile familiale. Mai rațional ar fi să se postuleze o răspîndire a valorilor autoritare sau liberale în multiple unități primare : nuclee familiale reziduale, școli, comunități locale, întreprinderi... Inventarul poate continua. Cert este că dezintegrarea structurilor familiale, fenomen vizibil în vremea noastră, nu duce imediat la o distrugere a tradițiilor regionale și naționale, nu amorsează nici o convergență a comportamentelor politice. Distrugerea ideologiilor este, din contra. ocazia unei foarte frumoase reapariții a structurilor fundamentale.

CAPITOLUL XVII

Microideologiile

Descompunerea ideologiilor europene se produce într-o atmosferă de pace civilă. Spre deosebire de crizele religioase şi ideologice dintre anii 1500–1956, ea nu produce nicăieri înfruntări sîngeroase. Cele două cauze fundamentale ale destrămării sînt creşterea nivelului cultural al populaţiilor şi realizarea terestră a unei cetăţi acceptabile. Astfel încît nu vedem prea bine cum ar putea conduce combinarea unor asemenea factori la conflicte majore. Reconciliaţi cu lumea prezentă, europenii îşi abandonează visele de retragere într-o lume de dincolo socială sau celestă. Dispare ideologia de compensaţie. Spectaculoase ori imperceptibile, mutaţiile politice exprimă o calmare generală a pasiunilor şi presupun răspîndirea generală a unei anumite forme de agnosticism ideologic. Mecanismele de identificare partizană dispar. Societatea nu mai e constituită din subansamble creştine, socialiste, naţionaliste, ireductibil ostile unele faţă de altele, oarbe şi surde, închise în convingerile lor. Chiar şi într-o ţară ca Marea Britanie, unde neoliberalismul de nuanţă thatcheriană pare a reînvia conflictul stînga/dreapta, mecanismele de identificare partizană sînt, la capătul a douăzeci de ani de descompunere a ideologiilor tradiţionale, puternic atenuate. Un englez nu mai poate fi descris ca fiind de esenţă Tory sau Labour. Electoratul conservator, ca şi cel laburist, e mai fragil în 1990 decît în 1960. Pretutindeni, etichetele ideologice încetează a mai defini fiinţa profundă a indivizilor.

Dispariția clivajelor calmează jocul politic. La unii, ea creează totuși un sentiment nou de anxietate. Identificarea cu o forță ideologică tradițională oarecare îi permitea fiecărui individ să-și dezvolte sentimentul de apartenență la un grup, care-i dădea o puternică impresie de securitate. Dezintegrarea credințelor izolează indivizii și atomizează, pe planul reprezentărilor, societățile europene, în chiar momentul cînd ele ating, pentru prima dată în istoria lor, un anumit grad de omogenitate materială, prin consumul de masă. În noile clase mijlocii, care constituie centrul de gravitație al societății postindustriale, slăbirea legăturilor ideologice pune probleme reale, dar minore. În categoriile socioprofesionale reduse la maximum de evoluția tehnologică și economică, fie că țin de lumea industrială ca proletariatul sau de lumea preindustrială ca artizanii sau micii comercianți, dezintegrarea ideologiilor are efecte dramatice. Dispariția încadrării ideologice se adaugă la distrugerea clasei sociale concrete pentru a da naștere unui veritabil sentiment de panică. Muncitorii, amenințați de un șomaj ce nu mai e conjunctural ci definitiv, care nu mai reușesc să creadă în Biserică, în viitorul luminos al comunismului, al social-democrației ori al anarho-socialismului, ori chiar în măreția națiunii lor, trăiesc transformarea socială ca un abandon, ca un cataclism. Iar asta în pofida nivelului lor de viață relativ ridicat. Un automobil, un congelator, un televizor, un telefon nu le compensează senzația de inutilitate socială.

Incertitudinile și reciclările electorale nu-i conduc deci pe toți alegătorii înspre forțele pașnice, postideologice. În majoritatea țărilor europene, prăbușirea sau reconversia partidelor tradiționale permit apariția unor microideologii care le oferă indivizilor dezorientați sau grupurilor sociale amenințate de evoluția economică posibilitatea de a-și exprima angoasele. Pe lîngă marile partide tradiționale, devenite simple gestionare ale unei cetăți totodată ideală și reală, se dezvoltă mici grupuri avînd o doctrină simplă, ce reînvie monomania doctrinară a fostelor ideologii, dar fără a ajunge vreodată de mărimea lor. Între 1970 și 1990, nici una din aceste forțe nu depășește 16% din voturile exprimate pe plan național. Se succed două valuri principale. Primul se ridică spre mijlocul anilor șaizeci și se retrage la mijlocul anilor șaptezeci. Din el fac parte NPD, partid de extremă dreaptă german (în 1969 atinge un maxim de 4,3% din voturi), naționaliștii galezi (în 1970, un maxim de 12% în Țara Galilor), naționaliștii flamanzi (1971, 18,8% în Flandra), naționaliștii valoni (1971, 21,2% în Valonia), Partidul progresului danez, mișcare antiimpozite, furtunoasă, îndemnînd la lipsă de răspundere fiscală și militară (1973, 15,9%) și naționaliștii scoțieni (octombrie 1974,

30,4% din voturi în Scoţia). Mai trebuie menţionat National Front-ul englez, mişcare de extremă dreapta antiimigranţi, care ameninţă să pătrundă pe plan electoral în 1974, dispare cu timpul, dar prefigurează, prin doctrină şi electorat, microideologiile de extremă dreaptă care proliferează pe continent în anii optzeci. Acest prim puseu de febră microideologică are o trăsătură caracteristică naţionalistă. Ea corespunde foarte exact, în timp şi spaţiu, primelor zguduiri muncitoreşti şi religioase. Cele mai marcante pătrunderi au loc în Danemarca, în Belgia şi în Marea Britanie, trei ţări a căror evoluţie socioprofesională e deosebit de timpurie şi brutală. Prăbuşirea paradisurilor visate, muncitoreşti şi celeste, produce aici o miniagitaţie naţionalistă, care scade cu timpul, dar fără să dispară complet.

La suprafaţă, mecanismul care duce de la clătinarea ideologiilor socialiste sau a celor religioase reacţionale, la escaladarea naţionalismelor flamand, valon, galez sau scoţian dă impresia unei perpetuări moderne a vechii mecanici ideologice, a unei continuări a tradiţionalei partide „în trei“ dintre socialism, naţionalism şi religie. Cu atît mai mult cu cît naţionalismele în chestiune iau toate naştere în ţări de familie sursă, formă antropologică al cărei autoritarism şi inegalitarism combinate duc în mod firesc la etnocentrism. Ţara Galilor, Scoţia, Flandra belgiană, Valonia sînt, la niveluri diverse, ţări de familie sursă, completă sau incompletă. Mărimea „ţărilor“ face din aceste naţionalisme microideologii, prin opoziţie cu macroideologiile care au fost naţionalismele german, francez sau britanic. Către 1900, naţionalismul era cu atît mai puternic cu cît ţara era mai puternică ; către 1970, naţionalismul e cu atît mai puternic cu cît ţara e mai mică. NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) obţine cu greu 4,3% din voturi ; naţionaliştii galezi, flamanzi, valoni şi scoţieni depăşesc cu respectiv 12, 18, 21 şi 30% în provinciile lor. În Anglia propriu–zisă, National Front eşuează total şi Partidul liberal e cel care culege roadele descompunerii laburiste şi conservatoare. El trece de la 10,4% din voturi în 1971 la 19,3% în februarie 1974. Mărimea nu e singurul factor care joacă un rol în cazul Angliei : familia nucleară absolută, în mod tradiţional neclară în atitudinile sale faţă de egalitate sau de inegalitate, nu este, în general, un teren bun pentru concepţiile naţionaliste. În Ţările de Jos, o ţară mică unde domină tot familia nucleară absolută, descompunerea credinţelor religioase şi muncitoreşti nu duce la nici o agitaţie micronaţionalistă. Partidul nou, caracteristic pentru acea perioadă, este Democraţie 66 (6,8% din voturi în 1970), care îşi propune să facă să sară în aer sistemul de partide tradiţionale, dar ezităm să-l calificăm

drept microideologie în măsura în care el reprezintă mai ales o reactivare a tradiției liberale de stînga.

Acolo unde ea există, agitația e mai curînd regionalistă decît naționalistă. Regionalismul etnocentric nu exprimă un impuls de cucerire ci, dimpotrivă, o fixare asupra mediului înconjurător apropiat, asupra provinciei ori a orașului, în regiuni unde replierea asupra familiei sursă e o puternică tradiție. Regionalismul etnocentric este o parodie a naționalismului, mai mult chiar, un antinaționalism care dorește să fragmenteze statul. Eșecul NPD-ului german pare deosebit de semnificativ. În Germania, țară de familie sursă, descompunerea credințelor integratoare religioase și socialiste nu conduce, între 1965 și 1975, la un vis de măreție națională. Etnocentrismul german persistă, dar pare a se deplasa înspre regiuni, înspre landuri, în special acolo unde ele sînt continuarea ducatelor sau regatelor tradiționale : cazul Bavariei e cel mai izbitor. Bavaria, land cu o puternică majoritate catolică, este deosebit de atins de dispariția treptată a Bisericii. La început, elanul luat de NPD e ceva mai mare decît în ansamblul Republicii Federale. În Bavaria, extrema dreaptă obține 5,3% din voturi în 1969. Ea dispare foarte repede, dar CSU, variantă locală și autonomă a creștin-democrației, intră, *în pofida declinului Bisericii*, într-un proces de dezvoltare. În 1961, obține 54,9% din voturi, iar în 1976, 60%. CSU își pierde substanța catolică, dar o înlocuiește prin una naționalistă. Într-un fel, dispariția catolicismului unifică Germania Federală, care își pierde polarizarea religioasă, ce opune un spațiu protestant decreștinat unui spațiu catolic practicant. Dispariția Bisericii încurajează și un proces de fragmentare, de repliere asupra landurilor. Am fi tentați să vorbim despre un proces de *helvetizare*, fiindcă orice accentuare a federalismului apropie într-adevăr Germania de modelul elvețian și de structura sa cantonală. O asemenea evoluție, care afectează întreaga națiune, nu e o micromutație. În Bavaria avem într-adevăr de a face cu o microideologie, un regionalism etnocentric ce presupune un declin al naționalismului etnocentric.

Din 1976, instalarea crizei economice mondiale îngheață pentru o vreme dezvoltarea microideologiilor. Nici o argumentație convingătoare, nici un sofism nu poate prezenta întărirea regiunii drept un răspuns la provocarea OPEP. Cu excepția Scoției, bineînțeles, unde naționaliștii vor să priveze Anglia de orice acces direct la petrolul din Marea Nordului. Între 1976 și 1982, fără a dispare complet, microideologiile vegetează. Din 1983, începe o a doua perioadă fastă, de expansiune și de diversificare. Regionalismele subzistă, dar microideologiile din anii

1983–1990 sînt mai înainte de orice ecologia şi rasismul antiimigraţie. În Germania, Verzii pătrund în 1983, ajung la apogeu şi se stabilizează între 1987 şi 1989, cu ceva mai mult de 8% din voturi. În Franţa, în 1984, Frontul naţional începe cu 11% din voturi, atinge 14,5% cu ocazia alegerilor prezidenţiale din 1988, apoi se stabilizează la aproximativ 10–11% din voturile exprimate. Între 1985 şi 1989, asistăm la o răspîndire continentală a ecologismului şi a xenofobiei de extremă dreapta, microideologii pe care le-aş califica de acum încolo ca *verzi* şi *gri*. Germania lansează verdele, iar Franţa griul. Curentele ecologiste şi xenofobe pătrund în unele ţări încă din 1986, 1987 sau 1988. Alegerile europene din 1989 sînt însă marele moment al generalizării. Atunci schimbul reciproc franco–german e deosebit de nostim. Franţa, unde cenuşiii stagnează, îşi oferă un puseu verde. Germania, unde verzii stagnează, îşi oferă un puseu gri. Verzii francezi obţin 10,6% din voturi, iar „republicanii" germani 7,1%. Belgia, Ţările de Jos şi Marea Britanie cunosc experienţa agitaţiilor verzi. În Belgia se confirmă împărţirea mişcării flamande într-o ramură federalistă clasică, Volksunie, şi o

Ecologie şi xenofobie către 1989

	Verzi	Extremă dreaptă
Suedia (1988)	5,5	—
Norvegia (1985)	—	3,7
Finlanda (1987)	4,0	—
Regatul Unit	15,0	—
Ţările de Jos (1989)	4,0	0,9
Belgia – Flandra	12,2	6,6
Belgia – Valonia	16,6	—
Austria (1988)	4,8	9,7
Germania	8,4	7,1
Franţa	10,6	11,7
Italia	6,2	5,5

Dacă nu este indicată nici o dată, rezultatul e cel al alegerilor europene din 1989. O dată trimite la o alegere legislativă naţională.

ramură de extremă dreapta, Vlaamse Block, al cărei scop nu mai e doar apărarea ființei flamande de pervertirea francofonă, ci și de a o salva de invazia imigranților. În Suedia, alegerile generale din 1988 consacră apariția unei mici mișcări ecologiste, într-o țară care nu face parte din Comunitatea Economică Europeană. În Austria, altă țară din afara comunității, verzi și gri își dau întîlnire în 1986. Aici, extrema dreaptă xenofobă ia o formă originală, deoarece e reprezentată de partidul liberal, Freiheitliche Partei Österreichs, care-și dublează scorul tradițional. FPÖ, moștenitor al pangermanismului austriac, ce vede în mod tradițional în aderarea Austriei la CEE posibilitatea unui Anschluss discret, își adaugă la arsenal lupta împotriva slovenilor, minoritate slavă, nesemnificativă, din Carinthia. În realitate, e vorba de a-i desemna pe iugoslavii care constituie cel mai important grup de imigranți din Austria drept țapi ispășitori ai unei îngrijorări destul de nedefinite, determinată de declinul Bisericii. În Danemarca, Partidul progresului, antifiscal la origine, beneficiază de valul gri. Tematica sa antiimigrație îl trezește la o a doua viață, scurtă de altfel. Căzut de la 15,9% din voturi, în 1973, la 3,6% în 1984, urcă la 9% în 1989. Performațele ecologiste și xenofobe prezentate în tabelul de mai sus supraevaluează impactul social al microideologiilor, deoarece ele se referă la voturi exprimate, obținute adesea în contextul unui absenteism masiv. Cel mai puțin semnificativ procentaj e acela al Marii Britanii, unde verzii obțin 15% din sufragii datorită unei rate de absenteism de 64%.

Microideologiile verzi și gri au în comun cîteva caracteristici ce le diferențiază de macroideologiile din perioada precedentă. Macroideologiile socialiste sau naționaliste exprimau o dorință de fugă în afara realității : ele defineau un dincolo social perfect sau măcar mai bun. Microideologiile nu se iluzionează și nu creează societăți noi. Sînt conservatoare și fac eforturi să protejeze cetatea ideală a prezentului de descompunere. Mișcările ecologiste doresc să împiedice degradarea mediului ambiant prin tehnologia nucleară sau chimică. Mișcările xenofobe își manifestă îngrijorarea față de distrugerea societății de către imigranți. Verzii și grii vor să oprească în loc istoria.

Acest punct comun explică mecanismul de simetrizare a funcționării microideologice către 1989. *Ecologismul și rasismul antiimigrație se consolidează reciproc, deoarece ele sînt alimentate de aceeași teamă de descompunere, indiferent că agentul mitic al dezintegrării e neutronul sau străinul.* E un punct comun fundamental, dar el nu trebuie să ducă la o apropiere exagerată. Într-o anumită măsură, simetria ecologie/xenofobie este o iluzie optică. Cenușiii se află la extrema dreaptă

a spectrului politic ; verzii, în general, nu sînt la extrema stîngă, nici atunci cînd conducătorii şi militanţii iniţiali vin din mici grupări marxiste, ca în Germania. Alegătorii ecologişti se situează în general la centru stînga. Doctrina ecologistă e privită cu simpatie de clasele mijlocii salariate, iar verzii sînt consideraţi cel mai adesea de către partidele clasice ca posibili parteneri. Ecologia e o doctrină normală de însoţire a societăţii postindustriale. În lumea care lichidează uzina, verzii urlă laolaltă cu lupii.

Forţele politice născute din rasismul antiimigraţie nu sînt considerate nicăieri ca acceptabile sau măcar normale. Partidele xenofobe se află în afara sistemelor culturale dominante. Ele exprimă o anumită formă de alienare politică şi îşi află electoratul în categorii sociale alienate, strivite de evoluţia tehnologică şi economică : muncitori, meşteşugari şi mici comercianţi. Respingerea imigrantului este, ca şi dragostea pentru natură, o microideologie a *erei* postindustriale. Din punct de vedere sociologic, poate fi găsită şi în sectoare reziduale, industriale sau chiar preindustriale. Culoarea verde însoţeşte modernitatea ; culoarea gri îi rezistă. În general, imigranţii sînt muncitori, artizani sau mici comercianţi. Prezenţa lor în sectoarele ameninţate acutizează sentimentul de alienare a muncitorilor autohtoni din aceste sectoare.

Electoratul verzilor, dimpotrivă, e bine integrat economic, foarte reprezentativ pentru noile clase mijlocii salariate. Îl face să sufere doar caracterul pragmatic al gestionării politice în lumea postindustrială. E alcătuit din nostalgici ai macroideologiei. Electoratul cenuşiilor e destabilizat nu numai de dispariţia macroideologiilor, dar şi de o evoluţie economică specifică, în mod obiectiv dramatică. Aşadar, ecologia e un vis blînd, iar xenofobia unul furios.

Creştini, socialişti, apoi verzi

Analizarea electoratelor verzi din Europa arată o anumită diversitate, dar şi cîteva puncte comune. La o primă analiză, în Franţa şi Germania verzii par decepţionaţi de socialism. Cu toate acestea, dacă urcăm cu o treaptă în istoria traiectoriilor lor politice, descoperim că socialiştii în chestiune erau adesea recent convertiţi, alegători ai dreptei catolice între 1965 şi 1978. În Franţa, o traiectorie în doi timpi pare a duce o parte din generaţiile născute după război în mediu catolic înspre votul socialist (către 1975), apoi înspre cel verde, în 1989. E vorba de o traiectorie printre altele, dar suficient de frecventă pentru a fi considerată

ca tipică. Din acest motiv, harta votului ecologist în 1989 seamănă atît de mult cu aceea a dezvoltării socialiste între 1967 şi 1978, prin urmare cu harta practicii religioase în 1965. În Germania poate fi observat un fenomen similar. Cartografia electorală arată un avînt ecologist deosebit de puternic în regiune socialistă între 1972 şi 1987 ; sondajele de opinie demonstrează, însă, că extinderea verzilor e maximă la catolicii nepracticanţi[1]. Relaţia dintre ecologie şi catolicism nu este absolută, totuşi, fiindcă numeroşi verzi se găsesc în unele regiuni protestante. Examinarea pătrunderii ecologiste în Marea Britanie întăreşte convingerea că o relaţie ascunsă leagă anumite elemente reziduale ale structurii catolice de ecologie. Marea Britanie e protestantă, dar tradiţia sa religioasă se împarte clar între o componentă anglicană şi una nonconformistă. Anglicanismul se apropie de catolicism prin acceptarea autorităţii episcopilor, a unui anumit rol al preoţilor şi prin ataşamentul său pentru ritual. Or, verzii britanici proliferează în ţinutul anglican din sudul Angliei. Acest lucru ar putea fi o întîmplare, deoarece sfera anglicană decreştinată este terenul preferat de Partidul conservator şi locul unei descompuneri accelerate a minorităţii locale laburiste. Asemănările dintre anglicanism şi catolicism sugerează că s-ar putea ca relaţia să fie mai puţin accidentală sau indirectă decît pare. Anglicanismul şi catolicismul se deosebesc de rivalii lor nonconformişti şi protestanţi printr-o anumită ostilitate faţă de transformarea lumii, printr-o anumită formă de conservatorism, exprimată istoriceşte printr-o rezistenţă la progresul cultural, la alfabetizare. Conservatorismul acesta, subzistent în stare de urmă, explică poate înclinaţia particulară, deşi minoritară, pentru conservatorismul ecologic.

Clasa muncitoare şi extrema dreaptă

Clasele muncitoare se îndreaptă către extrema dreaptă europeană între 1974, cînd National Front-ul britanic îşi ratează pătrunderea, şi 1989 cînd „republicanii" germani o reuşesc pe a lor, într-un mod mult mai puţin strălucit, totuşi, decît Frontul naţional francez. Artizanii şi micii comercianţi manifestă adesea un tropism gri şi mai accentuat, dar ei nu reprezintă mare lucru în populaţiile active sau electorale şi n-ar putea, prin urmare, să permită manifestări politice la fel de vizibile de

[1] K. von Beyme, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, p. 49.

rasism antiimigrație. Descompunerea marilor forțe socialiste ori religioase lasă libertate de acțiune electoratelor muncitorești, neliniștite și dezorientate, capabile de toate rătăcirile ideologice. În Europa, harta suburbiilor muncitorești aflate în reconversie postindustrială coincide într-o destul de mare măsură cu aceea a fenomenului gri, în Ruhr-ul german cît și în periferia pariziană. Fenomenul apare universal spre 1990, dar nu este uniform. Nu pot fi considerate ca echivalente inexistența electorală a National Front-ului britanic, reușita modestă a „republicanilor" germani și performanțele reale ale Frontului național francez, a cărui prezență a dezechilibrat jocul politic național pe întreaga perioadă 1984–1989.

Diferențele numerice dintre populațiile imigrate nu permit a se explica amploarea variabilă a reacției politice rasiste a diverselor societăți europene. Existența unor coduri ale naționalității foarte diferite în Marea Britanie, Franța și Germania face foarte dificilă și puțin semnificativă o comparație a proporțiilor de imigranți în populație. La începutul anilor optzeci, în Germania există 7,5% străini, în Franța 6,8%, iar în Marea Britanie 3,1%. Cifrele britanice îndeosebi oferă o imagine atenuată a fenomenului migrator, în măsura în care pînă în 1962 imigranții veniți din Commonwealth aveau din oficiu cetățenie britanică. E logic să considerăm imigrația ca pe un fenomen de amploare comparabilă în Marea Britanie, în Franța și în Germania. Cifrele se reduc și dacă limităm imigrația la nucleul său problematic neeuropean – musulman, african sau antilez. În acest caz, cifrele se reduc cu 3% în Germania, 1,5% în Marea Britanie și 2,5% în Franța. O analiză, mai curînd a grupurilor religioase și etnice decît naționale, arată prezența a 3,9% de indivizi aparținînd unor „minorități etnice" în Marea Britanie[2]. Cifre atît de mici, diferențe atît de minime nu pot explica varianța spectaculoasă a rezultatelor extremei drepte rasiste în 1989, 0% în Marea Britanie, 7,1% în Germania și 11,7% în Franța. Lipsa unei concordanțe între proporția de imigranți și puterea extremei drepte arată îndeajuns că imigrantul nu e decît un pretext, un obiect de fixare a anxietății, un țap ispășitor. Adevărata neliniște a societăților europene nu provine din prezența, destul de puțin impresionantă, a populațiilor străine, fie ele de tradiție neeuropeană, ci dintr-o viteză de transformare socială și culturală prea

[2] Pentru evaluarea diverselor populații imigrate, vezi sinteza publicată sub egida Consiliului Europei : *Les Populations immigrées et l'évolution démographique dans les États membres du Conseil de l'Europe (Études démographiques*, nr. 13). Strasbourg, 1984.

rapidă, care destabilizează populațiile și creează îngrijorare în anumite sectoare amenințate. Nu e greu de făcut o legătură între forța extremei drepte, la un moment dat, și viteza de transformare socială în perioada corespunzătoare. În Marea Britanie, transformarea nu include nici o componentă religioasă. Ea este socioeconomică, profundă, dar timpurie și, deci, are vechime în 1989. Societatea britanică a anilor optzeci și-a regăsit deja echilibrul. Xenofobia nu mai e un punct de fixație necesară. În Franța, dimpotrivă, intrarea în era postindustrială antrenează simultan lichidarea clasei muncitoare și dispariția Bisericii. Grosul procesului se concentrează asupra anilor 1975–1990. Criza e brutală, multiplă, concentrată. Ea dă naștere unei reacții dintre cele mai violente, extrema dreaptă xenofobă cea mai tenace din Europa.

În Germania, xenofobia antiimigrație produce o microideologie „de mărime mijlocie", dacă ne putem exprima astfel. Cu 7,1% din voturi, „republicanii" nu obțin cu mult mai mult în 1989 decît NPD în 1969. Într-adevăr, între cele două date, rata neparticipării la vot se ridică. În 1969, NPD realizează un scor de 3,7% din cei înscriși ; în 1989, „republicanii" cuceresc 4,3% din cei înscriși. Germania (ca și Franța) trăiește o criză a catolicismului, ale cărei vîrfuri, în 1968 și în 1985–1986, definesc bine cele două puseuri de extremă dreapta : NPD, apoi „republican". Dar reorganizarea industrială, lentă și controlată, nu definește, ca în Franța, o criză generatoare de adîncă angoasă. În Germania, combinarea unei crize religioase serioase cu o restrîngere industrială moderată produce o microideologie xenofobă de amploare medie, pe care noua problematică a unității germane ar putea-o demultiplica sau anihila.

CONCLUZIE

Europeni şi imigranţi

Dispariţia macroideologiilor nu implică extincţia valorilor fundamentale de libertate sau autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Susţinute la început de sistemele familiale, aceste perechi de valori antagoniste continuă să structureze multiple atitudini sociale, să organizeze funcţionarea concretă a societăţilor şi nu numai visurile lor. Dispariţia socialismului nu o atrage după sine pe aceea a claselor sociale, iar dispariţia naţionalismului nu o implică pe aceea a naţiunii. Numai dispariţia paradisului dizolvă comunitatea credincioşilor, grupul creştin. Grupurile muncitoreşti şi naţionale continuă să existe ca entităţi obiective, stabilite prin meserie sau limbă.

Studierea transformărilor industriale şi politice din anii 1965–1990 a scos în evidenţă permanenţa în anumite societăţi a unei trăsături autoritare, capabile să frîneze restrîngerea industrială, să stabilizeze sistemul partidelor şi ataşamentul faţă de stat, în Germania, în Austria şi Elveţia, iar în ceea ce priveşte doar domeniul politic, în Italia şi în Suedia. Mutaţiile din anii 1965–1990 arată permanenţa, în alte societăţi, a unei trăsături liberale, catalizator al evoluţiilor socioprofesionale sau politice deosebit de rapide, în Marea Britanie, în Franţa, în Danemarca, în Spania şi Ţările de Jos. Valorile de autoritate sau de libertate care ghidează modernitatea postindustrială nu mai sînt susţinute, după toate aparenţele, exclusiv de sistemele familiale. Familia are un rol, dar unei instituţii atît de zguduită de crizele demografice, nu i se mai poate atribui, logic,

o capacitate exagerată de transmitere. Şcoala, vecinătatea, întreprinderea slujesc şi ele drept înlocuitori. Se poate postula o răspîndire a valorilor tradiţionale în totalitatea corpului social. Cetatea ideală, realizată în fine, e structurată de aceste valori la fel de sigure ca şi cetatea visată de socialişti, naţionalişti ori creştini.

În concluzia cărţii de faţă, am ales să urmăresc funcţionarea persistentă a acestor valori într-un domeniu central, acela al imigraţiei. Confruntarea cu străinul, venit din lumea exterioară, constrînge diversele societăţi europene la o autodefinire. Europa, deprimată din punct de vedere demografic de fecunditatea sa redusă, are nevoie de imigranţi. Instalarea unor străini pe pămîntul său e una dintre condiţiile supravieţuirii sale. În anii următori, toate societăţile europene vor trebui să stabilească pentru imigranţi o inserţie socială de un tip sau altul, să le stabilească statutul în cetate. Cel mai adesea, străinii sînt muncitori. În general, nivelul lor de şcolarizare şi de calificare nu le permite o inserţie la un nivel mai ridicat al structurii sociale. De asemenea, în momentul cînd dispar ideologiile legate de proletariat şi de naţiune, instalarea unor grupuri umane noi pune foarte concret probleme esenţiale privind definirea clasei şi a naţiunii. Istoria n-ar fi putut fi mai vicleană, răutăcioasă ori perversă.

Răspunsul dat de diversele societăţi europene nu este uniform. El depinde, o dată în plus, de valorile tradiţionale de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Opţiunile privind imigraţia a celor trei mari puteri din Europa – Franţa, Germania şi Marea Britanie – sînt diferite, iar această divergenţă rejoacă, într-un domeniu nou, sau chiar viitor, interminabila partidă a diferenţelor dintre culturile europene. Imigranţii vor fi liberi şi egali? Vor fi o categorie separată, o stare ca în Vechiul Regim reînviată în inima societăţii postindustriale? Vor fi liberi, dar diferiţi? La apropierea anului 2000, societăţile postindustriale nu par să se fi eliberat încă de constrîngerile antropologice moştenite din vremuri de întemeiere.

În 1990, Franţa rămîne moştenitoarea Romei. Valorile de libertate şi de egalitate continuă să impună aici dogma unei asimilări necesare a populaţiilor imigrate, fie ele de origine europeană, islamică, africană sau asiatică, chiar dacă datele statistice nu permit să se demonstreze forţa mecanismului asimilator. Prezenţa unui cod al naţionalităţii generos, care asigură automat francizarea a 95% din copiii născuţi în Franţa din părinţi străini, nu dovedeşte în sine că aceşti copii de imigranţi devin realmente cetăţeni liberi şi egali. Pentru a fi realizată asimilarea, nu e de ajuns să decretezi egalitatea în drepturi şi îndatoriri. Mai e

nevoie ca populațiile franceză și imigrată să se contopească prin căsătorie și prin producerea de copii care să nu-și mai poată stabili o origine unică și separată. După toate aparențele, procesul e deja început, însă practica administrativă franceză, care refuză să înregistreze indivizii după originea lor religioasă sau etnică, nu permite nici o analiză empirică a fenomenului de amestec al populațiilor. E o practică administrativă ce ilustrează de minune, de altfel, coerența principiilor fondatoare ale republicii, individualiste și egalitare.

În mod paradoxal, existența Frontului național e cea care a permis să se verifice empiric, în 1988, menținerea tradiției liberale și egalitare franceze în domeniul asimilării. Punerea în discuție a codului naționalității, cerută de extrema dreaptă și acceptată un moment de guvernul Chirac, a fost refuzată de populație. Asta e învățătura reală a agitațiilor electorale din 1988. Ascensiunea la 14,5% a Frontului național nu trebuie să mascheze fenomenul esențial al perioadei, realegerea, cu 55% din sufragii, a unui candidat socialist acuzat că vrea să dea drept de vot imigranților. Alinierea temporară a guvernului Chirac la tematica de excludere a Frontului național n-a avut decît un rezultat concret : eșecul unei drepte care se definise contra tradiției naționale. Mai rămîne de aflat dacă această tradiție poate rezista la menținerea unui nivel ridicat de imigrație provenită din lumea a treia.

Amenințarea de extremă dreapta, efect al descompunerii clasei muncitoare, a Partidului comunist și a Bisericii catolice, a reactivat, în mod ciudat, la început, concepția franceză tradițională a egalității dintre oameni, slăbită la suprafață de moda „respectării diferenței" importată, între 1968 și 1980, din lumea anglo–saxonă. Evoluțiile corpului electoral francez ies de sub controlul elitelor culturale, politice sau intelectuale, adică niște categorii conștiente ale națiunii. Egalitarismul se află în inconștientul național. Chiar și alegătorii Frontului național sînt, negreșit, fără știrea oamenilor politici, de dreapta sau de stînga, universaliști nerecunoscuți. Ei pretind nu atît respingerea populațiilor imigrate, cît alinierea lor absolută la moravurile și cutumele franceze majoritare. Incapacitatea elitelor politice de a produce un discurs asimilator brutal de tipul „Imigranții vor fi francezi ca și ceilalți, fie că vor sau nu" a favorizat apariția Frontului național. Discursul elitist asupra dreptului la diferență e generator de incoerență și de anxietate în țara omului universal.

În țara ordinii și a ierarhiei, în Germania, prezența imigranților produce reacții foarte diferite. Codul naționalității nu e nici contestat, nici schimbat. El garantează că 95% din copiii născuți în Germania din

părinți străini vor rămîne străini. În 1989, 70% dintre străinii prezenți în Germania se născuseră acolo. De altfel, sistemul acesta juridic foarte clar permite constatarea că aici căsătoriile mixte sînt foarte rare. Mecanismul juridic și social conduce la constituirea pe sol german a *categoriei străin*, analog modern al categoriilor Vechiului Regim, succesor involuntar al categoriei proletare din Germania wilhelmiană. Neintegrarea turcilor reproduce, într-o formă agravată, integrarea negativă a proletariatului social–democrat din anii 1880–1914. Diferența etnică și religioasă reînnoiește, demultiplică o tradiție a separării din universul muncitoreasc – fiindcă imigranții sînt, bineînțeles, în majoritate muncitori. Dacă nu se schimbă codul naționalității și al moravurilor, Germania va reajunge la structura sa tradițională. Omogenizarea societății germane, amestecul claselor, realizat cu greu în timpul celui de-al doilea război mondial, n-a durat decît cîteva decenii[1]. Reprezentarea străinilor ca formînd un grup compact, la nivel local, instituționalizează caracterul segmentar și ierarhizat al societății germane. Ea confirmă faptul că imigranții nu există ca indivizi. Integrarea negativă se extinde la domeniul religios : către sfîrșitul anilor optzeci, anuarul statistic german, în care se face distincție între catolici și protestanți, introduce o nouă categorie, musulmanii.

Germania și Franța, cramponate de valorile lor autoritare și inegalitare și, respectiv, liberale și egalitare, continuă să se comporte ca doi poli antagoniști în Europa.

Marea Britanie continuă o navigație la vedere, călăuzită de concepte intermediare. Individualismul său neegalitar produce o percepție specifică a imigrantului. Foarte deschisă la început, Marea Britanie își închide, în etape, granițele în ce privește imigrația din New Commonwealth, adică fostele colonii non–albe. Această închidere nu împiedică stabilirea pe teritoriul britanic a unei importante populații de naționalitate britanică, dar de origine africană, antileză, pakistaneză sau indiană. Ca și în Franța, naționalitatea nu mai coincide cu originea etnică. Cu atît mai mult cu cît Marea Britanie practică, spre deosebire de Germania, naturalizarea. Se pare, însă, că asistăm aici, mai mult decît în Franța, la constituirea de ghetouri etnice, la o retragere în ele însele a comunităților de origine antileză, musulmană sau indiană. Mecanica respectării diferenței produce inevitabil aceste efecte. Moravurile sînt obiectiv diferite : asimilarea pretinde distrugerea acestor diferențe. În acest stadiu

[1] Despre omogenizarea societății germane de către nazism și război, vezi sinteza lui David Schoenbaum, *La Révolution brune*.

al analizei, practica britanică pare a se întîlni cu o separare de tip german, pentru că ea ignoră şi principiul de egalitate. Cultura engleză este însă în mod fundamental individualistă şi nu se poate împiedica să nu perceapă individul dincolo de rasă, etnie sau religie. Ea permite adaptări, reuşite individuale de neconceput în sistem autoritar. Individualismul pur autorizează o frecvenţă a căsătoriilor mixte deloc neglijabilă[2]. Liberalismul englez tolerează, de asemenea, o largă autonomie a imigranţilor. Împreună, aceste caracteristici încurajează o autoorganizare a comunităţilor etnice şi participarea lor în calitate de grup la mecanismul instituţiilor britanice. Populaţiile de culoare sau musulmane îşi aleg reprezentanţi în consiliile municipale şi chiar în Parlament. Prezenţa unor deputaţi sau consilieri municipali proveniţi din „minorităţile etnice" (fenomen ce nu-şi are echivalentul la aceeaşi scară în Franţa) arată deopotrivă deschiderea sistemului politic britanic şi închiderea sistemului social. Ea sugerează apariţia unui model liberal–diferenţiator, ce funcţionează din plin în Statele Unite.

Apariţia în Marea Britanie a unei reprezentări specifice a minorităţilor etnice ne duce cu gîndul la dezvoltarea, la începutul secolului, a unei reprezentări specifice a lumii muncitoreşti. Primii laburişti aleşi în Camera Comunelor erau adesea muncitori, imagini fidele ale comunităţilor lor. Comunităţile închise ale minerilor ofereau laburismului puncte de sprijin deosebit de solide. Să fi devenit, oare, clasa muncitoare engleză, după aproape două secole de industrializare, un grup etnic separat? Comunităţile antileză sau pakistaneză par a fi pe punctul de a repeta această istorie electorală, totodată diferenţiatoare şi individualistă.

Unul din locurile comune ale literaturii sociologice actuale este de a face speculaţii privind capacitatea de integrare a diverselor grupuri de imigranţi[3]. Se precizează că, pînă la o anumită dată, imigranţii erau

---

[2] Pentru cîteva cifre, vezi D. Coleman, „Ethnic intermarriage in Britain", *Population Trends*, 40, pp. 4–9. Căsătoriile între antilezi şi „albi" sînt mai frecvente decît între pakistanezi şi „albi". Pentru Franţa nu există studii comparabile. La drept vorbind, existenţa în Marea Britanie a unor anchete care clasifică indivizii după etnie aminteşte menţinerea unui model diferenţiator, chiar dacă rezultatul anchetei demonstrează că Marea Britanie e departe de modelul separator german.

[3] Exerciţiu ritual relatat de mine în *La Nouvelle France* (p. 233), unde se poate găsi o descriere a sistemului familial arab, de tip endogam. Studiile despre specificitatea islamică exagerează în general ponderea factorului religios şi subestimează importanţa endogamiei ca factor de rezistenţă la asimilare.

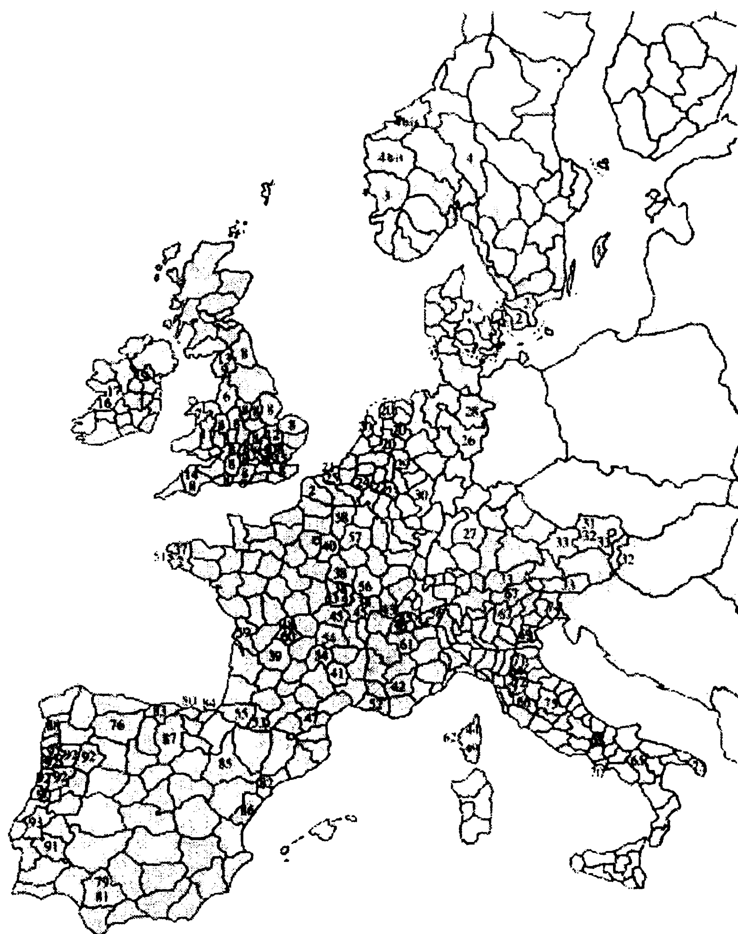
de origine europeană, creştină, şi că existenţa unui fond cultural comun pentru populaţiile autohtone şi imigranţi facilita procesul de integrare. Se mai subliniază şi că imigraţia provenind din lumea a treia pune probleme specifice, deoarece ea pune în contact popoare cu tradiţii familiale şi religioase diferite, opuse chiar uneori. În întreaga Europă atenţia se concentrează asupra grupurilor de imigranţi musulmani, bine reprezentaţi în Marea Britanie, în Franţa şi în Germania. Populaţiile negre din Marea Britanie şi Franţa neliniştesc mai puţin, deoarece cultura lor este la început parţial europeană. Antilezii vorbesc engleza ori franceza. Pe de altă parte, habitudinile familiale ale populaţiilor africane sau antileze acordă o foarte mare autonomie femeilor şi se adaptează foarte bine la deprinderile franceze sau britanice.În schimb, cultura islamică li se pare europenilor antifeministă prin esenţă : ea polarizează toate anxietăţile, toate respingerile. Nu se poate nega o anumită rezistenţă la asimilare a populaţiilor musulmane, diferenţa familială fiind întărită de un sistem religios vechi şi coerent. Dar, mai trebuie să constatăm şi că, pretutindeni, în Europa anilor 1985–1990, femeile de origine musulmană se aliniază treptat, în ce priveşte natalitatea, la mentalitatea populaţiile europene din jur. Algerienele au tot mai puţini copii în Franţa. În Germania, natalitatea turcă scade. În Marea Britanie, femeile de origine pakistaneză evoluează către obişnuinţele familiale şi sexuale de tip european. Nici un indicator nu arată mai clar că rezistenţa la asimilare a populaţiilor musulmane e în mare măsură un mit. Adevărul e că nici o cultură provenită din lumea a treia nu poate rezista mai mult de o generaţie la diminuarea provocată de cultura postindustrială europeană, invadatoare şi dominatoare. Rezistenţa nu poate fi decît ultima bătălie dintr-un război pierdut. Însăşi religia musulmană e tot mai ameninţată. Poate că ar fi putut supravieţui într-o lume creştină, credincioasă şi persecutoare. În Europa uniform decreştinată, agnostică, din anii 1990–2000, şansele islamului sînt aproape nule. La apropierea anului 2000, turci, arabi şi pakistanezi par perfect apţi pentru asimilare. Problema reală, acolo unde ea există, nu se află în partea populaţiilor imigrate, ci în aceea a populaţiilor de primire, din care unele par capabile, prin tradiţie, să asimileze, în timp ce altele, în virtutea unor tradiţii contrare, sînt gata să separe. Reacţiile britanice, franceze sau germane la asimilarea musulmană sînt diferite, aşa cum au fost, un secol sau două înainte, reacţiile la asimilarea evreilor – pretinsă de Franţa, acceptată de Marea Britanie şi refuzată de Germania. În Europa, evreii nu mai încarnează ideea de diferenţă. La scara unei planete unificate prin accelerarea comunicaţiilor şi a schimburilor, iudeitatea nu mai apare

decît ca o componentă, printre altele, a tradiției iudeo–creştine. La apropierea anului 2000, islamul e cel ce încarnează în inconştientul colectiv al diverselor națiuni din Europa ideea de diferență. Ca o ironie, diferența musulmană, într-o Europă ce-şi caută unitatea, e pe punctul de a revela menținerea unor diferențe fundamentale între culturile europene. Dacă fiul unui algerian devine francez, dacă fiul unui turc rămîne turc trăind în Germania, dacă fiul unui pakistanez devine un tip particular de cetățean britanic, cine, deci, va fi european în anul 2000? Prezența imigranților reactivează în Europa conflictul dintre concepțiile franceză, germană şi britanică despre naționalitate. Pentru un continent care încearcă să stabilească o cetățenie comună, problema este capitală. Forma Europei, poate chiar existența sa reală, depinde de capacitatea popoarelor de a depăşi diferențele milenare, mai mult antropologice decît politice.

Va fi Europa universalistă? Va respecta diferența? Va fi etnocentrică? Europenii nu se vor putea defini fără a se pune de acord asupra definirii Celuilalt.

Bibliografie

Harta 80 – Monografii locale
Numerele trimit la titlurile 1–93 din bibliografia alăturată.



PLANUL BIBLIOGRAFIEI

1. *Sisteme familiale : monografii locale*
   Monografiile locale, numerotate de la 1 la 93, sînt situate pe harta 80.
2. *Sisteme familiale : date naționale sau generale*
3. *Sisteme agrare*
4. *Religie*
5. *Dezvoltare și demografie*
6. *Politică și ideologie*

Sisteme familiale : monografii locale

Suedia

1. Gaunt, D., „Family planning and the pre–industrial society. Some Swedish evidence", în Ågren, K. și col., *Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History*, Uppsala, Studia historica Upsalensia. 1973
2. Todd, E., *Seven Peasant Communities in Pre–Industrial Europe. A Comparative Study of French, Italian and Swedish Rural Parishes*, teză de doctorat dactilografiată, Cambridge, 1976

Norvegia

3. Barnes, J. A., „Land rights and kinship in two Bremnes hamlets", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1957, pp. 31--56
4. Sogner, S., *Folkevekst og Flytting. En historisk–demografisk studie i 1700–arenes Øst–Norge*, Oslo, Universitetsforlaget, 1979

4 bis. Gjerde, J., „Patterns of migration to and demographic adaptation within rural ethnic American communities", *Annales de démographie historique*, 1988, pp. 277–297

Danemarca

5. Elklit, J., „Household structure in Denmark, 1769–1890", în Åkerman, S., și col., *Chance and Cange. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense University Press, 1978

Anglia și Țara Galilor

6. Anderson, M., „Household structure and the industrial revolution ; mid nine teenth century Preston in comparative perspective", în Laslett, P. și col., *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 215–235
7. Emmett, I., *A North Wales Village*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1964
8. Laslett, P., „The stem–family hypothesis and its privileged position", pp. 89–112, în Wachter, K. W., Hammel, E. A. și Laslett, P., *Statistical of Historical Social Structure*, New York, Academic Press, 1978
9. Macfarlane, A., „The myth of the peasantry ; family and economy in a northern parish", în Smith, R. M. și col., *Land, Kinship and Life–Cycle*, Cambridge University Press, 1984, pp. 333–349
10. Nalson, J. S., *Mobility of Farm Families. A Study of Occupational and Residential Mobility in an Upland Area of England*, Manchester University Press, 1968 (nelocalizat la nivel de comitat, Anglia de Nord–Vest)
11. Rees, A. D., *Life in a Welsh Countryside*, Cardiff, University of Wales Press, 1951
12. Spufford, M., „Peasant inheritance customs and land distribution in Cambridgeshire from the sixteenth to the eighteenth century", în Goody, J., Thirsk, J., Thompson, E. P. și col., *Family and Inheritance*, Cambridge Unversity Press, 1976, pp. 156–176
13. Williams, W. M., *The Sociology of an English Village : Gosforth*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1969
14. Williams, W. M., „The social study of family farming", în Mills, D. R. și col., *English Rural Communities*, Londra, Macmillan, 1973, pp. 116–133
15. Wrightson, K. și Levine, D., *Poverty and Piety in an English Village. Terling 1525–1700*, New York, Academic Press, 1979

Irlanda

16. Arensberg, C. M. și Kimball, S. T., *Family and Community in Ireland*, Harvard University Press, 1968 (ediția a 2-a)
17. Cresswell, R., *Une communauté rurale de l'Irlande*, Paris, Travaux et mémoires de l'Institut d'ethnologie, nr. 74, 1969
18. Fitzpatrick, D., „Irish farming before the first world–war", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 25, nr. 2, aprilie 1983, pp. 339–374 (nelocalizat la nivel de comitat)
19. O'Neil, K., *Family and Farm in Pre–Famine Ireland. The Parish of Killashandra*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1984

Țările de Jos

20. Van der Woude, A. M., „Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries", în Laslett, P. și col., *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 299–318

Belgia

21. Danhieux, L., „The evolving household : the case of Lampernisse, West Flanders", în Wall, R. și col., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 409–420
22. Gutman, M. P. și Leboutte, R., „Rethinking proto–industrialization and the family", *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 14, nr. 3, iarna 1984, pp. 587–607
23. Leboutte, R., „L'apport des registres de population à la connaissance de la dynamique des ménages en Belgique au XIX[e] siècle", dactilografiat, text prezentat la „Strutture e rapporti familiari in epoca moderna", Triest, sept. 1983
24. Van de Walle, E., „Household dynamics in a Belgian village", *Journal of Family History*, nr. 1, 1976, pp. 80–94
25. Wall, R., „Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West Flanders", în Wall, R. și col., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 379–407

Germania

26. Berkner, L. K., „Inheritance, land–tenure and peasant family structure : a German regional comparison", în Goody, J. și col., *Family and Inheritance*, Cambridge University Press, 1976
27. Golde, G., *Catholics and Protestants, Agricultural Modernization in Two German Villages*, New York, Academic Press, 1974
28. Le Play, F., „Mineur des corporations de mines d'argent et de plomb du haut Hartz (Hanovre)", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 3, cap. 3, pp. 99–152
29. Le Play, F., „Armurier de la fabrique demi–rurale collective de Solingen (Westphalie)", *Les Ouvriers européens*, t. 3, cap. 4, pp. 153–203
30. Le Play, F., „Fondeur au bois du Hundsrucke (province rhénane)", *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 2, pp. 68–407

Austria

31. Berkner, L. K., „The stem family and the developmental cycle of the peasant household : an eighteenth–century Austrian example", *American Historical Review*, vol. 77, nr. 2, aprilie 1972, pp. 398–418
32. Khera, S., „Illegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasans", *Ethnology*, oct. 1981, vol. 20, nr. 4, pp. 307–323
33. Schmidtbauer, P., „The changing household : Austrian household structure from the seventeenth to the early twentieth century", în Wall, R. și

col., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 347–378

Elveţia

34. Friedl, J., *Kippel. A Changing Village in the Alps*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1974
35. Le Play, F., „Horloger de la fabrique collective de Genève", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 6, cap. 2, pp. 34–83
36. McC. Netting, R., *Balancing on an Alp. Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community*, Cambridge University Press, 1981

Franţa

37. Audibert, A., *Le Matriarcat breton*, Paris, PUF, 1984
38. Chiffre, J., „Le hameau familial dans la France du Centre–Est : permanences et mutations dans l'espace rural des communautés familiales", *Revue géographique de l'Est*, nr. 3–4, iulie–dec. 1983, pp. 331–345
39. Biraben, J. N., „A southern French village : the inhabitants of Montplaisant in 1644", în Laslett, P. şi col., *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 237–254
40. Blayo, Y., „Size and structure of households in a northern French village between 1836 and 1861", în Laslett, P. şi col., *Household and Family in Past Time*, pp. 225–265
41. Claverie, E. şi Lamaison, P., *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVII^e, XVIII^e et XIX^e siècle*, Paris, Hachette, 1982
42. Collomp, A., *La Maison du père. Famille et village en Haute–Provence aux XVII^e et XVIII^e siècles*, Paris, PUF, 1983
43. Dion–Salitot, M. şi Dion, M., *La Crise d'une société villageoise*, Paris, Anthropos, 1972
44. Dupâquier, J. şi Jadin, L., „Structure of household and family in Corsica, 1769–1771", în Laslett, P. şi col., *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 283–227
45. Dussourd, H., *Au même pot et au même feu. Étude sur les communautés familiales du Centre de la France*, Moulins, Pottier et Cie, 1963
46. Dussourd, H., *Les Communautés familiales agricoles du Centre de la France*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1978 (aceeaşi localizare ca monografia 45)
47. Fine–Souriac, A., „La famille–souche pyrénéenne au XIX^e siècle : quelques réflexions de méthode", *Annales ESC*, 1977, pp. 478–487
48. Goursaud, A., *La Société rurale traditionnelle en Limousin*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1976
49. Lenclud, G., „L'institution successorale comme organisation et comme représentation. La transmission du patrimoine foncier dans une communauté traditionnelle de la montagne corse, fin du XIX^e siècle, début du XX^e", *Ethnologie française*, vol. 15, nr. 1, 1985, pp. 35–44

50. Le Play, F., „Ferblantier–couvreur d'Aix–les–Bains (Savoie)", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 4, cap. 4, pp. 183–246
51. Le Play, F., „Bordier dit pen–ty de la Basse–Bretagne", *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 7, pp. 336–368
52. Le Play, F., „Paysan savonnier de la Basse–Provence", *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 8, pp. 390–444
53. Le Play, F., „Paysans à famille–souche du Lavedan (Béarn), *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 9, pp. 445–510
54. Le Play, F., „Mineur des filons argentifères de Pontgibaud (Auvergne)", *Les Ouvriers européens*, t. 5, cap. 4, pp. 150–191
55. Le Play, F., „Paysan basque du Labourd (France)", *Les Ouvriers européens*, t. 5, cap. 5, pp. 192–258
56. Le Play, F., „Maneuvre–agriculteur du Morvan (Nivernais)", *Les Ouvriers européens*, t. 5, cap. 6, pp. 259–322
57. Le Play, F., „Bordier de la Champagne pouilleuse", *Les Ouvriers européens*, t. 5, cap. 7, pp. 323–371
58. Le Play, F., „Bordier–émigrant du Laonnais", *Les Ouvriers européens*, t. 6, cap. 3, pp. 84–122
59. Le Play, F., „Bordier–vigneron de l'Aunis (France)", *Les Ouvriers européens*, t. 6, cap. 4, pp. 143–192
60. Peyronnet, J.–C., „Famille élargie ou famille nucléaire? L'exemple du Limousin au début du XIX[e] siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 22, 1975, pp. 568–582
61. Rambaud, P., *Un village de montagne : Albiez–le–Vieux en Maurienne*, Paris, Librairie de la Nouvelle Faculté, 1981 (ed. a II-a)
62. Ravis–Giordani, G., „Des cousins à la mode de Corse", *G. Magazine*, nr. 33, nov. 1985, pp. 31–38
63. Shaffer, J. W., *Family and Farm. Agrarian Change and Household Organisation in the Loire Valley, 1500–1900*, State University of New York Press, 1982

Pentru Artois şi Bretania, vezi şi monografia nr. 2.

Italia

64. Angeli, A., „Strutture familiari nella pianura e nella montagna bolognesi a meta' del XIX secolo. Confronti territoriali", *Statistica*, nr. 4, oct.–dec. 1983
65. Banfield, E. C., *The Moral Basis of a Backward Society*, New York, The Free Press, 1958
66. Caiati, V., „The peasant household under Tuscan mezzadria : a socio economic analysis of some Sienese mezzardi households, 1591–1640", *Journal of Family History*, vol. 9, nr. 2, vara 1984, pp. 111–126
67. Cole, J. W. şi Wolf, E. R., *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York, Academic Press, 1974
68. Douglass, W. A., „The south Italian family : a critique", *Journal of Family*

History, vol. 5, nr. 4, Iarna 1980, pp. 338–359
69. Evans, R. H., *Life and Politics in a Venetian Community*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1976
70. Ferraroti, F., Ucelli, E. şi Giorgi–Rossi, G., *La piccola città*, Milano, Edizioni di Comunità, 1959
71. Kertzer, D. I., *Family Life in Central Italy, 1880–1910. Share–Cropping, Wage Labor and Coresidence*, New Brunswick (New Jersey), Rutgers University Press, 1984
72. Le Play, F., „Métayer de la Toscane", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 4, cap. 3, pp. 121–182. (Menţionez această monografie din memorie, fiindcă ea conţine una dintre rarele erori ale lui Le Play, care le atribuie arendaşilor în parte toscani un sistem familial de tip sursă.)
73. Maraspini, A. L., *The Study of an Italian Village*, Paris–La Haye, Mouton, 1968
74. Morassi, L., „Strutture familiari in un comune dell'Italia settentrionale alla fine del secolo XIX", *Genus*, vol. 35, nr. 1–2, 1979, pp. 197–217
75. Silverman, S., *Three Bells of Civilisation. The Life of an Italian Hill Town*, New York, Columbia University Press, 1975

Pentru Toscana, vezi de asemenea monografia nr. 2.

Spania

76. Behar, R., *Santa Maria del Monte. The Presence of the Past in a Spanish Village*, Princeton University Press, 1986
77. Brandes, S. H., „La Solteria, or why people remain single in rural Spain", *Journal of Anthropological Research*, vol. 32, 1976, pp. 205–233 (nelocalizat la nivel provincial, sud–vestul Castiliei)
78. Freeman, S. T., *Neighbors. The Social Contract in Castillian Hamlet*, University of Chicago Press, 1970 (nelocalizat la nivel provincial)
79. Gilmore, D. D., *The People of the Plain. Class and Community in Lower Andalusia*, New York, Columbia University Press, 1980
80. Haritschelhar, J. şi col., *Être basque*, Toulose, Privat, 1983
81. Heran, F., *Tierra y parentesco en el campo sevillano : la revolucion agricola del siglo XIX*, Madrid, Ministerio de Agricultura, 1980
82. Iszaevich, A., „Corporate household and ecocentric kinship group in Catalonia", *Ethnology*, vol. 20, nr. 4, oct. 1981, pp. 277–290
83. Le Play, F., „Métayer de la Vieille–Castille", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 4, cap. 5, pp. 247–290
84. Le Play, F., „Pêcheur côtier de Saint–Sébastien (Pays basque)", *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 6, pp. 291–335
85. Lison–Tolosana, C., *Belmonte de los Caballeros. A Sociological Study of a Spanish Town*, Oxford University Press, 1966
86. Mira, J. F., „Mariage et famille dans une communauté rurale du pays de Valence (Espagne)", *Études rurales*, aprilie–iunie 1971, pp. 104–119
87. Perez–Diaz, V. M., „Process of change in rural Castilian comunities", in

Aceves, J. B., Douglass, W. A. şi col., *The Changing Faces of Rural Spain*, New York–Londra, Wiley and Sons, 1976

88. Perez–Garcia, J. M., *Un modelo de sociedad rural de Antiguo Regimen en la Galicia costera : la peninsula del Salnès*, Universidad de Santiago de Compostela, 1979
89. Pitt–Rivers, J. A., *The People of the Sierras*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1954 (nelocalizat la nivel provincial, Andaluzia)

Portugalia

90. Cascâo, R., „Demografia e sociedade a Figueira da Foz na primeira metade do seculo XIX", *Revista de historia economica et social*, nr. 15, ianuarie–iunie 1985, pp. 83–122
91. Cutileiro, J., *A Portuguese Rural Society*, Oxford University Press, 1971
92. Da C. Medeiros, F., *Groupes domestiques et habitat rural dans le Nord du Portugal. La contribution des Le Playsiens (1908–1934)*, contribuţie la colocviul „Les campagnes portugaises de 1870 à 1930 : image et réalité", Aix–en–Provence, decembrie 1982
93. Nazareth, J. M. şi De Souza, F., *A Demografia Portuguesa em Finais do Antigo Regime. Aspectos sociodemograficos de Coruche*, Lisabona, Libraria sà da Costa Editoria, 1983

2. Sisteme familiale : date naţionale sau generale

Andorka, R. şi Farago, T., „Pre–industrial household structure in Hungary", în Wall, R. şi col., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 281–307

Atlas de folklore suisse (Atlas der Schweizerischen Volkskunde), Schweizerischen Gesellschaft für Volkstunde, 1937–1942

Augustins, G., „Esquisse d'une comparaison des systèmes de perpétuation des groupes domestiques dans les sociétés paysannes européennes", *Archives européennes de sociologie*, vol. 23, 1982, pp. 39–69

Benoit, F., *La Provence et le Comtat venaissin*, Avignon, Aubanel, 1975

Brandt, A. de, *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale*, Paris, 1901

Brooke, M. Z., *Le Play: Engineer and Social Scientist*, Londra, Longman, 1970

Descamps, P., *Le Portugal. La Vie sociale actuelle*, Paris, 1935

Duby, G., *Le Chevalier, la femme et le prêtre*, Paris, Hachette, 1981

Ennew, J., *The Western Isles Today*, Cambridge University Press, 1980

Barberis, C., *Sociologia rurale*, Bolonia. Edizione agricole, 1965
Bouhier, A., „Les phénomènes récents de dégradation des formes d'organisation agraire en openfield dans l'extrême sud galicien", *Revue géographique de l'Est*, nr. 3–4, iul.–dec. 1988, pp. 277–290
Cabouret, M., „Traits permanents et tendances récentes de l'agriculture finlandaise", *Annales de géographie*, ian.–febr. 1982, pp. 87–118
– *Les Régions de l'Europe du Nord*. Paris, SEDES, 1983
– „Les paysages agraires de l'Europe du Nord", în Bonnamour, J. și col., *Paysages agraires et sociétés*, Paris, SEDES, 1984, pp. 253–292
Chaline, C., *Le Royaume–Uni et la république d'Irlande*, Paris, PUF, 1966
Chambers, J. D. și Mingay, G. E., *The Agricultural Revolution, 1750–1880*, Londra, Batsford, 1966
Chevallaz, G. A., *Aspects de l'agriculture vaudoise à la fin de l'Ancien Régime*, Lausanne, Librairie de l'Université, 1949
Chombart de Lauwe, J., *Pour une agriculture organisée : Danemark et Bretagne*, Paris, PUF, 1949
Connel, K. H., *Irish Peasant Society. Four Historical Essays*, Oxford University Press, 1968
Coppock, J. T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, Londra, Bell, 1971
Cullen, L. M., Furet, F. și col., *Irlande et France. Pour une histoire rurale comparée*, Paris, EHESS, 1981
Dickinson, R. E., *Germany. A General and Regional Geography*, Londra, Methuen, 1953
Duby, G., *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier, 1962
Duplex, J. și col., *Atlas de la France rurale*, Paris, Armand Colin, 1968
Fossier, R., *Enfance de l'Europe, X^e–XII^e siècle*, t., 2 : *Structures et problèmes*, Paris, PUF, 1982
Franklin, S. H., *The European Peasantry*, Londra, Methuen, 1969
George, P. și Sevrin, R., *Belgique, Pays–Bas, Luxembourg*, Paris, PUF, 1967
George, P. și Tricart, J., *L'Europe centrale*, t. 2 : *Les États*, Paris, PUF, 1954
Hilton, R., *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Londra, Temple Smith, 1973
Hofstee, E. W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*, La Haye. Government Printing and Publishing Office, 1957
Jones, E. L., Woolf, S. J. și col., *Agrarian Change and Economic Development*, Londra, Methuen, 1969
Juillard, E., *La Vie rurale en basse Alsace*, Strasbourg–Paris, Éd. F.–X. Le Roux, 1953
Jutikkala, E., „Finnish agricultural labour in the eighteenth and early nineteenth centuries", *Scandinavian Economic History Review*, vol. 10, nr. 2, 1962, pp. 203–219
Kautsky, K., *La Question agraire*, Paris, Giard et Brière, 1900

– *Le Bolchevisme dans l'impasse*, Paris. PUF, 1982 (ed. I, 1931)
Kennedy, R. E., *The Irish. Emigration, Marriage and Fertility*, University of California Press, 1973
Lindgren, J., *Towards Smaller Families in the Changing Society*, Helsinki, Population Research Institute, 1984
Maitland, F. W., *Domesday Book and Beyond*, Londra, Fontana–Collins, 1960
Mayhew, A., „Structural reform and the future of West German agriculture", *The Geographical Review*, vol. 60, 1970, pp. 54–60
Milhau, J. şi Montagne, R., *L'Agriculture, aujourd'hui et demain*, Paris, PUF, 1961
Murray, J. W., *Growth and Change in Danish Agriculture*, Londra, Hutchinson Benham, 1977
Norborg, K., *Jordbruksbefolkningen i Sverige*, Lung, CWK Gleerup, 1968
OCDE, *Le Développement de l'agriculture en Europe méridionale*, Paris, 1969
Østerud, Ø., *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia*, Oslo, Universitets Forlaget, 1978
Pazzagli, C., *L'agricoltura toscana nella prima metà dell'800*, Florenţa, Leo S. Olschki Editore, 1973
Pinchemel, P., *La France*, Paris, Armand Colin, 1980
Postan, M. M., *The Medieval Economy and Society*, Londra, Penguin Books, 1975
Reitel, F., *Les Allemagnes*, Paris, Armand Colin, 1969
Sancho–Hazak, R., „La sociedad rural hoy", în Fraga–Iribarne, M. şi col., *La España de los años 79*, t. 1 : *La sociedad*, Madrid, Editorial Mùneda y Crédito, 1972, pp. 219–317
Schuler, M., Bopp, M. şi col., *Atlas structurel de la Suisse*, Zurich, Ex Libris Verlag, 1985
Silbert, A., *Le Portugal méditerranéen à la fin de l'Ancien Régime, XVIII*[e]*–début du XIX*[e] *siècle*, Paris, SEVPEN, 1966
Skrubbeltrang, F., *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, Roma, FAO, 1953
Slicher Van Bath, B. H., *The Agrarian History of Western Europe*, Londra, Arnold, 1963
Utterström, G., „Two essays on population in eighteenth century Scandinavia", în Glass, D. V. şi Eversley, D. E. C., *Population in History*, Londra, Arnold, 1965, pp. 523–548
Vandewalle, P., „Stabilité et perfection d'un système agricole : la châtellenie de Furnes", *Annales ESC*, anul XXXVI, nr. 3, mai–iunie 1981, pp. 383–389
Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Louvain–Paris, Nauwelaerts, 1961
Wolf, E. R., *Peasants*, Englewood Cliffs (NJ), Prentice–Hall, 1966
Wrigley, E. A., „Men on the land and men in the countryside : employment in agriculture in early–nineteenth century England", în Bonfield, L., Smith, R., Wrightson, K. şi col., *The World We Have Gained*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, pp. 295–336

4. Religia

Actes. Christianisation et déchristianisation, Presses de l'université d'Angers, 1986

Augustin (saint), *Aux moines d'Adrumète et de Provence*, t. 24 din *Œuvres complètes*, Paris, Desclée de Brouwer, 1962

Bennassar, B., *L'Inquisition espagnole, XV^e–XIX^e siècle*, Paris, Hachette, 1979

Bernard, A. şi Bruel, A., *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny*, Paris, 1876–1903, 6 vol.

Bianchi, S., „La déchristianisation dans le district de Corbeil", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 27, aprilie–iunie 1979, pp. 256–281

Birnbaum, N., „Soziologie der Kirchengemeinde in Grossbritannien", în Goldschmidt, D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 49–65

Boulard, F., *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Paris, Éditions ouvrières 1954

– *Matériaux pour une histoire religieuse du peuple français, XIX^e–XX^e siècle*, Paris, Éd. de l'EHESS, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Éd. du CNRS, 1982

Boulard, F. şi Remy, J., *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*, Paris, Éditions ouvrières, 1968

Burgalassi, S. şi col., *La sociologia del cattolicesimo in Italia*, Roma, Lettera di sociologia religiosa, dec. 1965

Calvin, *Institution de la religion chrétienne* (1541), Paris, Les Belles–Lettres, 1961

Chadwick, O., *The Reformation*, Londra, Penguin Books, 1972

Chaunu, P., *Le Temps des réformes*, Bruxelles, Éd. Complexe, 1984 (ed. I, Paris, Fayard, 1975)

– *Église, culture et société*, Paris, SEDES, 1981

Cholvy, G. şi Hilaire, Y. M., *Histoire religieuse de la France contemporaine, 1800–1880*, Toulouse, Privat, 1985

Cohn, N., *The Pursuit of the Millenium*, Londra, Paladin, 1970

Coleman, J. A., *The Evolution of Dutch Catholicism, 1958–1974*, Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1978

La Confession d'Augsbourg, 1530, Paris–Strasbourg, Éditions luthériennes, 1949

Cragg, G. R., *The Church and the Age of Reason, 1648–1789*, Londra, Penguin Books, 1970

Dayras, S. şi d'Haussy, C., *Le Catholicisme en Angleterre*, Paris, Armand Colin, 1970

Dedieu, J. P., „Le modèle religieux : le refus de la Réforme et le contrôle de la pensée", în Bennassar, B. și col., *L'Inquisition espagnole, XV^{e}–XIX^{e} siècle*, Paris, Hachette, 1979, pp. 269–312

De França, L., *Comportamento religioso da população portuguesa*, Lisabona, Moraes Editores, 1981

Dellepoort, J., Greinacher, N. și Menges, W., „Le problème sacerdotal en Europe occidentale", *Social compass*, vol. 8, nr. 5, 1961, pp. 425–445

Delumeau, J., *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris, PUF, 1983

Deyon, S. și Lottin, A., *Les Casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord de la France*, Paris, Hachette, 1981

Dickens, A. G., *The German Nation and Martin Luther*, Londra, Arnold, 1974

Dictionnaire de théologie catholique, Paris, Letouzey et Ané, 1923–1967

Dinet, D., „La déchristianisation des pays du sud–est du Bassin parisien au XVIII^{e} siècle", în *Christianisation et déchristianisation*, Presses de l'université d'Angers, 1986, pp. 121–136

Dumoulin, C., „Le réveil du recrutement sous le Directoire et le Consulat, indice de l'échec de la déchristianisation", în *Christianisation et déchristianisation*, Presses de l'université d'Angers, 1986, pp. 187–197

Duocastella, R., „Géographie de la pratique religieuse en Espagne", *Social Compass*, vol. 12, nr. 4–5, 1965, pp. 253–311

– *Analisis sociologico del catolicismo español*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1967

Eckhart (Maître), *Les Traités*, Paris, Éd. du Seuil, 1971

Elton, G. R., *Reformation Europe, 1517–1559*, Londra, Fontana–Collins, 1963

Encrevé, A., „Religion et politique au milieu du XIX^{e} siècle : les protestants en décembre 1851", în Langlois, C., Encrevé, A. și col., *Christianisme et pouvoirs politiques de Napoléon à Adenauer*, Paris, Éditions universitaires, 1974

Engels, F., *La Guerre des paysans en Allemagne*, Paris, Éditions sociales, 1974

Fischer, H. și Holl, A., „Attitude envers la religion et l'Église en Autriche", *Social Compass*, vol. 15, nr. 1, 1968, pp. 13–35

Freud, *L'Avenir d'une illusion*, Paris, Denoël et Steele, 1932

Fröhlich, R., *Histoire de l'Église. Panorama et chronologie*, Paris, Desclée de Brouwer, 1984

Gay, E., „Some aspects of the social geography of religion in England : the Roman Catholics and the Mormons", în Martin, D., (ed.), *A Sociological Yearbook of Religion in Britain*, Londra, SCM Press, 1968, pp. 47–76

Gay, J. D., *The Geography of Religion in England*, Londra, Duckworth, 1971

Goldschmidt, D., Greiner, F. și Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960

Greinacher, N., „L'évolution de la pratique religieuse en Allemagne après la guerre", *Social Compass*, vol. 10, nr. 4–5, 1963, pp. 345–355

Groner, F., „Statistik der katholischen Kirchengemeinden in Deutschland", în

Goldschmidt, D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 196–208

Hasting, A., *A History of English Christianity, 1920–1985*, Londra, Fount Paperback, 1987

Hémar, C., *Les Frères mineurs capucins sous l'Ancien Régime. Contribution à l'étude de la déchristianisation*, memoriu, Paris I, 1988

Hermet, G., *Les Catholiques dans l'Espagne franquiste*, t. 1 : *Les Acteurs du jeu politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1980

Hessels, A., „L'appartenance religieuse et l'utilisation des loisirs du dimanche", *Social Compass*, vol. 10, nr. 1–2, 1964, pp. 27–39

Hill, C., *Society and Puritanism in Pre–Revolutionary England*, Londra, Panther, 1969 (ed. I, 1964)

– *The World Turned Upside Down*, Londra, Penguin Books, 1975

Houtard, F., „Physionomie sociale et religieuse des grandes villes de l'Europe occidentale", *Social Compass*, vol. 8, nr. 6, 1961, pp. 483–501

Institut Nipo, Institut Emnid, „Foi, religion, morale et vie familiale dans dix pays d'Europe", *Social Compass*, col. 18, nr. 2, 1971, pp. 279–284

Isambert, F. A. şi Terrenoire, J.–P., *Atlas de la pratique religieuse des catholiques en France*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Éd. du CNRS, 1980

Janton, P., *Voies et visages de la Réforme au XVI[e] siècle*, Paris, Desclée de Brouwer, 1986

Jedin, H., Latourette, K. S. şi Martin, J., *Atlas zus Kirchengeschichte*, Fribourg, Herder, 1987

Jonassen, C. T., „The protestant ethic and the spirit of capitalism in Norway", *American Sociological Review*, dec. 1947, vol. 12, nr. 6, pp. 676–686

Julia, D., „Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims à la fin du XVII[e] siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 13, iulie–sept. 1966, pp. 195–216

Julia, D. şi McKee, D., „Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims sous l'épiscopat de Charles–Maurice Le Tellier. Origine et carrière", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 29, oct.–dec. 1982, pp. 529–583

Lacouture, J. (abbé), *La Politique religieuse de la Révolution*, Paris, Auguste Picard, 1940

Latourette, K. S., *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 2 : *The Nineteenth Century in Europe. The Protestant and Eastern Churches*, New York, Harper and Brothers, 1959

– *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 4 : *The Twentieth Century in Europe. The Roman Catholic, Protestant and Eastern Churches*, Londra, Eyre and Spottiswoode, 1962

Lebigre, A., *La Révolution des curés, Paris, 1588–1594*, Paris, Albin Michel, 1980

Le Bras, G., *Études de sociologie religieuse*, Paris, PUF, 1955

Lebrun, F. şi col., *Histoire des catholiques en France*, Toulouse, Privat, 1980

Léonard, E. G., *Histoire générale du protestantisme*, t. 3 : *Déclin et renouveau, XVIII^e–XX^e*, Paris, PUF, 1964

Ligou, D., *Le Protestantisme en France de 1598 à 1715*, Paris, SEDES, 1968

Lincoln, B., „Revolutionary exhumations in Spain, July 1936", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 27, nr. 2, aprilie 1985, pp. 241–260

Luther, *La Liberté du chrétien* (1520), în *Les Grands Écrits réformateurs*, ediție bilingvă, Paris, Aubier–Montaigne. Introducere, traducere şi note de Maurice Gravier

– *A la noblesse chrétienne de la nation allemande* (1520), în *Les Grands Écrits réformateurs*, ediție bilingvă, Paris, Aubier–Montaigne

– *De l'autorité temporelle et dans quelle mesure on lui doit obéissance* (1523), în *Luther et les problèmes de l'autorité civile*, Paris, Aubier–Montaigne, 1973. Introducere, traducere şi note de Joël Lefèbvre

– *Exhortation à la paix en réponse aux douze articles des paysans de Souabe* (1525), în *Luther et les problèmes de l'autorité civile*, Paris, Aubier–Montaigne, 1973

– *Du serf arbitre* (1525), t. 5 din *Œuvres*, Geneva, Labor et Fides, 1958

– *Le Petit catéchisme* (1529), Strasbourg, Oberlin, 1973

Marcadé, J., „Beja, terre de mission au XVIII^e siècle", în *Christianisation et déchristianisation*, Presses de l'université d'Angers, 1986, pp. 137–149

Maslow–Armand, L., „La bourgeoisie protestante, la Révolution et la déchristianisation à La Rochelle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 31, iulie–sept. 1984, pp. 489–502

Miquel, P., *Les Guerres de Religion*, Paris, Fayard, 1980

Mours, S., *Essai sommaire de géographie du protestantisme réformé français au XVII^e siècle*, Paris, Librairie protestante, 1966

Neill, S., *A History of Christian Missions*, Londra, Penguin Books, 1964

Pascal, *De l'esprit géométrique. Écrits sur la grâce et autres textes*, Paris, Garnier–Flammarion, 1985

Pickering, W. S. F., „The 1851 religious census. A useless experiment?", *British Journal of Sociology*, vol. 18, nr. 4, dec. 1967, pp. 382–407

Pin, E., „Hypothèses relatives à la désaffection religieuse dans les classes inférieures", *Social Compass*, vol. 9, nr. 5–6, 1962, pp. 515–537

Plongeron, B., *Conscience religieuse en révolution. Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution française*, Paris, Picard, 1969

Poeisz, J. J., „The parishes of the Dutch Church province, 1. 1. 1966", *Social Compass*, vol. 14, nr. 3, 1967, pp. 203–231

Quinet, E., *Le Christianisme et la Révolution française* (1845), Paris, Fayard, 1984

Sagnac, P., „Étude statistique sur le clergé constitutionnel et le clergé réfractaire en 1791", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 8, 1906, pp. 97–115

Sellers, I., *Nineteenth Century Non-Conformity*, Londra, Arnold, 1977

Suolinna, K., „The popular revival movements", în *Nordic Democracy*, Copen-

haga, Det Danske Selskab, 1981. pp. 589–608
Tackett, T., „Histoire sociale du clergé diocésain dans la France du XVIII^e siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 27, aprilie–iunie 1979, pp. 198–234
– *La Révolution, l'Église, la France*. Paris, Éd. du Cerf, 1986
Tenenti, A., „Hérétiques italiens et réformés européennes", *Annales ESC*, vol. 7, nr. 2, aprilie–iunie 1952, pp. 191–198
Thureau–Dangin, P., *La Renaissance catholique en Angleterre au XIX^e siecle*, Paris, Plon, 1989
Vidler, A. C., *The Church in an Age of Revolution*, Londra, Penguin Books, 1971
Vogler, B., *Le Monde germanique et helvétique à l'époque des Réformes, 15 –1618*, Paris, SEDES, 1981
Vovelle, M., *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII^e siècle*, Paris, Éd. du Seuil, 1978
Voyé, L., Dobbelaere, K., Remy, J. şi Billet, J., *La Belgique et ses dieux. Églises, mouvements religieux et laïques*, Louvain–la–Neuve, Cabay, 1985
Wahl, A., *Cultures et mentalités en Allemagne, 1918–1960*, Paris, SEDES, 1988
Weber, M., *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Paris, Plon, 1964
– *Économie et société*, Paris, Plon, 1971
Zieger, P., „Statistik der Evangelischen Kirche in Deutschland", în Goldschmidt, D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 208–238

5. Dezvoltare şi demografie

Andree, R. şi Peschel, O., *Physikalisch–statistischer Atlas des Deutschen Reichs*, Bielefeld und Leipzig, 1878
Aperçu de la démographie des divers pays du monde, 1929–1936, La Haye, Office permanent de l'Institut international de la statistique, 1939
Armstrong, W. A., „The use of information about occupation", în Wrigley, E. A. şi col., *Nineteenth–Century Society*, Cambridge University Press, 1972, pp. 191–310
Bairoch, P., *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX^e siècle*, Paris, Mouton, 1976
Balfour, G., *The Educational Systems of Great Britain and Ireland*, Oxford, Clarendon Press, 1898
Chartier, R., „Stratégies éditoriales et lectures populaires, 1530–1660", în Chartier, R., *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Paris, Éd. du Seuil, 1987

Chesnais. J.–C.. *La Transition démographique*, Cahier INED, nr. 113, Paris, PUF, 1986

Cipolla, C. M., *Literacy and Development in the West*. Londra, Penguin Books, 1969

Coale, A. J., Watkins, S. C. şi col., *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, 1986

Coates, B. E. şi Rawstron, E. M., *Regional Variations in Britain*. Londra, Batsford, 1971

Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, Vrin, 1970

Cressy, D., „Levels of illiteracy in England, 1530–1730", în Graff, H. J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 105–124

Dupâquier, J., *La Population française aux XVII^e et XVIII^e siècles*, Paris, PUF, 1979

Edwards, R. D., *An Atlas of Irish History*, Londra, Methuen, 1981

Festy, P., *La Fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, Cahier INED, nr. 85, Paris, PUF, 1979

Février, J. G., *Histoire de l'écriture*, Paris, Payot, 1984

Furet, F. şi Ozouf, J., *Lire et écrire : l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Éd. du Minuit, 1977

Gille, B. şi col., *Histoire des techniques*, Paris, Gallimard, 1978

Goldstein, A., *Determinants of Change and Response among Jews and Catholics in a Nineteenth Century German Village*, New York, Conference on Jewish Social Studies, Columbia University Press, 1984

Goody, J. şi col., *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge University Press, 1968.

Graff, H. J. şi col.., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981

Johansson, E., „The history of literacy in Sweden", în Graff, H. J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 151–182

– „State, church and family. The history of literacy in Sweden", în Rogers, J., Norman, H. şi col., *The Nordic Family. Perspectives on Family Research*, Uppsala, 1985

Knodel, J. E., *The Decline of Fertility in Germany*, Princeton University Press, 1974

Landes, D. S., *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press, 1969

Langton, J., Morris, R. J. şi col., *Atlas of Industrializing Britain, 1700–1914*. Londra, Methuen, 1986

Léon, P., *Histoire économique et sociale du monde*, Paris, Armand Colin, 1978, 6 vol.

Lesthaeghe, R. J., *The Decline of Belgian Fertility, 1800–1970*, Princeton

University Press. 1978
Lesthaeghe, R. J. şi Wilson, C., „Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870–1930", în Coale. A. J. şi Watkins, S. C., *The Decline of Fertility in Europe*, pp. 251–292
Levine, D., „Education and family–life in early industrial England", *Journal of Family History*, vol. 4, nr. 4, iarna 1979, pp. 368–380
Livi–Bacci, M., *A Century of Portuguese Fertility*, Princetown University Press, 1971
Lopez, R. S., *Naissance de l'Europe, V^e–XIV^e siècle*, Paris, Armand Colin, 1962
McEvedy, C. şi Jones, R., *Atlas of World Population History*, Londra, Penguin Books, 1978
Marsh, D. C., *The Changing Social Structure of England and Wales, 1871–1961*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1965
Masuy–Stroobant, G., „La surmortalité infantile des Flandres au cours de la deuxième moitié du XIX[e] siècle. Mode d'alimentation ou mode de développement", *Annales de démographie historique*, 1983, pp. 231–256
Mathias, P., *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain, 1700–1914*, Londra, Methuen, 1969
Matthiessen, P. C., *The Limitation of Family Size in Denmark*, Copenhaga, Princeton European Fertility Project, 1985
Mitchell, B. R., *European Historical Statistics, 1750–1970*, Londra, Macmillan, 1978
Morazé, C., *Les Bourgeois conquérants*, Paris, Armand Colin, 1957
Rostow, W. W., *Les Étapes de la croissance économique*, Paris, Éd. du Seuil, 1963
Royle, E., *Modern Britain. A Social History, 1750–1985*, Londra, Arnold, 1987
Ruwet, J., Wellemans, Y. şi col., *L'Analphabétisme en Belgique, XVIII[e]–XIX[e] siècle*, Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1978
Schofield, R., „Dimensions of illiteracy in England, 1750–1850", în Graff, H. J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 201–213
Smith, C. T., *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, Londra, Longman, 1978
Smith, R. M., „Population and its geography in England, 1500–1730", în Dodgshon, R. A. şi col., *An Historical Geography of England and Wales*, Londra–New York, Academic Press, 1978, pp. 199–235
Stone, L., „The educational revolution in England, 1560–1640", *Past and Present*, iulie, 1964
– „Literacy and education in England, 1640–1900", *Past and Present*, februarie, 1969
Strauss, G., „Techniques of indoctrination : the German reformation", în Graff, H. J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*. Cambridge University Press. 1981. pp. 96–104

Teitelbaum. M. S., *The British Fertility Decline : Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*, Princeton University Press, 1984
Verrière, J., *La Population de l'Irlande*, Paris, Mouton, 1979
Wolff, P., *Les Origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Toulouse, Association des publications de l'université de Toulouse–Le Mirail, 1982 (ediţia a II-a)

6. Politică şi ideologie

Adam, G., Bon, F., Capdevielle, J. şi Moiriaux, R., *L'Ouvrier français en 1970*, Paris, Armand Colin, 1970
Agulhon, M., *La République au village*, Paris, Plon, 1970
Allardt, E. şi col., *Nordic Democracy*, Copenhaga, Det Danske Selskab, 1981
Aston, T. şi col., *Crisis in Europe, 1560–1660*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1970
Atlas historique, Paris, Stock, 1968 (traducere a *DTV Atlas zur Weltgeschichte*)
Barnes, S. H., „Italy : religion and class in electoral behavior", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 171–225
Belgique, *Annuaire de statistiques régionales*, 1984, Bruxelles, Institut national de la statistique
Bennassar, B., *Un siècle d'or espagnol*, Paris, Laffont, 1982
Bennassar, B. şi Jacquart, J., *Le XVI^e siècle*, Paris, Armand Colin, 1972
Berengo, M., *Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento*, Turin, Einaudi, 1965
Bernstein, E., *Les Présupposés du socialisme*, Paris, Éd. du Seuil, 1974 (după ediţia germană din 1899)
Berstein, S., *Histoire du Parti radical*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1980
Bertram, J., *Die Wahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1964
Besson, J., Bibes, G. şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, Paris, Armand Colin, 1974
Best, G., *Mid-Victorian Britain, 1851–1870*, Londra, Fontana–Collins, 1979
Blake, R., *The Conservative Party from Peel to Thatcher*, Londra, Fontana, 1985
Bloch, M., *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, Armand Colin, ed. 1974
Bluche, F., *Le Bonapartisme. Aux origines de la droite autoritaire (1800–1850)*. Paris, Nouvelles Éditions latines, 1980
Bonjour, E., Offler, H. S. şi Potter, G. R., *A Short History of Switzerland*,

Oxford, Clarendon Press, 1952
Bonnet, S., *Sociologie politique et religieuse de la Lorraine*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1972
Braure, M., *Histoire des Pays-Bas*, Paris, PUF, 1951
Buron, T. şi Gauchon, P., *Les Fascismes*, PUF, 1979
Butler, D. şi Kavanagh, D., *The British General Election of 1979*, Londra, Macmillan, 1980
– *The British General Election of 1983*, Londra, Macmillan, 1984
Cassirer, E., *La Philosophie des Lumières*, Paris, Fayard, 1966
Castellan, G., *L'Allemagne de Weimar, 1918–1933*, Paris, Armand Colin, 1972
Chassériaud, J.–P., *Le Parti démocrate–chrétien en Italie*, Cahier de la Fondation nationale des sciences politiques, nr. 125, Paris, Armand Colin, 1965
Coleman, D., „Ethnic intermarriage in Britain", *Population Trends*, vol. 40, vara 1985, pp. 4–9
Conseil de l'Europe, *Les Populations immigrées et l'évolution démographique dans les États membres du Conseil de l'Europe*, Études démographiques, nr. 13, Strasbourg, 1984
Cornell, T. şi Matthews, J., *Atlas du monde romain*, Paris, Nathan, 1982
Coverdale, J. F., *The Political Transformation of Spain after Franco*, New York, Praeger, 1979
Craig, F. W. S., *British Parliamentary Election Statistics, 1918–1968*, Glasgow, Political Reference Publications, 1968
Craig, G., *Germany, 1866–1945*, Oxford University Press, 1978
Cuvillier, J.–P., *L'Allemagne médiévale*, Paris, Payot, 1979 şi 1984
Derry, J. K., *A Short History of Norway*, Londra, Allen and Unwin, 1968
De Smet, R., Evalenko, R., Fraeys, W., *Atlas des élections belges, 1919–1954*, Bruxelles, Institut Solvay, 1958
Diderot, *Supplément au voyage de Bougainville. Pensées philosophiques*, Paris, Garnier–Flammarion, 1972
Djursaa, M., „Denmark", în Woolf, S. J. şi col., *Fascism in Europe*, Londra, Methuen, pp. 237–256
Dodgshon, R. A., Butlin, R. A. şi col., *An Historical Geography of England and Wales*, Londra–New York, Academic Press, 1978
Donneur, A., *L'Internationale socialiste*, Paris, PUF, 1983
Droz, J., *Le socialisme démocratique, 1864–1960*, Paris, Armand Colin, 1966
Droz, J. şi col., *Histoire générale du socialisme*, Paris, PUF, 1982
Durkheim, É., *Le Suicide*, Paris, PUF, ed. 1973
Duverger, M., *Les Partis politiques*, Paris, Armand Colin, 1957
Encyclopédie, articles choisis, chronologie, introduction et bibliographie d'Alain Pons, Paris, Garnier–Flammarion, 1986
Esping–Andersen G., *Social Class, Social Democracy and State Policy*, Copenhaga, New Social Science Monographs, 1980
Étienne, J.–M., *Le Mouvement rexiste jusqu'en 1940*, Cahier de la Fondation

nationale des sciences politique, nr. 165, Paris, Armand Colin, 1968
Farreras, J. N., Wolff, P. şi col., *Histoire de la Catalogne*, Toulouse, Privat, 1982
Ferraton, H., *Syndicalisme ouvrier et social–démocratie en Norvège*, Cahier de la Fondation des sciences politiques, nr. 105, Paris, 1960
Fichte, J. G., *Discours à la nation allemande*, Paris, Aubier, 1981
– *Reden an die Deutsche Nation*, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1978
Fitzmaurice, J., *Politics in Denmark*, Londra, C. Hurst and Company, 1981
Fol, J.–J., *Les Pays nordiques aux XIX^{e} et XX^{e} siècles*, Paris, PUF, 1978
Freytag, G., *Reichstags Wahlkarte*, Leipzig, 1898
Gallagher, M., *Political Parties in the Republic of Ireland*, Manchester University Press, 1985
Geyl, P., *The Revolt of the Netherlands, 1555–1609*, Londra, Ernest Benn, 1958
– *La Révolution batave (1783–1798)*, Paris, Société des études robespierristes, 1971
Girvin, B. şi col., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londra, Sage, 1988
Godechot, J., *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Paris, Garnier–Flammarion, 1979
– *La Grande nation*, Paris, Aubier–Montaigne, 1983, ediţia a II-a
– *La Contre–Révolution, 1789–1804*, Paris, PUF, 1984
– *La Révolution française dans le Midi toulousain*, Toulouse, Privat, 1986
Goguel, F., *Géographie des élections françaises sous la Troisième et la Quatrième République*, Paris, Armand Colin, 1970
Grégoire (abbé), *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs*, reed. Paris, Flammarion, 1988
Guichard, P., *Structures sociales „orientales" et „occidentales" dans l'Espagne musulmane*, Paris–La Haye, Mouton, 1977
Harmand, L., *L'Occident romain*, Paris, Payot, 1960
Hegel, G. W. F., *Leçons sur la philosophie de l'histoire (1822–1831)*, Paris, Vrin, 1979
– *Principes de la philosophie du droit*, Paris, Vrin, 1986
Hermet, G., *L'Espagne de Franco*, Paris, Armand Colin, 1974
Hill, K., „Belgium : political change in a segmented society", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 29–107
Hitler, *Mein Kampf*, Paris, Nouvelles Éditions latines
Hobsbawn, E. J., *Primitive Rebels*, Manchester University Press, 1959
Hobson, J. A., *Imperialism, a Study*, Londra, Unwin Hyman, 1988 (ed. originală 1902)
Jelavich, B., *Modern Austria*, Cambridge University Press, 1987
Jouanna, A., *Ordre social. Mythes et hiérarchies dans la France du XVI^{e} siècle*, Paris, Hachette, 1977
Judt, T., *Le Marxisme et la gauche française*, Paris, Hachette, 1986
Kertzer, D. I., *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in*

Communist Italy, Cambridge University Press, 1980
Kiernan, V. G., „Foreign mercenaries and absolute monarchy", în Aston, T. şi col., *Crisis in Europe, 1560–1660*, Londra, Routledge and Keagan Paul, 1970, pp. 117–140
Kitzinger, U., „The Austrian election of 1959", *Political Studies*, nr. 9, 1961, pp. 19–140
Korpi, W., „Labor movements and industrial relations", în *Nordic Democracy*, Copenhaga, Det Danske Selskab, 1981, pp. 308–323
Labatut, J.–P., *Les Noblesses européennes de la fin du XV^e siècle à la fin du XVIII^e siècle*, Paris, PUF, 1978
Larsen, K., *A History of Norway*, Princeton University Press, 1948
Lavroff, D. G., *Le Régime politique espagnol*, Paris, PUF, 1985
Laybourn, K., *The Rise of Labour. The British Labour Party, 1890–1979*, Londra, Arnold, 1988
Lefebvre, J., *La Révolution française vue par les Allemands*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1987
Léon XIII, *Rerum novarum*, Paris, Maison de la Bonne Presse, 1956
Letamendia, P., *La Démocratie–chrétienne*, Paris, PUF, 1977
– *Les Partis politiques en Espagne*, Paris, PUF, 1983
Lewin, L., Jansson, B. şi Sörbom, D., *The Swedisch Electorate, 1887–1968*, Stockholm, Almqvist et Wiksell, 1972
Lijphart, A., „The Netherlands : continuity and change in voting behavior", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 227–268
– *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*, University of California Press, 1975
Ljunggren, S. B., „Conservatism in Norway and Sweden", în Girvin, B. şi col., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londra, Sage, 1988, pp. 120–144
Locke, *Two Treatises of Government*, Londra, Dent, 1924, réimpr. 1984
Loomis, C. P. şi Beegle, J. A., „The spread of nazism in rural areas", *American Sociological Review*, vol. 2, nr. 6, dec. 1946, pp. 724–734
Mackie, J. D., *A History of Scotland*, Londra, Penguin Books, 1964
Mair, P., *The Changing Irish Party System*, Londra, Frances Pinter, 1987
Maistre, Joseph de, *Considérations sur la France* (1797), Paris, Garnier, 1980
Manent, P., *Les Libéraux*, Paris, Hachette, col. „Pluriel", 1986
Manniche, P., *Denmark, a Social Laboratory*, Oxford University Press, 1939
Marcadé, J., *Le Portugal au XX^e siècle, 1910–1985*, Paris, PUF, 1988
Martinez–Cuadrado, M., *El sistema politico español y el comportamento electoral en el sur de Europa*, Madrid, Instituto de Cooperacion Intercontinental, 1980
Marx, K., *Le Capital*, Paris, Alfred Costes, 1930
Marx, K. şi Engels, F., *L'Idéologie allemande*, Paris, Éditions sociales, 1982.
Masnata, F., *Le Parti socialiste et la tradition démocratique en Suisse*, Paris, Armand Colin, 1963

Mayeur, J.–M., *Des partis catholiques à la démocratie–chrétienne, XIX^e–XX^e siècle*, Paris, Armand Colin, 1980

Ménudier, H., *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*, Berna, Peter Lang, 1986

Meyer, J., *La Noblesse bretonne au XVIII^e siècle*, Paris, Flammarion, 1972

Mielonen, M., *Geography of Internal Politics in Finland*, Turku, Turun Yliopisto, 1969

Milatz, A., *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Heft. 68, Bonn, 1965

Miller, K. E., *Government and Politics in Denmark*, Boston, Houghton Mifflin, 1968

Miller, W. L., *Electoral Dynamics in Britain since 1918*, Londra, Macmillan, 1977

Milza, P. şi Berstein, S., *Le Fascisme italien, 1919–1945*, Paris, Éd. du Seuil, 1980.

Munch, P. A., „The peasant movement in Norway", *The British Journal of Sociology*, martie 1954, pp. 63–77

Muñoz–Alonso, A., *Las elecciones del cambio*, Barcelona, Editorial Argos Vergara, 1984

Mylly, J., Berry, M. şi col., *Political Parties in Finland*, University of Turku, 1984

Mylly, J., „The Agrarian/center party in Finnish politics", în Mylly, J. şi Berry, R. M., *Political Parties in Finland*, University of Turku, 1984, pp. 98–120

Nadal–Farreras, J., Wolff, P. şi col., *Histoire de la Catalogne*, Toulouse, Privat, 1982

Nietzsche, F., *Le Gai savoir*, Paris, Gallimard, 1982

Nordmann, C., *Grandeur et liberté de la Suède, 1660–1792*, Paris–Louvain, Nauwelaerts, 1971

Office fédéral de la statistique suisse, *Les Élections au Conseil national*, 1979

Opello, W. C., *Portugal's political Development. A Comparative Approach*, Boulder, Westview Press, 1985

Paine, S., „Spain", în Rogger, H. şi Weber, E., *The European Right*, Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1965, pp. 168–207

Palmer, R. R., *1789. Les Révolutions de la liberté et de l'égalité*, Paris, Calmann–Lévy, 1968

Pelling, H., *A History of British Trade Unionism*, Londra, Penguin Books, 1987

Penniman, H. R., *Ireland at the Polls. The Dail Elections of 1977*, Washington, 1978

Pesonen, P., „Finland : party support in a fragmented system", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 271–314

Philip, D., *Le Mouvement ouvrier en Norvège*, Paris, Éditions ouvrières, 1958

Pulzer, P. G. J., *The Rise of Political Anti–Semitism in Germany and Austria*, New York, John Wiley, 1964

Rémond, R., *Les Droites en France*, Paris, Aubier, 1982
Rials, S., *Le Légitimisme*, Paris, PUF, 1983
Rintala, M., „Finland“, în Rogger. H., Weber, E. şi col., *The European Right*, pp. 408–441
Rogger, H. şi Weber, E., *The European Right. An Historical Profile*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1965
Rohr, J., *La Suisse contemporaine*. Paris, Armand Colin, 1972
Romano, R., Vivanti, C., şi col., *Storia d'Italia*, t. 6 : *Atlas*, Turin, Einaudi, 1976
Rose, R. şi col., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, New York–Londra, The Free Press, 1974
Rose, R., „Britain : simple abstractions and complex realities“, în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 481–541
Roth, G., *The Social–Democrats in Imperial Germany*, Totowa (NJ), Bedminster, 1963
Rousseau, *Du contrat social*, Paris, Éd. du Seuil, 1977
Rovan, J., *Histoire de la social–démocratie allemande*, Paris, Éd. du Seuil, 1978
Särlvik, B., „Sweden : the social bases of the parties in a developmental perspective“, în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 371–434
Schoenbaum, D., *La Révolution brune. La Société allemande sous le III^e Reich*, Paris, Laffont, 1979
Schumpeter, J., *Impérialisme et classes sociales*, Paris, Flammarion, 1984
Seiler, D.–L., *Partis et familles politiques*, Paris, PUF, 1980
– *Les Partis autonomistes*, Paris, PUF, 1982
Seymour, C. şi Frary, D. P., *How the World Votes*, Springfield (Mass.), 1918
Siegfried, A., *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la III^e République*, Paris, 1913, réimpr. Paris–Geneva, Slatkine, 1980
Sieyès, *Qu'est–ce que le tiers état?*, Paris, PUF, 1982
Smout, T. C., *A History of the Scottish People, 1560–1830*. Londra, Fontana–Collins, 1972
Soboul, A., *La Révolution française*, Paris, PUF, 1965
– *Les Sans–Culottes*, Paris, Éd. du Seuil, 1968
Soikkanen, H., „Revisionism, reformism and the Finnish labour movement before the first world war“, în Mylly, J., Berry, R. H. şi col., *Political Parties in Finland*, University of Turku, 1984, pp. 121–136
Sternhell, Z., *La Droite révolutionnaire*, Paris, Éd. du Seuil, 1978
– *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Paris, Éd. du Seuil, 1983
Stoddard, T. L. şi col., *Area Handbook for Finland*. Washington, US Government Printing Office, 1974
Sully, M. A., *Political Parties and Elections in Austria*. Londra, C. Hurst, 1981
Suval, S., *Electoral Politics in Wilhelmine Germany*. Chapel Hill (NC), Uni-

versity of North Carolina Press, 1985
Thomson, D., *England in the Nineteenth Century*, Londra, Penguin Books, 1978
Thomson, E. P., *The Making of the English Working Class*, Londra, Penguin Books, 1963
Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Paris, Gallimard, 1961
Upton, A. F., „Finland", în Woolf, S. J. şi col., *Fascism in Europe*, Londra, Methuen, 1981, pp. 191–222
Urwin, D. W., „Germany : continuity and change in electoral politics", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 109–170
Valen, H. şi Rokkan, S., „Norway : conflict structure and mass politics in a European periphery", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 315–370
Vanlaer, J., *200 millions de voix. Une géographie des familles politiques européennes*, Bruxelles, Société royale belge de géographie et Laboratoire de géographie humaine de l'Université libre de Bruxelles, 1984
Vicens–Vives, J., *Atlas de historia de España*, Barcelona, Editorial Teide, 1980
Voltaire, *Lettres philosophiques*, Paris, Garnier–Flammarion, 1964
Von Beyme, K., *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, München, Piper, 1987
Whittington, G., Whyte, I. D. şi col., *An Historical Geography of Scotland*, Londra–New York, Academic Press, 1983
Whyte, J. H., „Ireland : politics without social bases", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 619–651
Willard, C., *Socialisme et communisme français*, Paris, Armand Colin, 1978
Williams, D., *A Short History of Modern Wales*, Londra, Murray, 1961
Williams, E. N., *The Ancien Régime in Europe*, Londra, Penguin Books, 1972
Witte, E. şi Craeybeckx, J., *La Belgique politique de 1830 à nos jours*, Bruxelles, Éd. Labor, 1987
Woolf, S. J. şi col., *Fascism in Europe*, Londra, Methuen, 1981
Zalacain, V., *Atlas de España y Portugal*, Paris, Éd. Zalacain, 1982
Zuckerman, A. S., *The Politics of Faction. Christian Democratic Rule in Italy*, New Haven–Londra, Yale University Press, 1979

ANEXA 1

Abrevieri ale numelor de ţări și lista unităţilor geografice utilizate

Denumirile nu sînt francizate.

Suedia : S

1. Stockholm (oraş + land)
2. Uppsala
3. Södermanland
4. Östergötland
5. Jönköping
6. Kronoberg
7. Kalmar
8. Gotland
9. Blekinge
10. Kristianstad
11. Malmöhus
12. Halland
13. Göteborg och Bohus
14. Älvsborg
15. Skaraborg
16. Värmland
17. Örebro
18. Västmanland
19. Kopparberg
20. Gävleborg
21. Västernorrland
22. Jämtland
23. Västerbotten
24. Norrbotten

Norvegia : N

1. Østfold
2. Akershus
3. Oslo
4. Hedmark
5. Opland
6. Buskerud
7. Vestfold
8. Telemark
9. Aust–Agder
10. Vest–Agder
11. Rogaland
12. Hordaland
13. Sogn og Fjordane
14. Møre og Romsdal
15. Sør–Trøndelag
16. Nord–Trøndelag
17. Nordland
18. Troms
19. Finnmark

Finlanda : SF

1. Uusimaa
2. Turku ja Pori
3. Ahvenanmaa
4. Häme

5. Kymi
6. Mikkeli
7. Pohjois–Karjala
8. Kuopio
9. Keski–Suomi
10. Vaasa
11. Oulu
12. Lappi

Danemarca : DK

1. København (oraş)
2. København (rămîne regiune)
3. Frederiksborg
4. Roskilde
5. Vestjaelland
6. Storstrøm
7. Bornholm
8. Fyn
9. Sønderjylland
10. Ribe
11. Vejle
12. Ringkøping
13. Århus
14. Viborg
15. Nordjylland

Scoția : GB–S

1. Highland
2. Orkney
3. Shetland
4. Western Isles
5. Grampian
6. Tayside
7. Fife
8. Lothian
9. Borders
10. Central
11. Strathclyde
12. Dumfries and Galloway

Țara Galilor : GB–E

1. Greater London
2. Bedfordshire
3. Berkshire
4. Buckinghamshire
5. Cambridgeshire + Huntingdonshire + Peterborough + Isle of Ely
6. Cornwall
7. Cumbria
8. Derbyshire
9. Devon
10. Dorset
11. Durham + Northumberland
12. Essex
13. Gloucestershire
14. Hampshire
15. Hereford and Worcester
16. Hertfordshire
17. Isle of Wight
18. Kent
19. Lancashire + Cheshire
20. Leicestershire + Rutland
21. Lincolnshire
22. Norfolk
23. Northamptonshire
24. Nottinghamshire
25. Oxfordshire
26. Shropshire
27. Somerset
28. Staffordshire + Warwickshire
29. Suffolk
30. Surrey
31. East Sussex
32. West Sussex
33. Wiltshire
34. Yorkshire
35. Clwyd
36. Dyfed
37. Glamorgan
38. Gwent
39. Gwynedd
40. Powys
41. Ulster (4 comitate)

Irlanda : IRL

1. Carlow + Kilkenny
2. Cavan
3. Clare + Galway
4. Cork (oraş)
5. Cork (comitat)
6. Donegal
7. Dublin (oraş)
8. Dublin (comitat)

9. Dun Laoghaire
10. Kerry
11. Kildare
12. Laois + Offaly
13. Limerick (oraş + comitat)
14. Longford + Weastmeath
15. Louth
16. Mayo
17. Meath
18. Monaghan
19. Sligo + Roscommon + Leitrim
20. Tipperary–North
21. Tipperary–South
22. Waterford (oraş + comitat)
23. Wexford
24. Wicklow

Olanda : NL

1. Noord–Brabant
2. Gelderland
3. Zuid–Holland
4. Noord–Holland
5. Zeeland
6. Utrecht
7. Friesland
8. Overijssel
9. Groningen
10. Drenthe
11. Limburg

Belgia : B

1. Anvers
2. Brabant
3. Hainaut
4. Liège
5. Limbourg
6. Luxembourg
7. Namur
8. Flandra–Orientală
9. Flandra–Occidentală

Luxemburg : L

1. Întregul stat

Germania : D

1. Schleswig–Holstein (Land)
2. Hamburg (oraş liber)
3. Hannover + Hildesheim + Braunschweig
4. Lüneburg
5. Stade + Oldenburg
6. Osnabrück + Aurich
7. Bremen (oraş liber)
8. Düsseldorf
9. Köln
10. Aachen
11. Münster
12. Detmold
13. Arnsberg
14. Darmstadt + Wiesbaden
15. Kassel
16. Koblenz
17. Trier
18. Rheinhessen–Pfalz
19. Nordwürttemberg
20. Nordbaden
21. Südbaden
22. Südwürttemberg – Hohenzollern
23. Oberbayern
24. Niederbayern
25. Oberpfalz
26. Oberfranken
27. Mittelfranken
28. Unterfranken
29. Schwaben
30. Saar (Land)

Austria : A

1. Burgenland
2. Kärnten
3. Niederösterreich
4. Oberösterreich
5. Salzburg
6. Steiermark
7. Tirol
8. Vorarlberg
9. Wien

Elveţia : CH

1. Schwyz
2. Uri
3. Nidwalden
4. Obwalden

5. Zug
6. Luzern
7. Schaffhausen
8. Thurgau
9. Solothurn
10. Aargau
11. Zürich
12. St. Gallen
13. Fribourg
14. Bern
15. Glarus
16. Neuchâtel
17. Vaud
18. Genève
19. Valais
20. Ticino
21. Graubünden
22. Basel–Stadt
23. Basel–Landshaft
24. Appenzell–Ausser Rhoden
25. Appenzell–Inner Rhoden

Franța : F

1. Ain
2. Aisne
3. Allier
4. Alpes–de–Haute–Provence
5. Hautes–Alpes
6. Alpes–Maritimes
7. Ardèche
8. Ardennes
9. Ariège
10. Aube
11. Aude
12. Aveyron
13. Bouches–du–Rhône
14. Calvados
15. Cantal
16. Charente
17. Charente–Maritime
18. Cher
19. Corrèze
20. Corse
21. Côte–d'Or
22. Côte–du–Nord
23. Creuse
24. Dordogne
25. Doubs
26. Drôme
27. Eure
28. Eure–et–Loir
29. Finistère
30. Gard
31. Haute–Garonne
32. Gers
33. Gironde
34. Hérault
35. Ille–et–Vilaine
36. Indre
37. Indre–et–Loire
38. Isère
39. Jura
40. Landes
41. Loir–et–Cher
42. Loire
43. Haute–Loire
44. Loire–Atlantique
45. Loiret
46. Lot
47. Lot–et–Garonne
48. Lozère
49. Maine–et–Loire
50. Manche
51. Marne
52. Haute–Marne
53. Mayenne
54. Meurthe–et–Moselle
55. Meuse
56. Morbihan
57. Moselle
58. Nièvre
59. Nord
60. Oise
61. Orne
62. Pas–de–Calais
63. Puy–de–Dôme
64. Pyrénées–Atlantiques
65. Hautes– Pyrénées
66. Pyrénées–Orientales
67. Bas–Rhin
68. Haut–Rhin
69. Rhône
70. Haute–Saône
71. Saône–et–Loire

72. Sarthe
73. Savoie
74. Haute–Savoie
75. Seine (Paris)
76. Seine–Maritime
77. Seine–et–Marne
78. Seine–et–Oise
79. Deux–Sèvres
80. Somme
81. Tarn
82. Tarn–et–Garonne
83. Var
84. Vaucluse
85. Vendée
86. Vienne
87. Haute–Vienne
88. Vosges
89. Yonne
90. Territoire de Belfort

Italia : I

1. Torino
2. Vercelli
3. Novara
4. Cuneo
5. Asti
6. Alessandria
7. Valle d'Aosta
8. Varese
9. Como
10. Sondrio
11. Milano
12. Bergamo
13. Brescia
14. Pavia
15. Cremona
16. Mantova
17. Bolzano–Bozen
18. Trento
19. Verona
20. Vicenza
21. Belluno
22. Treviso
23. Venezia
24. Padova
25. Rovigo
26. Pordenone
27. Udine
28. Gorizia
29. Trieste
30. Imperia
31. Savona
32. Genova
33. La Spezia
34. Piacenza
35. Parma
36. Reggio–Emilia
37. Modena
38. Bologna
39. Ferrara
40. Ravenna
41. Forli
42. Massa–Carrara
43. Lucca
44. Pistoia
45. Firenze
46. Livorno
47. Pisa
48. Arezzo
49. Siena
50. Grosseto
51. Perugia
52. Terni
53. Pesaro e Urbino
54. Ancona
55. Macerata
56. Ascoli Piceno
57. Viterbo
58. Rieti
59. Roma
60. Latina
61. Frosinone
62. L'Aquila
63. Teramo
64. Pescara
65. Chieti
66. Isernia
67. Campobasso
68. Caserta
69. Benevento
70. Napoli
71. Avellino
72. Salerno
73. Foggia

74. Bari
75. Taranto
76. Brindisi
77. Lecce
78. Potenza
79. Matera
80. Cosenza
81. Catanzaro
82. Reggio–Calabria
83. Trapani
84. Palermo
85. Messina
86. Agrigento
87. Caltanissetta
88. Enna
89. Catania
90. Ragusa
91. Siracusa
92. Sassari
93. Nuoro
94. Oristano
95. Cagliari

Spania : E

1. Alava
2. Albacete
3. Alicante
4. Amería
5. Avila
6. Badajoz
7. Baleares
8. Barcelona
9. Burgos
10. Cáceres
11. Cádiz
12. Castellón
13. Ciudad Real
14. Córdoba
15. La Coruña
16. Cuenca
17. Gerona
18. Granada
19. Guadalajara
20. Guipúzcoa
21. Huelva
22. Huesca
23. Jaén
24. León
25. Lérida
26. Logroño
27. Lugo
28. Madrid
29. Málaga
30. Murcia
31. Navarra
32. Orense
33. Oviedo
34. Palencia
35. Pontevedra
36. Salamanca
37. Santander
38. Segovia
39. Sevilla
40. Soria
41. Tarragona
42. Teruel
43. Toledo
44. Valencia
45. Valladolid
46. Vizcaya
47. Zamora
48. Zaragoza

Portugalia : P

1. Aveiro
2. Beja
3. Braga
4. Bragança
5. Castelo Branco
6. Coimbra
7. Évora
8. Faro
9. Guarda
10. Leiria
11. Lisboa
12. Portalegre
13. Porto
14. Santarém
15. Setúbal
16. Viana do Castelo
17. Vila Real
18. Viseu

ANEXA 2

Hărţi : surse şi note

Harta 1 – Decupajul Europei

• Un anumit număr de unităţi geografice foarte mici n-au fost conturate pe harta 1 şi pe toate hărţile Europei :

• Oslo (N 3) înglobat în Akershus (N 2).

• Copenhaga–oraş (DK 1) înglobată în Copenhaga–regiune (DK 2).

• Dublin–oraş (IRL 7) şi avanportul său Dun Laoghaire (IRL 9) înglobate în Dublin–comitat (IRL 8).

• Cork–oraş (IRL 4) înglobat în Cork–comitat (IRL 5).

În toate aceste cazuri, valorile numerice prezentate pe hărţile Europei corespund mediilor valorilor numerice pentru unitatea nereprezentată şi pentru unitatea înglobatoare, după ponderarea prin populaţii. (Acest procedeu echivalează de fapt cu stabilirea unei unităţi de ordin superior, care uneşte unitatea înglobatoare cu unitatea înglobată.)

Acelaşi procedeu a fost folosit şi în cazul cantoanelor elveţiene grupate :

Cantoanele catolice Schwyz (CH 1), Uri (CH 2), Nidwalden (CH 3), Obwalden (CH 4), Zug (CH 5) şi Lucerna (CH 6) sînt reprezentate printr-o singură zonă a hărţii.

Cantoanele protestante Schaffausen (CH 7) şi Thurgau (CH 8), de asemenea.

Valorile prezentate pe hărţile Europei concordă deci cu mediile ponderate ale valorilor pentru aceste cantoane.

Unele cantoane elveţiene foarte mici nu sînt nici reprezentate, nici unite cu unităţi învecinate mai vaste, din motive de coerenţă religioasă. Acesta este cazul cantoanelor Basel–Stadt (CH 22) şi Basel–Landschaft (CH 23), protestante, care n-au fost unite cu Solothurn (CH 9), canton cu majoritate catolică. La fel este şi cazul cantoanelor Appenzell–Ausser Rhoden (CH 24), protestant, şi Appenzell–Inner Rhoden (CH 25), catolic, foarte mici, care n-au fost alipite la St. Gallen (CH 12), dominant catolic, dar nu omogen. Valorile

privind aceste cantoane nu sînt prezentate pe hărţile Europei. Oraşul Triest (I 29) n-a fost nici reprezentat, nici unit cu teritoriul învecinat, fiind diferit pe plan cultural şi istoric.

Totuşi, în toate calculele de corelaţie, toate unităţile geografice a căror listă e dată în anexa 1 sînt utilizate separat, chiar dacă ele au fost unite pe hărţi.

Harta 2 – Cutumele succesorale

Monografiile săteşti unde au fost descrise cutumele de moştenire n-au fost menţionate decît în cazul ţărilor pentru care n-a fost găsită o hartă generală, deja realizată, a cutumelor succesorale.

Suedia : Löfgren, O., „Family and household among Scandinavian peasants : an exploratory essay". General, p. 38 ; despre Dalecarlia, pp. 35–36 ; despre Gotland, p. 36. – Østerud, Ø, *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia.* General, p. 109. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3, p. 34.

Norvegia : Löfgren, O., „Family and household among Scandinavian peasants : an exploratory essay", Général, pp 34 şi 38. – Østerud, Ø., *Agrarian structure and Peasant Politics in Scandinavia*, General, p. 81. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3, pp. 34, 65 şi 81.

Finlanda : Löfgren, O., „Family and household among Scandinavian peasants : an exploratory essay", pp. 38–39. – Mattila, H.E.S., *Les Successions agricoles et la structure de la société.*

Danemarca : Østerud, Ø., *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia.* Despre raritatea succesiunilor tată–fiu în insule, p. 125. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3. Despre importanţa testamentelor şi a dotelor plătite înaintea morţii tatălui, pp. 91–92.

Scoţia : Smith, T.B., *Scotland.. The Development of its Laws and Constitution.* Cap. 14, pp. 401–413, *intestate succesion.*

Anglia : Houlbrooke, R.A., *The English Family, 1450–1700.* Cap. 9 : *Inheritance* ; p. 229 despre primogenitură ; p. 232 despre facilitatea testamentului. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3 ; pp. 422–433, despre libertatea de a face testament.

Monografii locale – 1. *Sud et Est : testament et instabilité des groupes familiaux :* Spufford, M., „Peasant inheritance customs and land distribution in Cambridgeshire from the sixteenth to the eighteenth century" (Cambridgeshire). – Wrightson, K. şi Levine, D., *Poverty and Piety in an English Village. Terling, 1525–1700* (Essex), pp. 94–99. – Williams, W.M., „The social study of family farming" (Devon), pp. 130–131. – 2. *Ouest : héritier unique plus manifeste :* Rees, A.D., *Life in a Welsh Countryside* (Powys). – Williams, W.M., *The Sociology of an English Village : Gosforth* (Cumbria). – Macfarlane, A., „The myth of the peasantry. Family and economy in a northern parish" (Cumbria).

Irlanda : Arensberg, C.M. şi Kimball, S.T.., *Family and Community in Ireland.* – Cresswell, R., *Une communauté rurale de l'Irlande*, p. 438. – O'Neil, *Family and Farm in Pre–Famine Ireland. The Parish of Killashandra*, p. 130.

Ţările de Jos : Hofstee, E.W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands.* Inégalité à l'est (Overijssel), p. 102. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3, p. 245, despre folosirea extensivă a testamentului în „Neerlande".

Belgia : Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, pp. 128–129.

Germania : Berkner. L.. „Inheritance, land tenure and peasant family structure : a German regional comparison". Hartă de cutume succesorale, p. 75. – Mayhew, A., „Structural reform and the future of West German agriculture". Hartă a fragmentării solului, p. 59.

Austria : Khera, S., „Illegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasants". Indiviziune generală cu excepția Burgenland-ului egalitar, p. 310. – Berkner, L. K., „The stem–family and the development cycle of the peasant household : an eighteenth century example" (Niederosterreich).

Elveția : Atlas de folclor elvețian. Hărțile I/99, loo și lol.

Franța : Brandt, A. de, *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale*, hartă de sinteză. Despre folosirea testamentului și despre nedivizarea bunurilor imobiliare în Vest, pp. 182–189.

Pentru nuanțele privind Provence : Benoit, F., *La Provence et le comtat Venaissin*, p. 188 despre primogenitură în ținutul Arles (Bouches–du–Rhône). – Collomp. A., *La Maison du père. Famille et village en Haute–Provence aux XVII*[e] *et XVIII*[e] *siècle*, p. 138 despre primogenitură în Haut Var. – *Pentru Savoia* : Rambaud P., *Un village de montagne. Albiez–le–Vieux en Maurienne (*Savoia), despre succesorul unic, p. 188. – *Pentru Alsacia* (exclusă din harta lui De Brandt) : Julliard, E., *La vie rurale en Basse–Alsace*, partaj egalitar în afară de Kochersberg, p. 189.

Italia : Cole, J.W. și Wolf, E.R., *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley.* Despre egalitarismul italian și inegalitarismul tirolez, cap. 8 : *Inheritance*.

Spania : Lison–Tolosana, C., „Sobre areas culturales en España". Cele mai clare hărți ale sistemelor inegalitare, pp. 375–380

Portugalia : Descamps, P., *Le Portugal. La vie sociale actuelle*, numeroase monografii locale cu ajutorul cărora se poate face o hartă destul de precisă.

Harta 3 – Gospodării complexe

Date din recensăminturi și clase statistice utilizate pentru stabilirea zonelor de complexitate în regiune eterogenă :

- Norvegia : mai mult de 1,5% din gospodării cuprind cel puțin două nuclee familiale înrudite în 1970.
- Danemarca : mai mult de 5,5 strămoși pentru 100 de capi de familie (soț și copii excluși) în 1970.
- Marea Britanie : mai mult de 1,5% din gospodării cuprind cel puțin 2 familii în 1971.
- Irlanda : mai mult de 3,6% din gospodării cuprind cel puțin 2 unități familiale în 1971.
- Țările de Jos : mai mult de 1,5% din gospodării cuprind cel puțin două nuclee familiale în 1971.
- Belgia : mai mult de 1,5% din gospodării cuprind cel puțin 2 nuclee în 1970.
- Franța : mai mult de 3% din gospodăriile agricultorilor cuprind cel puțin o familie secundară în 1975.
- Italia : mai mult de 20% de gospodării complexe de tip D în 1971.
- Spania : mai mult de 5% din gospodării cuprind 2 nuclee familiale în 1970.
- Portugalia : mai mult de 4% din gospodării cuprind mai multe nuclee familiale in 1970.

Harta 4 – Cutume succesorale şi gospodării complexe
Vezi hărţile 2 şi 3.

Harta 5 – Familia nucleară absolută
Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 6 – Familia nucleară egalitară
Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 7 – Familia sursă
Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 8 – Forme comunitare
• Franţa : Brandt. A. de, *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière succesorale.*
• Finlanda : Löfgren, O., „Family and household among Scandinavian peasants".
• Austria : Khera, S., „Illegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasants". Despre tradiţiile maghiare. vezi Fel, A. şi Hofer, T., *Proper Peasants* ; Andorka, R. şi Hofer, T., „Pre–industrial household structure in Hungary".
• Despre Franţa şi Italia, vezi şi monografiile 2, 38, 39, 45, 46, 48, 56, 60, 63, 64, 66, 71 şi 75.

Harta 9 – Familia sursă incompletă
Vezi hărţile 2, 3, 8 şi text.

Harta 10 – Sinuciderea, în jurul anului 1970
Media anilor : Suedia, 1969–1977 şi 1980 ; Norvegia, 1972–1977, 1979 şi 1981 ; Finlanda, 1969–1974 şi 1976 ; Danemarca, 1979 ; Scoţia, 1974–1979 ; Anglia–Ţara Galilor, 1974–1978 ; Ulster, 1977 ; Irlanda, 1970–1978 ; Ţările de Jos, 1975–1977 ; Belgia, 1974–1975 ; Luxemburg, 1976 ; Germania, 1965–1970, date la nivel de *Regierungsbezirke*, doar pentru Bavaria ; Austria, 1975–1979 ; Elveţia, 1969–1972 ; Franţa, 1973–1978 ; Italia, 1970–1973 ; Spania, 1961–1967 şi 1969–1974 ; Portugalia, 1960–1969.

Harta 11 – Copii naturali, în jurul anului 1975
Anul : Suedia, 1975 ; Norvegia, 1975 ; Finlanda, 1976 ; Danemarca, 1976 ; Scoţia, 1975 ; Anglia–Ţara Galilor, 1974 ; Ulster, 1974 ; Irlanda, 1976 ; Ţările de Jos, 1975 ; Belgia, 1975 ; Luxemburg, 1975 ; Germania, 1978 ; Austria, 1973 ; Elveţia, 1976 ; Franţa, 1975 ; Italia, 1978 ; Spania, 1979 ; Portugalia, 1971.

Harta 12 – Tipurile familiale : sinteză
Vezi hărţile 2–11 şi text.

Harta 13 – Ţăranii, în jurul anului 1970
Recensăminturi utilizate : Suedia. 1970 ; Norvegia. 1960 şi 1980 (media) ; Finlanda. 1975 ; Danemarca, anchetă privind populaţia activă din 1987 ; Scoţia, anchetă din 1973 ; Anglia–Ţara Galilor, 1966 ; Ulster, 1966 ; Irlanda, 1971 ;

Țările de Jos, 1971 ; Belgia, 1970 ; Luxemburg, 1970 : Germania, 1970 ; Austria, 1971 ; Elveția, 1970 ; Franța, 1975 ; Italia, 1971 ; Spania, *Inscripcion* 1975 ; Portugalia, 1970.

Harta 14 – Salariații agricoli, în jurul anului 1970

Ca și pentru harta 13. Cu excepția : Suedia, 1960 ; Norvegia, 1960 ; Danemarca, 1970. Ajutoarele din partea familiei sînt excluse din totalul persoanelor active.

Harta 15 – Arenda în parte

Pentru Franța, recensămîntul din 1851, ca procentaj din lucrătorii agricoli bărbați ; pentru Italia, recensămîntul din 1936, ca procentaj din capii de familie conducători de exploatație agricolă, numai bărbați ; pentru Spania, recensămîntul din 1950, ca procentaj din conducătorii de exploatație, bărbați și femei. Pentru Portugalia, vezi A. Silbert, *Le Portugal méditerranéen à la fin de l'Ancien Régime*, t. 1, p. 99 ; pentru Finlanda, vezi Jutikkala, E., „Finnish agricultural Labour in the eighteenth and early nineteenth centuries", pp. 203–219.

Harta 16 – Sistemele agrare : sinteză

Ca hărțile 13, 14 și 15 și :

Suedia : Cabouret, M., *Les Régions de l'Europe du Nord*, pp. 65–283.

Norvegia : Østerud, Ø., *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia*,, p. 115.

Finlanda : Cabouret, M., „Traits permanents et tendances récentes de l'agriculture finlandaise", p. 99.

Danemarca : Skrubbeltrang, F., *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, pp. 7–101.

Scoția : Coppock, J. T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, p. 59.

Anglia și Țara Galilor : Coppok, J.T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, p. 59. – Chaline, C., *Le Royaume–Uni et la république d'Irlande*, p. 23.

Irlanda : Kennedy, R.E., *The Irish Emigration, Marriage and Fertility*, p. 30.

Țările de Jos : Hofstee, E.W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*, pp. 36 și 38.

Belgia : George, P. și Sevrin, R., *Belgique, Pays–Bas, Luxembourg*, p. 90. – Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, pp. 134–139.

Germania : Dickinson, R.E., *Germany. A General and Regional Geography*, p. 214. – Reitel, F., *Les Allemagnes*, p. 182.

Austria : George, P. și Tricart J., *L'Europe centrale*, t. 2 : *Les États*, pp. 503–505.

Elveția : Schuler, M. și col., *Atlas structurel de la Suisse*, pp. 44–45.

Franța : Pinchemel, P., *La France*, p. 250.

Italia : Barberis, C., *Sociologie rurale*, p. 266, și *Storia d'Italia : Atlante*, p. 659.

Spania : OCDE, *Le Développement de l'agriculture en Europe méridionale*, p. 160.

Portugalia : OCDE, *Le Développement de l'agriculture en Europe méridionale*, p. 260.

Harta 17 – Familie sursă şi proprietate
Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 18 – Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie
Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 19 – Familie comunitară şi arendă în parte
Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 20 – Familie nucleară absolută şi arendă
Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 21 – Familie nucleară egalitară şi proprietate
Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 22 – Tipografia în 1480
După harta propusă de Philippe Wolff în *Les Origines linguistiques de l'Europe occidentale*, pp. 149–150.

Harta 23 – Luptele protestante
Pentru războiul ţărănesc, *Atlas historique*, Stock, p. 228. Pentru valul iconoclast din Ţările de Jos, din Belgia şi din Franţa de Nord, Deyon, S. şi Lottin, A., *L'Iconoclasme dans le Nord de la France*, p. 15. Pentru restul Franţei (implantări calviniste şi ale Ligii), vezi Miquel, P., *Les Guerres de religion*, tot textul. Pentru Scoţia, Smout, T.C., *A History of the Scottish People*, p. 55.

Harta 24 – Protestantismul stabilit
Pentru ţările eterogene : Ţările de Jos, starea confesiunilor en 1849 ; Germania, recensămîntul din 1933 ; Elveţia, recensămîntul din 1970.

Harta 25 – Alfabetizarea în 1900
• Pentru ţările complet alfabetizate (Suedia, Norvegia, Finlanda, Danemarca, Scoţia, Germania, Elveţia, Ţările de Jos) estimări după diversele cifre date de Cipolla, C.M., în *Literacy and Development in the West*, mai ales pp. 14 şi 113–130.
• Pentru Anglia, estimare conform variaţiilor regionale pentru 1839 (Royle, E., *Modern Britain*, p. 345) şi potrivit cu viteza de extindere globală a alfabetizării între 1840 şi 1900 (Schofield, R.S., „Dimensions of illiteracy in England", p. 205).
• Pentru Irlanda, estimare conform variaţiilor regionale în 1841 şi potrivit cu viteza de extindere globală între 1840 şi 1900 (Edwards, R.D., *An Atlas of Irish History)*, pp. 224–243.
• Pentru alte ţări, procentaje de indivizi trecuţi de 10 ani care ştiu să scrie şi să citească, la recensămînturile următoare : Franţa, 1901 ; Italia, 1901 ; Spania, 1900 (indivizii care ştiu doar să citească au fost eliminaţi dintre alfabetizaţi şi din populaţia totală) : Portugalia, 1900 (ştiind să citească).

Harta 26 – Germania : alfabetizarea la 1875
Conform cu Andree, R. şi Peschel, O., *Physikalish–Statistischen Atlas des Deutschen Reichs*.

Harta 27 – Demarajul cultural

• Pentru Suedia, estimare după Johansson, E., „The history of literacy in Sweden".

• Pentru Germania, Scoţia, Finlanda, Danemarca, Ţările de Jos, estimare după Cipolla, C.M., *Literacy and Development in the West,* şi după profilul dezvoltării suedeze, mult mai bine cunoscut pentru perioada cea mai veche.

• Pentru Anglia, estimare după Cipolla, *op. cit.*, şi Cressy, D., „Levels of illiteracy in England, 1530–1730" ; Wrightson, K. şi Levine, D., *Poverty and Piety in an English Village,* cap. 6.

• Pentru Irlanda, după Balfour, G., *The Educational Systems of Great Britain and Ireland.* Pentru Belgia, după Ruwet, J. şi col., *L'Analphabétisme en Belgique, XVIII^e–XIX^e siècle.*

• Pentru Franţa, vezi datele privind secolele XVII, XVIII şi XIX, în Le Bras, H. şi Todd, E., *L'Invention de la France,* pp. 270–274.

• Pentru Italia, analiza alfabetizării prin tranşe de vîrstă la recensămînturile din 1901, 1936 şi 1971 ; pentru Spania, idem pentru 1900, 1930 şi 1970 ; pentru Portugalia, idem pentru 1900, 1930 şi 1970.

Harta 28 – Industria în jurul anului 1880

Potrivit cifrelor date în Mitchell, B.R., *European Historical Statistics,* pp. 51–63.

Harta 29 – Industria în jurul anului 1970

Recensămînturile utilizate : Suedia, 1970 ; Norvegia, 1960 şi 1980 (medie) ; Finlanda, 1975 ; Danemarca, anchetă 1978 ; Scoţia, anchetă 1973 ; Anglia–Ţara Galilor, 1966 ; Irlanda, 1971 ; Olanda, 1971 ; Belgia, 1970 ; Luxemburg, 1970 ; Germania, 1970 ; Austria, 1971 ; Elveţia, 1970 ; Franţa, 1975 ; Italia, 1971 ; Spania, *Inscripcion* din 1975 ; Portugalia, 1970.

Harta 30 – Practica religioasă catolică (1950-1965)

• Ţările de Jos : Coleman, J.A., *The Evolution of Dutch Catholicism,* p. 302.

• Belgia : Voyè, L. şi col., *La Belgique et ses dieux,* pp. 194–196.

• Germania şi Austria : Boulard, F. şi Remy, J., *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles,* hartă în afara textului.

• Franţa : Le Bras, H. şi Todd, E., *L'Invention de la France,* pp. 430–431.

• Italia : Burgolassi, S. şi col., „La sociologia del cattolicesimo in Italia", p. 146.

• Spania : Hermet, G., *Les Catholiques dans l'Espagne franquiste,* pp. 303–304.

• Portugalia : De Franca, L., *Comportamento religioso da populacão portuguesa* (date ceva mai tîrzii privind anul 1977).

• Irlanda : Whyte, J.H., „Ireland : Politics without Social Bases", p. 640.

Harta 31 – Italia : clerul secular în 1971

Conform cu statistica profesiunilor la recensămîntul din 1971.

Harta 32 – Polii decreştinării

Vezi harta 30.

Harta 33 a – Anglia : practica religioasă globală în 1851
Gay, J.D., *The Geography of Religion in England*, p. 266. Pentru Țara Galilor, Pickering, W.S.F., „The 1851 religious census – a useless experiment?", p. 396.

Harta 33 b – Anglia : industrializarea în 1821
Wrigley, E.A., „Men on the land and men in the countryside", p. 326.

Harta 34 a – Anglia : aglomerarea agrară în 1851
Ca harta 33 b, pp. 310–311.

Harta 34 b – Anglia : practica anglicană în 1851
Ca harta 33 a : Gay, J.D., p. 271, și Pickering W.S.F., p. 399.

Harta 35 a – Anglia : practica „nonconformistă" în 1851
Ca harta 33 a : Gay, J.D., p. 288, și Pickering, W.S.F., p. 400.

Harta 35 b – Anglia : practica metodistă în 1851
Pentru Anglia, Gay, J.D., *The Geography of Religion in England*, p. 310 ; pentru Țara Galilor, Royle, E., *Modern Britain*, p. 318.

Harta 36 – Ultimul catolicism
Vezi harta 30.

Harta 37 a – Franța : spațiul revoluționar
Vezi hărțile 12 și 30.

Harta 37 b – Franța : alfabetizarea în 1789
Le Bras, H. și Todd, E., *L'Invention de la France*, p. 270.

Harta 38 a – Franța : spațiul contrarevoluționar
Vezi hărțile 12 și 30.

Harta 38 b – Franța : respingerea Constituției civile a clerului (1791)
După Tackett, T., *La Révolution, l'Eglise, la France*, cifre furnizate, pp. 344–430.

Harta 39 a – Franța : bonapartismul în 1851
După Bluche, F., *Le Bonapartisme*, p. 275. Procentaj al înscrișilor la vot.

Harta 39 b – Franța : gaullismul în 1962
Todd, E., *La Nouvelle France*, p. 148.

Harta 40 – Spania : fondul antropologic și religios
Vezi hărțile 12 și 30.

Harta 41 a – Spania : anarhismul
Vivens Vives, J., *Atlas de historia de España*. După harta LXXIII.

Harta 41 b – Spania : Partidul socialist în 1977–1979
Media voturilor socialiste la alegerile generale din 1977 și 1979.

Harta 42 a – Spania : zone naționaliste în 1936
Ca harta 41 a, după harta LXXIV.

Harta 42 b – Spania : carlismul
Ca harta 41 a, după harta LXXI.

Harta 43 – Germania : social–democrație, antisemitism și Zentrum în 1898
După Freytag, G., *Reichstags Wahlkarte 1898.*

Harta 44 – Germania : nazismul în iulie 1932
După Milatz, A., *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*, planșă în afara textului.

Harta 45 – Internaționala socialistă în jurul anului 1975
Date ale alegerilor legislative utilizate. Pentru fiecare țară, cifra utilizată e o medie care permite atenuarea fluctuațiilor conjuncturale (cel puțin două alegeri, neobligatoriu consecutive) : Suedia, 1968 și 1970 ; Norvegia, 1977 și 1981 ; Finlanda, 1975 și 1979 ; Danemarca, 1977 și 1979 ; Scoția și Anglia–Țara Galilor, 1970 și februarie 1974 ; Irlanda, 1973 și 1977 ; Țările de Jos, 1971, 1972 și 1977 ; Belgia, 1974 și 1979 ; Luxemburg, 1969, 1974 și 1979 ; Germania, 1969 și 1976 ; Austria, alegeri regionale (Burgenland, 1972 și 1977 ; Kärnten, 1975 și 1979 ; Niederösterreich, 1974 și 1979 ; Oberösterreich, 1973 și 1979 ; Salzburg, 1974 și 1979 ; Steiermark, 1975 și 1978 ; Tirol, 1975 și 1979 ; Vorarlberg, 1974 și 1979 ; Viena, 1973 și 1978) ; Elveția, 1975 și 1979 ; Franța, 1973 și 1978 ; Italia, 1972 și 1979 ; Spania, 1977 și 1979 ; Portugalia, 1976 și 1979.

Harta 46 – Revendicarea etnocentrică în 1975
O excelentă prezentare generală a autonomismelor europene vom găsi în Seiler, D.L., *Les Partis autonomistes.* Am adăugat cazul cu totul particular, dar semnificativ totuși, al revendicării lingvistice în Norvegia occidentală.

Harta 47 – Creștin–democrația în jurul anului 1975
Ca harta 45. Cu excepția, pentru Irlanda, a alegerilor din 1973, și pentru Țările de Jos, a alegerilor din 1972 și 1977. Pentru provincia Bolzano–Bozen (Tirolul de sud), totalul voturilor creștin–democrației italiene și ale Partidului popular din Tirolul de sud (apărare a germanofonilor), afiliat la creștin–democrația europeană.

Harta 48 – Italia : creștin–democrația în 1919
După Chassériaud, J.P., *Le Parti démocrate–chrétien en Italie*, pp. 150 și 373–376.

Harta 49 – Suedia : social–democrația în 1968
Annuaire statistique de la Suède, 1969.

Harta 50 a – Suedia : salariații agricoli în 1960
Recensămînt din 1960.

Harta 50 b – Suedia : industria în 1970
Recensămînt din 1970.

Harta 51 a – Austria : alfabetizarea în 1900
Recensămînt din 1900.

Harta 51 b – Austria : protestanţii în 1934
Recensămînt din 1934.

Harta 51 c – Austria : social–democraţia în 1945
Sully, M.A., *Political Parties and Elections in Austria*, p. 42.

Harta 52 a – Belgia : regiunile lingvistice
Institutul naţional de statistică, *Annuaire de statistiques régionales*, 1984, p. 1.

Harta 52 b – Belgia : alfabetizarea în 1900
Recensămînt din 1900.

Harta 52 c – socialiştii în 1958
Annuaire statistique de la Belgique, 1959, Alegeri la Camera Reprezentanţilor.

Harta 53 – Elveţia : regiunile lingvistice
După Rohr, J., *La Suisse contemporaine*, p. 81.

Harta 54 a – Elveţia germanofonă : religiile
Recensămînt din 1941.

Harta 54 b – Elveţia germanofonă : social–democraţie şi creştin–democraţie în 1935
Oficiul federal de statistică. *Elections au Conseil national*, p. 63.

Harta 55 a – Irlanda : Labour Party (Partidul Laburist) în 1973
Penniman. H.R., *Ireland at the Polls. The Dail Election of 1977*, apendice B.

Harta 55 b – Irlanda : industria în 1971
Recensămînt din 1971.

Harta 56 a – Irlanda : limba celtică în 1851
Verrière, J., *La Population d'Irlande*, p. 261.

Harta 56 b – Irlanda : Fianna Fail în 1973
Ca harta 55 a.

Harta 56 c – Irlanda : Fine Gael în 1973
Ca harta 55 a.

Harta 57 – Comunismul în jurul anului 1975
Ca harta 45.

Harta 58 a – Italia : tipurile familiale
Ca harta 12.

Harta 58 b – Italia : sistemele agrare
Ca harta 16.

Harta 59 a – Italia : industria în 1971
Recensămînt din 1971.

Harta 59 b – Italia : comunismul în 1972
Alegere la Camera Deputaţilor (*Camera dei deputati*). Ufficio elettorale e di statistica del PCI, *Elezioni politiche 7–8 maggio 1972*.

Harta 60 a – Italia : Partidul socialist (PSI) în 1972
Ca harta 59 b.

Harta 60 b – Italia : Partidul social–democrat (PSDI) în 1972
Ca harta 59 b.

Harta 61 a – Italia : socialismul în 1921
Conform cifrelor furnizate în Besson, J., Bibes, G. şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, p. 145.

Harta 61 b – Italia : adepţii fascişti în 1922
Conform cifrelor furnizate de Buron, T. şi Gauchon, P., în *Les Fascismes*, p. 32.

Harta 62 – Finlanda : socialismul în 1911
Conform cifrelor furnizate de *Annuaire statistique de Finlande* (1912) (*Arsbok for Finland*), pp. 592–593.

Harta 63 a – Finlanda : comunismul în 1958
Annuaire statistique de Finlande, 1959.

Harta 63 b – Finlanda : social–democraţia în 1958
Ca harta 63 a.

Harta 63 c – Finlanda : agrarienii în 1958
Ca harta 63 a

Harta 64 a – Finlanda : industria în 1960
Recensămînt din 1960.

Harta 64 b – Finlanda : limba suedeză în 1910
Annuaire statistique de Finlande, 1912, p. 37.

Harta 64 c – Finlanda : conservatorii în 1958
Ca harta 63 a.

Harta 65 – Finlanda : „Tinerii“ şi „Bătrînii–finlandezi“
Ca harta 62.

Harta 66 a – Portugalia : tipurile familiale
Ca harta 12.

Harta 66 b – Portugalia : copiii naturali în 1971
Le Bras, H., *L'Enfant et la famille dans les pays de l'OCDE*, p. 64.

Harta 66 c – Portugalia : salariaţii agricoli în 1951
Recensămînt din 1950.

Harta 67 a – Portugalia : practica religioasă în 1977
De França, L., *Comportamento religioso da populaçao portuguesa*, pp. 75–92.

Harta 67 b – Portugalia : comunismul în 1979
Editura Avante, *As eleicôes no Portugal de abril.*

Harta 67 c – Portugalia : Partidul socialist în 1979
Ca harta 67 b.

Harta 68 a – Marea Britanie : tipurile familiale
Ca harta 12.

Harta 68 b – Marea Britanie : industria în 1966
Recensămînt din 1966 (Sample Census, 1966).

Harta 69 a – Marea Britanie : Partidul laburist în 1970
The Times Guide to the House of Commons 1970.

Harta 69 b – Marea Britanie : Partidul conservator în 1970
Ca harta 69 a.

Harta 70 a – Marea Britanie : socialismul fără clasa muncitoare
Ca hărţile 68 b şi 69 a. Comitatele unde reculul votului „socialist în 1970/ populaţie folosită în industrie în 1966" este mai mare de 2.

Harta 70 b – Marea Britanie : metodismul în 1961
Gay, J.D., *The Geography of Religion in England*, p. 311. Metodiştii sînt recenzaţi aici numai pe teritoriul englez, nu şi pe cele galez şi scoţian.

Harta 71 a – Ţările de Jos : trei zone antropologice şi religioase
Ca harta 12 pentru structurile familiale. Recensămînt din 1930 pentru zonele religioase.

Harta 71 b – Ţările de Jos : Bisericile fundamentaliste în 1909
Recensămînt din 1909.

Harta 71 c – Ţările de Jos : cei „fără religie" în 1930
Recensămînt din 1930.

Harta 72 a – Ţările de Jos : Partidul laburist în 1959
Annuaire statistique des Pays–Bas, 1959–1960.

Harta 72 b – Ţările de Jos : Partidul antirevoluţionar în 1959
Ca harta 72 a.

Harta 72 c – Țările de Jos : Partidul creștin–istoric în 1959
Ca harta 72 a.

Harta 73 a – Țările de Jos : Partidul liberal în 1959
Ca harta 72 a.

Harta 73 b – Țările de Jos : Partidul catolic în 1959
Ca harta 72 a.

Harta 73 c – Țările de Jos : industria în 1971
Recensămînt din 1971

Harta 74 a – Danemarca : țăranii în 1978
Annuaire statistique du Danemark, 1980, pp. 24–25. Rezultate ale unei anchete prin sondaj.

Harta 74 b – Danemarca : Venstre în 1971 (partid liberal)
Annuaire statistique du Danemark, 1972.

Harta 75 a – Danemarca : salariații agricoli în 1978
Ca harta 74 a.

Harta 75 b – Danemarca : Radikale Venstre în 1971 (stîngă radicală)
Ca harta 74 b.

Harta 76 a – Danemarca : social–democrația în 1971
Ca harta 74 b.

Harta 76 b – Danemarca : conservatorii în 1971
Ca harta 74 b.

Harta 77 a – Norvegia : tipuri familiale și regiuni lingvistice
Ca harta 12 pentru structurile familiale. Pentru distribuția limbilor, vezi *Annuaire statistique de Norvège*, 1982, p. 372.

Harta 77 b – Norvegia : „liberalii“ în 1953
Annuaire statistique de Norvège, 1954.

Harta 78 a – Norvegia : popular–creștinii în 1953
Ca harta 77 b.

Harta 78 b – Norvegia : laburiștii în 1953
Ca harta 77 b.

Harta 79 – Zone de diminuare a socialismului către 1975
Ca hărțile 45 și 57.

Harta 80 – Monografii locale
Vezi introducerea la bibliografie.

LISTA HĂRȚILOR

CUPRINS

ISBN 973–8208–24–6

Redactor : **ION NICOLAE ANGHEL**

Bun de tipar : 30.10.2002
Apărut : 2002
Coli de tipar : 36,5

Tehnoredactare computerizată :
ANDREEA TUTUNIC

Tiparul executat sub c-da nr. 383/2002
la Imprimeria de Vest – Oradea,
str. Mareşal Ion Antonescu, nr. 105,
ROMÂNIA.



ideea europeană

Seria 2002

Sarah Kofman	Le respect des femmes
Simone Goyard-Fabre	Qu'est-ce que la démocratie? Généalogie philosophique d'une grande aventure humaine
Emmanuel Todd	L'invention de l'Europe
Tzvetan Todorov	Mémoire du mal, tentation du bien. Enquête sur le siècle
René Girault	Identités et consciences européennes au XX[e] siècle
Alain Dieckhoff	La nation dans tous ses états. Les identités nationales en mouvement
Pierre Vidal-Naquet	Les assassins de la mémoire
M. Fumaroli, Y. Bonnefoy	Identité littéraire en Europe
René Rémond	Religion et société en Europe
Krysztof Pomian	L'Europe et ses frontières
Marcel Gauchet	La révolution des droits de l'homme
Jean-François Lyotard	L'inhumain, causeries sur le temps
Catherine Audard	Le Respect. De l'estime à la déférence: une question de limite
Marie Gautheron	L'honneur. Image de soi ou don de soi: un idéal équivoque
Remi Brague	Europe, la voie romaine
Claude Lefort	L'invention démocratique
Eric Weil	Essais sur la nature, l'histoire et la politique
Philippe Sollers	La guerre du goût
Jean-Luc Nancy	L'expérience de la liberté
Guy Hermet	Culture et démocratie
Guy Debord	La société du spectacle. Commentaires sur la société du spectacle
Maurice Agulhon	Democracy in Europe
Peter Brown	The Rise of Western Christianity
Norman Cohn	Europe's Inner Demons
Istvan Deak	Europe on Trial
Sebastian Haffner	Geschichte eines Deutschen
Stanley Hoffman	The European Sisyphus
Peter Landau	Europaeischen Rechtsgeschichte
Edgar Morin	Penser l'Europe
Léon Polyakov	Le Mythe Aryen
Elisabeth Pond	The Rebirth of Europe
Peter Schultze	Staat und Nation
Bela Vago	The Shadow of Swastika
[illegible] Smith	The Making of EU Foreign Policy
André Sasz	The Road to European Monetary Union

ISBN 973-8208-24-6